

‘મુખ્ય ઇશાનકાળ’ સરકારી કેળવણી ખાતુ.

મરતખંડનો સરઝ્ઝ ઇતિહાસ.

—

મળામળા,

વિહારાસ મળામળા પોલી-નરીઆદ

—

સરઝ્ઝ મળામળા

એસ બી રાહડી કપોલી-મળામળા.

—

સરઝ્ઝ મળામળા.

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक C-192 वर्गिक

पुस्तकानुं नाम (मरत्तपिंगल) २५२५८ तिराश

विषय मे १४: ८६९: ८६२: १. १५

કેળવણી ખાતા સારૂ સરકારે મંજૂર કરેલો.

ભરતચંડનો સગ્ગ્વ ઇતિહાસ.

રચનાર તથા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
વિકુલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ.

નડીઆદ.

આવૃત્તિ ૨૬ મી. પ્રત ૧૦૦૦૦

સંવત ૧૯૭૫. ઇ. સ. ૧૯૧૯

સર્વ હક સ્વાધિન.

શ્રી “સત્યનારાયણ” પ્રિ. પ્રેસમાં પટેલ ભાતીલાલ
કાળીદાસે છાપ્યો. ડૉ. સીવીલ હોસ્પિટલ સામે
પાનાભાઈની ચાલીમાં—અમદાવાદ.

કિંમત દસ આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૮૫૭૨

સોલ એજન્ટ,

એસ. બી. શાહની કંપની.

બુકસેલર્સ, પબ્લીશર્સ, એન્ડ કમીશન એજન્ટ.

દુ. નં. ૨૬૫૭, પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

નાના બાળકોને માફક આવે એવો સરળ ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કામ વડોદરા રાજ્યના દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી મને સુપરત થતાં મેં તેવો ઇતિહાસ તૈયાર કરી મોકલ્યો; તે ત્યાંની કમિટીને તપાસવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. કમિટીએ કરેલી સૂચનાઓ પ્રમાણે તેમાં સુધારો વધારો કરીને ફરીથી રજુ કર્યો એ ખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબે તેને જાલે તપાસી કેટલીક સૂચનાઓ કરી, તથા તેમને યોગ્ય લાગ્યા તે ફેરફાર કરી આ પુસ્તક છપ્પવામાં આવ્યું.

તે પછી સરકારી શાળામાં ચલાવવાની માગણી કાંવા ઉપરથી મે. ડિરેક્ટર સાહેબે પણ એ પુસ્તક પસંદ કરી મંજૂર કર્યું છે.

આ પુસ્તક છપ્પવામાં એલ્ફીન્સ્ટન, મોરીસ, હંટર, મોરીસન, મરે, ટેલર, સિક્લેર, દત્ત વગેરે કૃત અંગ્રેજી ઇતિહાસો, મરેની બપ્પર, ભરતખંડનો ઇતિહાસ વગેરે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે.

કર્તા.

ઇતિહાસ શીખવવાની મુશ્કેલી.

વખતના કમ પ્રમાણે બનેલા ખરા બનાવોનું વર્ણન કરવું, એજ કાંઈ ઇતિહાસ નથી, પરંતુ એ બનાવો શા સંબંધે ક્યા કારણથી બન્યા, ક્યા ક્યા સારાં માઠાં કમોના ફળરૂપ એ બનાવો નીપજ્યા, એ સોધી કાઢવાનું જ્ઞાન આપનાર ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસમાં રાજકીય ધર્મ, વેપાર-રોજગાર, દેશસ્થિતિ વગેરે વિષયો સંબંધી બનેલા બનાવોનું ચિત્ર આપવામાં આવે છે. એ ઉપરથી સારા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીને દૃષ્ટાંતિક નીતિ ને સાંસારિક જ્ઞાન આપી શકે છે.

કમવાર બનાવો ગોખાવવા અને વિદ્યાર્થીને જુદા જુદા પ્રકારની નોટો, તારણો, દૃષ્ટાંતો ને મુકાબલા વગેરે તૈયાર કરી આપી તેઓ પોપટીઆ જ્ઞાન મેળવી પરીક્ષામાં પાસ થાય એવા કરવા, એ ઇતિહાસ શીખવવાની ખરી મતલબ નથી. એ પ્રમાણે કરવાથી જો નાનાં બાળકોને ચાલજુગાડી આપી ચલાવવાને બદલે કમરે બેસાડી લેઈ જવા જેવું થાય છે; અને પરિણામે ઐતિહાસિક શિક્ષણની મતલબ ઉઘી વળી શિક્ષકની ને શીખનારની મહેનત અફળ જાય છે.

નાનાં બાળકોને વાતો સાંભળવાનું મન વધારે હોય છે. રસિક લાગે એવી વાતો તેઓ ધ્યાન દઇને સાંભળે છે, અને ધ્યાન આપી સાંભળેલાની તેમના ડ્રામન અંતઃકરણ ઉપર મજબુત છાપ પાડે છે, તે છાપ મરણ પર્યંત જતી નથી. ઇતિહાસ એ ખરી બનેલી વાતોનો ભંડાર છે. એ ભંડારમાંથી શિક્ષકે નાના વિદ્યાર્થીઓને રસિક લાગે એવી રીતે એક એક વાત અનુક્રમે કહી જવી. આ પ્રમાણે થવાથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ શીખનારના મન ઉપર બોળારૂપ થવાને બદલે તેના મન ઉપર બીજા વિષયોના બોળથી થયેલા ચાકને ખસેડી વિશ્રાંતિ આપે છે. ઇતિહાસનું પુસ્તક તો માત્ર મહેતાજીએ કહેલી વાતોની સાંકળની એકાદ કડી ગુંચવાઈ મઈ હોઈ તે મુશ્કેલી બરાબર ઉકેલી ગોઠવવાનું સાધન છે. બાળકોની સ્મરણશક્તિને સહાયબૂત બનાવે છે.

પરંતુ બાળકોના મન તાળાં કરવાં, એજ ઇતિહાસ શીખવવાની

મતલબ છે, એમ નથી. ઇતિહાસના સત્ય બનાવો ઉપરથી દૃષ્ટાંતિક નીતિ ને સાંસારિક જ્ઞાન પણ તેમાંથી આપવાનું છે. આ કામ શીખવતી વખતે બાળકને સૂચક સંવાલો પૂછવાથી પાર પડી શકાય છે.

બધી અરસિક વાતો ને બનાવો તથા બધાં કઠિણ નામો ને તારીખો એ ઇતિહાસને લૂખો બનાવી વિદ્યાર્થીને અરૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર બોળરૂપ થઇ પડે છે, માટે શિક્ષકે થોડું શીખવવું પણ તે સાદુરૂપે થાય એમ કરવું જોઇએ.

શીખવવામાં મહેતાજીને સહાયબૂત થાય તથા દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે, તેટલા માટે કેટલેક ઠેકાણે આ પુસ્તકમાં રાજ્યપ્રજ્ઞની ચઢતી ઘડતીનાં કારણ, રાજ્યોની રાજ્યરીતિ સ્મૃતિ કે નિંદા કરેલી છે. કેટલેક ઠેકાણે બનેલા બનાવો ઉપરથી નીતિ ને ઉપદેશ પણ કાઢી બતાવ્યા છે. એ બધું શીખવતી વખતે શિક્ષકે, દૃષ્ટાંતરૂપ લાઇને આ પુસ્તકમાં નહિ આપેલા સમયની, રાજ્ય ને રાજ્યની, આપાર ને લોકોની, ચઢતી પડતી થવાનાં કારણ, રાજ્યનીતિ ને બનાવો ઉપરથી નીકળતા નીતિ ને ઉપદેશ બાળકો પાસે કઢાવવાં. રાજ્યો, મહાપુરૂષો, ગવર્નરો, રાજ્યનીતિ, લોકરચિતિ, વિદ્યાકળા, વૃદ્ધોનો મુકાબલો કરાવવો. બાળકો બરાબર સમજ્યાં છે કે નહિ તે જાણવા માટે આખા પ્રકરણનું કે સમયનું તેમની પાસે તારણ કઢાવવું. જન્મચરિત્ર લખાવવું; મતલબ કે બાળકને ઇતિહાસના સ્વર્ણ બનાવો માત્ર ગોખીને યાદ રાખવાની જરૂર નથી. પરંતુ તે તેમને એવી રીતે શીખવવા કે શાળા છોડ્યા પછી પણ ઐતિહાસિક બનાવો વાંચવાનો ને તે ઉપરથી શિક્ષા લેવાનો તેમને શોખ થાય. અગત્યનો બનાવ વાંચ્યાથી તેની તારીખ તો આપોઆપ યાદ રહે છેજ. ઇતિહાસ એ માટી સંહિત સોનું છે, તેમાંની માટી ટાળી બોખું સોનું જુદું પાડતાં બાળકને શીખવવું એ શિક્ષકનું કામ છે.

ઉપલા વર્ગના પુત્ર વિદ્યાર્થીને અમુક બનાવ વિષે વિશેષ જ્ઞાન આપવાની શિક્ષકને જરૂર જણાય તો તેણે બીજાં પુસ્તકોમાંથી ત્રાંચી લાવી વાર્તારૂપે આપવું, અગર તે વાંચી જઈ વાર્તારૂપ લખી લાવવાને તેમને કહેવું. પણ એમ કરતાં શિક્ષકે યાદ રાખવું

કે એ વાર્તા બાળકોએ કાઠ પુસ્તકની નકલ કરીને તો આણી નથી? વિદ્યાર્થીએ લખી આણેલી વાર્તા વંચાવી, તેમાંથી ખામીઓ સકારણુ સમજાવી સુધારવી. વળી કાઠ કાઠ વાર એ વાત બાળકોને એકઠા કરી શિક્ષકે વાંચી બતાવવી, શિક્ષકે પોતાના ખાનગી વાંચનમાંથી શિક્ષણ સંબંધી ઉપયોગી લાભે તેવી નોંધ કે ટીપ્પણુ કરી લેવું; એમ કરવાથી તેની પાસે જ્ઞાનનો મોટો ભંડોળ એકઠો થશે, ને તે પાઠ શીખવવામાં બહુ મદદગાર ને રસિક થઈ પડશે. શિક્ષકે બાળકોના મન ઉપર ઘણા લખા બનાવેનો બોલે નહિ ભરતાં રસિક ને ઉપયોગી થોડા બનાવે ઉપરથી શિખામણુ આપી એવા બનાવે વાંચવાની હોંસ ઉત્પન્ન થાય, એવી રીતે તેમને તૈયાર કરવા બેઠાએ.

આ પ્રમાણે કરવાથી વિદ્યાર્થીને ઇતિહાસ સંબંધી ઉંચી પ્રતિભુ જ્ઞાન મળે છે. તેમની તર્ક, કારણ, મુકાબલો ને અનુમાન કરવાની શક્તિ કસાય છે, નીતિ ને સંસારમાં ઉપયોગી જ્ઞાન મળે છે. આરાસાર સમજાઈ સદૃશ્યનું સારું ને દુષ્કૃત્યનું ભુરું ફળ મળે છે, એવું સત્ય તેમના મન ઉપરથી પરમ કૃપાળુ પરમાત્માના ન્યાયીપણાની તેમને ખાતરી થાય છે. આ પ્રમાણે બને ત્યારેજ ઐતિહાસિક શિક્ષણ સફળ થયું સમજવું.

નાનપણમાં વ્યાસ, પુરાણી વગેરે કથા કહેનાર પાસેથી સાંભળેલા રામાયણ, મહાભારત, આદિનાં નામ, ઠામ, બનાવ વગેરે યાદ રહે છે ને શાળામાં શિક્ષકે શીખવેલો ઇતિહાસ શાળામાંજ કે શાળા છોડ્યા પછી થોડી મુદતમાં ભૂલી જવાય છે, તેનું કારણ શું? અયોધ્યા, જનક, રામ, દશરથ, કૌશલ્યા, સીતા, વાળી, મંદોદરી, કુંભકર્ણ, હસ્તિનાપુર, ઇંદ્રપ્રસ્થ, બીષ્મ, કર્ણ, દ્રુપદ, દ્રૌપદી, વૈરાટ વગેરે નામો ને તેમનો ઇતિહાસ સાથેનો સંબંધ એક વાર સાંભળ્યા પછી મરણુ પર્યંત ભૂલાતો નથી અને શાળામાં સેંકડોવાર બોલાયલાં નામો ભૂલી કેમ જવાય છે? મહાભારત ને રામાયણ વગેરે ગ્રંથો જેવા લખાયા છે, તેવા ઇતિહાસ લખાયા નથી, તેથી વ્યાસનાં કથન કરતાં શિક્ષકના શિક્ષણની અસર

ઓછી થાયછે, હજારો વર્ષ ઉપર ચર્મજએલા નામો બૂલાતાં નથી, ને થોડા સૈકાની અંદરનાં નામો મગજમાંથી કેમ બૂસાઈ જાયછે. ? મને તો એનું કારણ એટલુંજ સમજાય છે કે બાબકાનાં મુખ આગળ સાલવાર લૂખા બનાવેનો ખીચડો ધરવા કરતાં મહાત્માઓના મહાન જરૂરી ને રસિક બનાવેનું પકવાન ધરવાથી તેમને તે રચિકર થાયછે, એટલે તે વિના પ્રયાસે યાદ રહી જાય છે.

ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસ કેમ શીખવવો ? ઇતિહાસની શરૂઆતમાં કેમ સાચવવાની ખાસ જરૂર નથી. તે જોટલા ધોરણમાં શીખવવો હોય તેટલા વખતના કેમ પ્રમાણે ભાગ પાડવા એ રીતે ભરતખંડનો ઇતિહાસ શીખવતાં જો તે ત્રણ ધોરણમાં શીખવાતો હોય તો હિંદુ, મુસલમાન ને અંગ્રેજી રાજ્ય એવા તેના ત્રણ ભાગ પાડવા, કદી એ પાડવા હોય તો હિંદુ મુસલમાન યુગ, ને અંગ્રેજી યુગ, એવા એ ભાગ પાડવા. હિંદુ ભાગ શરૂ કરતાં હિંદુઓ આ દેશમાં ક્યાંથી આવ્યા ને આવીને તેઓ ક્યાં વસ્યા, તે વખતે આ દેશમાં કયા લોકો હતા. એ વાત શીખવવા કરતાં શરૂઆતમાં હરિશ્ચંદ્ર, રામ, કૃષ્ણ, પાંડવ મૌરવ ઇત્યાદિની રસમય વાર્તાઓ કહેવી જેથી ઇતિહાસનું પગરણ રસભર્યું મંડાય. એ વખતે વધારે ઉંડું પુષ્ત ને વિચાર કરવા યોગ્ય ગુહ જ્ઞાન ન આપતાં માત્ર ઇતિહાસનું ખોખું તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે શીખવવું. મોટી મોટી વાતો વિગતવાર પ્રથમ શીખવવી ને થોડી જરૂરની મૂકી દેવી. એ પ્રમાણે જો યુગ શીખવવાનો હોય, તે યુગ પૂરો કર્યા પછી વચમાં પડતા મૂકેલા જરૂરી બનાવેનો શીખેલા બનાવો સાથેનો સંબંધ જોડવો; તથા તે વખતના લોકોની રિયતિ, વેપાર, હુન્નર, રાજનીતિ સિતિ વગેરે શીખવવું. આપણા ઇતિહાસના પ્રથમ યુગની તારીખો થોડીજ જાણવામાં આવેલી છે; પરંતુ પાછલા યુગની તારીખોમાં પણ એવો નિયમ રાખવો ન જોઈએ કે સર્વ તારીખો જાણવી જોઈએ. મોટા બનાવોની હકીકત જાણ્યા સિવાય તારીખો યાદ રાખવી એ બિલકુલ નકાર્યું છે. આપણા ઐતિહાસિક જ્ઞાનને કેમચાર ગો-

ઠવવામાં તારીખો માત્ર મદદગાર થાય છે. તારીખો પંડે તે બનાવો જેટલી ઉપયોગી નથી. મરાઠાઓનું યુદ્ધ, બૌદ્ધ, સિકંદરની સ્વારી, અશોક વગેરેની તારીખો બનાવના જ્ઞાનની સાથે યાદ કરાવવી. પરંતુ સીકંદર કોણ હતો, ક્યાંથી, શા માટે ને શી રીતે આવ્યો, ને આવીને શું કર્યું, એ જાણવા મિત્રાય “ સિકંદરે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં હિંદુ પર સ્વારી કરી ” એટલું જ માત્ર જોખાવવું, એનિરૂપયોગી છે.

આ પ્રમાણે ઇતિહાસનો પ્રથમ યુગ એ કે ત્રણ વખત થઇને પૂરો કરાવવો. પહેલી વખતે મુખ્ય પુરુષોનાં ચરિત્ર ને સાલ, બીજી વખતે તેથી વધારે દલીલ, મોટા બનાવોનો સંબંધ ને સાલ, અને ત્રીજી વખતે ઇતિહાસમાં કલા પ્રમાણે ને ઉપર કહેલી રીતિ-એ જેટલું જ્ઞાન આપવું જોઈએ તેટલું આપવું.

બીજા યુગમાં પણ પ્રથમ મહમદ, શાહબુદ્દીન, બાબર, અકબર, ઔરંગઝેબ વગેરેનો વાતો ને સાલ કહેરી. અને પાછળથી ઇતિહાસની પૂરી મનઃમય સરે એ રીતે જ્ઞાન આપવું. વળી ત્રીજી વખતે પાઠ આપતી વેળા શિક્ષકે એકલા જન્મચરિત્ર નહિ, પણ રાજ્યસંધારણ, રાજ્યનીતિરીતિ, લોકસ્થિતિ, વિદ્યા, હુન્નર, વેપાર રોજગાર રાજ્યની ચઢતી પડતીનાં કારણ વગેરે બાબતો ઉપર જુદા જુદા અંશે ઉપરથી જ્ઞાન મેળવી પાઠ આપવા; એટલે બૌદ્ધધર્મની ચઢતી પડતી થવાનાં કારણ, મુસલમાની ધર્મની ચઢતી પડતીનાં કારણ, દિંદ મુસલમાની રાજ્યનીતિરીતિનો મુકાબલો, અકબર ને ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિનો મુકાબલો, શિવાજીની ચઢતી ને મઝેડાની પડતીનાં કારણ, અંગ્રેજ રાજ્યોદય થવાનાં કારણ, અંગ્રેજ રાજ્યપદ્ધતિથી દેશને લાલાલાલ વગેરે વિષે મુખ્ય પાઠ આપી સહાયકારી પાઠ વડે ઇતિહાસને પુષ્ટિ આપવી, એ શિક્ષકની મોટી ફરજ તે કેટલીક વખત તેમની વાતો ને બનાવ સીખવ્યા પછી તેવું તારણ કાઢી લાવવાને છોડરને કહેવું.

આ ઇતિહાસ શીખતી વખતે શિક્ષકે હમેશાં ભરતખંડનો નકશો પાસે રાખવો, અને તેમાં જે જે સ્થળો આવે તે વિદ્યાર્થીને બતાવવાં તથા પૂછવાં.

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

ઉપોદ્ધાત.

ઈતિહાસનો પાયો ભૂગોળ છે. ભૂગોળના જ્ઞાન વગર ઇતિહાસ સમજાય નહિ. જે જમાનો ઇતિહાસ વાંચતા હોઈએ તે જમાનું ભૂગોળનું જ્ઞાન ન હોય તો તે સમજશે નહિ; માટે ભરતખંડનો ઇતિહાસ જ્ઞાનમાં પહેલાં ભરતખંડનું ભૂગોળજ્ઞાન આવશ્યક છે. ભરતખંડના હાલના નકશામાં બ્રહ્મદેશ, સીચીન (લંકા) ને અફઘાનિસ્તાનને લગતો કવેટાનો ભાગ હોય છે. પરંતુ એ ત્રણેનો હિંદુસ્તાનમાં સમાવેશ નથી. લંકા તો ભરતખંડના વાયવ્યના તાપામાં પણ નથી બાકીના વાયવ્યના તાપામાં છે. પણ તે આ દેશના ભાગ ગણાતા નથી. તેથી એ ત્રણે ભરતખંડમાં ગણવાનથી.

હ્રદ. ૧. ભરતખંડની ઉત્તરે હિમાલય ને કારાકોરમ પર્વતો. પશ્ચિમોત્તરે સિંધુની પશ્ચિમના ડુંગરો, પૂર્વોત્તરે આસામ ને કાચરના ડુંગરો અને બીજી બધી જાગુએ સમુદ્ર છે. એની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ સુમારે ૧૯૦૦ મૈલ ને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ પણ તેટલી જ છે. એનું ક્ષેત્રફળ સુમારે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલ ને વસ્તી ૩૧ કરોડ માણસની છે. એના દરીયાકાંડાની લંબાઈ આશરે ૩૦૦૦ મૈલ છે.

આ દેશોમાં આવવાના માર્ગ. ૨. ઉત્તરના હિમાલય ને કારાકોરમ તથા આસામના ડુંગરોમાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ બહુ વિકટ છે; પણ સિંધુની પશ્ચિમના ડુંગરોમાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ છે. એ માર્ગે દક્ષિણે વરસથી પરદેશી લોકો આ દેશમાં આવતા. કેમકે બીજી બધી તરફ દરીઓ આવેલો છે. પણ પાછલાં ચારસો વરસથી દરિયા ઉપરની સત્તા પ્રથમ પોર્તુગીઝોના ને છેવટે અંગ્રેજોના હાથમાં આવી. ત્યારથી આ દેશમાં પેસવાનો દરિયામાર્ગ પણ ખુલ્લો થયો, એટલે દરિયાકાંડા પરના બંદરો આ

ભરતખંડમાં પેસવાના દરવાજા થયા. પ્રાચીન કાળમાં રાજધાનીનાં તે નદીઓનાં કાંઠાપરનાં કહેરો વેપારનાં મોટાં સ્થળો હતાં, તે અર્વાચીનકાળનાં દરિયાકાંઠાના મોટાં બંદરો મોટા વેપારનાં મથકો થઇ પડ્યા છે. પૂર્વ કાંઠા પર મોટાં બંદરો થઇ શકે એવી ખાડીઓ ન હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો નથી અને મોટી આગ-ખોટાં ને વહાણો રહી શકે એવી સારી ખાડીઓ પશ્ચિમકાંઠે હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો છે.

સ્વાભાવિક ભાગ. ૩. ખંભાતના અખાતથી તે મહા નદીના મુખ સુધી મોટા પહોળા વિંધ્યાચલ પર્વતની હારો ને ઘાટાં જંગલો આવ્યાથી હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ને દક્ષિણ એવા બે સ્વાભાવિક ભાગ પડે છે. ઉત્તર ભાગમાં સિંધુ ને ગંગા તથા તેમને મળનારી નદીઓ વહે છે. એ બે નદીઓનાં જળપ્રદેશની વચ્ચે અરવલ્લી પર્વત આવેલો છે એ ઉત્તર ભાગ સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં છે ને દક્ષિણ ભાગ ઉષ્ણ કટિબંધમાં છે. એ બે ભાગોની વચ્ચે નર્મદા નદી આવેલી છે. ઉત્તર ભાગને આ દેશના લોકો આર્યાવર્ત અને દક્ષિણ ભાગને દક્ષિણ કહેતા. મુસલમાનો આર્યાવર્તને હિંદુસ્તાન કહેતા ને આજે આખા દેશને હિંદુસ્તાન કહે છે. સિંધુના જળપ્રદેશમાં પંજાબ, સિંધ, કર્ણાટ ને રજપૂતસ્થાન અને ગંગાના જળપ્રદેશમાં દિલ્લી, આગ્રા અયોધ્યા, બહાર ને બંગાળા છે માળવા ને ગુજરાત પણ ઉત્તર ભાગમાંજ ગણાય છે. ઇતિહાસકારો દક્ષિણ ભાગના પણ બે ભાગ પડે છે. ઉત્તરે તાપી ને દક્ષિણે કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રાની વચ્ચેનો ને બીજો કન્યાકુમારી સુધીનો તામીલ ભાષા બોલનારો ભાગ. દક્ષિણ ભાગમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમ ઘાટ (સહ્યાન્દ્રિ)ના કુમરા દક્ષિણોત્તર પડેલા છે. પશ્ચિમઘાટ ને દરીયાની વચ્ચેની પટ્ટીને કોકણ કહે છે. મરેડી રાજ્યના વારામાં પશ્ચિમઘાટનાં સપાટ શિખરો ઉપર પહાડી કિલ્લા બાંધેલા છે.

લોક * ૪. જુદે જુદે વખતે આ દેશમાં જુદી જુદી જાતના

* આ મત પાશ્ચાત્ય લોકના ગ્રંથોને આધારે લખેલો છે.

લોક આવીને વસેલા છે. પ્રથમ આ દેશમાં અનાય લોક રહેતા હતા. એ લોક છુટાછવાયા ડુંગરાની ગુફાઓમાં કે જંગલોમાં રહેતા. તેઓ જંગલી, કાળા ને ઠીંગણા હતા. જંગલમાંથી ફળફળાદિ વાણી લાવી કે શિકાર કરીને ખાતા ને નાગા ફરતા. આગળ જતાં તેઓ છુટાં છુટાં જાપરાં બાંધી રહેવા લાગ્યા, ને માટીનાં વાસણોમાં રાંધીને ખાવા લાગ્યા. તીરકામઠાં ને બાલા વાપરવા લાગ્યા તથા જાલ ને ચામડા ઓઢવા લાગ્યા. એ લોક પ્રથમ આ દેશના સપાટ મુલકમાં રહેતા પણ પરદેશીઓએ આ દેશમાં આવી તેમને ડુંગરામાં નસાડી મૂક્યા. બંગાળાના સંતાલ, ઓરિસાના કાલ ને કંઈ, રજપૂતના ને પૂર્વ ગુજરાતના બીલ ને નાયકડા, તથા દક્ષિણના તોડા એ અનાય લોકના વંશજો છે. અનાય લોક ઉપર પ્રથમ ભરતખંડના વાયવ્ય ખૂણાને માર્ગે મધ્ય એશિયામાંથી દ્રાવિડ લોક આવ્યા. તેમણે પ્રથમના જંગલી લોકોને નસાડી જંગલો કાપી વસાયત કરી. તેમની વસ્તી જેમ જેમ વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા ને ફળદ્રુપ મુલકના ધણી થઈ પડ્યા. તેમની પછી તુરાની લોક તાતારમાંથી આસામને માર્ગે હિમાલય ઓળંગી આ દેશમાં આવ્યા. તુરાની લોક ઘોડા ઉપર બેસતા, બપોર પહેરતા ને દ્રાવિડ લોક કરતાં વધારે મજબૂત ને વિકાળ હતા. એમના વંશજો હાલમાં બંગાળાના ઈશાન ખૂણામાં બેવામાં આવેછે તેમણે દ્રાવિડ લોકોને મારી નસાડી મૂક્યા ને તેમનો મુલક પોતે પચાવી પડ્યા તેથી કેટલાક ઓઢીઆને માર્ગે દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા. એ લોક દાર પાળતા, જંગલો કાપી ખેતી કરતા. કુટુંબના વડાની આજ્ઞા પાળતા, ગામ બાંધી રહેતા ને તેઓ સર્પની ને વૃક્ષની પૂજા કરતા. તેમના વંશજો હાલ દક્ષિણમાં ને લંકામાં રહે છે, અને તેઓ તામિલ, તેલેગુ, મલયાલમ ને કાનડી બોલી બોલે છે. તુરાની લોક પછી આર્ય લોક ખેતરવાટને માર્ગે આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા. *તેમનું રહેઠાણ મધ્ય એશિયામાં

*આ દેશના આર્યલોકનું કહેવું એવું છે કે આર્યલોક આ દેશના અસલથીજ વતની હતા, તેઓ પરદેશથી આ દેશમાં આવ્યા નથી.

ઝોકસસ નદીનાં કાંઠાના મુક્તકમાં હતું. એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો
ધારે છે. ત્યાં તેમની વસ્તી વધી ત્યારે તેઓ આસપાસના કુદરતી
દેશોમાં જઈ વસવા લાગ્યા. તેમની એક ટોળા પશ્ચિમમાં જઈ
યુરોપમાં વસી. તેમના વંશજો યુરોપની હાલની પ્રજાઓ છે.
બીજી એક ધરિનમાં ગઈ. તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે.
ત્રીજી ટોળા પ્રથમ સિંધુ નદી ઉપર આવી વસી. કેટલાક વિદ્વાનો
એવું ધારે છે કે ધરિનમાં જે ટોળા ગઈ તે મધ્ય એશિયામાંથી
આરોઆર નદિ, પણ સિંધુને કાઢી આવ્યા પછી તેમને મહોમદિ
અણખનાથ થવાથી તેમાંના કેટલાક ધરિન તરફ ગયા ને કેટલાક
આ દેશમાં રહ્યા, સિંધુ ઉપરથી આ દેશના આર્ય લોકોનું નામ
હિંદુ પડ્યું, એવું કેટલાક અનુમાન કરે છે. કેમકે હિંદુ એ શબ્દનો
ઉત્ત્થાન મંસ્થાનમાં છેજ નદિ. સિંધુની આ પાર આવી એ લોકો
આગળ વધ્યા. ને ધીમે ધીમે આખા દેશમાં પ્રસર્યા. આર્ય લોકો
પ્રથમ હિમાલય ને વિંધ્યાચળની વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને તે
ભાગનું નામ આર્યાવર્ત પાડ્યું. તે લોક પછી ધરિની, ગ્રીક ને
શક લોક આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા; પણ તેઓ દેશમાં સ્થાયી
વસ્યા નહિ તેમનામાંના જોઓ આ દેશમાં વસ્યા તેમણે આર્ય
લોકનો ધર્મ ને આચારવિચાર સ્વીકાર્યાથી તેઓ આર્ય લોકો ભેગા
ભળી ગયા. પાછળથી મુસલમાનોના ડરથી નારીને ધરિનથી પા-
રસી લોકો આ દેશને પશ્ચિમકાંઠે આવી વસ્યા. તેમના પછી કેટ-
લાક વર્ષે મુસલમાનો આવ્યા. ને આ દેશમાં તેમનું રાજ્ય થયા
પછી સ્થાયી વસ્યા. એ મુસલમાનો અર્ધસ્તાન, ધરિન, અફઘા-
નિસ્તાન ને તુર્કસ્તાનમાંથી આવેલા છે. એ સિવાયના તેમણે આ
દેશના વતનીઓને જૂલમથી વટાળેલા મોલેસલામ મુસલમાનો છે
છેલ્લે યુરોપી લોકોમાંના ફિરંગી (પોર્ટુગીઝ), ફ્રેચ, વલંદા (ડચ)
ના અંગ્રેજ આ દેશમાં આવ્યા.

મ. પ. પારસી લોક આવ્યા તે પહેલાં જે લોકો આ દેશમાં

રહેતા હતા, તે સર્વનો અસ્પર્શ સંબંધ થવાથી તેમનો ધર્મ, રીતભાત ને વ્યવહાર એક જાતના થઇ ગયા, ને તે સર્વે હિંદુના નામથી ઓળખાવા લાગ્યાં. પારસી પોતાનો અગ્નિ પૂજવાનો ધર્મ સાચવીને જુદા પડ્યા. પારસી પછી મુસલમાનો આવ્યા. વહોરા, મેમણ વગેરે હિંદુમાંથી થયેલા મુસલમાન છે. તેમના પછી પોર્ટુગીઝ લોક આવ્યા. તેમણે ને તે પછી અંગ્રેજ વગેરે યુરોપી પ્રજાએ ધર્મ સંબંધી બળાત્કાર ન કરતાં પોતાના ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓ મારફત ઉપદેશ કરાવી હિંદુના ખ્રિસ્તી કર્યા તે વિશ્વાસી કહેવાયછે. એ પ્રમાણે આ દેશમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી ને ખ્રિસ્તી એ ચાર મુખ્ય ધર્મો છે.

ભાષા. ૬. આ દેશના અસત્રી રહેવાસી અનાય લોકની ભાષા આર્ય લોકની ભાષાથી જુદી છે, તે છતાં તેમનો આર્ય સાથે ધણાં વર્ષથી સંસર્ગ થવાથી તેમની ભાષામાં આર્ય ભાષાના શબ્દો મળેલા છે. પ્રથમ આવેલા દ્રાવિડ લોકમાં ચાર ભાષા બોલાય છે. તેનાં નામ ઉપર ચોથી કલમમાં આપેલાં છે આર્ય લોક પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષા બોલતા પણ પાછળથી તેમાં વિકાર થતા લાલમાં બોલાતી ગુજરાતી, મરાઠી, મંગાળી, પંજાબી, હિંદી વગેરે પ્રાકૃત ભાષા થઈ મુસલમાનો પોતપોતાના દેશની પિસ્તુ, ફારસી ને અરબી ભાષા આ દેશમાં લાવ્યા. મુસલમાની રાજ્યમાં રાજ્ય દરબારી ભાષા ફારસી હોવાથી આર્ય લોકની બોલીમાં ફારસી શબ્દો બળ્યા. તે પછી યુરોપીઅન પ્રજાઓ આવી. તેમની પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજી બોલી આ દેશમાં આવી. અંગ્રેજી રાજ્યને લીધે હાલમાં સર્વત્ર અંગ્રેજી ભાષા શીખવાય છે.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	ભાગ ૧ લો. આર્યરાજ્ય.	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧ લું. આર્યલોક પંજાય.	...	૧
,, ૨ જું. આર્યોનો ઉત્તરભરતખંડમાં પ્રસાર...	...	૪
,, ૩ જું. રામાયણ....	...	૯
,, ૪ થું. મહાભારત....	...	૧૫
,, ૫ મું. આર્યરાજ્યનો ફેલાવો અને ગ્રંથો....	...	૨૦
,, ૬ હું. પરદેશી લોકની સ્વારીઓ	...	૨૩
,, ૭ મું. મગધનું મૌર્ય રાજ્ય...	...	૨૬
,, ૮ મું. બૌદ્ધધર્મ	૨૮
,, ૯ મું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના	...	૩૨
,, ૧૦ મું. માગવાનું પરમાર રાજ્ય...	...	૩૫
,, ૧૧ મું. ભરતખંડનાં બીજાં આર્ય રાજ્યો...	...	૩૬
,, ૧૨ મું. દક્ષિણનાં આર્ય રાજ્યો...	...	૩૮
,, ૧૩ મું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃસ્થાપના થઈ તે વખતે ભરતખંડની સ્થિતિ	...	૪૧
ભાગ ૨ જો. મુસલમાની પઠાણરાજ્ય.		
પ્રકરણ ૧ લું. મુસલમાનોની ભરતખંડ ઉપર સ્વારી	...	૪૫
,, ૨ જું. સુલતાન મહમદ	...	૫૦
,, ૩ જું. ઘોરી રાજ્ય	...	૫૩
,, ૪ થું. ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું તે સમયે આર્યોની સ્થિતિ	...	૫૮
,, ૫ મું. ગુલામવંશ	...	૬૨
,, ૬ હું. ખીલજીવંશ	...	૬૬
,, ૭ મું. તખ્તખખવંશ...	...	૭૧
,, ૮ મું. સૈયદ તથા લોદીવંશ...	...	૭૫
,, ૯ મું. મોગલાઈ રાજ્ય થયું તે વખતનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો	...	૭૭
,, ૧૦ મું. મોગલાઈ રાજ્ય થયું ત્યારે ભરતખંડની સ્થિતિ	...	૮૩

ભાગ ૩ જો. મુગલરાજ્ય.

પ્રકરણ ૧	હું. બાબર. ...	૮૭
૨	હું. હુમાયુ ...	૯૦
૩	હું. સુરકળના પાદશાહ ...	૯૩
૪	યું. અકબર ...	૯૬
૫	મું. જહાંગીર ...	૧૧૨
૬	હું. શાહજહાં ...	૧૧૭
૭	મું. ઔરંગઝેબ... ...	૧૨૫
૮	મું. મોગલાઈ રાજ્યની પડતી. ...	૧૩૫
૯	મું. મોગલાઈ રાજ્યનું પુનરાવલોકન. ...	૧૪૩

ભાગ ૪ થો. મરેઠી રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧	હું. શિવાજી. ...	૧૪૬
૨	હું. શિવાજી પછીના રાજાઓ ...	૧૫૩
૩	હું. પેશ્વાનું સ્વતંત્ર થવું... ...	૧૫૭
૪	યું. પેશ્વાઈનો મધ્યાન્હ... ...	૧૬૨
૫	મું. પેશ્વાઈની પડતી ને અંત ...	૧૬૮

ભાગ ૫ બ્રિટિશ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧	હું. યરોપી પ્રજાનું વ્યાપારરથે હિંદમાં આગમન... ૧૭૪
૨	હું. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ કંપની વચ્ચે યુદ્ધ ... ૧૮૨
૩	હું. બંગાળમાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના ૧૮૯
૪	યું. મહિસરનું મુસલમાની રાજ્ય ... ૧૯૯
૫	મું. અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો ને વ્યવસ્થા ... ૨૦૬
૬	હું. " ઇ.સ. ૧૭૯૮ થી ઇ.સ. ૧૮૮૩ સુધી ૨૧૪
૭	મું. " ઇ.સ. ૧૮૧૪ થી ઇ.સ. ૧૮૩૪ સુધી. ૨૨૩
૮	મું. " ઇ.સ. ૧૮૩૫ થી ઇ.સ. ૧૮૪૪ સુધી. ૨૩૪
૯	મું. શીખરાજ્ય... ... ૨૪૪
૧૦	મું. અંગ્રેજી રાજ્યની પૂર્ણકળા ને બળવો. ... ૨૫૩
૧૧	મું. ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી ઇ. સ. ૧૯૧૭ સુધી... ૨૬૪
૧૨	મું. ભરતખંડના અંગ્રેજી રાજ્યની હાલની સ્થિતિ અને વ્યવસ્થા. ... ૨૮૩

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

આર્ય રાજ્ય.

આર્ય લોક. પંજાબમાં.

૧. આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન. ૨ આર્યલોક પંજાબમાં. ૩ તે વખતે આર્ય ધર્મ. ૪. આર્ય લોકની તે સમયની સ્થિતિ. ૫. આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ. ૬. અનાર્યો સાથે લડાઈઓ.

આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન ૧. ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન વેદ મંત્રો અને આર્ય ગ્રંથો છે. તેમાં આર્ય રાજ્યની હકીકત લઢાઈઓ વગેરે યથાસ્થિત નોંધેલાં નથી, પરંતુ એ વેદમંત્રો ને ગ્રંથો ઉપરથી પ્રાચીન આર્યો વિચાર અને ધર્મજ્ઞાનમાં શી રીતે વધતા ગયા તથા તે સમયે તેમની સ્થિતિ કેવી હતી, તેનો ઇતિહાસ બરાબર મળે છે. વળી આર્યોના ગ્રંથમાં આવેલા પરદેશીઓનાં લખાણ, તામ્રપટ, શિલાલેખ વગેરે ઉપરથી પણ આ દેશના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

આર્યલોક પંજાબમાં. ૨. હાલના યુરોપી વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે આર્ય લોકોનું મૂળ રહેઠાણ મધ્ય એશિયામાં હતું. ત્યાંથી એક ટોળી પશ્ચિમ તરફ યુરોપમાં ગઈ અને બીજી દક્ષિણ તરફ હાલુકાને માર્ગે ખેતરવાદ ઓગંડી સિંધુ નદીને કાંઠે આવી વસી.

ત્યાં તેમને માંહોમાંહે કજીઓ થવાથી તેમાંના કેટલાક પશ્ચિમ તરફ ઇરાનમાં ગયા ને કેટલાક ત્યાંજ રહ્યા. ઇરાનમાં ગયા તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે, અને સિંધુને કાંઠે રહ્યા તેમના વંશજો આ દેશના આર્ય લોકો છે.

તે વખતનો આર્યધર્મ ૩. પંજળમાં રહીને તેમણે ઋગ્વેદના મંત્રો રચ્યા હોય એમ જણાય છે. એ મંત્રો ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં આર્યો કેવા સુધરેલા હતા અને તેમનો ધર્મ કેવો હતો તેનું અનુમાન થાય છે. શરૂઆતમાં માણસનું મન કુદરતમાં જે પ્રકાશિત, બળ્ય, ઉપયોગી, બળવાન અને આશ્ચર્યકારક હોય તે પૂજવાને પ્રેરાય છે. તે પ્રમાણે આર્ય લોકોએ સુંદર આકાશ, ખૂંશનુમા પ્રભાત, ઉગતો સૂર્ય ને પ્રકાશિત અગ્નિની સ્તુતિના ને પૂજના મંત્રો બનાવ્યા છે. આર્ય ગ્રંથોમાં ઋગ્વેદના મંત્રો જૂનામાં જૂના છે એ લોકોનો આધાર ખેતી ઉપર હતો, ને ખેતી । આધાર વરસાદ ઉપર હોવાથી વરસાદની સ્તુતિના ને વરસ દના દેવ ઇન્દ્રની સ્તુતિના પણ મંત્રો છે. તે વખતે મૂર્તિપૂજા નહોતી.

આર્ય લોકોની તે સમયની સ્થિતિ. ૪. ઋગ્વેદના મંત્રો ઉપરથી આર્ય લોકોની તે વખતે કેવી સ્થિતિ હતી તે પણ માલમ પડે છે. તે વખતે તેઓ ખેતી કરતા ને ઢોર પાળતા. ખેતી કરવામાં ઘેડા વાપરતા. ગાય, બળદ, ભેંસ, ઘેડા, ઘેટાં, બકરાં વગેરે જનાવરો પાળતા; ફૂવા જોદી રેંટ ફેરવીને ખેતીને પાણી પાતા, અને ઘઉં, જવ વગેરે ધાન્ય પકવતા. ઘર બાંધીને ગામમાં રહેતા. રસ્તા બનાવતા ને વહાણ બાંધતા. તેમને વણવાનું, કાંતવાનું, ગુંથવાનું, રંગવાનું, ને સુતાર લુહારનું કામ આવડતું હતું તેઓ રૂંધા, ચામડાં ને ઉતનાં કપડાં બનાવતા ને બનાવવા દળી, બાંડી, રાંધીને ખાતા. સોનું રૂપું, લોહું વગેરે ધાતુ તેમને માલમ હતી. તેઓ લઢાઈમાં તીરકામઠાં, તરવાર, કદાર, બાલા ને ફરસી વાપરતા ને કવચ પહેરતા. તે વખતે ચાર વર્ષ બંધાઈ નહોતી. ઘરનો જુદા પુરુષ ઘરનો વડીલ ગણતો ને બધાં તેની આમન્યા પાળતા. એ વડીલજ પુરોહિત, ગોર કે શિક્ષાગ્રસ્તું કામ કરતો. ધર્મક્રિયા

સંઘળા પોતાની મેળે પોતાના ધરમાં કરતા. સંઘળા આર્યો સરખા હતા. તેઓ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી ને વૈશ્યનું કામ કરતા. જે વેદનંત્રો ભણી ધર્મક્રિયા કરતા ને કરાવતા તેજ જરૂર પડે યુદ્ધમાં જતા ને ખેતી કરતા ને લગડાં વણતા. નાના બાળકો દોર ચારતાં. એ સમયે મડદાંને દાટવાનો ને બાળવાનો ખંને રિવાજ ચાલતા હતા. બાપનો વારસ છોકરો હતો, પણ છોકરો ન હોય તો છોકરીનો છોકરો વારસ થતો. એ સમયે દત્તક લેવાનો ચાલ હતો.

આર્ય સ્ત્રીઓનાં સ્થિતિ ૫. આજની પેઠે બાપ પોતાની દીકરીને પરણાવતો ને ધરેણાંમાં દાથી શણગારીને તથા તેને ઉત્તમ પ્રકારની શિખામણ આપીને સાસરે વળાવતો. પરણાવવાની ક્રિયા આજના જેવીજ થતી, પણ તે સમયે છેક નાના બાળકને પરણાવતા નહિ. દીકરીની સ્ત્રીના ધર્મમાં આવવાની શરૂઆત થાય એટલી ઉંમરે તેને પરણાવતા. એ વખતે દીકરીઓને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપવાનો ચાલ હતો. તેથી ધરનાં તેઓ સાસુ સસરાની આમન્યા પાળતી, ને નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી સાથે દળી-મળીને રહેતી. તેઓ હમેશાં હસમુખી રહી તપી જતી નહિ, કે દોષને કડવાં વેણ કહેતી નહિ. પતિવ્રત ધર્મ પાળી, પતિની સેવા કરી તેને પ્રસન્ન રાખતી. પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ પણ દેવપૂજમાં સમેલ રહેતી. ધરની, ધરના સામાનની, નોકરચાકરની ને બાળકોની સંભાળ રાખતાં, ને બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારે કેળવતી વગી તેઓ ગાયો દોડવાનું ને રૂકાંતવાનું કામ પણ કરતી એ રીતે આર્યોનો ધરવંસાર સુખી ને શાંત હતો.

અનાર્યો સાથે લડાઇઓ ૬. આર્યો પંચતથમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં કાજા રંગના ને બગવાન જંગલીઓ રહેતા હતા. આર્યો તેમને અસુર, રાક્ષસ, હનુ ઇત્યાદિ નામથી બોલાવતા એ લોકોને સપાટ ફગાવે પ્રદેશ આવ્યો લોકો જીતી લીધાથી તેઓ પાસેના કુશરામાં બસાયા. ત્યાં રહીને તેઓ આર્ય લોકોનો માર્ગ રોકતા, જનાવરો ચોરી જતા, આર્યોની ધર્મક્રિયાનો ભંગ કરતા, ને ધણી-

વાર તેમનાં ગામો ઉપર હુમલા કરતા, ઘાડ પાડતા ને તેમની દોલત લુંટી જતા. એ પ્રમાણે આર્ય ને અનાર્યો વચ્ચે ધણીવાર યુદ્ધ થયાં. પરંતુ છેવટે આર્યો વિજયી થયા, ને તેમના સંસ્થાનાં વધતાં ગયાં. તેઓ જંગલો કાપીને તથા બાળીને અને અનાર્યોને ડુંગરામાં નસાડીને સપાટ મૂલકમાં વસાવત કરવા લાગ્યા. એ રીતે પંજાબમાં આર્ય રાજ્ય થયું ને અનાર્યો ડુંગરામાં ભરાયા. ત્યાં આજે પણ તેમના વંશજો છે. એ અનાર્યોમાંના કેટલાક આર્યોના ગામમાં રહી તાબેદારીનાં કામ કરવા લાગ્યા, તે દાસ-શૂદ્ર થયા. એ શૂદ્રો આર્યોનો ખર્મ સ્વીકારી તેમની ખેતી કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી.

આર્યોનો ઉત્તર ભરતવંદમાં પ્રસાર.

૧. આર્યોના ચાર વેદ. ૨, ગ્રાહણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ, ૩. આર્યોના પ્રસાર અને રાજ્ય. ૪. આર્યોવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૫, એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૬, રાજ્યપદ્ધતિ.

આર્યોના ચાર વેદ. ૧. પંજાબમાંથી વધીને આર્ય લોક ગંગા ને જમનાના કાંઠા ઉપર ને ત્યાંથી પૂર્વ તરફ કાશી, અયોધ્યા ને અહાર તરફ આગળ વધ્યા. પંજાબમાં તેઓ સૂર્ય, આકાશ, વરુણ, વરસાદ, ઇંદ્ર, અગ્નિ, ઇત્યાદિ દેવોની મંત્રોવડે પ્રાર્થના કરતા. એ મંત્રોનો ગંગા, જમનાના કાંઠા ઉપર આવ્યા પછી સંગ્રહ કર્યો. તેમને ઋગ્વેદ સંહિતા કહે છે. એ વગર સામ, યજુર ને અથર્વ એ ત્રણ વેદ પણ આજ સમયે થયા. યજુર વેદના કૃષ્ણ ને શુક્લ એવા બે ભાગ છે. યજુર કરાવવામાં જમીન માપીને વેદી બનાવવી, વાસણ, પાણી ને લાકડાં તૈયાર કરવાં, અને યજ્ઞના પશુનો વધ કરવો, એ કામ કરનારને અધ્વર્યુ કહેતા.

નિયમ પ્રમાણે યજ્ઞ વખતે કેટલીક ક્રિયામાં ગાયન કરવાનું હોય છે. એ કામ કરનારને ઉદ્દગાતા કહેતા, એ ખંને કામને લાયક બનાવવાને વાસ્તે ખાસ કેળવણી આપવી પડતી; તેથી ઋગ્વેદ-માંથી એ ખંને કામને ઉપયોગી ભાગ જુદા પાડી એ વેદ કર્યા. અધ્વર્યુના કામનો યજુર અને ઉદ્દગાતાના કામનો સામવેદ થયો. એ સમયે થર્વ એવા વેદ તરીકે ગણાતો નહોતો. માત્ર ત્રણજ વેદ ગણાતા. છેક પાછલા વખતમાં અથર્વની વેદમાં ગણના થઈ. એમાં રાગથી, ધાતક પશુઓથી અને દુશ્મનના શાપથી બચવાના વિધિઓ આપેલા છે; તથા દેવને પ્રસન્ન કરવાના, આયુષ્ય વધારવાના, રોગ મટાડવાના ને ધન મેળવવાના મંત્રો છે.

બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ. ૨. વેદના મંત્રોના સંગ્રહને સંહિતા કહેછે. અને એ સંહિતા ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરેલા ગ્રંથોને બ્રાહ્મણ કહેછે. એ રીતે ઋગ્વેદ ઉપર એ, સામવેદ ઉપર ચાર, યજુર્વેદ ઉપર એ અને અથર્વ ઉપર એક, એટલા બ્રાહ્મણ-ગ્રંથો છે. ગામમાં રહી યજ્ઞ, હોમ વગેરે ક્રિયા કરવાનો વિધિ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો છે. એ સમયે કેટલાક ઋષિઓ જંગલમાં રહી શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતા ને શિષ્યોને કરાવતા. એ જંગલમાં હોમ કરવાનો વિધિ બતાવવાને આરણ્યક ગ્રંથો થયા. એ ગ્રંથો પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંજ ગણાયા. ઋગ્વેદ ઉપર એ અને યજુર્વેદ ઉપર એ આરણ્યક ગ્રંથ થયા છે. બાકીના એ વેદ ઉપર આરણ્યક ગ્રંથ થયા નથી. જંગલોમાં રહી ઋષિઓ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર વિચાર કરતા. જીવ અને ઇશ્વર શું છે, જીવનું કર્તવ્ય અને પ્રાપ્તવ્ય શું છે, જીવ શાથી થયો ને મુઝા પછી એનું શું થાય છે, મોક્ષશાને કહેવો અને તે કેમ મેળવવો, વગેરે બાબતો ઉપર ચિંતન કરતા એ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોને ઉપનિષદ કહે છે. એ સમયે ઉપનિષદના દશ ગ્રંથો થયા હતા. ઉપર કહેલા વેદ, સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદના ગ્રંથોને આર્યો દશરત્ત માને છે. અને તે પવિત્ર અને સર્વમાન્ય ગણાય છે. મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથો પણ એજ સમયે થયા હોય એમ જણાય છે.

આર્યોના પ્રસાર અને રાજ્ય. ૩. પંજગમાંથી આર્યો આગળ વધી ગંગા ને જમનાના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને ત્યાંથી દક્ષિણે વિંધ્યાચળ ને પૂર્વે અંગાળા સુધી વધ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપી અનાર્યોને કુગરમાંથી હાંટી કાઢ્યા. આર્યોને અનાર્યો સાથે વારંતાર લઢાઈમાં રોકાવું પડવાથી વેદાધ્યયન કરવાનું, ખેતી કરવાનું વગેરે કામ થતાં નહિ, તેથી તેમણે સૌથી વધારે બળવાન, મોલાદાર અને જથ્થાવાળાને રાજા ઠરાવી તેની સરદારી નીચે બીજા બળવાન ને ઉત્સાહી યોદ્ધાઓ સોંપી તેમનો વર્ગ જુદો ઠરાવ્યો. તે લઢાઈઓ લઢી રાજ્ય મંભાળે એવું હતું. તે ક્ષત્રી કહેવાયા. તેજ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરે ને કરાવે તે બ્રાહ્મણ, અને ખેતી ને વેપાર કરે તે વૈશ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ જાતિ થઈ અને જે અનાર્યો તામે રહી હલકાં કામ-ચાકરી કરવા લાગ્યા, તેમની ચોથી શ્રદ્ધ જાતિ થઈ. એ ચારે વર્ણ પાળવાના ધર્મોના કાયદા પણ તેજ સમયે થયેલા છે. ઉપર કહેલા અંથે ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયે આર્યોનાં જૂદાં જૂદાં ટોળાનાં રાજાઓનાં નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. તેમાં દિલ્હીની આસપાસ હસ્તિનાપુરનું, કનોજની આસપાસ પંચાળનું, ઉત્તર બહારમાં વિદેહનું, અયોધ્યામાં કોસલનું ને બનારસની આસપાસ કાશીનું રાજ્ય હતું. અયોધ્યાનું રાજ્ય સૂર્યવંશી ને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોને તામે હતું. ક્ષત્રિય રાજ્યનો વિસ્તાર પૂર્વમાં અંગાળા, ઉત્તરે હિમાલય, પશ્ચિમે સિંધુ નદી ને દક્ષિણે વિંધ્યાચળ સુધી હતો. એ ભાગને આર્યાવત કહેતા. એ રાજ્યોમાં ભવ્ય યજ્ઞક્રિયાઓ થવા લાગી. એ સમયમાં રાજાઓ વિદ્વાન હોઈને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારા હતા. તેમણે રાજ્યધાનીમાં ને બીજાં મોટાં ગામોમાં પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી, એમ બ્રાહ્મણઅંથે ઉપરથી જણાય છે.

આર્યાવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૪. રાજાઓ ગામને કિલ્લા બાંધતા, રસ્તા પહોળા ને સીધા રાખતા, મધ્યે રાજ્યમહેલ બનાવતાં ને આસપાસ પ્રજાજનો ભવ્ય મકાનો બંધાવી ગામને શોભા-

વતા. પ્રજાજનોની દોલતમાં સોનું, રૂપું, જવાહીર, ગાડી, રથ, ઘોડા, ગુલામો અને શહેરની આસપાસની જમીન હતી. દરેક ગૃહસ્થ ઘરમાં પવિત્ર અગ્નિ રાખતો, અતિથિનો સત્કાર કરતો ને દેશના કાયદા પ્રમાણે ચાલી રાખતો માન આપતો. બ્રાહ્મણ મારફત તે હોમ ને ધર્મક્રિયા કરાવતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી ને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણના બાળક નાનપણથી ગુરુ પાસે જઈ સાથે અભ્યાસ કરતા તે ધર્મજ્ઞાન મેળવતા. એ વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ હતી. શૂદ્ર શિવાયની ત્રણે વર્ણમાં કંઈક અપવાદ સાથે માંહોમાંહે પરણતા; અને સાથે ખાવા પીવામાં બાધ ગણતા નહિ. બિન્ન બિન્ન પ્રકારના કારીગર લોકોની જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને વંશપરપરાથી ઉતરતો આવેલો ધંધો કરતા ને ખેડુતો પોતાનાં દોર સાથે ગામની આસપાસ ઘર બાંધી રહેતા. કેટલાક ઋષિઓ જંગલમાં રહી તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતન કરતા ને જે શિષ્યો આવે તેમને વેદમંત્રો પાઠે કરાવતા. એ સમયે ઇન્સાફ આપવાના ને ગુન્હેગારને સજા કરવાના કાયદા થયા હતા. વળી રાજા પ્રજાને ચાલવાના ધારા ધડાયા હતા. લોકોને જ્યોતિષ ને ખગોળવિદ્યાનું પણ જ્ઞાન હતું. વળી બ્રાહ્મણગ્રંથમાં વેદી બનાવવાના નિયમો આપ્યા છે, તે ઉપરથી એ સમયમાં ભૂમિતિનાં મૂળતત્ત્વોની પણ શોધ કાઢી હતી એમ માલમ પડે છે. એ મૂળતત્ત્વો કલ્પસૂત્રમાં આપેલાં છે.

એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૫ એ સમયની સ્ત્રીઓ પડદાનશીન નહોતી. તેમને માન આપવામાં આવતું ને તેઓ ધર્મક્રિયાઓમાં સાથે રહેતી. તેઓ બણેલી હોઇને ઘણીવાર ધર્મશાસ્ત્રોનાં વાદવિવાદની સભાઓમાં ભાગ લેતી. તેઓ આજની યુરોપી સ્ત્રીઓની માફક જનસમાજમાં છૂટથી ફરી શકતી નહોતી, તોપણ મુસલમાનો આવતાં સુધી જનાનાની રીત તો આર્ય લોકમાં બીલકુલ દાખલ થઈ નહોતી; અને મરેઠા વગેરે જાતિમાં જ્યાં મુસલમાની રાજ્ય થોડાજ વખત ટક્યું હતું. ત્યાં હજી પણ નથી. મ્યાનીનકાળમાં આર્ય સ્ત્રીઓને જેટલું માન મળતું, તેટલું બીજી

કાષ્ઠપશુ પ્રજામાં તે સમયે મળતું નહોતું. સીતા, તારા દ્રૌપદી, મૈત્રેયી, ગાર્ગી, અનસુયા, અરૂંધતી ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓ ધણી વિદુષી હતી. તેઓ પતિવ્રતા ને સ્વધર્માચારીણી હોઈને પોતાના પતિને અને વડીલોને માન આપતી. તેઓ ધરની ને પશુઓની સંભાળ રાખતી ને બાળકોને યોગ્ય કળવણી આપી ઉછેરતી.

રાજ્ય પદ્ધતિ. ૬. રાજા રાજ્યનું કામકાજ કરતા ને બ્રાહ્મણો મંત્રિનું કામ કરી તેમને રાજ્ય ચલાવવામાં ને ઈન્સાફ આપવામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે સલાહ આપતા. રાજ્યના મોટા મોટા ભાગ પાડી તે ઉપર સુબા નીમેશ્વા હતા. તે દરેકના તાબામાં હજાર હજાર ગામ હતાં. સુબાના હાથ નીચે સો સો ગામના વહીવટદાર અને તેના હાથ નીચે દશ દશ ગામના કામદાર નીમેશ્વા હતા. તેથી ઉતરતા એક એક ગામના ઉપરી હતા. તે સર્વે પોતાના કામકાજ મંબંધે રાખના જવાબદાર હતા. જમીનનું મહેસુલ એ રાજ્યની ઉપજનું મુખ્ય સાધન હતું. તે વગર માલની આયાત નિકાસ ઉપર પણ દાણ લેવાનું હતું ગરીબ લોકો વેરો આપી શકતા નહિ. તેના બદલામાં મહીનામાં એક દિવસ રાજ્યવેઠ કરતા. ગામનો પટેલ ગામનો જમીનવેરો કેટલો આપવો તે આંકડો રાજા સાથે નક્કી કરી તેનો જવાબદાર થતો. વેરો ગામના લોકોમાં ફાળવવામાં આવતો. ગામના લોકની ચાલચલગતનો જવાબદાર પણ એ પટેલજ હતો. ગામલોકના માંહોમાંહેના ટંકા તે પંચની મારફત ચુકવતો, તેના બદલામાં તેને રાજા તરફથી પસાયતી જમીન મળતી; તેમ તે વેઠવેરાથી મુક્ત હતો. પટેલના હાથ નીચે બીજા ગામ નોકરો હતા, તેમને પણ રાજ્ય તરફથી પસાયતાં મળતાં, એ સમયે રાજ્યના સર્વજ્ઞા અમલદારોને પગારને બદલે પસાયતાની જમીન આપવાનો ધારો હતો.

પ્રકરણ ૩ જી.

સૂર્યવંશી રાજ્ય.

રામાયણ.*

૧. હરિશ્ચન્દ્ર રાજા. ૨. રામચંદ્રનો જન્મ. ૩. રામ યુ-
દ્ધકળા શીખે છે. ૪. સીતાસ્વયંવર, ૫. રામચંદ્રના રાજ્યા-
ભિષેકમાં ભાગ. ૬. રામચંદ્રનો વનવાસ. ૭. સીતાનું હરણ.
૮. સીતાની શોધ. ૯. લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૧૦.
સીતાનો પુનઃ વનવાસ. ૧૧ સીતાનો રામ સાથે મેળાપ.
૧૨. રામરાજ્ય.

હરિશ્ચન્દ્ર રાજા. ૧. અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી રાજ્ય સ્થાપનાર
દક્ષવાકુ થયો. તેના વંશમાં ૧૦ મી પેઢીએ હરિશ્ચન્દ્ર નામે સત્યવાદી
રાજા થયો. એનું સત્યવ્રત તજવવાને વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિએ ઘણો
યત્ન કર્યો, પણ તેણે પોતાનું સત્યવ્રત તજ્યું નહિ. તેણે પોતાનું
વ્રત પાળવાને રાજ્ય ખોડ્યું, અસહ્ય સંકટ વેઠ્યું, પોતાની સ્ત્રી અને
છોકરો વેચ્યાં, તથા તેમને નીચ કામ કરતાં નજરે નેત્યાં, પણ
પોતાના ગતથી ડગ્યો નહિ. તેની પત્નિ તારામતી પોતાના પતિનું
ગત પાળવાને રાજ્યસુખ તજી તેના દુઃખમાં ખુશીની સાથે ભાગીએણ
થઈ અને ગણિકાને ઘેર વેચાઈ, તેનો પુત્ર રાહિતાશ્વ પણ એજ
રીતે રાજ્ય છોડી પોતાના પિતાની સાથે કષ્ટ વેઠતાં છેવટે વેચાયો
ને નહિ થાય એનું નીચ કામ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ત્રણે

* રામાયણ અને મહાભારતની ભાષા ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો મહા
ભારત પ્રથમ ને રામાયણ પાછળથી થયેલું ધારે છે. જળી કેટલાક ધારે
છે કે એ બંને ગ્રંથના મુખ્ય પાત્ર પાંચ પાંડવ, દ્રૌપદી, રામ, સીતા
એ કાઈ થયાંજ નથી એ માત્ર કાલ્પનિક નામો છે. પરંતુ આ દેશી
આર્ય મત પ્રમાણે એ બંને ગ્રંથોની કથા ખરી બનેલી છે, ને રામાયણ
પ્રથમ ને મહાભારત પાછળથી થયું છે. એ ગમેતેમ હોય તોપણ આર્યો
એ નામો પૂજ્યભાવથી સંભારે છે. ને એમની કથા પ્રેમથી સાંભળે છે,
તેથી તથા એ બંને કથામાંથી વિદ્યાર્થીને ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન અને ઉપ-
દેશ મળે છે, તેથી એ બંને વાર્તાનો સાર અને આપ્યો છે.

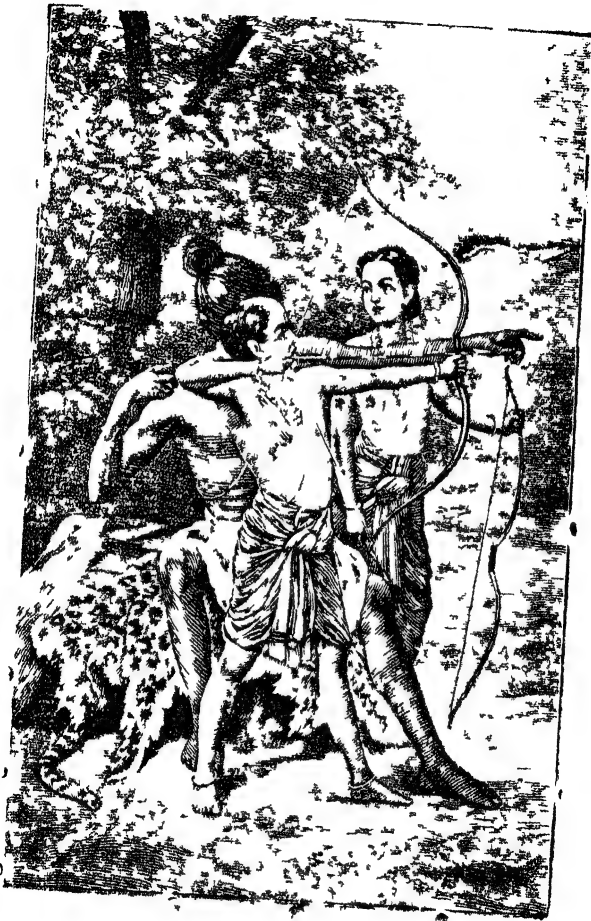
જાણીએ અસહ્ય કષ્ટ વેઠ્યું, પણ સત્ય ન તજ્યું ત્યારે પરિણામે પરમેશ્વરે સહાય કરી, ને તેમને મૂળ સ્થિતિમાં આણી મૂક્યાં. એ હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદીને નામે, તેની સ્ત્રી તારામતી સતીને નામે ને તેનો પુત્ર રાહિતાશ્વ સુપુત્રને નામે આજે પણ આર્યોમાં પુજાય છે. આ ઉપરથી આપણને શિખામણ મળે છે કે ગમે તેવા કષ્ટ પડે તોપણ તે આપણી કસોટીને માટે છે, એમ માની ધીરજ રાખી સહન કર્યાથી પરિણામે પરમેશ્વર આપણને સાફ રૂળ આપે છે.

રામચંદ્રનો જન્મ. ૨. હરિશ્ચંદ્ર પછી કેટલીક પેઢીએ દશરથ રાજા થયો, તેને ત્રણ રાણી હતી. તેમાંની પટરાણી કૌશલ્યાને પેટે રામાયણની કથાના નાયક રામચંદ્રનો જન્મ થયો. બીજી સુમિત્રાને પેટે લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્નનો ને ત્રીજી કૈકેયીને પેટે ભરતનો જન્મ થયો.

રામ લક્ષ્મણ યુદ્ધકળા શીખે છે. ૩. તે સમયે વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિ હતા આસપાસના રાક્ષસો આવી તેમના યજ્ઞનો બંગ કરતા. એ રાક્ષસોથી યજ્ઞનું રક્ષણ થવા ઋષિએ દશરથ રાજા પાસે રામ લક્ષ્મણ માગ્યા. ઋષિને નારાજ કરવા ઠીક ન લાગ્યાથી તેણે રામલક્ષ્મણને મોકલ્યા; વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમપર આવી રામ લક્ષ્મણને યુદ્ધકળા શીખવી અને રાક્ષસોથી પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરાવ્યું.

સીતા સ્વયંવર. ૪ એ સમયે અયોધ્યાની પૂર્વે વિદેહનું રાજ્ય હતું. ત્યાં જનક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને સીતા નામે ગુણવાન ને રૂપવાન પુત્રી હતી. એ સીતાને પરણાવવા આટે જનકે સ્વયંવર રચી દેશદેશના રાજાઓને નોતર્યા; જનકને મહાદેવે એક મોટું ધનુષ્ય આપેલું હતું, તે ધનુષ્ય જે તોડે તેને સીતા પરણાવવી એવી શરત હતી. સ્વયંવરમાં ધણા રાજા આવ્યા હતા. રામચંદ્ર પણ વિશ્વામિત્ર ઋષિની સાથે ત્યાં ગયા. શિવજીનું આપેલું ધનુષ્ય કોઈ રાજાથી કે લોકના રાક્ષસ રાજા રાવણથી પણ ન તડ્યું, ત્યારે ઋષિની આજ્ઞા લેઈ રામે તે તોડ્યું, તેથી જનકે સીતાને રામ વેરે પરણાવી.

રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેકમાં બ્રહ્મા, ૫, દશરથ રાજા વૃદ્ધ

થયો, ત્યારે તેણે પોતાના પાટવી પુત્ર રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો ઠરાવ કર્યો, એ વાત રામની સાવકી માતા કૈકેયીને રૂચી નહિ. એક સમયે દશરથે કૈકેયીને વચન આપ્યું હતું કે “ તું માગીશ તે આપીશ.” એ વચન પ્રમાણે કૈકેયીએ માગ્યું કે “ રામને ચૌદ વરસ વનવાસ મોકલો ને ભરતને રાજ્ય આપો.” આ સાંભળી દશરથ ખિન્ન થયો, પણ પોતાનું વચન કેમ તોડાય ! તેમ પોતાના વહાલા પુત્ર રામને દેશવટો દેવો, એ પણ દશરથને કારી બા જોવું લાગ્યું. વચન ભંગ થવાય નહિ ને રામને દેશવટો દેવાય નહિ, તે સાર તેણે કૈકેયીને બહુ સમજાવી, પણ તે એકની બે થઈ નહિ. છેવટે એ વાત રામના જાણવામાં આવી, ત્યારે પોતાના પિતાનું વચન પાળવાની ખાતર પોતાને વનમાં જવાની રજા આપવા દશરથને વિનંતિ કરી, તથા રાજ્યાભિષેક કરવા ભરતને એના મોસાળથી બોલાવ્યો. ભરત આરમ્ભાયો પણ તે સદ્ગુણી રામનો ભાઈ હતો. તેણે રાજ્ય લેવાની ના પાડી; અને પોતાના પિતાને તથા રામ-ચંદ્રને એ પ્રમાણે દુઃખી કર્યા તે માટે પોતાની માતાને બહુ ઠપકા દીધો. તેણે રામને ગાદીપતિ થવાને કાલાવાલા કર્યા, પણ રામે કહ્યું કે આપણા પિતાનું વચન વ્યર્થ જવું ન જોઈએ. પુત્રનો ધર્મ છે કે પિતાનું વચન પાળવું. આપણે પિતાનું વચન લોપનાર પાપી પુત્ર થવું ન જોઈએ. એ પ્રમાણે બણો બોધ દીધો, ત્યારે રામ વનવાસથી પાછા આવે ત્યાં સુધી રામની વતી રાજ્ય ચલાવવાનું ભરતે માથે લીધું. આ ઉપરથી હાલના રાજ્યોને અને રાજ્ય-બંધુઓને કેટલી બધી શીખામણુ લેવાની છે ! રાજ્યલોભથી પુત્રો પિતાને કેદ કરે છે, બંધુઓ દ્વેષભ્રુદિથી માંહેમાંહે લઢી મરે છે, તેમણે રામના અને ભરતના દાખલાથી અવશ્ય ઉપદેશ લેવો જોઈએ.

રામચંદ્રનો વનવાસ. ૬. રામ વનવાસ જવાને તૈયાર થયા ત્યારે તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી સીતા ને તેમનો આરમાન ભાઈ લક્ષ્મણ તેમની સાથે જવાને તૈયાર થયાં. રાજ્યસુખ તણ જંગલનાં એકાદ દુઃખ ખમવાને તત્પર થવાથી સીતાનું કેવું પતિવ્રત અને ભક્તમણનો બંધુપ્રેમ જણાય છે ! દશરથની વહાવરધામાં ચોગ્ય રીતે

રાજ્ય ચલાવી રામે પ્રજાધ્યાર એટલે સંપાદન કર્યો હતો કે સમસ્ત પ્રજા રામની સાથે વનવાસ જવાને તૈયાર થઈ. પ્રજાને પાછી વળવાને અને શોક નહિ કરવાને રામે ઉપદેશ કર્યો, તેમાં પુત્રધર્મ અને રાજપ્રજાના ધર્મ સારી રીતે ખતાવ્યા છે. રામના ઉપદેશથી અને આમલથી શોકમાં દુઃખેલી પ્રજા પાછી ગઈ. રામ વનવાસ ગયાની ખબર સાંભળી દશરથે પણ પુત્રવિયોગના દુઃખમાં ડેહ છોડ્યો.

સીતાનું હરણ. ૭. રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા વનમાં ભટકતાં ભટકતાં ગોદાવરીને તીરે હાલ જ્યાં નાસીક ગામ છે, ત્યાં એક મદી બાંધીને રહ્યાં. તે વખતે આસપાસ સધળે જંગલ હતું. અયોધ્યાથી નાસીક આવતાં સુધી રસ્તામાં જંગલ, કુંગરા ને નદી સિવાય કંઈ નહોતું. જંગલમાંથી ફળફળાદિ વીણી લાવી ત્રણે જણ ગુળરો ચલાવતાં હતાં. સીતાના સૌંદર્યથી મોહિત થએલો લંકાનો રાજા રાવણ સ્વયંવરમાંથી નાઉમેદ થઈ પાછો ગયો હતો, તેણે લાગ સાધી સીતાને એકલી જોઈ તેનું હરણ કર્યું.

સીતાની શોધ. ૮. સીતાનું હરણ થયું, ત્યારે રામ ને લક્ષ્મણ શિકારે ગયા હતા, સાંધી આવ્યા ત્યારે સીતાને દીઠી નહિ. તેથી બંને બાઈ સીતાની શોધ કરવાને દક્ષિણમાં ચાલ્યા. ત્યાં પુષ્કળ જંગલો હતાં ને તેમાં છુટાછવાયા જંગલી અનાર્થ લોક રહેતા હતા. આગળ ચાલતાં જંગલી લોકોનું કિર્કિધાનામે ગામ આવ્યું. ત્યાં વાલી નામે રાજા હતો. એ વાલીને તેના બાઈ સુગ્રીવ સાથે અણખનાવ હતો. સુગ્રીવે રાજ્ય મળવાની શરતે રામને મદદ કરવાનું ડબલ કર્યું. તેથી રામે વાલીને માર્યો ને સુગ્રીવને ગાદી આપી. સુગ્રીવના પ્રધાન હનુમાનને રામે નિશાની આપી સીતાની શોધ માટે મોકલ્યો. તેણે લંકામાં જઈ સીતાની લાજ કહાડીને તે સંદેશો લઈ પાછો આવ્યો.

લંકા ઉપર રામની સ્વામી. ૯. સીતાની લાજ મળ્યા પછી રામે સુગ્રીવ અને તેના સહાયકારીઓનું સૈન્ય જમાવ્યુંને સેતુબંધ પ્રસામેશ્વર આવી ત્યાં રામેશ્વરની સ્થાપના કરી તથા લંકામાં જવાને

વચમાં દરિયો છે તેના ઉપર પૂત્ર ગંધાબ્યો; એ ઉપર થઈ સધળા સંક્રામાં આવ્યા. ત્યાંથી વાલીના પુત્ર અંગદને વિષ્ટિ કરવાને મોકલ્યો. તેણે રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીએ ને રાવણના ભાઈ વિભીષણે સીતાને પાછી આપવાને રાવણને ખુબ સમજાવ્યો, પણ તેણે ઠાકારું માન્યું નહિ. વિભીષણ તો પોતાના ભાઈનો દુરાગ્રહ જોઈ રામને જઈ મળ્યો, તોપણ રાવણ ડગ્યો નહિ, ત્યારે લઠઈ કરી. એ યુદ્ધમાં રાવણ, તેનો પુત્ર ઈંદ્રજિત ને ભાઈ કુંભકર્ણ વગેરે સર્વે મરાયા. રામે સંક્રાની ગાદી વિભીષણને આપીને વનવાસની મુક્ત પૂરી થવાથી પોતે સીતાને લઈ લક્ષ્મણ સાથે અગોષ્યે પાછા આવ્યા.

સીતાનો પુનઃ વનવાસ. ૧૦. રામના આવ્યાથી ભરત ને પ્રજાજન આદિ પ્રસન્ન થયા. રામને રાજ્યભિષેક થયા પછી તે નગરચર્યા જોવાને નીકળતા ને લોકચાયકા સાંભળતા. એક સમયે સીતાના પતિવ્રત ઉપર શકપડતી લોકચાયકા તેમણે સાંભળી. સીતાનાં સન ઉપર રામને પૂર્ણ વિશ્વાસ છતાં લોકનિંદા થતી અટકાવવા સારૂ સીતાને ખજૂર આપ્યા વગર લક્ષ્મણ સાથે વનમાં મોકલી દીધી. તે વખતે સીતા સગર્ભા હતી. તે લક્ષ્મણના પાછા ગયા પછી હૈયાફાટ શોક કરતી ને વનમાં એકલી ભટકતી કેટલેક દિવસે વાલ્મીકિમુનિને આશ્રમે આવી. તેમણે સીતાને ઓળખી, પોતાની સંભાળ નામે આશ્રમમાં રાખી. ત્યાં સીતાને એ પુત્ર અવતર્યા. મુનિએ તેમની ખરદાસ કરીને ઉછેર્યા ને તેમને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવી.

સીતાનો રામ સાથે મેળાપ. ૧૧. આગળ જતાં રામે અશ્વમેધ કર્યો. અશ્વમેધ કરનાર ઘોડાને છુટો મૂકે છે, ને તેનું રક્ષણ કરવાને સૈન્ય જાય છે, જો કોઈ એ ઘોડો બાંધે તો તેનું રક્ષક સૈન્ય, અશ્વ બાંધનારને હરાવી તાપે કરે છે, ને ઘોડાને છોડાવે છે. તે પ્રમાણે સર્વત્ર વિજય કરી ઘોડો પાછો લાવે છે. એ અશ્વમેધ કરનાર ચક્રાર્તિ રાજા કહેવાય છે. રામનો અશ્વ હરતો હરતો વાલ્મીકિ મુનિને આશ્રમે આવ્યો; ત્યાં સીતાના બંને પુત્ર કવ ને કુશ હતા, તેમણે તે બાંધ્યો. રામ આ પુત્રોને, કે પુત્રો

રામને ઓળખતા નહોતા, તેથી યુદ્ધ થયું. આ નાના બાળકોએ ખતાવેલા પરાક્રમથી રામ બહુ ખુશી થયા. એવામાં યુદ્ધનો સમાપ્તિ સાંભળી વાલ્મિકી ઋષિ ત્યાં આવ્યા. તેમણે આ પુત્રો તમારા રાજ છે એવું રામને ઓળખાણ કરાવ્યું. ઋષિના ઉપદેશથી રામ સીતાને તથા બન્ને છોકરાને લેઈ અયોધ્યે ગયા.

રામરાજ્ય. ૧૨ સીતાને લાવ્યા પછી રામે સુખશાંતિમાં રાજ્ય ચલાવ્યું, તે દરરોજ રાત્રે વેશ પાલટી નગરચર્યા જોતા, લોકવાયકા સાંભળતા ને રૈયતનું દુઃખ ટાળતા, તથા રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખતા. તેમણે રાજ્યનીતિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવીને અને ન્યાય-શાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાય કરીને રૈયતને આગ્રાહ ને સુખી કરી; તથા પોતાના સંતાનની પેઠે પાળીપોષી તેનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેથીજ સત્તાદ શાંતિવાળા સુખી ને આગ્રાહ રાજ્યને “ રામરાજ્ય ” ની ઉપમા આજે પણ આપનામાં આવે છે. એવા રાજા ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજ્ય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? રામે રાજા છતાં તથા લાંબી મુક્ત સુધી સીતાનો વિયોગ પડ્યા છતાં છેવટ સુધી પોતાનું એકપત્નીઘત પાડ્યું, તેમજ સીતાએ પણ પોતાનું પતિ-ઘત સાચવ્યું, રામચંદ્ર પછી એના પુત્રો ગાદીએ બેઠા ને લાંબી મુક્ત સુધી એમના વંશમાં અયોધ્યાનું રાજ્ય ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહાભારત.

૧. ચંદ્રવંશી રાજ્ય, ૨. હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૩. રાજ્યના ભાગ. ૪. દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૫. પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૬. મહાભારતનું યુદ્ધ. ૭. યાદવ રાજ્ય. ૮. પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૯. મહાભારત. ભગવદ્ગીતા ને વિદુરનીતિ. ૧૦. હસ્તિનાપુરના રાજ્યનો આખર. ૧૧. મગધનું રાજ્ય.

ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૧ રામાયણના સમયે સૂર્યવંશી આર્યોનાં

રાજ્ય ખળવાન હતાં, અને મહાભારતના સમયે આર્યાવર્તમાં ચંદ્ર-
વંશ આર્યોનાં રાજ્ય ખળવાન હતાં. તેમાં દિલ્હીની પૂર્વે ગંગાને
કાંઠે હસ્તિનાપુરમાં પાંડવ કૌરવોનું, મયુરામાં કંસનું મગધમાં
જરાસંધનું, પંચાળમાં દ્રુપદનું, દ્રાવિડમાં શિશુપાળનું^૧, વૈરાટ (ધો-
ળકા)માં^૨ વૈરાટ રાજનું અને કુંતલપુરમાં (કુતીઆણા)માં^૩
ભીમકનું રાજ્ય એ મુખ્ય હતાં. વળી પોતાના મામા કંસને મારીને
કૃષ્ણે દ્વારિકામાં યાદવોનું રાજ્ય એ સમયે સ્થાપ્યું.

હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૨. કાલિદાસના કર્ણમાં શાકુંતલ નાટ-
કમાં આવેલા દુષ્યંત રાજનો કુંવર ભરત મહા પરાક્રમી રાજા થયો,
તેના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડ્યું.^૨ તેના વશમાં
ધૃતરાષ્ટ્ર કરીને એક આંધળો રાજા હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો.
તેને સો દીકરા હતા ધૃતરાષ્ટ્રની પૂર્વે કેટલીએક પેઢી ઉપર કુરુ
કરીને રાજ થઇ ગયો હતો; તેના નામ ઉપરથી એ સો ભાઇ
કૌરવ કહેવાતા. તેમાં સૌથી મોટો દુર્યોધન હતો. એની મા ગાંધારી
(કંઠહારી) કંઠહારની રાજ્યપુત્રી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રનો ભાઇ પાંડુ મરી
ગયો હતો, તેને બે સ્ત્રી હતી. કુંતા અને માદ્રી. કુંતા એ કૃષ્ણ-
ના બાપ વસુદેવની બેન હતી, તેને યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન
એ ત્રણ દીકરા હતા; અને માદ્રીને નકુલ ને સહદેવ એ બે હતા.
એ પાંચે પાંડુના નામ ઉપરથી પાંડવ કહેવાતા. પાંડુ મરણ પા-
મ્યાથી એ પાંચે કાકાના દરબારમાં ઉછરી મોટા થયા. એ કૌરવો
તથા પાંડવોને દ્રોણ નામે ગુરુએ રાજ્યનીતિ ને શસ્ત્રવિદ્યા સારી
રીતે શીખવીને હોંશીઆર બનાવ્યા.

રાજ્યના ભાગ. ૩. પાંડવો રાજ્યના ભાગીઆ હોવાથી દુર્યો-
ધન તેમના ઉપર દ્રેષ કરતો હતો. બન્ને પક્ષને સમજાવ્યાથી અંતે
રાજ્યના બે ભાગ પાડી હસ્તિનાપુર દુર્યોધનને અને વારણાવતી
(અલાહાબાદ) પાંડવોને આપ્યાં. પરંતુ દુર્યોધને દ્રેષભુલિથી પાંડવોનો

૧. શિશુપાળ એ ખરેખર ક્યાંનો રાજા અને વૈરાટને કુંતલપુર ક્યાં
છે તે વિષે મતભેદ છે.

૨. કેટલાક મુખભેદના દીકરા ભરતના નામ ઉપરથી આ દેશનું
નામ ભરતખંડ પડ્યું કહે છે.

રાજ્યમહેશ સંગગાવી મહાબ્યો, તેમાંથી પાંડવો મુશ્કેલીથી જીવતા રહ્યા ને વનમાં ભટકવા લાગ્યા.

દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૪. એવામાં પંચાળદેશના રાજા દ્રુપદે પોતાની પુત્રીને પરણાવવા સ્વયંવર રચ્યો. ત્યાં સધળા રાજા રાણા એકઠા થયા. પાણીના કુંડમાં થાંભલા ઉપર ઉંચે ગોળ ફરતું એક મચ્છ ભટકાવેલું હતું. તે મચ્છનું કુંડના પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું. તે પ્રતિબિંબ જાંચને થાંભલે આંધેલા એ શીકાંમાં પગ રાખી જે પુરુષ મચ્છને વિધે તેને દ્રૌપદી પરણે એવી શરત હતી. પાંડવો વનમાં પ્લાહણને વેષે રહેતા હતા. તે સ્વયંવરની વાત સાંભળી ત્યાં આવ્યા. કોઈ રાજાથી મચ્છવેધ ન થયો, ત્યારે અર્જુને ઉડીને મચ્છવેધ કર્યો તેથી દ્રુપદે પોતાની કુંવરી તેને પરણાવી. ચૂકથી માતાએ આપેલી આશિષને તામે થઈ પાંચે પાંડવોએ તેને સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારી.

પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૫. કૌરવોને પાંડવપક્ષવાળાએ સમજાવ્યાથી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને હસ્તિનાપુર ખેલાવી અર્ધું રાજ્ય આપ્યું, તેથી પાંડવો જમનાને કાંઠે ઇંદ્રપ્રસ્થ (દિલ્હી) વસાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને જૂગડું રમવાને ખેલાવ્યા. તેમાં યુધિષ્ઠિર રાજ્યપાટ, પત્ની ને ભાઈઓ સર્વસ્વ હાર્યા. પણ ધૃતરાષ્ટ્રે ફરીને તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું સોંપ્યું. પરંતુ દુર્યોધને તેમને ખીજવાર જૂગડામાં હરાવ્યા. આ વખતે જે હારે તે બાર વરસ વનમાં રહી તેરમે વરસ છૂપા રહે એવી શરત હતી. તેથી જૂગડાનાં માઠાં ફળ ભોગવવાને સત્યવાદી પાંડવો વનમાં ગયા. દ્રૌપદી સાથે તેઓ બાર વરસ વનમાં રખડ્યા. એ સમયનો ઘણો ભાગ તેમણે બાગલાણમાં જંગલોમાં કહાડ્યો. ખાનદેશ ને નાસીકમાં તે વખતે વસતી નહોતી. માત્ર જંગલો હતાં. બાર વરસ પૂરાં થયાં ત્યારે પાંડવો તેરમે વરસે વેશ પાલટી વૈરાટનગરના રાજાને ત્યાં છૂપા રહ્યા. એ પૂર્વે અર્જુને કૃષ્ણની બેન સુભદ્રાનું હરથ કરી ભગ્ન કર્યું હતું. એ સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને વૈરાટ રાજાની કુંવરી ઉત્તરા વેરે પરણાવ્યો. સ્નેહ અને સગપણને લીધે દારિકાના માદવરાજા કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા. તેથી કૃષ્ણ

વૈરાટ ને દ્રુપદ એઓ પાંડવોની પક્ષે થયાથી તેઓ જળવાન થયા.

મહાભારતનું યુદ્ધ. ૧. વનમાં રહેવાનાં તેર વરસ પૂરાં થતાંજ કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે પાંડવોની વતી વિષ્ટિ કરવા ગયા. તેમણે પાંડવોને અર્ધું રાજ્ય આપવા માટે તેને સમજાવ્યો, પણ તેણે કાંઈ માન્યું નહિ. તેથી કૃષ્ણ, વૈરાટરાજ, દ્રુપદરાજ ને બીજા સગા રત્ન-હીની મદદ લેઈ પાંડવો યુદ્ધે ચઢ્યા. કૌરવોએ પણ પોતાના સગા વહાલાને મદદે બોલાવ્યા અને કુરુક્ષેત્ર (પાણીપતના) ના રણમાં રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઈનાં ગળાં કાપવાને તેઓ સામે થયા. ભરતખંડમાં રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઈને મારવાને રણમાં ચઢેલાનો આ પહોલ વહેલોજ દાખલો હતો; અને તેથી એજ વખતથી ભરતખંડમાં કળિયુગ બેઠો એમ કહેવાય છે.

અદાર ૧અક્ષોહિણી સૈન્ય કુરુક્ષેત્રમાં એકઠું થયું ને અદાર દિવસ સુધી આ નાશકારક યુદ્ધ ચાલ્યું. પાંડવ કૌરવોનો ગુરુ દ્રોણ, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, ગુરુ કૃપાચાર્ય, ગાંધારીનો ભાઈ શકુનિ, પિતામહ બીષ્મ, પાંડવોનો દૂધભાઈ કર્ણ અને ઘણા રાજા કૌરવોને પક્ષે આવ્યા હતા. એ યુદ્ધમાં સો કૌરવ, દ્રોણ, કર્ણ, બીષ્મ ઇત્યાદિ સર્વ મરાયા. માત્ર અશ્વત્થામા ને કૃપાચાર્ય જીવતા રહ્યા. અને પાંડવોમાં પાંચ ભાઈ ને કૃષ્ણ જીવતા રહ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના ભત્રિજાઓને રાજ્ય સોંપ્યું. જ્યેષ્ઠ પાંડવ યુધિષ્ઠિર ગાદીએ બેઠો ને અશ્વમેધ કરી ભરતખંડના ચક્રવર્તિ રાજા થયા.

૧, એક અક્ષોહિણીનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

૨૧૮૭૦ રથમાં બેસી લઢનાર.

૨૧૮૭૦ હાથી ઉપર બેસી લઢનાર.

૬૫૬૧૦ ઘોડેસ્વાર,

૧૦૦૩૫૦ પાયદળ.

૨૧૮૭૦૦

૧૮

૩૬૩૬૬૦૦ મહા ભારતના યુદ્ધમાં જન્મે પડેલું સૈન્ય. તેમાંથી સાત અક્ષોહિણી પાંડવોનું અને અગીઆર અક્ષોહિણી કૌરવોનું સૈન્ય હતું.

સાદ્ય રાજ્ય ૭. મહાભારતનું યુદ્ધ પત્યા પછી કૃષ્ણ દ્વારિકામાં ગયા. ત્યાંથી સર્વે યાદવો પ્રભાસપાટણની જાત્રા કરવા ગયા, ને દારૂ પી માંહેમાંહે લઢીને કપાઈ મુઝ્યા. દારૂ પીવાના આ પૂરા પરિણામથી થએલા શોકમાં કૃષ્ણે પણ દેહ મુકી. તે પછી કેટલીક મુદતે યાદવો દ્વારિકા છોડી સિંધ તરફ ગયા ને ત્યાંથી આગળ વધી અફઘાનિસ્તાનમાં વસ્યા. એ દેશમાં જ્યારે મુસલમાનોનું પ્રમળ થયું ત્યારે તેમના વંશજો પંજાબમાં આવ્યા. ત્યાંથી કેટલેક વરસે જેસલમેર વસાવી ત્યાં ગાદી કરી ગુજરાતને કચ્છના જાડેજ સિંધમાંથી આવેલા યાદવ જાતના રાજપુતો છે.

પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૮. પોતાના ભાઈ ભત્રીજાના મોતથી પાંડવો શોકાતુર હતા. તેમાં કૃષ્ણના સ્વર્ગવાસથી ઉમેરો થયો. તેથી અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુના કુંવર પરિક્ષિતને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય સોંપી પાંચે પાંડવ ને દ્રોપદી હિમાલય પર્વત ઉપર ચઢ્યાં ને ત્યાંથી દેવગોત્ર પામ્યાં. એ રીતે મહાભારતના મુખ્ય યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ. યુધિષ્ઠિર મહા ધર્મનિષ્ઠ ને સત્યવાદી રાજા હતા. તેથી લોકો આજે પણ એને ધર્મરાજાને નામે ઓળખે છે. ને એજ કારણથી એમનો સંવત્ ચાલ્યો. માળવામાં વિક્રમાદિત્ય રાજા થયો ત્યાં સુધી એ સંવત્ ચાલુ રહ્યો. આ દેશના આર્યલોકના કહેવા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરના સંવત્ને આજે ૫૦૧૯ વરસ થયાં એટલે એ રાજા ઇ. સ. પૂ. ૩૧૦૦ ઉપર થયો.

૯. મહાભારતમાં પાંડવ કૌરવોના યુદ્ધના વર્ણન સિવાય ખીજી રસિક અને સુખોદકારક આલેખ્યાઓનો ખજાનો છે. તેમાં રાજા પ્રજાના ધર્મ તથા જ્ઞાનોપદેશ આપ્યા છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે અર્જુને પોતાના ભાઈઓને, ગુરુને તથા સગાસ્નેહીઓને મારવાની ના કહી. ત્યારે કૃષ્ણે અર્જુનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેથી તો હદ વળી છે. એ ઉપદેશના અંતને ભગવદ્ગીતા કહે છે, વળી વિદુરે પાંડવોને રાજ્યભાગ આપવા માટે દુર્યોધનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેમાં રાજ્યનીતિ બતાવી છે. એને વિદુરનીતિ કહે છે. મહાભારત ઉપરથી તે સમયના લોકની સ્થિતિ, રીતિ, જ્ઞાન, સ્વભાવ વગેરે માલમ પડે છે.

હસ્તિનાપુરના રાજ્યની આખર ૧૦. યુધિષ્ઠિરના વંશમાં આઠમી પેઢીએ નીમી નામે રાજાના વખતમાં હસ્તિનાપુર ગંભામાં તથાઈ ગયું, તેથી એ રાજાઓએ બીજી રાજધાની કરી ત્યાં રાજ્ય કર્યું. એ રાજ્ય મગધના રાજા જરાસંઘના વંશજ સહદેવે જીતી લીધું.

મગધનું રાજ્ય. ૧૧. સહદેવના વંશમાં કેટલીક પેઢી સુધી રાજ્ય આઠ્યા પછી, તક્ષક વંશ થયો. એ લોક સિંધિયન જાતના હશે એમ અનુમાન થાય છે. તેમની ખ્વજા ઉપર સર્પચિહ્ન હોવાથી આર્યો તેમને તક્ષક કહેતા. તક્ષકનાજ દસ પેઢી સુધી આઠ્યા પછી નંદવંશના રાજા થયા. છેલ્લા નંદરાજા પાસેથી તેરાજ્ય તેના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે જીતી લીધું. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યની હકીકત આગલ આવશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

આર્ય રાજ્યનો ફેલાવો ને ગ્રંથો.

૧. આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૨. સૂત્રગ્રંથો. ૩. વેદાંગ. ૪. શાસ્ત્રગ્રંથો. ૫. જાતિ. ૬. આશ્રમ.

આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૧. આર્યાવર્તનમાં વસ્તીનો વધારો થવાથી આર્ય લોકો પૂર્વમાં બંગાળા ને ઓઢીઆમાં પેલા, ને ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. દક્ષિણ તરફ વિંધ્યાચળ ઓળંગી ગોદાવરી, કૃષ્ણા ને કાવેરી નદી ઉપર તેમણે મોટાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં એ રાજ્યોની હદ દિંદી મહાસાગર સુધી પહોંચી. પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતનું રાજ્ય બળવાન થયું, એ રાજ્યે અરબી સમુદ્ર તરફ મોતાના રાજ્યની હદ વધારી. એ પ્રમાણે આર્યલોકે લાલના આખા ભરતખંડમાં વસાયત કરી રાજ્ય સ્થાપ્યાં. ને ત્યાં પોતાની વિદ્યા હુમર ને સુધારા દાખલ કર્યાં.

સૂત્રગ્રંથો, ૨. આ પ્રમાણે રાજ્યનો વધારો થયો. તે સાથે આર્ય લોકના મન ઉપર પણ કાંઈક વિલક્ષણ અસર થઈ. તેઓ વધારે બ્યવહારિક અને સાહસિક થયા. ને તેમના વિચારો વધારે વિસ્તાર્યા, તેમણે દરેક વિદ્યામાં દૃઢતાથી નવીન શોધ કરવા માંડી,

અને સઘળી વિદ્યાના તથા ધર્મના ત્રથો સંક્ષિપ્ત પણ ઉપયોગી બનાવ્યા. એ ત્રથોને સૂત્રત્રથો કહે છે. બ્રાહ્મણત્રથોમાં વિસ્તારથી સમગ્રવેદનું હતું. ત્યારે સૂત્રોમાં ટૂંકામાં સમગ્રગ્રંથ. તેમણે વિસ્તીર્ણ બ્રાહ્મણને બદલે ટૂંકાં કહેવત જેવાં વાક્યોનાં સૂત્ર રચ્યાં. એ સમયે નાના બાળકો ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરવાને જતા, ને બાર વરસ કે તેથી વધારે મુદત ગુરુને ઘેર રહી અભ્યાસ કરતા. તેઓ ગુરુના ઘરનું કામ કરતા, બિક્ષા માગીને ખાતા ને ધર્મશાસ્ત્રો પાઠ કરતા. કેમકે તે વખતે લખવાની વિદ્યા નીકળી નહોતી. બ્રાહ્મણ ત્રથોનું વિસ્તારવાળું બ્રાહ્મણ સંક્ષિપ્ત હોય તો સહેલાઈથી શીખવાય અને પાઠે થાય, માટે સૂત્રો રચાયાં. દરેક શાખા માટે તે શાખાના ગુરુએ સૂત્રો રચ્યાં હતાં. એ સૂત્રો રચનારના નામ માલમ પડે છે, તેથી તે ઇશ્વરક્ત માનતાં નથી. ઋગ્વેદની પાંચ, કૃષ્ણ યજુર્વેદની સત્તાવીસ, શુક્લયજુર્વેદની પંદર, સામવેદની બાર અને અથર્વની નવ શાખા હતી.

વેદાંગ. ૩ વૈદિક યજ્ઞક્રિયા કરવાની વિસ્તીર્ણ રીતને સંક્ષિપ્ત સૂત્રોમાં કરી તેને શ્રૌતસૂત્ર કહેછે. એવાં ઋગ્વેદનાં બે, સામવેદનાં ત્રણ, કૃષ્ણયજુર્વેદનાં ચાર, ને શુક્લયજુર્વેદનું એક, એમ દશ સૂત્ર થયાં છે. એ સિવાય ધર્મસૂત્ર થયાં. એ ઉપરથી તે વખતના લોકની રીતભાત, રિવાજ ને કાયદા કેવા હતા તે જણાય છે. ધર્મસૂત્રો પણ વિદ્યાર્થીઓને પાઠશાળામાં શીખવતા હતા, કે જેથી ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી તેમણે કેમ ચાલવું તે જાણવામાં આવે વળી પુત્ર તરીકે, બાતા તરીકે, પિતા તરીકે ને પતિ તરીકે મનુષ્યના શા શા ધર્મ છે, તે શીખવવાને ગૃહસૂત્રથયાં. આ શ્રૌતસૂત્રને ગૃહસૂત્રનું એકું નામ કલ્પસૂત્ર છે. એ કલ્પસૂત્ર ઉપરાંત સ્વરશાસ્ત્ર અથવા શિક્ષા, હંદ, બ્યાકરણ, નિરુક્ત ને જ્યોતિષ વિષે પણ સૂત્રો થયાં એ છને વેદાંગ કહેછે.

૭ શાસ્ત્રત્રય. ૪. પ્રાછળ કહેલા ઉપનિષદમાં બતાવેલા વિચારો ઉપર આ સમયમાં સૂક્ષ્મ વિચારો આપ્યા. ને તે ઉપર ત્રથો રચાયા. કપિલ મુનિએ સાંખ્ય શાસ્ત્ર રચ્યું, તેમાં જીવને જીવતથી છરી

શાશ્વત સુખ પામવાને જ્ઞાનમાર્ગ બતાવ્યો છે. પતંજલીએ યોગશાસ્ત્ર રચ્યું તેમાં યોગની ક્રિયાથી ઇન્દ્રિયો ને મન વશ કરી શાશ્વત સુખ પામવાને ક્રિયામાર્ગ બતાવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર ને કણ્ણદે વૈશેષિક શાસ્ત્ર રચ્યું છે એ ગ્રંથમાં પણ વિશેષે કરીને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર તર્કો કરેલાં છે. એ સિવાય પણ જુના વિચારોને વળગી રહેનારી પાઠશાળાઓ હતી, તેમણે પૂર્વ ને ઉત્તરમીમાંસા કહેછે, પૂર્વમીમાંસા જૂની વૈદિક ક્રિયાને અનુસરનારી અને ઉત્તરમીમાંસા ઉપનિષદને અનુસરનારી હતી. ઉત્તરમીમાંસાને વેદાંત પણ કહે છે.

જાતિ. ૫. આર્યો આર્યાવર્તમાં હતા ત્યાંસુધી તેમનામાં જાતિ-બંધન નહોતું. જે ધર્મજ્ઞાન મેળવે તે બ્રાહ્મણ થતો. ક્ષત્રિકર્મ કરે તે ક્ષત્રી, ને ખેતી કરે તે વૈશ્ય થતો. પરંતુ હવે તો બ્રાહ્મણનો વંશજ હોય તે બ્રાહ્મણ એવું બંધન થયું. વેદ જાણવા હોમ કરવા ને દાન આપવું એ ત્રણે વર્ણના સાધારણ ધર્મ હતાં. પરંતુ વેદ જાણવા ને હોમ કરવાનું કામ બ્રાહ્મણનું થયું; રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવો, યુદ્ધ કરી રાજ્યનું રક્ષણ કરવું ને મલકો જીતવા એ ક્ષત્રીનું કામ થયું; અને વેપાર, ખેતી, પશુપાલન ધીરધાર ઇત્યાદિ કામ વૈશ્યનું થયું. તે છતાં સુતાર, લુદાર, સોનાર, વણકર વગેરે કારીગરો પણ હજુ જુદા પડ્યા નહોતા. તેઓ વૈશ્યમાંજ ગણાતા. શૂદ્રને ધર્મજ્ઞાન આપવાની મના હતી. તેઓ માત્ર ત્રૈવર્ણિક પ્રબળની ચાકરી કરતા.

ચાર આશ્રમ. ૬. દ્વિજ (ત્રણે વર્ણો) ની જીંદગીના ચાર આશ્રમ કરાવેલા હતા. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યસ્ત. જનોઇ દાંધા પછી ગુરુને ત્યાં બાર કે વધારે વરસ રહી અભ્યાસ કરવો તે બ્રહ્મચર્ય બોળ આશ્રમમાં માણસ બની રહ્યા પછી પરણીને ધરસંસાર માંડતો. ને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળતો. ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પછી ગૃહ વચે સંસારનો ત્યાગ કરી સ્ત્રી હજાત હોય, ને તેની ખુશી હોય તો સ્ત્રી સહ, નહિ તો એકલો વનમાં જઈ એકાંતમાં તત્ત્વચિંતન અને તપાભ્યાસ કરતો. એ રીતે બાર વરસ વાનપ્રસ્થ ભોગવ્યા પછી ઉરનો સન્યાસતાશ્રમ ધારણ કરતો,

એ આશ્રમમાં વેદાભ્યાસ કરવો, ભિક્ષા માગી અન્ન ખાવું, ગામમાં રહેવું નહિ, કૌપિન, કમંડલું, દંડ (લાકડી) ને કામળા સિવાય બીજાં કંઈ રાખવું નહિ, એવો નિયમ છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

પરદેશી લોકની સ્વારી.

૧. સૈમિરામિસ. ૨. સેસોસ્ત્રિસ. ૩. હરવેશ ગુસ્તાસ્પ
૪. સિકંદર. ૫. સેલ્યુકસ, ૬ મેદાસ્થિનિસ. ૭. આફ્રિ-
યાના ગ્રીક. ૮. શક, કે સીથિયન લોક.

સૈમિરામિસ. ૧. યુધિષ્ઠિરના વંશજોના સમયમાં આસિરિઆ દેશની સૈમિરામિસ નામે રાણીએ આ દેશ ઉપર સ્વારી કરી હોય એમ જણાય છે. પંજાબનો રાજા યુદ્ધમાં હાથી લાવી તેની સામે થયો તેથી સૈમિરામિસનું સૈન્ય હ્યબીત થઈ નાસી ગયું ને રાણી પણ નિરાશ થઈ પાછી ગઈ. એ સ્વારી ઇ. સ. પૂ. ૧૮૦૦ વરસ ઉપર થઈ હતી.

સેસોસ્ત્રિસ. ૨. મિસર દેશનો સેસોસ્ત્રિસ રાજા પણ આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. તે વખતે હરતખંડમાં મગધમાં સહદેવ-
ના વંશજ રાજા યજ્ઞવાન હતા. સેસોસ્ત્રિસની સ્વારીની કંઈ પણ નિશાની આ દેશમાં રહી નથી.

હરવેશ ગુસ્તાસ્પ. ૩. મગધના તક્ષક રાજાઓના સમયમાં હરવેશ ગુસ્તાસ્પ નામે ઇરાનના પારસી રાજાએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરીને કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. ઇ. સ. ૫૧૮. તે આ દેશમાંથી પુષ્કળ સોનું લેઈ પાછો ગયો. એ હરવેશે ગ્રીસ દેશ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે એની સાથે હરતખંડી સિપાઇઓ હતા, તે ઉપરથી આ દેશ ઉપરની સ્વારીની વાતને ટેકા મળે છે.

સિકંદર. ૪. ઉપર કહેલા રાજાની સ્વારીઓ કરતાં વધારે ખાત્રી લાયક સ્વારી સિકંદરની હતી. એ રાજા ગ્રીસ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ઇરાનનું પારસી રાજ્ય જીતીને પંજાબ ઉપર ઇ. સ.

પૂ. ૬૨૭ માં સ્વારી કરી. ઝેલમ નદી સુધી સિકંદર સામે ઢાઢ થયું નહિ. ઝેલમની પૂર્વમાં દિલ્હી સુધી પૌરસ નામે ક્ષત્રી રાજા રાજ્ય કરતો હતો; તે પોતાની સેના લઈ સ્વદેશરક્ષણાર્થે સિકંદર સામે યુદ્ધ કરવાને ઉભો. પૌરસ ને તેની સેના બહુ બહાદુરીથી લઢી; પણ તેના એ પુત્રો લઢાઈમાં પડ્યા ને પોતે કેદ પકડાયો, તેથી સિકંદર જ્ય પામ્યો. પૌરસ બતાવેલા પરાક્રમથી સિકંદર મોહિત થયો ને મોટા દિલથી તેને માન આપી તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭. આ વખતે મગધમાં નંદ વંશનો છેલ્લો રાજા નવમો નંદ રાજ્ય કરતો હતો. તેનો અનોરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યખટપટથી નાસીને પૌરસને આશ્રયે આવ્યો હતો; તેણે મગધ સુધીનો મુક્ક જીતી લેવાની સિકંદરને સલાહ આપી. સિકંદરને પણ એવી ઇચ્છા થઈ, પરંતુ તેનું સૈન્ય પોતાના મુલકથી દૂર આવ્યું હતું, તેથી ત્યાં પૌરવના સૈન્યના પરાક્રમથી ડરી ગયું હતું. તેથી તેમણે આગળ જવાની ના પાડી, તેમજ ભરતખંડની બીતર-માં એકજ હાર થાય તો આખું ગ્રીક સૈન્ય નાશ પામે એવું હોવાથી ચતુર સિકંદર પાછો ફર્યો. પૌરસ હાર્યો તોપણ એના પરા-ક્રમથી ભરતખંડ સિકંદરનો ભાગ થતો બચ્યો. ખીઆસ નદી આ-ગળથી સિકંદર પાછો ફર્યો. તે સતલજ નદી ઓળંગી વહાણો બંધાવી તેમાં બેસી મુલતાન ગયો. ત્યાં પણ ભરતખંડના આર્યો સાથે તેને લડવું પડ્યું. સિકંદર જ્ય પામ્યો, પણ તે જખમી થયો. આગળ ચાલતાં તે પાતાળનગર (હૈદરાબાદ) આવ્યો ને તે જીત્યું. ત્યાંથી પોતે બલુચિસ્તાન ને ઇરાનને માર્ગે આખીસોન (એશિયાઈ તુર્કસ્તાનમાં દિલ્હાની પાસે હતું ત્યાં) ગયો એ મહાન પાદશાહ ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં મરણ પામ્યો. તેને પુત્ર ન હોવાથી તેનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના સરદારોએ વહેંચી લીધું. તેમાં ભરતખંડનો જે ભાગ સિકંદરે જીત્યો હતો, તે ભાગ તેના સરદાર સેલ્યુક્સ નિકેટરના તાબામાં હતો.

સેલ્યુક્સ. ૫. સેલ્યુક્સ નિકેટરના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષ પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવામાં ગયા ત્યાં સુધીમાં સિકંદરને

ઉશ્કેરનાર ચંદ્રગુપ્ત મગધમાં રાજ્ય થયો હતો. તેણે આસપાસનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને પોતાના રાજ્યની મજબૂતી કરી. એટલામાં સેલ્યુકસ પોતાના રાજ્યનો ખંદોખસ્ત કરી આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ ચંદ્રગુપ્ત આગળ તેનું કાંઈ ન આઘ્યાથી ખંને વચ્ચે સલાહ થઈ, તેથી સેલ્યુકસે પોતાની કુંવરી ચંદ્રગુપ્તને દીધી, તથા સિંધની પૂર્વનો સિંદ્ધરે જીતેલો સર્વ મુલક આપી સિંધુ નદી ખંતેના રાજ્યની હદ નક્કી કરી.

મેઘાસ્થિનિસ. ૬. સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મેઘાસ્થિનિસ નામે એક એકસી રાજ્યો હતો. તે ઇ. સ. પૂ. ૩૦૬ થી ઇ. સ. પૂ. ૨૬૮ સુધી મગધની રાજ્યધાની પાટલીપુત્ર (પાટણમાં) માં રહેતો હતો. એ ગ્રીક એકસીએ તે વખતના આ દેશના આર્યોની રીતભાત, મંસારસ્થિતિ, વિઘાટણા, ગ્રંથ ને સદ્ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં એણે આ દેશના આર્ય લોકનાં બહુ વખાણુ કર્યા છે.

બાક્ટ્રિયાના ગ્રીક. ૭. બાક્ટ્રિયા (બલ્ખ) સિંદ્ધરે જીતી લીધું હતું. ત્યાં સેલ્યુકસના રાજ્યની પડતીમાં એક સ્વતંત્ર ગ્રીક રાજ્ય થયું હતું. ત્યાંના રાજ્યોએ હસ્તખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરી પગખંડો ફેટલોક લાગ જીત્યો હતો. પણ ખસે વરસમાં એ રાજ્ય નખળું થઈ પડી લાગ્યું.

શક કે સિથિયન લોક ૮. બલ્ખનું ગ્રીક રાજ્ય તાનર જન-તના શક લોકે ફૂટ્યાવું. એ શક લોક પ્રથમ મધ્ય એશિયામાં રહેતા હતા. તેમણે હસ્તખંડની વાયવ્ય કાણમાં એક જગદ રાજ્ય સ્થાપ્યું, ને સિંધ ને ગુજરાત સુધીનો મુલક જીતી લીધો. કાઠી-આવાડની લઢાયક કાઠીમળ એ શક જાતનો અવશેષ હોય એવું અનુમાન થાયછે. શક લોકોનો બળવાન રાજા કનિષ્ક નામે થયો. તેણે ખૌદધર્મને આશ્રય આપ્યો. એ વાત આગળ આવશે કનિષ્કના તાબામાં કાશ્મિર, પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, દાણુલ, કંદહાર ને ખોઠાન સુધીનો મુલક હતો.

પ્રકરણ ૭ મું.

મગધનું મૌર્ય રાજ્ય.

૧. ચંદ્રગુપ્ત. ૨. ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. ટિંદુસાર.
૪. અશોક. ૫. અશોકના ગુણ. ૬. મગધના રાજ્યનો અંત.

ચંદ્રગુપ્ત. ૧. મગધના નવમા નંદ રાજાના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે પંજબમાં બળવો કરી ત્રીક થાણાં ઉઠાડી મૂક્યાં, ને પૌરવને રાજ્યબ્રહ્મ કરી પોતે રાજા થયો. તે પછી મગધમાં બળવો થયો, તેમાં રાજ્યકુટુંબની કતલ થઇ. એ લાગ સાધી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના પ્રધાન ચાણક્યની સલાયથી રાજ્યનો કબજો લીધો ને પોતે ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. પૂ. ૩૧૫. ચંદ્રગુપ્તને તેના પ્રધાન ચાણક્યે રાજ્યનીતિ ને રાજ્યઐશ્વર્ય શીખવી પ્રવીણ બનાવ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તના વંશજો એની મા મુરાના નામ પરથી મૌર્યવંશી કહેવાય છે. એ સમયે નર્મદાની ઉત્તરે નાનાં નાનાં ધણાં રાજ્યો સ્વતંત્ર હતાં. તે સર્વ એ પ્રતાપી રાજાએ જીતી તાબે કર્યાં. એ મહારાજા ૨૪ વરસ રાજ્ય કરી ઇ. સ. પૂ. ૨૯૧ માં મરણ પામ્યો.

ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨. ચંદ્રગુપ્તે મુસાફરોની સુગમતા સારૂ રસ્તા અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી તથા લોકોના જન-માલની સલામતી માટે ઠામ ઠામ થાણાં બેસાડ્યાં. એ સમયે સંસ્કૃતમાંથી અપબ્રહ્મ થયેલી પાલી ભાષા બોલાતી હતી. તેમાં ચંદ્રગુપ્તે સંસ્કૃત પુસ્તકોના તરજુમા કરાવી સંસ્કૃત જ્ઞાનજંડાર પોતાની પ્રજાની આગળ ખુલ્લો મૂક્યો. વળી એના સમયમાં પશ્ચિમની પ્રજા સાથે હિંદનો વ્યાપાર વધ્યો તથા પૂર્વના મુલકમાં જવા, શિ-આમ વગેરે ઠેકાણે આર્યો વ્યાપારાર્થે જઈ વસ્યા ને ત્યાં પોતાનો ધર્મ લેતા ગયા.

ટિંદુસાર. ૩. ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર ટિંદુસાર ગાદીએ બેઠો. એ રાજા પણ એના બાપ જેવોજ પ્રતાપી હતો. ઉત્તર ભારતખંડનાં જે રાજ્યો ચંદ્રગુપ્તે જીતવાં બાકી મૂક્યાં હતાં તે એણે જીત્યાં. ૨૯ વરસ રાજ્ય કરી ટિંદુસાર ઇ. સ. પૂ. ૨૬૩ માં મરણ પામ્યો;

તેથી તેના કુંવર અશોક મગધની ગાદીએ બેઠો.

અશોક. ૪. અશોકનું બીજું નામ ત્રિપદર્થી હતું. એણે ૪૦ વરસ રાજ્ય કર્યું. એ મુદતમાં એણે બાકીનો ભરતખંડ અને અફઘાનીસ્તાનનો મુલક જીતી લીધો. એ બહુ પરાક્રમી અને ધર્મિષ્ઠ મહારાજાધિરાજ હતો. અત્યાર સુધી બ્રાહ્મણધર્મ એ રાજ્યધર્મ હતો. અશોકે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો. એણે ખુશી રીતે બૌદ્ધધર્મ પાળ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ એ ધર્મને રાજ્યધર્મથી ઉત્તેજન આપ્યું. એણે બૌદ્ધધર્મનો નિર્ણય કરવાને સભા બોલાવી. એ સભાએ પ્રમાણ કર્યા પછી એ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોનાં જાહેરનામાં પ્રસિદ્ધ કરી જુદે જુદે સ્થળે સ્થંભો ઉપર ને શિલા ઉપર કોતરાવ્યાં; અને એ ધર્મ પવિત્ર રહે તે સાર તેની દેખરેખ રાખનારા ઠરાવ્યા. એણે ધર્મોપદેશ કરવાને દેશ પરદેશ યતિઓ મોકલ્યા. બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોનો માગધી ભાષામાં સંગ્રહ કરાવ્યો. આવા આવા ઉપાયોથી એ ધર્મ અશોકના આખા રાજ્યમાં પ્રસર્યો; એટલુંજ નહિ, પણ યતિઓએ તિબેટ, ચીન, પ્લિનદેશ, શિયામ, જાવા, જાપાન, કેન્દ્રોડિયા, લંકા વગેરે દૂર દેશોમાં પણ એ ધર્મ ફેલાવ્યો. ગુજરાતમાં પણ અશોકનું રાજ્ય હતું. તેની કોતરાવેલી બૌદ્ધધર્મની આજ્ઞાઓ જુનાગઢ પાસેના ગીરનાર ઉપર હજી પણ છે.

અશોકના શુભ. ૫. અશોક શાણો ને પરાપકારી રાજા હતો. એણે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો, તથા ઉપદેશકો મોકલી ઉપદેશ કરાવી, એ ધર્મ પોતાની ને બહારની પ્રજામાં ફેલાવ્યો, એ વાત ખરી. પરંતુ ધર્મને બહાને કાઢી ઉપર જૂલમ કે પક્ષપાત કર્યો નહિ. લંકામાં એણે બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ કરવાને પોતાના કુંવરને મોકલ્યો. તેણે ઉપદેશ કરી ત્યાંના રાજાને તથા લોકોને બૌદ્ધધર્મમાં આણ્યા. મગધના રાજ્યનો સર્વથી વધારે વિસ્તાર અશોકના વખતમાં હતો. એ રાજા પ્રજાનો સુધારો કરવાને આતુર ને તેનું પ્રાલન કરવામાં ઉત્સુક હતો. એણે રાજ્યમાં પ્રજાને ઉપયોગી ન્યાયકોર્ટો સ્થાપી. તથા દેહાતંદની શિક્ષા બંધ પાડી. વળી રસ્તા વધાર્યા અને વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, તથા ધર્મનાં મોટાં મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં.

એ રાજા ઇ. સ. પૂ. ૨૨૩ માં મરણ પામ્યો.

મગધના રાજ્યનો અંત. ૭. અશોકના મુળા પછી મગધનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના ત્રણ દીકરાઓએ વહેંચી લીધું. ૨૮ વરસમાં એના વંશમાં સાત રાજા થયા. એ રાજાઓના વખતમાં અશોકના બળવાન રાજ્યની પડતી થઈ. મૌર્ય વંશના છેલ્લા રાજા પછી ઇ. સ. પૂ. ૧૯૫ માં સંગાકુળના રાજા થયા. આશરે સો વરસ એ રાજ્ય ચાલ્યા પછી ઇ. સ. પૂ. ૮૬ માં કન્વાકુળનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય ઇ. સ. ૩૧ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. અંતે માળવાના પરમાર રાજાઓએ એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

પ્રકરણ ૮ મું.

બૌદ્ધધર્મ.

૧ ગૌતમ બુદ્ધ. ૨ બૌદ્ધમત. ૩ બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૪ બૌદ્ધશિષ્યો. ૫ મહારાજા કનિષ્ક. ૬ મહારાજા શિલાદિત્ય. ૭ બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૮ બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૯ જૈનધર્મ.

ગૌતમ બુદ્ધ. ૧. બૌદ્ધધર્મનો સ્થાપનાર ગૌતમ ઇ. સ. પૂ. ૬૨૩ માં શુદ્ધોદન નામે રાજાને ત્યાં જન્મ્યો* હતો. એ રાજાનું રાજ્ય કાશીની ઉત્તરે સો મૈલ ઉપર હતું. અને તેની રાજ્ય ધાની કપિલવસ્તુ હતી. નાનપણમાંથી બુદ્ધની ધર્મ ઉપર આસ્થા વધારે હતી. ત્રીસ વરસનો થતાં સુધી તે પોતાના પિતાને ત્યાં રહ્યો. એટલામાં એને એક કુવર થયો. તેથી બુદ્ધે વિચાર કર્યો કે હવે વધારે વખત મંસારમાં રહ્યાથી માયાની જાળમાં વધારે સંપન્ન થઈશું, ને તેથી ધર્મપ્રાપ્તિ થશે નહિ. એવા વિચારથી તે એક શત્રે જાનોમાનો પોતાનો બાળક પુત્ર, જુવાન સ્ત્રી અને વૃદ્ધ માં બાપને તજીને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. એ ઉપરથી બુદ્ધની જન્મરી આસ્થા, હઠતા ને તેનો આત્મસંયમ માલમ પડે છે. વનમાં જઈ એણે પોતાના રાજ્યવચ્ચ ફેરી ફર સાધુના વસ્ત્ર પહેર્યાં. ૭ વરસ સુધી

* કટલાક બુદ્ધનો જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૫૫૭ માં અને મરણ ઇ. સ. પૂ. ૪૮૩ માં થયાનું કહે છે.

બહાર રખડીને એણે ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું, ઈ. સ. પૂ. ૫૮૭ થી પોતાની જીવીસ વર્ષની ઉંમરે તે જાહેર ઉપદેશ કરવા લાગ્યો.

બૌદ્ધમત. ૨. બૌદ્ધમતમાં મુખ્ય વાત મંસાર સુધારણા ને નીતિ ઉપદેશ હતો. તે કહેતો હતો કે સર્વ મનુષ્ય સરખા છે, તેમાં ઉંચો નીચો કાંઈ નથી. સર્વે પોતાનાં સુકૃત્યોથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકે છે, માટે દરેક જણે સદ્ગુણી થઈ પાપતજવું, ને અંતઃકરણ નિર્મળ રાખવું. માણસ મન, વાણી ને કર્મથી શુદ્ધ હોય તો ઉત્તમ ગતિ પામે. જેનાં કર્મ કરે તેવી ગતિ થાય. જો મનુષ્ય દરેક જાતની તૃણા તજીને માયાથી છુટે, ને દેહદમન કરી આત્મચંચલ મેળવે તો તે પુનર્જન્મથી છુટી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામે. એ સદ્ગતિ થવાના સાધન તરીકે એના ઉપદેશમાં મુખ્ય ત્રણ વાત હતી. દેહદમન, મનુષ્યપર હેત ને સર્વ જીવ સરખા ગણી હલકા જીવનું પાલન કરવું. ત્રીજા ઉપદેશનો અમલ કરવાને એણે બ્રાહ્મણધર્મ પ્રમાણે થતા અન્નમેધ, અશ્વમેધ વગેરે હોમ અટકાવ્યા. તથા લોકોને માંસાહાર તળવી વનસ્પતિના આહારી કર્યાં. એ ચાલ આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાણું થયો તોપણ હજી ચાલે છે.

બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૩. એણે પ્રથમ કાશીમાં જઈ હિમ્મતથી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો, ને ત્યાંથી તે મગધ ગયો, ત્યાં તે સમયે બિંબિસાર નામે તક્ષક રાજા હતો, તેને ઉપદેશ કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. આગળ થોડે વર્ષે તે કપિલવસ્તુ ગયો તે પોતાનાં માતપિતા ને સ્ત્રી પુત્રને ઉપદેશ કરી પોતાના ધર્મમાં આણ્યાં. તેની સ્ત્રી તો તેજ વખતે સાધવી થઈ. એનો જાતિસ્વભાવ બહો દયાળુ હોવાથી એના દરેક ઉપદેશમાં દયાનું તત્ત્વ વિશેષ હતું. ધીરે ધીરે એના ઉપદેશથી એના બહુ શિષ્યો થયા ને ધર્મનો પ્રસાર થતો ગયો. વરસના આઠ કારા માસમાં તે ગામ મર્યામ રખડીને ઉપદેશ કરતો, ને ચોમાસાના ચાર માસ એક જગ્યાએ રહેતો. એજ પ્રમાણે એના શિષ્યોને પણ તે દેશપરદેશ ઉપદેશ કરવાને મોકલતો. એણે ૪૪ વરસ સુધી દેશમાં રખડીને ઉપદેશ કર્યાં ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં એના મરણ સમયે બહુ

જાણ્ય બૌદ્ધ સંપ્રદાયી થયા હતા.

બૌદ્ધ શિષ્યો. ૪. બૌદ્ધ ચલાવેલો ધર્મ એના મરણ પછી પણ પ્રસરતો ગયો. એણે પોતાના ધર્મનો પાયો એવો મજબુત રચ્યો હતો કે એના મુખા પછી પણ તે દૃઢ થતો ગયો. ધર્મ ફેલાવવાની જે પદ્ધતિ એણે રચી હતી, તેજ એના શિષ્યોએ પણ ચાલુ રાખી. એના ઉપદેશનાં સૂત્રો માણસના મનને રચતા હોવાથી ધીમે ધીમે એ ધર્મમાં ઘણા રાજારાણા ભળ્યા. મહારાજા અશોકે બ્રાહ્મણધર્મને બદલે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવી તેને આશ્રય આપ્યો, તે વાત પાછળ આવી ગઈ છે. અશોક પછીના માગધી રાજાઓ એજ ધર્મના ને તેને આશ્રય આપનારા હતા.

મહારાજા કનિષ્ક. ૫. અશોક જેવો એ ધર્મને આશ્રય આપનારો મહારાજા કનિષ્ક હતો. એ રાજા સિંધિઅન જાતનો હતો. એનું રાજ્ય જરતખંડના વાયવ્ય ને પશ્ચિમ ભાગમાં તથા તિબેટ. કાશુલ ને ખોઝાન સુધી હતું. એ રાજા ઇ. સ. ૪૦ માં થઈ ગયો. એણે બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકોનું સંશોધન કરાવ્યું. અશોક પછીના નબળા રાજાના સમયમાં એ ધર્મ ઉપર દેખરેખ રાખનારી સલા નિર્માલ્ય થઈ હતી; તેથી એણે બીજી સલા ઠરાવી તથા રાજ્ય-ધનથી આશ્રય આપી દેશપરદેશ ઉપદેશકો મોકલ્યા. કનિષ્કના સંશોધન પ્રમાણે તિબેટ, ચીન, તાર્તરી ને જાપાનમાં ને અશોકના સંશોધન પ્રમાણે લંકા બ્રહ્મદેશ, શિઆમ ને જાવા વગેરે ઠેકાણે આજે એ ધર્મ ચાલે છે, તેથી કનિષ્કનો ઉત્તર ને અશોકનો દક્ષિણ સંપ્રદાય કહેવાય છે.

મહારાજા શિલાદિત્ય. ૬. બૌદ્ધમતને આશ્રય આપનારામાં કનોજનો મહારાજા શિલાદિત્ય છેલ્લો હતો. એ રાઠોડ રાજા ઇ. સ. ૬૩૪ માં થઈ ગયો. એણે અશોકની પેઠે રાજ્યધન વડે એ ધર્મને બહુ આશ્રય આપ્યો. એ રાજા પાંચ પાંચ વર્ષે એકઠું થએલું સર્વ રાજ્યધન ધર્મદાનમાં ખર્ચતો. એણે ધનવડે યતિઓને આશ્રય આપી બૌદ્ધધર્મ ઉત્તરવેળા. એમ જતાં બ્રાહ્મણધર્મનો અવરોધ કર્યો હોતો.

બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૭. બૌદ્ધધર્મની પૂર ચઢતીના વખતમાં પ્રભુ બ્રાહ્મણધર્મ નાશુદ થયો નહોતો. રાખ વળેલા અંગારામાં રહેલા અમિની માફક તે ઢંકાઈ રહ્યો હતો. એ અંગારાને પવન ટુંકનારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મળવાથી તેને જગૃત થતાં વાર લાગી નહિ. અશોક પછીના માગધી રાજ્યો નળના થયા ને બૌદ્ધ-ધર્મને આશ્રય મળતો ઘટ્યો, એટલે બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મ માટે મથન કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ વખતને અનુસરી પોતાના મૂળના વેદધર્મમાં ફેટલોક ફેરફાર ને સુધારો કરી ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. એ ઉપદેશથી ફેટલોક વર્ષે ફેટલાક રાજરાણા એ ધર્મમાં આવ્યા. એ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મોની પડતી ને બ્રાહ્મણધર્મની ચઢતી થતી જોઈ મહારાજ કનિષ્ઠે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પરંતુ તેના મુઆ પછી ફરી બ્રાહ્મણોએ પોતાનો ઉદ્યોગ જરી રાખ્યો; તેથી તેમના નવા સુધારેલા ધર્મમાં રાજરાણા દાખલ થવા લાગ્યા. એ રાજ-ઓમાં અમિકુળના રજપૂતો મુખ્ય છે. તેમનાં મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર રાજ્યો હતાં. બ્રાહ્મણોના સતત ઉદ્યોગથી ને રાજઓના આશ્રયથી એ રાજ્યોમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાશુદ થયો. ચીના જત્રાળુઓએ જુદે જુદે વખતે આવીને એ સમયની બૌદ્ધ-ધર્મની સ્થિતિનું જો વર્ણન કર્યું છે તે પરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના છઠા ને સાતમા સૈકામાં બૌદ્ધ ને બ્રાહ્મણધર્મો મંદિરો દરેક મોટાં સ્થળમાં સરખાં હતાં. પરંતુ આઠમા ને નવમા સૈકામાં તો બૌદ્ધમઠ ઉજ્જડ પડી ગયા ને બ્રાહ્મણોનાં દેવમંદિરો સર્વને દીસવા લાગ્યાં. દશમા સૈકા સુધીમાં તો આ દેશમાં બૌદ્ધધર્મનું વૃક્ષ કેવળ સૂકાઈ ગયું.

બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૮. બ્રાહ્મણધર્મના ઉદયથી બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી નાશુદ થયો. હાલમાં એ ધર્મ તિબેટ, ચીન, તાર્તરી જાપાન, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, જાવા, લંકા વગેરે ઠેકાણે ચાલે છે. એ ધર્મ માનનારાની મંખ્યા દુનીઆના બીજા કોઈપણ ધર્મ કરતાં વધારે છે. પરંતુ આ દેશમાં તો એ ધર્મના લેખો, ગુફાઓ ને મંદિરો સિવાય બીજું કંઈ નથી.

જૈનધર્મ. ૯. જૈનધર્મને ફેટલાક બૌદ્ધધર્મનો એકપથ કિંવા

શાખા માને છે. ને ફટકાક એને જુદાજ ધર્મ ગણે છે. જૈનધર્મ માનનારાને શ્રાવક કહે છે. એ પંથમાં જાતિભેદ નથી, તથા નિર્વાણ પામેલા તીર્થંકરો, વેદ ને પુરાણના દેવોથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે. અહિંસા એ એમના ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તેઓ જાતને અનાદિ માને છે, ને જગતકર્તાનો ઇનકાર કરે છે. બૌદ્ધધર્મીની પેઠે જૈનધર્મી પણ આત્મા નિર્વાણ પામે એવું માને છે. તેઓ ઉપવાસ કરે છે ને ધર્મનિયમો પાળે છે. એ લોક નિર્વાણ પામેલા ૨૪ તીર્થંકરોને એટલે જીનોને પુજે છે. તે ઉપરથી એ ધર્મનું નામ જૈન (જન) પડ્યું છે. ગુજરાતના મોલંકી રાજાઓના વખતમાં, તેમાં વિશેષે કુમાર-પાળના વખતમાં એ ધર્મનું જોર વધારે હતું. એ ધર્મમાં સારા સારા વિદ્વાનો ઘણા થઈ ગયા છે. તેમાં હેમાચાર્ય ને મેરૂતંગ મુખ્ય છે. જૈનધર્મનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ પાટણ, ખંભાત ને જેમલમેરમાં ઘણો છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના.

૧. બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૨. નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ.
૩. નવા ધર્મના ગ્રંથો. ૪. વિધાના ગ્રંથો. ૫. વાર્તાિક ગ્રંથો.
૬. વર્ણવ્યવસ્થા. ૭. કુમારિકલક્ષ. ૮. શંકરાચાર્ય.

બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૧. આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મનું મૂળ કાઢી બ્રાહ્મણધર્મ પુનઃ સ્થાપવા માટે બ્રાહ્મણોએ વિક્રમ સંવતની ૨૩-આતથી એક હજાર વરસ સુધી મહા મહેનત કરી. તેમણે આ-ગ્રહથી નિરંતર પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રાખ્યો. મૂળમાંથી ખતાર્થ ગએલું ઝાડ બીજના આશ્રય વગર પવનના ઝપાટાથી જેમ જમીન ઉપર પડી જાય છે, તેમ બૌદ્ધધર્મથી વૃક્ષ મૂળમાંથી ખવાવા માંડ્યું ને રાજ્યાશ્રય મળતો બંધ પડ્યો, ત્યારે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના સંપાદાને લીધે એ વૃક્ષ આ દેશમાંથી જડમૂળથી ઉખડી ગયું.

નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ. ૨. એક હજાર વરસમાં ઘણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો થયા. તેમણે પ્રાચીન વેદધર્મમાં વખતને અનુકૂળ ફેરફાર કરીને નવા ધર્મનું બંધારણ રચ્યું એ નવો ધર્મ લોકર-ચીને અનુસરતો થયો. વેદધર્મમાં અતાવેલાં અહિંસા પરમધર્મને

બૌદ્ધધર્મવાળાઓ પોતાના ધર્મનું એક મૂળતત્વ માન્યું હતું. તેનો આદ્યક્ષેત્રોએ સ્વીકાર કરી પશ્ચાદિ હોમ-યજ્ઞની બંધી કરી. બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે નિર્વાણ મેળવવા માટે ઉપવાસ, દેહક્રમન અને આત્મસંયમ કરવા, એ ઘણું વિકટ હતું; તેથી બ્રાહ્મણોએ આ નવા ધર્મમાં મોક્ષનો માર્ગ સહેલો બતાવ્યો, સત્કર્મ, સદાચાર, ઈશ્વર ઉપર હૃદય વિશ્વાસ ને ઈશ્વરભક્તિ, એ મોક્ષનાં સાધન બતાવ્યાં. વળી તેમણે અજ્ઞાની લોકોને ઈશ્વર ઉપર આસ્થા બેસવાને પરમેશ્વરની મૂર્તિઓ દાખલ કરી. બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરનાર, ત્રિપુર પાલન કરી મોક્ષ આપનાર ને શિવ સંહાર કરનાર, એ ત્રણ દેવ સિવાય પણ ઘણા દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓ ને ત્રત, ઉપવાસ દાખલ કર્યાં. દેવની મૂર્તિને પૂજવાથી દેવ રાજી થઈ મોક્ષસુખ આપે છે, એવું શીખવ્યાથી મૂર્તિપૂજા ચાલુ થઈ; ને મોટાં મોટાં દેવાલયો બંધાવી તેમાં તેમણે દેવોની સ્થાપના કરી.

નવા ધર્મના ગ્રંથો. ૩. આ સમયે નવા દેવોનું પૂજન શરૂ થવાથી તે દેવો ઉપર આસ્થા બેસવાને તેમનાં મહાત્મ્ય બતાવનારા ઘણા ગ્રંથો થયા. તેમાં અઢાર પુરાણ ને અઢાર ઉપપુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રના સ્મૃતિના ગ્રંથો મુખ્ય છે. પુરાણમાં દેવોનું મહાત્મ્ય બતાવનાર કથાઓ ને રાજ્યવંશાવળી વગેરે છે, ને ધર્મશાસ્ત્રોમાં લોકોને ચાલવા પાળવાના નિયમો બતાવ્યા છે.

વિદ્યાના ગ્રંથો. ૪. વૈદિક કાળથી આર્ય લોકોને ખગોળ ને ગણિતનું જ્ઞાન હતું. તેમાં આ સમયે વધારો થયો. ખીજગણિત ને ખગોળ સંબંધી પ્રથમ લખનાર આર્યભટ્ટ આ સમયે થયો. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તેનાં તથા સૂર્ય ને ચંદ્રનાં ગ્રહણ થવાનાં ખરાં કારણ એણે લખ્યાં છે. તે પછી વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે વિદ્વાનો થયા; તેમણે પણ ખગોળ ને ગણિતનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. વળી રોગ, રોગનાં કારણ, ચિકિત્સા, ઉપચાર, શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે ઉપર ચરક, સુશ્રુત વગેરેએ વૈદ્યકના ગ્રંથો લખ્યાં છે. તેમજ શિલ્પશાસ્ત્ર ને ગાયનના પણ ઘણા ગ્રંથો થયા છે.

વાર્તિક ગ્રંથો. ૫. આ સમયમાં કબિદાસ, ભવભૂતિ, ભારવી, ભર્તૃહરિ, બાણભટ્ટ, સોમદેવ વગેરે ઘણા કવિઓ ને વાર્તિકકાર

થયા. તેમણે નાટક, કાવ્ય ને વાર્તાના બધા ગ્રંથો લખ્યા. તેમાં શા-
કુંતલ, વિક્રમેર્વશી, કાદંબરી, કથાસરિતસાગર, મેઘદૂત, પંચતંત્ર વગેરે
મુખ્ય છે. એમાંનાં બધાંખરાં પુસ્તકો એટલાં રસિક ને સુખોદકારક
છે કે તેમના તરજુમા આજે દુનિયાની બધીખરી ભાષામાં થયા છે.

વર્ણવ્યવસ્થા. ૬. પાછલા સમયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને
શૂદ્ર એ ચાર જાતિ હતી. પરંતુ બૌદ્ધ સમયમાં એ વર્ણવ્યવસ્થા
અવ્યવસ્થિત થઈ, તેથી આ સમયે બ્રાહ્મણોએ વર્ણવ્યવસ્થા ફરીને
બાંધી. પ્રથમ જુદા જુદા કારીગરોની ગણના વૈશ્યમાં હતી. હવે
કારીગરી પ્રમાણે જુદી જુદી વર્ણ થઈ. વળી દેશ ને સ્થળ પરત્વે
એક જાતિમાંથી બીજી પેટા જાતિ થઈ. એ વર્ણોનું દૈનિક બંધન
એવું થયું કે તેમાં બહારથી અન્ય જાતિનો કોઈ દાખલ થવા પામે
નહિ. એ વર્ણોને પાળવાના આચાર અને એ આચાર તોડનારને
કરાવવાના પ્રાયશ્ચિત બતાવનારા ગ્રંથો સમયને અનુસરીને બ્રાહ્મ-
ણોએ બનાવ્યા, એ વ્યવસ્થા પ્રમાણે આજ સુધી વલિવટ ચાલે છે.

કુમારિલ ભટ્ટ. ૭. બૌદ્ધધર્મનું મૂળ કાઢનારામાં અને બ્રાહ્મણ-
ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરનારાઓમાં અગ્રેસર જંગાળાની અંદર
કુમારિલભટ્ટ નામે બ્રાહ્મણ થયો. તેમણે ત્યાંના રાજાને બ્રાહ્મણ-
ધર્મમાં લાવી તેની મારફત બૌદ્ધધર્મનું બળ તોડ્યું. એ રાજાએ
ફરમાવ્યું કે જે શખ્સ બ્રાહ્મણધર્મમાં ન આવે તેને મારી ફૂટીને
લાવવો. આવા સખત ઉપાયથી ક્ષય પામેલા બૌદ્ધધર્મનો એના
રાજ્યમાંથી જમદી નાશ થયો.

શંકરાચાર્ય. ૮. કુમારિલ સ્વામીનું બાકીનું કામ શંકરાચાર્યે પૂરું
કર્યું. એમનો જન્મ મલ્લપારમાં થયો હતો. એમણે સેતબંધુ સમ્રા-
ટથી તે હિમાલય સુધી આખા દેશમાં ફરી ફરીને બ્રાહ્મણધર્મનો
ઉપદેશ કર્યો, તથા મોટા મોટા રાજાઓને એ ધર્મમાં આણ્યા.
એ મહા પુરુષે પોતાની ડર વરસની કાચી વયે પોતે ઉઠાવેલા
અથાક શ્રમને લીધે કેદારનાથમાં દેહ છોડી. પરંતુ એટલી ટુંકી
મુદતમાં પણ એમનું ધારેલું કામ પૂરું થયું. એ મહાન કાર્યને લીધે
સર્વ વેદધર્મી આર્યો આજે પણ એમને પૂજ્યભાવથી સંભારે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

માઝવાનું પરમાર રાજ્ય.

૧. વિક્રમાદિત્ય. ૨. વિક્રમ સંવત. ૩. વિક્રમના ગુણ.
૪. ભોજ રાજ. ૫. માળવી રાજ્યની આખર.

વિક્રમાદિત્ય. ૧. અશોકના પંશ્ચમેનું રાજ્ય નખાણું પડ્યા પછી અમ્બિકુળની આંધ્ર નામે શાખાનું રાજ્ય બળવાન થયું. એ જાતનાં રાજ્ય મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર હતાં. માળવામાં આંધ્ર જાતની પરમાર શાખાનું રાજ્ય હતું. આપણા દેશમાં ભરથરી રાજાની જે વાત આજે છે, તે માળવાનો પરમાર રાજા હતો. એની રાજ્યધાની ઉજ્જનમાં હતી. ભરથરી રાજાએ રાજપાટ તણ વૈરાગ્ય લીધો, એ વાત તેના ભાઈ વિક્રમાદિત્યને માલમ પડતાંજ તેણે ઉજ્જનમાં આવીને રાજ્યનો કબજો લીધો. ઈ. સ. પૂ. ૫૭

વિક્રમ સંવત. ૨. વિક્રમ ગાદીએ બેઠો તેના ભરતખંડની વાયવ્યકોણમાં શક લોકોનું રાજ્ય હતું. તે શક લોકોનાં ધાડાં ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવી લૂટફાટ કરી મુલક જીતી લેવા લાગ્યાં. તેમને અટકાવવાને ભરતખંડના રાજાએ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એમાં સૌથી વધારે યત્ન કરનાર માળવાનો રાજા વિક્રમાદિત્ય હતો. એણે એ લોકોને હરાવીને ધણીવાર મારી કાઢ્યા. એ ઉપરથી એ મહારાજા શકારિ (શક લોકોનો શત્રુ) એવું ઉપનામ પામ્યો. તેથી એનું નામ રાખવાને એ ગાદીએ બેઠો ત્યારથી (ઈ. સ. પૂ. ૫૭ થી) લોકો એનો શક ગણવા લાગ્યા તેથી તે વખતે મુષિશિરનો શક ચાલતો હતો તે બંધ પડ્યો.

વિક્રમના ગુણ. ૩. એ મહારાજા તે સમયમાં ભરતખંડનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને ચક્રવર્તિ થયો. એ રાજા દયાળુ ને પરાપકારી હતો કાંઈનું પણ દુઃખ મટાડવાને તે પોતાનું તન, મન ને ધન ખર્ચતો, તેથી આપણા લોકો એને પરદુઃખલંકનને નામે આજે પણ ઓળખે છે. વળી તે રૈયતનું સુખ દુઃખ જાણવાને મહારાજા સમચંદ્રની પેઠે વેપ બદલીને રાત્રે નગરચર્ચાં જોતો. વળી તે રાજ્ય

ચલાવવામાં નિપુણ ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો. એ રાજા બ્રાહ્મણધર્મી હતો. એના દરબારમાં ૬ પંડિતરત્નો હતાં, તેમાં શાકુંતલ નાટકનો કર્તા કલિદાસ એ મુખ્ય હતો. એ પંડિતાનાં કરેલાં ઘણાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ને નાટકો છે. વિક્રમના વખતમાં પ્રગ્ન વિદ્વાન, આબાદ ને સુખી હતી.

ભોજરાજા. ૪. વિક્રમ પછી ઘણા કાળ સુધી હિન્દુઓની ગાદીએ કોઇ પરાક્રમી રાજા થયો નથી. ગુજરાતમાં જે વખતે ભીમપાણ્યાવળી રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે માળવામાં ભોજરાજા રાજ્ય કરતો હતો. એની રાજધાની ધારાનગરીમાં હતી. એ ભોજરાજા પણ પરાક્રમી ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો. ભોજના વખતમાં કેળવણી આપવા માટે કન્યાશાળાઓ સ્થાપેલી હતી. એવું કહેવાય છે કે એના વખતમાં ખેડુતો પણ સંસ્કૃત ભાષા બોલી જાણતા.

માળવી રાજ્યની આખર. ૫. ભોજના પૌત્ર યશોવરમા નામે રાજાને ગુજરાતના મહારાજા સિદ્ધરાજે જીતીને માળવાનું પરમાર રાજ્ય ખેડીઉં બનાવ્યું. એ સમયે યશોવરમાનો કુંવર જગદેવ ને તેની સ્ત્રી વીરમતી સિદ્ધરાજાને આશ્રયે આવ્યાં હતાં. એ જગદેવ બહાદુર, પરાક્રમી ને રાજ્યભક્ત હતો. સિદ્ધરાજ પછી માળવા ફરીને સ્વતંત્ર થયું. તે દિલ્હીના ગુલામરાજા પાદશાહ અસ્તમશે ઇ. સ. ૧૨૩૧ માં જીત્યું ત્યાં સુધી ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

૧. કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૨. બંગાળનું રાજ્ય. ૩. ગુજરાતનું રાજ્ય. ૪. કનોજનું રાજ્ય. ૫. બંગાળનું રાજ્ય. ૬. બીજાં રાજ્યો.

કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૧. કાશ્મિરના રાજ્યનો ઇ. સ. મુ. ૧૪૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ રાજ્યતરંગિણિ નામે ગ્રંથમાં આપેલો છે. એ રાજ્ય ભરતખંડનાં બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં કોઈક જ વાર આવતું. આ ઘણા કુળના રાજા થયા. તેમાં જોનાદ

કુળનો મેધવાહન નામે રાજ્ય ચક્રવર્તિ થયો. તેણે દક્ષિણ ભરત-
ખંડ પર સ્વારી કરી આખો દેશ તામે કર્યો હતો.

પંચમનું રાજ્ય ૨. સિંહરે પૌરસને પંચમનો રાજ કરાવ્યો.
ત્યારથી તે મુસલમાનોએ ઇ. સ. ૧૨૦૫ માં પંચમ ગ્રાહ્યું ત્યાં
સુધી એ રાજ્ય અશ્વનંદી રાજ્યોને તામે હતું. એ રાજ્યના
સિક્કા ઉપર એક તરફ અશ્વ ને બીજી તરફ નંદી હોવાથી એ
રાજ્યને અશ્વનંદી કહે છે.

ગુજરાતનું રાજ્ય ૩. યાદવો ગયા પછી ઘણા વખત સુધી
એ રાજ્યનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. તે પછી ગુજરાત અસૌકના
તાબામાં ગયું. ને તેના વંશજો પાસેથી શક લોકે ગ્રાહ્યું. એ શક
લોકના સિક્કા ઉપર સૂર્ય હોવાથી તેઓ સૂર્યપૂજક હશે, ને સિંધ
તરફથી કે સમુદ્રમાર્ગે કાઠીઆવાડ ગીતીને ત્યાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું
હશે એમ ધરાય છે. કાઠીઆવાડમાં તેઓ બૌદ્ધધર્મી થયા. તેમની
રાજ્યધાની સિદ્ધરમાં હતી. તેમના તાબામાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો
કાલ્હાપુર ને સતારા સુધીનો મુક્ત હતો. એ રાજ્યને શાહકુળનું
રાજ્ય કહે છે. કાઠી લોક એ શક જાતનો અવશેષ હોય એમ ધરાય
છે. શક રાજ્ય પછી ઇ. સ. ૧૪૪ થી તે ઇ. સ. ૩૪૪ સુધીમાં
સેન કે ગુપ્ત કુળનું રાજ્ય થયું. તેમની રાજ્યધાની વલ્લભીપુરમાં
હતી. તેમના વખતમાં ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મનું પ્રચલન હતું. એ શક
ને ગુપ્ત રાજ્યોના વખતમાં વેપારનો ફેલાવો થયો, ને ઇજિપ્ત સાથે
વેપાર ચાલ્યો. ગુપ્ત પછી ચૌરા કે ચાવડા રજપૂતો જોરાવર થયા.
તેમની રાજ્યધાની પંચાસરમાં હતી. ઇ. સ. ૬૯ માં ચાલુક્ય
રાજા જુવકે જયશિખરનું રાજ્ય ગ્રાહ્યું, પછી તેના કુવર વનરાજે
ઇ. સ. ૭૪૬ માં અણહિલવાડ બાંધી ત્યાં ગાદી કરી. ચાવડા
પછી ઇ. સ. ૬૪૨ માં ચાલુક્ય કે સોલંકી કુળનું રાજ્ય થયું.
મહાસેના સિદ્ધરાજ ને જૈનધર્મી કુમારપાળ એ સોલંકી રાજા
હતા. તેમના પછીના વાઘેલા રાજાના સમયમાં દિલીના પાદશાહ
અલ્લાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૦ માં ગુજરાત ગ્રાહ્યું ત્યાં સુધી ગુજ-
રાતમાં રજપૂત રાજ્ય હતું.

કનોજનું રાજ્ય. ૪. કનોજમાં રાજાનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યમાં મહારાજ શિલાદિત્ય બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપનાર થયો, એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. એ રાજ્ય જયચંદ્ર પાસેથી મુસલમાનોએ શી રીતે જીત્યું, એ વાત આગળ આવશે.

ખંગાળાનું રાજ્ય. ૫. મહાભારતના મુક પછી તે ખંગાળા ઇ. સ. ૧૨૦૩ માં મુસલમાનોએ જીત્યું ત્યાં સુધીમાં ત્યાં ચાર કુળના રાજા થયા. તેમાંના ત્રીજા પાળકુળનો બૌદ્ધધર્મી રાજા દેવપાળ ચક્રવર્તિ રાજા થયો, તેણે લંકા સુધીનો ભરતખંડ જીતી લીધો હતો.

બીજાં રાજ્યો. ૬. એ સિવાય દિલ્હી, કલિંજર, અજમેર ને ગ્વાલિયરનાં રજપૂત રાજ્યો પણ હયાતીમાં હતાં. એ રાજ્યો મુસલમાનોએ ક્યારે ને શી રીતે જીત્યાં, એ વાત આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દક્ષિણનાં આર્ય રાજ્યો.

૧. દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૨. કલ્યાણીનું આલુક્ય રાજ્ય. ૩. શાલિવાહન. ૪. વરંગુળનું રાજ્ય. ૫. ઓડીયા પ્રાંતનું રાજ્ય. ૬. ચેરા રાજ્ય. ૭. બહ્મણ રાજ્ય. ૮. ચૈલ રાજ્ય. ૯. પાંડ્ય રાજ્ય.

દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૧. આર્ય લોક ઉત્તરમાં ફેલાયા પછી તેઓ ધીરે ધીરે નર્મદાની દક્ષિણના દેશમાં પણ વસવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાં અનાર્થ કે અસુર લોકો રહેતા હતા. દક્ષિણ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગને દ્રાવિડ દેશ કહે છે. તે ભાગમાં વિદ્યા, હુમરાદિ આર્ય સુધારા અગત્ય નાખીએ દાખલ કર્યા એમ કહેવાય છે. જ્યારે રામચંદ્રજી સીતાની શોધ માટે દક્ષિણમાં ગયા, ત્યારે ત્યાં ધણાં જંગલો હતાં ને તેમાં જંગલી લોક રહેતા હતા, તેમને આર્ય લોકોએ ત્યાં વસ્તી પછી બ્રાહ્મણધર્મમાં લીધા. પાછળથી અશોકના વખતમાં તેઓ બૌદ્ધધર્મી થયા, પણ ફરી શંકરાચાર્યે તેમને પાછા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં આણ્યા. દક્ષિણ દેશ જીતવાને પણ ભરતખંડના ચક્રવર્તિ

રાજ્યો આગ્યા હતા. રામચંદ્ર ને યુધિષ્ઠિર પછી ચંદ્રમુખ, અશોક, મેઘવાહન ને દેવપાગદેવે સ્વારીઓ કરી એ દેશ જીત્યો હતો.

કલ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૨. ચાલુક્ય કે સોમંકી રાજ-
પૂતો સૂર્યવંશી છે. તેઓએ અયોધ્યાથી દક્ષિણમાં આવી ઇ. સ.
૨૫૦ ને સુમારે કલ્યાણીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય આગળ
જતાં બહુ ખંજવાન થયું. ત્યાંના રાજ્યોએ દક્ષિણનાં ધણાં રાજ્યો
ઉપર ઉપરીપણું મેળવ્યું. જયશિખર પાસેથી ગુજરાત જીતનારા
ભુવક પણ એજ ચાલુક્યોનો રાજા હતો. બારમા સૈકાની આખરે
એ રાજ્ય દેવગઢના જાદવ રાજ્યોએ જીતી લીધું. ચાલુક્ય રાજ્યો
પ્રથમ શિવમાર્ગી હતા, પણ પાછળથી તેઓ જૈનધર્મી થયા હતા.
બારમા સૈકાની આખરે એટલે એ રાજ્યની પડતીના વખતમાં એક
બપાસા નામે બ્રાહ્મણે નવો શિવમાર્ગ કાઢ્યો, તેમાં વચલા વર્ગના
ધણા લોક મળ્યા. એ પંથને લિંગાયત કહે છે, ને તે હજુ પણ
દક્ષિણમાં ધણા ચાલે છે.

શાલિવાહન. ૩. ગોદાવરીને તીરે પૈઠણ નગરીમાં શાલિવાહન
નામે એક જોરાવર રાજા થયો. ઇ. સ. ૭૮. એ રાજા કુંભારનો
છોકરો હતો એમ કહેવાયછે. તેણે શકલોકના લૂટારૂ ટોળાને હરાવીને
કાઢી મૂક્યાં, તથા માળવાના વિક્રમાદિત્યના વંશજ પાસેથી નર્મદા
સુધીનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી લોકો એનો પણ શક ગણવા લાગ્યા
એ શક નર્મદાની દક્ષિણમાં આજે પણ ચાલેછે; ને વિક્રમનો શક
સંવતના નામથી નર્મદાની ઉત્તરમાં ચાલેછે. શાલિવાહન પછી એના
રાજનું શું થયું તેનો ખાતરી લાયક હેવાલ કંઈ મળતો નથી.

વરંગુજનું રાજ્ય. ૪. વરંગુજમાં આંધ્ર જાતના રાજપૂતોનું રાજ્ય
હતું. તેમનું રાજ્ય હાલના નિગમના રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં હતું.
ત્યાં ગણપતિ વંશના રાજા બહુ જોરાવર થઈ ગયા, ને તેમણે ગો-
દાવરીની દક્ષિણનો ધણો ભાગ તાબે કર્યો. પણ એજ રાજ્યકુળ
પાસેથી ઇ. સ. ૧૩૨૨માં વરંગુજ જીતીને મુસલમાનોએ એ રાજ્ય
નષ્ટું કર્યું. તે આગળ જતાં ગોવળકોંડાના પાદશાહોએ મુસલ-
માની રાજ્યમાં જોડી દીધું.

એલીયા પ્રાંતનું રાજ્ય. ૫. એલીયા પ્રાંતમાં કેસરી કુળના રાજાઓનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૧૩૪ સુધી હતું. પછી ત્યાં ચંપાવંશના ને તેની પછી સૂર્યવંશના ગજપતિ રા. વસ્યા. એમનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૫૭૮ માં અકબરે છતી લીધું.

ચેરા રાજ્ય. ૬. ઉપર કહેલા સર્વ રાજ્યો કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરમાં હતાં. એ નદીની દક્ષિણમાં મલખારકાંઠા ઉપર ચેરા કુળનું રજપૂત રાજ્ય હતું. એને તામે ત્રાવણકારથી કાનડા સુધીનો સંબંધો મલખાર કાંઠો હતો. એ રાજ્ય ઈ. સ. ના દશમા સેંકડામાં આસ-માસનાં રાજ્યોએ લીધું.

ખલ્લાળ રાજ્ય. ૭. ચેરા રાજ્યના નાશ પછી તરત ખલ્લાળ રજપૂતોનું રાજ્ય ગયું. તેમની રાજ્યધાની મહીસરની ઉત્તરમાં દ્વાર સમુદ્રમાં હતી. ત્યાંના રાજાઓ જૈનધર્મી હતા. પણ ઈ. સ. ૧૧૩૩ માં ત્યાંના વિષ્ણુવર્ધમાન નામે રાજાને રામાનુજસ્વામીએ વૈષ્ણવ ધર્મમાં આણ્યો. એ રાજ્ય ઈ. સ. ૧૭૧૦ માં મુસલમાનોએ છત્યું.

ચોદા રાજ્ય. ૮. કાંજેવરમમાં ચોલ જાતનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો મૂળ પુરુષ ઉત્તર ભરતખંડમાંથી આવ્યો હતો. એ રાજ્ય ઈ. સ. પૂ. સુમારે ૭૫૦ વરસ ઉપર લગ્ન સંબંધથી પાંચ રાજ્ય સાથે જોડાઈ ગયું. ફરીને ઈ. સ. ૨૧૪ માં એ રાજ્ય છુટું પડ્યું. ને તેમણે પોતાની રાજ્યધાની તંજાવરમાં કરી. ઈ. સ. ના ચોદમા સેંકડાથી એ રાજ્ય પડતીમાં આવ્યું, ને છેવટે શિવાજીના ભાઈ બાંકાજીએ તંજાવરમાં મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પાંડ્ય રાજ્ય. ૯. છેક દક્ષિણમાં મધુરામાં પાંડ્ય વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો સ્થાપનાર પાંડ્ય નામે વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ હતો. તેણે અયોધ્યાથી આવી ઈ. સ. પૂ. નવમા સેંકડામાં એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ના ચારેશમાં પાંડ્ય રાજાએ રામના આગ્રહસ પાદચાક પાસે વડીલ મોકલ્યો હતો. આગળ જતાં એ રાજ્ય નબળું પડ્યું ને ઈ. સ. ૧૭૩૬ માં આકાદના નવાબે છતી લીધું. એકજ વંશમાં ૭૫૧સેં વરસ સુધી ચાલેલું રાજ્ય દુનિયામાં એ એકજ છે. પાંડ્ય ને ચોલ રાજા પ્રથમ શિવમાર્ગી

હતા, તે આગળ જતાં જૈનમાર્ગી થયા, પરંતુ ફરીને પાછા તેઓ
શિવમાર્ગમાં આવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના થઈ તે વસ્તુ
ભરતચંદ્રની સ્થિતિ.

૧. જાતિબંધન. ૨. બ્રાહ્મણો. ૩. ક્ષત્રી. ૪. યુદ્ધસાધન.
૫. ક્ષત્રીક્રમ. ૬. વૈશ્ય ૭. હુન્નર ને કારીગરી. ૮. વેપાર
રોજગાર. ૯. તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૧૦. ક્ષત્રિણના આર્ય
રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૧. રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨. ધર્મ.

જાતિબંધન. ૧. શક લોકની સ્વારીઓને લીધે તથા આ
દેશમાં તેમનાં રાજ્યો થયાથી તે લોકો જરતખંડમાં પુબ્બળ આવી
વસ્યા હતા, તેથી આ દેશમાં અનાર્ય, આર્ય અને શક એ ત્રણ
પ્રકારના લોક થયા; શક અને અનાર્ય લોકોને બૌદ્ધધર્મીઓએ
પોતાના ધર્મમાં લઈ આર્યોના સંસર્ગમાં આણ્યા; તેથી બીજાં સંકર-
જાતિ પણ ધણી થઈ. એ કારણથી બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધધર્મને તોડવા
સારું મથન કર્યું. ત્યારે તેમણે બધી વર્ણોની ફરીને વ્યવસ્થા કરી,
પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શુદ્ર એ ચાર જાતિ હતી. પણ આ
વખતે તેમાંથી ધંધા ને ગામ પરત્વે સેકડો જાતિ થઈ. એટલુંજ
નહિ પણ આગળ જતાં એ જાતિનું દહ. બંધન થયું. તોપણ
એ બંધનથી આર્ય ધર્મનું ઐક્ય મુસલમાનોના અસલ બુદ્ધમ
જતાં પણ તુટ્યું નહિ.

બ્રાહ્મણો, ૨. અસત્તના બ્રાહ્મણોની પેઠે એ વખતના બ્રાહ્મણો
પણ શાસ્ત્ર જણતા, જપ તપ કરતા, તત્ત્વજ્ઞાન શોધતા, ન્યાય
શીખવતા ને ધર્મોપદેશ કરતા. તેઓ સંસાર વ્યવહારની ખટપટમાં
જોડા પડતા નહિ; તોપણ રાજ્યદરબારમાં ને અન્ય વર્ણ હિપર
એ લોકની સત્તા ધણી હતી, તેમણે જ્યોતિષમાં ને ગણિતમાં
સરથી વધારે કુશળતા મેળવી હતી.

ક્ષત્રી. ૩. જેમાં પ્રાણજીએ આર્ય ધર્મનું મહાત્મ્ય સાચવ્યું, તેમ ક્ષત્રીઓએ પણ પોતાની મોટાઇ ખોઈ નહોતી, ભરતખંડમાં નાના નાના રાજ્યો ધણાં હતાં, તેમને ઉપરી ચક્રવર્તિ રાજા લો કાઢી-કળ વાર થતો, તે છતાં તેઓ પરદેશીઓના હુમલાથી બચવાને સંપ કરી સામા થતા ને તેમને ચક્રીને પાછા કાઢતા. આર્યોના આવ્યા પછી મીઠા ને શક લોકે ધણું મથન કર્યું, તોપણ તેઓ આ દેશમાં રાજ્યકર્તા તરીકે સ્થાયી રહી શક્યા નહિ; એવું તે વખતમાં આર્ય રાજ્યોનું ઐક્ય હતું.

યુદ્ધસાધન. ૪. એ સમયે યુદ્ધમાં રથ, હાથી, ઘોડા ને ખ્યાલ કરતાં; તથા તરવાર, ઢાલ, તીરકામઠાં. બાણ, ખરજી, કટાર વગેરે હથિયારો વપરાતાં હતાં, ખંડુકા વાપરવાને તે વખતે દારૂની શોધ લાગી નહોતી, એમ ધરાય છે.

ક્ષત્રીકર્મ. ૫. રાજાઓ રૈયતને પોતાનાં છોકરાં પ્રમાણે ગણીને પાળતા, રક્ષણ કરતા, ને વ્યાજખી ઈનસાફ આપતા. મુસાફરો માટે રસ્તા, ફવા, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવતા; ગરીબો માટે અન્ન-ક્ષેત્ર માંડતા, હુન્નર, કળા વેપાર રોજગાર તથા વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતા. તેઓ શૂરા, પરાક્રમી, સ્વદેશાભિમાની ને સ્વધર્માભિમાની હતા. તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા પાછળ કહેલી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રમાણેજ હતી.

વૈશ્ય. ૬. વૈશ્ય લોકો પણ ખેતી, વેપાર ને કારીગરીનાં કામ કરવા કરાવવામાં તથા મુધારો વધારો કરવામાં ખતીલા હતા. તેઓ નમ્ર સ્વભાવના, વિવેકી, બુદ્ધિશાળી, કાયદા પાળનારા, સાદા, પ્રમાણિક, સાચા, શાંત, ઉત્સાહી, ને ઉદ્યોગી હતા. વળી તેઓ મધારોજગારમાં દગો ફટકા નહિ કરનારા ને બસન વગરના હતા. આપનું દેવું આપવાની દીકરો પોતાની ફરજ અને ધર્મ સમજતો, તેથી લેણા દેણાની ફર્યાદ સરકારમાં થતી નહિ. લોક ઉદ્યોગી હોવાથી તે સમયે આજના જેટલા બીખારીઓ પણ નહોતા.

હુન્નર અને કારીગરી. ૭. એ સમયે વિદ્યા હુન્નર સારાં ખીલ્યાં હતાં. બુદ્ધિ બુદ્ધિ જાતનો રેશમી ને કસખી વણાટ તથા ઉન ને સુતરાઉ વણાટ સુંદર થતો હતો. સારા સારા સોના

રૂપાના તથા હીરા ને રત્નજડિત દાગીના ને નમૂના થતા હતા. હાથીદાંત, સુખડ, સાગ, સીસમ ઉપર નકસીદાર કામ ધણું થતું, તાંબા પીતળનાં વાસણ સુંદર થતાં હતાં. શિલ્પવિદ્યામાં પણ તેઓ બહુ આગળ વધ્યા હતા; એ તેમનાં તે વખતનાં કરેલાં કામો, ગુફા, દેવાલયો ને મકાનો ઉપરથી સાબિત થાય છે.

વેપાર રોજગાર. ૮. સિંહરની સ્વારીથી અને તે પછી મીઠ લોકોને આ દેશ સાથે સંબંધ થવાથી આપણી વિદ્યા ને માલ તે દેશોમાં જવા લાગ્યો. સિંહરની સ્વારીની મતલબ પણ આ દેશ સાથે યુરોપનો વેપાર માર્ગ ખુલ્લો કરવાની હતી. તે મતલબ એ રીતે સરી. પરદેશમાં હજારો વેપારીઓ હજારો મૈલથી આ દેશમાં આવી વહાણોમાં માલ ભરીને લેઈ જવા લાગ્યા, તથા વસવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ, પણ આ દેશના બ્રાહ્મણધર્મ માનનારા ને બૌદ્ધધર્મીઓ ચીન, જાવા, જંગખાર, મોખા ને બસરા સુધી જઈ વેપારઅર્થે વસ્યા હતા. પગ રસ્તે પણ આ દેશનો માલ ધણા દૂરના પરદેશોમાં જતો હતો. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે તે વખતનો ભરતખંડ વિદ્યા, હુઝર, વેપાર રોજગાર ને દોલતમાં ધણો ચઢીઆતો હતો.

તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૯. તે વખતની સ્ત્રીઓ ભણેલી ગણેલી ને શાસ્ત્રજ્ઞાન ધરાવનારી હતી. સ્ત્રીઓમાં ઓઝલપડદાનો ધારો નહોતો, ને સતી થવાનો ચાલ નવો દાખલ થયો હતો. તે વખત બાળલગ્ન કરવાનો રિવાજ નહિ હતો. સ્ત્રી પુરુષ સદ્ગુણી ને સદાચારી હોઈ એક બીજા સાથે હળીમળીને ચાલી સુખી રહેતાં. જો કે સ્ત્રીઓ ધણીની કે ધણીની ગેરદાનજરીમાં બીજા વડીલની આજ્ઞામાં રહેતી, તોપણ તેમને યોગ્ય છૂટ ને માન મળતાં સાસુ વહુ એકબીજા સાથે યોગ્ય મર્યાદામાં રહી સંપત્તીને ચાલતાં, તેથી તે વખતમાં આર્યોનો ધરસંસાર સલાહ શાંતિવાળો ને સુખદાયક હતો.

દક્ષિણના આર્ય રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૦. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ આર્ય લોકો ઈ. સ. પૂર્વના કેટલાક સૈકડાથી સુધારા દાખલ કર્યા હતા. દક્ષિણનાં રાજાઓએ ને તેમાં મુખ્યત્વે ચૌલ રાજાઓએ ધણાં મકાનો, મંદિરો ને ગુફાઓ કરાવ્યાં હતાં. તે

સુંદર કારીગરીનાં, બધાં ને શોભાયમાન હતાં. દક્ષિણના રાજ-
ઓએ પોતાની રૈયતનું કલ્યાણ કરવા તરફ થોડી કાળજી બતાવી
નથી. તેમણે નાની મોટી નદીઓમાં મંથ બાંધી નહેરો કરી તેનું
પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવી યોજનાઓ કરી હતી.
વળી નાની નદીઓ સુકાઈ જતાં ખેતીમાં કામ લાગે નહિ, માટે
તેવી નદીઓનું પાણી મોટાં મોટાં તળાવો ખોદાવી તેમાં વાળી
લીધું હતું, ને તે તળાવનું પાણી ખેતીમાં કામ લાગે એવી યુક્તિ-
ઓ કરી હતી. એ રાજઓએ એવાં ખેતીને ઉપયોગી જે કામ
કર્યાં હતાં, તેમનાં પચાસ હજાર તો મદ્રાસ ઇલાકામાં હજુ પણ
કામ આવે એવી સ્થિતિમાં છે. વળી એ રાજઓએ રૈયતને ડગ-
વવાને પાકશાળાઓ પણ સ્થાપી હતી. દક્ષિણ દેશને દરિયા સાથે
બણો મુંબંધ હોવાથી એ દેશ સાથે ઇંગ્લેન્ડ, અરબસ્તાન વગેરે પર-
દેશના લોક વેપાર કરવાને આવતા, તેમનું રક્ષણ કરીને તથા તેમ-
ને સહાય આપીને વેપારને પણ એ રાજઓએ ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૧. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ ગામનો
પટેલ મુખ્ય હતો. તે ગામની પોલીસનું કામ કરતો ને બંદોબસ્ત
રાખતો, તેને પગારના બદલામાં જમીન આપેલી હતી. તે ગામની
ઉપજ ઉધરાવી સરકારમાં બરતો, ગામમાં ગુન્હાનો બંદોબસ્ત
રાખતો. ને તેમનો ઇન્સાફ પંચની મારફતે કરતો. એવા સો સો
ગામના તાલુકા કરેલા હતા. તે તાલુકાનું મહેસુલ ઉધરાવવાને તથા
ઈન્સાફ કરવાને અમલદારો નીમેલા હતા. એ અમલદારો વંશપ-
રંપરાના હતા. એ રીતે ખેતીના પાકનું ને જનમાલનું રક્ષણ થ-
વાથી દક્ષિણના લોકો પણ આબાદ ને સુખી હતા.

ધર્મ. ૧૨. બ્રાહ્મણધર્મ દક્ષિણમાં પ્રથમ દાખલ થયો હતો. તે
બદલાઈને અશોકના સમયમાં બૌદ્ધધર્મ ચાલ્યો. પણ બૌદ્ધધર્મની
પડતીના વખતમાં ફરીને બ્રાહ્મણધર્મ પ્રસર્યો. ગુર્જરાતમાંથી જૈન-
ધર્મ દક્ષિણમાં જતાં કેટલાક રાજા જૈનધર્મી થયા. સાતમા સૈકડ
સુધી જૈનધર્મનું ત્યાં પ્રબળ હતું. આગળ શંકરાચાર્ય ને રામાનુજ-
સ્વામીએ કેટલાક રાજાને ફરીને શિવમાર્ગી ને વિષ્ણુમાર્ગી કરી

બાહ્યધર્મમાં આણ્યા. બસાપ્પાના લિંગાયત નામે સિવમાર્ગની વાત પાછળ આવી ગઇ છે.

માગ ૨ જો.

મુસલમાની પઠાણ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ હું.

મુસલમાનોની ભરતલંડ ઉપર સ્વારી.

૧. હજરત મહમદ. ૨. મુસલમાની ધર્મનો ઉદ્ભવ. ૩. મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૪. મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારી-ઓ. ૫. સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૬. સિંધમાં પુનઃ રજપુત રાજ્ય. ૭. ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૮. રાખકતગીન.

હજરત મહમદ. ૧. મુસલમાની ધર્મના સ્થાપનાર હજરત મહમદ પેગંબરનો જન્મ મકામાં થયો. ઇ. સ. ૫૬૯. તેમણે પોતાની ૪૦ વરસની ઉંમરે ઇ. સ. ૬૦૯ માં નવો ધર્મ સ્થાપીને લોકોને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તે સમયમાં આરબ લોક ધણા દેવને માનનારા ને મૂર્તિપૂજકો હતા. હજરત મહમદે ઉપદેશ કર્યો કે પરમેશ્વર એક છે, ધણા નથી. પરમેશ્વરનો પેગંબર એટલે સંદેશો લાવનાર મહમદ છે, એણે મૂર્તિ પૂજવાની મના કરી; તથા જ્યાં મુસલમાનો લાઇ છે, ધર્મને માટે લડી મરનાર સ્વર્ગે જાય છે, ને મૂર્તિ પૂજકોને મુસલમાની ધર્મમાં લાવવાથી પુણ્ય થાયછે, એમ શીખવ્યું.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદ્ભવ. ૨. મહમદનો ઉપદેશ આરબ ધર્મની વિરુદ્ધ હોવાથી તેઓ તેની સામે ઉઠ્યા. ને તેમને મારી નાખવાનો ચિત્તાર કર્યો. તેથી હજરત મહમદ નાસીને મદીને ગયા. ઇ. સ. ૬૨૨. નાસવાને અરબી બાષામાં હીજરી કહેછે, તેથી મુસલમાનો એ વર્ષથી સન ગણવા લાગ્યા, તેનું નામ હીજરી પડ્યું. મદીને નાસીને ગયા પછી હજરત પેગંબરે પોતાની દિશત

છોડી નહિ. આગ્રહથી ને ઉત્સાહથી પોતાના નવા ધર્મનો ઉપદેશ જારી રાખ્યો, તેથી તેમના સામાવળીઓ લઢવાને ઉઠ્યા; પણ મહમદે પોતાના શિષ્યોમાં ધર્મનો જુસ્સો ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેથી તેમણે દુશ્મનોને મારી હઠાવ્યા. એ રીતે થોડી મુદતમાં આખા અરબસ્તાનમાં મુસલમાની ધર્મ ફેલાયો. પેગંબર જેવોજ જુસ્સો ને આગ્રહ તેમના શિષ્યોમાં આવ્યો હતો, તેથી તેઓ સધળા એક સરખા અનુતથી પરધર્મીઓના સામા થયા છે તેમને વશ કર્યા. મહમદ પેગંબરનો કાળ ઈ. સ. ૬૩૨ માં થયો.

મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૩. પેગંબરનો કાળ થયા પછી પણ તેમના શિષ્યોનો જુસ્સો નરમ પડ્યો નહિ. તેમણે આસપાસના દેશોમાં પણ એ ધર્મ જોરાવરીથી મનાવી મુસલમાન કરવાનો ઉદ્દેશ જારી રાખ્યો. મહમદ પછી તેમની ગાદીએ તેમના શિષ્યો બેઠા, તે ખત્રીફા કહેવાતા. મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાને પરદેશોમાં તેમણે સૈન્ય મોકલ્યાં. અરબસ્તાનની પાસેના ઇરાન દેશ ઉપર પહેલી ધાડ આવી તે વખતે ઇરાનમાં પારસી લોકોનું રાજ્ય હતું; પણ તે પહેલાંના જેવું જળવાન નહોતું. પોતાનો ધર્મ અને રાજ્ય સાચવવાને પારસીઓ ધણું લઢ્યા, પણ મુસલમાની જુસ્સાના પૂરને તેઓ રોકી શક્યા નહિ. મુસલમાનોએ પારસી રાજ્ય છતી લીધું; અને અમિરપૂજક પારસીઓને જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યા. કેટલાક ખરા ધર્મચુસ્ત પારસીઓ નાસીને કુંગરોમાં મંતાઈ બેઠા, કેટલાક આતસબહેરામને લેઈ વહાણમાં બેસી ભરતખંડમાં નાસી આવ્યા. તે વખતે મુંબાઈની ઉત્તરમાં સેનજીમાં એક રજા પૂત રાજ્ય હતું, તેની સાથે કેટલીક શરતો કરીને તથા ભરતખંડના આર્ય રાજાને હજો નહિ દેવાનું કબજા કરીને તેની રેવત ચઢીને તેઓ ત્યાં વસ્યા. ત્યાંથી થોડી મુદતમાં ગુજરાતની કલિંજીમાં હમજીની પાસે ઉઠવાડામાં આવી તેમના આતસબહેરામની સ્થાપના કરી, ને ખેતીનો શાંત ધંધો કરવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે તેઓ વેપાર રાજગારમાં પડી આજે સુખી થયા છે.

ઇરાન છત્તું તેવામાં અરબસ્તાનની ઉત્તરનો મુલક તુર્કસ્તાન છ

તાને ખલીફાએ ખસરામાં ગાદી કરી. ત્યાંથી તેમણે ઉત્તરમાં એશિયામૈનર જીતી યુરોપી તુર્કસ્તાન જીત્યું. પશ્ચિમમાં તેમણે મિસરથી મોરોક્કો સુધીનો આખો ઉત્તર આફ્રિકા જીતીને મુસલમાની ધર્મમાં આણ્યો. મોરોક્કોથી જીબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઓળંગીને તેઓ સ્પેનમાં પેકા ને ગ્રાનેડામાં રાજ્યધાની કરી ત્યાં આરબ રાજ્ય સ્થાપ્યું, ઈરાનની પૂર્વમાં પણ મુસલમાનો આગળ વધ્યા ને તાર્તરી, અફઘાનિસ્તાન ને બલુચિસ્તાનના લોકો ખસરાના ખલીફાને તાબે થયા, તથા મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો. જરતખંડના વેપાર રાજગાર ને વૈભવથી લોભાઇને આરબોએ જરતખંડમાં પણ મુસલમાની ધર્મ સ્થાપન કરવાનું તકાવ્યું, પરંતુ હિંદુકુશ આગળ તેમને અટકવું પડ્યું. ખીજ દેશો મુસલમાની ઝનુનને જેવી સહેલાઇથી તાબે થયા હતા, તેવી સહેલાઇથી આર્યો તાબે થાય તેવું ન હોવાથી ત્રણસેં વરસ સુધી તેઓ હિંદુકુશની આ પાર આવી શક્યા નહિ. પણ ખીજ તરફ તાર્તરીના મોટા ગોખીના રણ સુધી ધુસ્યા. ત્યાં ખૌદધર્મી ચીનાઓએ તેમને ચીનની ઉત્તરમાં મોટો કાટ કરી ચીનમાં આવતા અટકાવ્યા. એ કાટ દુનિયાની હસ્તકૃત કારીગરીના ચમત્કારનો એક મોટો નમુનો છે.

મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારીઓ. ૪. મુસલમાનો સ્થળમાર્ગે જરતખંડમાં આવી ન શક્યા, ત્યારે તેમણે દરિયામાર્ગે જરતખંડ ઉપર આવવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે પ્રથમ ઈ. સ. ૬૩૬ માં મુઆવિની પાસેના બંદરે ઉપર, ને બરુચ ઉપર નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું, પણ તેમાં તેમનું કાંઇ ન વળવાથી તેઓ પાછા ગયા. થોડા વરસ પછી ઈ. સ. ૬૬૪ માં સિંધ ઉપર નૌકાસૈન્ય આવ્યું. પરંતુ તેમાં ન ફાવ્યાથી તેઓ પાછા વળ્યા.

સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. ઈ. સ. ૭૧૨ માં જરતખંડના બંદરમાં એક અરબી વહાણ પહોંચ્યું હતું, તેની તુકસાની જરી સેવા વાલીદ નામે ખલીફાની કારકર્દિમાં મહમદ કાસમ નામે એક સરદારને સિંધ ઉપર મોકલ્યો. તે વખતે કરાંચીની પાસે દેવળગામ કરીને એક મોટું નગર હતું, ત્યાં શહીર નામે રજપૂત રાજ

રાજ્ય કર્તો હતો. આખો સિંધ પ્રાંત ને ઉત્તરમાં મુસલમાન સુધીને મુલક એના તાબામાં હતો. દાહીર રાજ્યએ પરધર્મિઓને અટકાવવા માટે જખર યુદ્ધ કર્યું, પણ તેમાં તે મત્સ્યો ને તેનું સમ્પૂર્ણ રજપૂત સૈન્ય કેસરીયાં કરીને મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડ્યું. એકે એક રજપૂત મરાયો, પણ દુશ્મનને તાબે થયો નહિ રજપૂત સ્ત્રીઓ પણ ચિતા ખડકી પોતાની મેજે બળીને મરણ પામી. એ વખતની સ્ત્રીઓને પોતાની આખર એટલી વહાલી હતી કે દુશ્મનને હાથ નહિ જવા માટે તેઓ જીવતી બળી મરતી. જીત મેળવ્યા પછી કાસમે દેવળગામને લૂટી લીધું, તથા ત્યાંના વતનીઓની કતલ કરી. તાબે થયેલી નિર્દોષ મુસલમાનોને હથેલી નેવી નીચ ને નિર્દોષ વૃદ્ધિનો એ કાસમ હતો. એણે દાહીરના તાબાનાં બીજાં મોટાં મોટાં નગરો પણ જીતીને લૂટી લીધાં ને આખા રાજ્યની પાયમાલી કરી. કાસમે ૪૦ વરસ સુધી સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય ટકાવ્યું, પણ ત્યાંના લોકોની લઘાઈમાં દહતા ને બહાદુરી તથા સ્વધર્મ ઉપર આસ્થા જોઈને તેનાથી આગળ વધાયું નહિ સિંધ દેશ પણ માત્ર તેના પરાક્રમથીજ ટકી રહ્યો હતો.

સિંધમાં પુનઃ રજપૂત રાજ્ય. ૬. કાસમને મોકલનાર હાકિમ મરી ગયાથી તેની જગાએ બીજો ખલીફ થયો, તેની કાસમ ઉપર અમીતિ થઈ. તેણે કાસમને ખરતર કરીને તેની જગાએ બીજા હાકિમને મોકલ્યો. મુસલમાનોમાં આ પ્રમાણે કુસંપ પેટેલો જોઈ રજપૂતો તેને લાલ મેવા ચૂક્યા નહિ. તેમણે એકઠા થઈ સંપ કરી કાસમ ઉપર હુમલો કરીને તેને પકડ ને મારી નાંખ્યો. તથા તેનું માથું ગંધાતા ચામડામાં સીવી બસસના સુબાને મોકલી દીધું. એ રીતે કુસંપથી સિંધના મુસલમાની રાજ્યની આખર આવી ને સિંધ ઉપર ફરીને રજપૂત રાજ્યનો વાવરો ઉઠ્યો લાગ્યો.

બીજાનીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૭. ખલીફાનું રાજ્ય બહુ વીરતીર્થ થવાથી તથા તેઓ નમગ્યા થવાથી તેમના ફરના મુસલમાનો સુબા સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે જુહાસમાં એક સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયું હતું, ત્યાંના મોઢ મુસલમાનો અલમગીન

નામે ગુલામ હતો. તેણે ઈ. સ. ૯૬૨ માં ગીજનીમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. પંદર વરસ રાજ્ય કરીને તે મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો જમાઈ સમક્તગીન સુલતાન થયો.

સુલતાન સમક્તગીન. ૮. એ સુલતાન બહુ બહાદુર ને ચતુર લડવૈયો હતો. એણે અફઘાનીસ્તાનની ઉત્તરેનાં મુઝક તથા બલુચિસ્તાન જીતીને રાજ્યનો વધારો કર્યો. એ સુલતાનનાં માણસો ભરતખંડમાં આવી વારંવાર હુલ્લટ કરતા હતા, તેમને અટકાવી સમ્મ કરવા સારૂ લાહોરનો રાજા જયપાળ લશ્કર લેઈ અફઘાનીસ્તાન ઉપર ચઢ્યો. સમક્તગીન પણ તેની સામે લડવા આવ્યો. બંને જણા વચ્ચે રણસંગ્રામ ચાલતો હતો તેવામાં બારે વાગ્યાંને વરસાદ થયો. આ તકનો લાભ લેઈ સમક્તગીને લાહોરના રાજાનો પાછા જવાનો માર્ગ રોક્યો. રજપૂત સેના આ રીતે અંતરાયાથી જયપાળે સુલતાનને ૫૦ હાથી આપ્યા, તથા અઢી લાખ રૂપિયા દંડના પાછળથી મોકલવા કહ્યું. જયપાળે લાહોર આવ્યા પછી દરબાર ભરી દંડ આપવો કે નહિ તે બાબત સલાહ પૂછી. રજપૂતોએ કહ્યું કે એક વાર વચન આપ્યું તે પાળ્યા વગર ચાલે નહિ, માટે દંડ આપવો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે ક્ષત્રી રાજાએ મ્હેન્દ્રોને દંડ આપવો ઉચિત નથી, જયપાળે બ્રાહ્મણોની સલાહ માનીને દંડ ન આપ્યો, તેથી એ દંડ વસુલ કરવાને સમક્તગીને ચડાઈ કરી. લાહોરના રાજાએ પણ અજમેર દિલ્લી કલિંજર ને કનોજના રાજાને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. એ રાજાઓ પોતાના દેશનું ને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને પોતપોતાનાં સૈન્ય લેઈ આવ્યા. પેશાવર આગળ રજપૂત ને મુસલમાનો વચ્ચે જંગ થયો. પણ તેમાં જયપાળ હાર્યો, તેથી સુલતાન એ મુઝક લટીને પાછો ગયો. ને પેશાવરમાં હરા હજાર પકાણાનું તેણે ચાણું બેસાડ્યું એ પછી સમક્તગીનને મધ્ય એશિયામાં રોકાવું પડ્યાથી તેણે ભરતખંડને આઠ કર્યો નહિ. એ ઈ. સ. ૯૬૭ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો ઠાસીપુત્ર મહમદ ગાદીએ બેઠો.

પ્રકરણ ૨ જી.

સુલતાન મહમદ.

૧. મહમદની પહેલી સ્વારી. ૨. બીજી ને ત્રીજી સ્વારી.
૩. ચોથી સ્વારી. ૪. નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૫. મહમદની
બીજી સ્વારીઓ. ૬. સોમનાથ ઉપર સ્વારી. ૭ મહમદ
સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ.

મહમદની ૧ લી સ્વારી, ૧ સુલતાન મહમદ બહાદુર ને
ચતુર પણ ધર્માધ ને નિર્દય હતો. એણે પરાક્રમ વડે પોતાના
બાપના રાજ્યમાં ઉમેરો કર્યો. આર વરસ પોતાના રાજ્યનો બંદો-
બસ્ત કરવામાં ગાળ્યા. પછી ઈ. સ. ૧૦૦૧ માં એણે પંજાબના
રાજા જયપાળ ઉપર સ્વારી કરીને તેને હરાવ્યો. એ રીતે
જયપાળ એ વાર હાર્યાથી શરમીન્દો થઈ પોતાના પુત્ર અનંગ-
પાળને રાજ્ય સોંપી ચિતા ખડકાવી બળી મુક્યો. એવી એ વખતના
રજપૂત રાજાઓની ઝાંગણી હતી.

બીજી અને ત્રીજી સ્વારી ૨. પંજાબની દક્ષિણે તે વખતે
ભાટી રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. એ રજપૂતો ગદવોના વંશના છે. ને
તેમનું રાજ્ય હાલ જોસલમેરમાં છે. એ લોકોનો તે સમયે વિજ-
યરાય કરીને રાજા હતો, તેણે ખંડણી ન આપ્યાથી મહમદે ઇ. સ.
૧૦૦૪ માં તેના ઉપર સ્વારી કરી. વિજયરાય બહુ બહાદુરીથી
લડ્યો ને મુસલમાનોના ઘણા હુમલા પાછા વાળ્યા; પણ છેવટે
તે હાર્યો. મુલતાનના મુસલમાન સુબાએ ખંડ કર્યાથી મહમદે ત્રીજી
સ્વારી કરી તેને વશ કર્યો.

ચોથી સ્વારી. ૨. આ પ્રમાણે મુસલમાનોની જીત થયાથી
તથા તેમનું રાજ્ય પડોશમાં આવ્યાથી હિંદુધર્મને ભય પેટા. ભા-
હોરનું રાજ્ય નજીકમાં હોવાથી અનંગપાળને વધારે દહેશત ભાગી.
તથી તેણે નર્મદાની ઉતરના સધળા હિંદુરાજાઓને મુસલમાનોનું
બળ તોડવાને પોતાની સહાયે બોલાવ્યા. ઉજ્જન, કલિંજર, ગ્વા-
લિયર, અજમેર, દિલ્લી ને કનોજના રાજાઓ પોતપોતાનું સૈન્ય

લઈ હિંદુધર્મની વારે ધાયા. એ સમયે ભરતખંડના લોકોમાં ધર્મ રક્ષણનો જીસ્સો એટલો પ્રસર્યો હતો કે ડુંગરોમાંના જંગલી લોકો પણ પોતાનાં તીરકામડાં લઈ અનંગપાળના મદદે આવ્યા હતા. એ ધર્મયુદ્ધમાં મદદ કરવાને સ્ત્રીઓએ પોતાનાં શરેણાંમાંથી વેચીને ધન મોકલ્યું હતું. મુસલમાનો પણ તેટલાજ જીસ્સાથી ઉશ્કેરાઈ લડવા આવ્યા હતા. અટક પાસે વૈહિલગઢ આગળ રણસંગ્રામ થયો. ઇ. સ. ૧૦૦૮ રજપૂતોએ જીસ્સાબંધ હલ્લો કરી, ધણા મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા, ને ભરતખંડવાસીઓની ચઢતી કરી; પણ એટલામાં અનંગપાળના હાથીને તીર વાળ્યાથી તે હાથી ઉપરથી ઉતરીને થોડા ઉપર બેઠો. રજપૂતસૈન્યે પોતાના રાજાને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી નિરાશ થઈ નાસવા માંડ્યું. આર્યસૈન્યમાં જંગાણ પડ્યું. એ ગરબડનો લાલ મળ્યા છતાં પણ મહામદે મહા મુશ્કેલીથી જ્ય મેળવ્યો.

નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૪. આ મોટી જીત મેળવ્યાથી મુસલમાનો વધારે જંસપર આવ્યા ને રજપૂતો નિરાશ થયા. હવે મહામદે આર્યોના દેવળો લૂટવાને તથા તોડવાને સ્વારીઓ કરવા માંડી. અનંગપાળને દરાવી તે નગરકોટ (ખીઆ નદીને કાંઠે હિમાલયના ડુંગરમાં હાલ કાંચગઢ છે તે) નું દહેરું લુટવાને ગયો. ત્યાંથી તેને ૬ લાખ સોનાના સીકા, બસેં મણુ સોનું, બે હજાર મણુ રૂપું તથા વીસ મણુ જવાહીર એટલું ધન મળ્યું.

મહામદની બીજી સ્વારીઓ. ૫. ઇ. સ. ૧૦૧૦ માં તેણે મુસલમાન ઉપર ફરીને સ્વારી કરી તેનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૦૧૧ માં જમના ને સરસ્વતી નદીની વચ્ચે સ્થાનેશ્વરનું દેવસ્થાન લૂટીને ત્યાંથી પુષ્કળ ધન તથા બે લાખ કેદી લઈ ગયો. પછી તે કાશ્મીર ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંથી દારીને પાછો ગયો. એ દારથી નિરાશ નહિ થતા થોડી મુદતમાં એક બળવાન સૈન્ય લઈ તે કનોજ ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંના તથા મોરતનો રાજા લઢયા વગર જાણે થયા. એ બંને રાજા પાસેથી ધન લઈ તેમને કાંઈ પણ ઉપદ્રવ કર્યા વગર તે મથુરા ઉપર ચઢ્યો, ત્યાં વૈષ્ણવોએ

મોટાં પોટાં સુંદર મંદિરો બંધાવેલાં હતાં, ને તેમાં સોના રૂપાની મૂર્તિઓ બેસાડેલી હતી, મૂર્તિઓનાં ધરણાં ગાંઠાં પણ પુષ્કળ હતાં, મહમદે તે સમગ્ર લૂટી લીધું. તેણે વીસ દિવસ સુધી એ શહેર લૂટાવ્યું, ધણાં મંદિરો તોડી નાંખ્યાં ને હજારો ગુલામ પકડી લીધા. મયુરાની કેટલીક ઇમારતો એને પસંદ પડી તેથી તે સત્તામત રહેવા દીધી, તથા એવી ઇમારતો ગીજનીમાં બંધાવી ગીજની શહેર શોભાવ્યું. મયુરાથી પાછા ગયા પછી મહમદે ફરીથી આવીને પંજાબ ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૦૨૨ કાશ્મીર જીતવાને તે બીજવાર ચઢ્યો. એ લઢાકમાં પણ હારીને તેને પાછા જવું પડ્યું. કનોજનો રાજા વગર લડે મહમદને તાબે થયો, માટે કલિંજરના રાજાએ તેના પર ચઢાઇ કરી માર્યો. એ કારણથી મહમદે કલિંજર જીત્યું અને તેની પાસેથી તથા ગ્વાલિયરના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી.

સોમનાથ ઉપર સ્વારી. ૬. એણે ભરતખંડ ઉપર મુખ્ય બાર સ્વારીઓ કરી તેમાં સૌથી મોટી અને છેલ્લી ગુજરાત ઉપરની હતી. ગુજરાતના દક્ષિણકાંડા ઉપર કાઠિયાવાડમાં સોમનાથ મહાદેવનું પ્રખ્યાત દેવળ છે. શિવનાં બાર જ્યોતિર્લિંગમાં સોમનાથનું ધણું પ્રસિદ્ધ છે. તેથી એ દેવળ તોડવાને મહમદ ધર્મીંધ મુસલમાનોનું જંતરાવર લશ્કર લેઇને મુલતાનની વાટે મોટા રણમાં થઇ અણહિલવાડ આવ્યો, તે વખતે ત્યાં બીમ બાણાવળી નામે જોરાવર રાજા રાજ્ય કરતો હતો, પણ મહમદ અણધાર્યો આવી પહોંચ્યાથી તે નાસી ગયો. અણહિલવાડથી મહમદ સોમનાથ ઉપર ચઢ્યો. ઈ. સ. ૧૦૨૪. કાઠિયાવાડના ધણા રાજા રાણા ને જંગલી લોકો સોમનાથના રક્ષણાર્થે પ્રભાસપાટણમાં એકઠા થયા હતા. તેમણે મુસલમાનોના હુમલાને ત્રણ દિવસ સુધી પાછા વાળ્યા. એવામાં ગુર્જર રાજા બીમદેવ પોતાનું લશ્કર જમાવી સોમનાથના રક્ષણાર્થે આવી પહોંચ્યો. તેણે બહુ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું. પણ તે હાર્યાથી જે લોકોએ ત્રણ દિવસ સુધી મહમદને હાંકલ્યો હતો, તે લોકો હિમત હારી ગયા, ધણા ભરતખંડીઓ

રણમાં પડ્યા ને ફેટલાક મજવામાં ખેસી નાસી ગયા. મહમદે દહે-
રામાં જઈ મૂર્તિ લાગવા માંડી, ત્યારે બાહણોએ ધણા કલાવાલા
કરીને મૂર્તિ નહિ લાગવાને કહ્યું, તથા તેના બદલામાં પાંચ કરોડ
રૂપિયા આપવા માંડ્યા. પણ મહમદે કહ્યું કે મૂર્તિ વેચવા કરતાં
તોડવાની કીર્તિ મને બહુ ગમે છે. એમ બોલી તેણે મૂર્તિ તોડી
નાખી; તથા ગામ ને દેવળ લૂટી લીધાં. ત્યાંથી સુમારે આઠ કરોડ
રૂપિયાની કીમત જોટલું એને ધન મળ્યું, તે લઈ અણહિલવાડ
આવ્યો. ત્યાંની હવા તેને બહુ પસંદ પડી, પણ એના સરદારોની
સલાહ મानी રણમાં થઈ સિંધને માર્ગે તે પાછો ગયો. પાછા જતાં
રણમાં પાણીની તંગીથી એના લશ્કરને ધણી આપદ વેઠવી પડી.
પાણી વગર તરફડીને ફેટલાક મરણ પામ્યા. તે પછી તેણે ધરાન
જીત્યું. ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં ૩૩ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો.

મહમદે સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ. ૭. મહમદની મત
લબ આર્યધર્મનાં દેવળો તોડવા, મૂર્તિઓ લાગવી, લોકોને વટાળી
મુસલમાન કરવા ને ગુલામ કરીને વેચવા, તથા મુલકો ને દેવળો
લૂટી ધન લઈ જવું એમ હતી. એ મતલબ સરી. એણે ગીજની
શહેર ભરતખંડની લૂટથી ભરી કાઢ્યું, પણ આર્યધર્મ તોડવાની
તેની મતલબ સરી નહિ. એણે ભરતખંડનો પંજાબપ્રાંત એકત્રો
માત્ર ખાલસા કર્યો હતો. મહમદના સ્વધર્મી ને સ્વદેશી ઇતિહાસ-
કર્તા એને ઘણો વખાણે છે. લઢાકાઓ કરી મુલક લૂટી પ્રજાને
પાયમાલ કરનારને વખાણ્યો એ વાજબી નથી. એવા રાજા મોટી
ઘાડ પાડનારા કે લૂટારા દહેવાય. લોકોને મારવા, લૂટવા, ગુલામ
કરવા ને મુલક દિન્ડ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપર્યાને બદલે
જે રાજા પ્રજાનું કલ્યાણ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપરે છે તે
રાજા સ્તુતિપાત્ર છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

ધોરી રાજ્ય.

૧. મહમદના રાજ્યની પડતી. ૨. શાહજહાન ધોરી.

૩. ઘોરી શાહની ગુજરાત ને અજમેર ઉપર સ્વારી. ૪. શાહની દિલ્લી ઉપર ચઢાઈ. ૫. દિલ્લીમાં મુસલમાનીરાજ્ય. ૬. કનોજના રાજ્યની આખર. ૭. શાહજુદીનને ગાદી મળવી. ૮. શાહજુદીનનો નાશ. ૯. ઘોરી રાજ્યની આખર. ૧૦. કુતુબુદીન. ૧૧. બખ્તીઆર ખીલજી. ૧૨. નાસરુદીન

મહમદના રાજ્યની પડતી. ૧. મહમદ ગીજનીના મુઆ પછી એની ગાદીએ નખળા સુલતાનો થયા. દેવજુદિથી ને રાજ્ય લોલથી તેઓ મહિમાંહે લદી મુઆ. તેથી એ રાજ્યના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. પંજબ પ્રાંત પણ તેના વંશને પાસેથી પાછો જતી લેવા સારૂ દિલ્લીના છત્રપતિઓએ પ્રયત્ન કર્યો, ને તેનો થોડોક ભાગ જતી પણ લીધો. તોપણ એ બધો પ્રાંત મુસલમાનોના કબજામાંથી રજૂપૂતો લઈ શક્યા નહિ. ગીજની સિવાયના બાકીના ધણા પ્રાંતો ત્યાંના મુસલમાન હાકિમો પચાવી પડ્યા. મહમદનો વંશજ બહેરામ સન ૧૧૧૮ માં ગાદીએ બેઠો. તેને ગીજની ને હેરાતની વચ્ચે આવેલા ઘોર પ્રાંતના સુલતાન સાથે ટોટા થવથી ઘોરી સુલતાન અલ્લાઉદ્દીને બહેરામને હરાવી નસાડી મુક્યો. ને ગીજની લુટીને હિજડ કર્યું, તથા આગ લગાડીને સાત દિવસ સુધી બાળ્યું ને મોટી કચરો ને ધમારનો ખોદાવી નાંખી. આ ઉપરથી એને “ દુનીઆ બાળનારો ” એવું અપકીર્તિદર્શક વિશેષણ જોડાયું. ગીજનીની માડી દયા થયાના સમાચાર બહેરામે સંભળ્યા તેથી થાક ને વિપત્તિથી તે રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૧૫૨. એ બહેરામનો છોકરો ખુશરૂ લાહોર ગયો ને ત્યાંજ રાજધાની કરી તેણે સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એના મુઆ પછી એનો દીકરો ખુશરૂમલેક ઈ. સ. ૧૧૫૬ માં ગાદીએ બેઠો. એની પાસેથી ઈ. સ. ૧૧૮૬ માં ઘોરી વંશના સુલતાને પંજબ જતીને ગીજનીના રાજ્યની સમાપ્તિ કરી.

શાહજુદીન ઘોરી. હવે ગીજનીમાં ઘોરી વંશનું રાજ્ય થયું. સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન પછી તેનો લગ્નિને ગ્યાસુદ્દીન ઘોરી સુલતાન થયો, તેનો બાઈ મહમદ ઘોરી બહુ પરાક્રમી પણ નિર્દય

હતો. એ મહમદને શાહજુદીન પણ કહે છે. ગ્યાસુદીન રાજ્યનું કામ કરતો ને શાહજુદીન લઢાઇનું કામ કરતો. મહમદ ગીજનીની પેઠે એણે પણ ભરતખંડ ઉપર નવ સ્વારીઓ કરી. સુલતાન મહમદની મતલબ માત્ર લૂટફાટ કરવાની કે દેવળા તોડવાની હતી, પણ મહમદ ધોરીની મતલબ તો મૂકકા જીતવાની હતી. સુલતાન મહમદની સ્વારીઓને આ વખતે લગભગ બસેં વરસ થવા આવ્યાં હતાં, તે મુદતમાં કાંઈ સુલતાને ભરતખંડનું નામ દીધું નહોતું; તેથી ભરતખંડના રાજા મુસલમાનોના બળથી ગાફલ રહ્યા, ગીજનીમાં શું અને છે તેની તેમણે દરકાર રાખી નહિ. તેથી ત્યાંના સુલતાનોના કુસંપનો ને નબળાઇનો લાભ લઇ તેઓ સંપ કરી ચેતી શક્યા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ મુસલમાનો પાસેથી પંખળ જીતી લેવાને સાધારણ યત્ન કર્યાં ઉપરાંત ઝાઝી મહેનત લીધી નહિ. એ બેદરકારી ને કુસંપનાં ફળ તેમને બૂંડાં મળ્યાં, ધોરી સુલતાને ભરતખંડનો ઘણો ભાગ જીતીને ખાલસા કર્યો.

ધોરી શાહની ગુજરાતને અજમેર ઉપર સ્વારી. ૩ એણે પહેલી સ્વારી ગુજરાત ઉપર કરી, તે વખતે ત્યાં બોળા બીમદેવ રાજા હતો. તેણે સુલતાનને હરાવીને નસાડ્યો. તે પછી શાહ અજમેર ઉપર ચઢ્યો. અજમેરમાં ચોદાણ રાજા સોમેશ્વર હતો. તેણે તેને હરાવીને પાછો કાઢ્યો. ત્યાંથી પંખળ જીતી સિંધ સર કરવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો.

શાહની દિલ્લી ઉપર ચઢાઈ. ૪. ઈ. સ. ૧૧૮૧ માં શાહ-જુદીન એક જગડું લશ્કર લઇ દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો. દિલ્લીમાં તે વખતે અજમેરના રાજા સોમેશ્વરનો દીકરો પૃથુરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ પૃથુરાજને સોળ પટાવતો હતા. તે પણ બહાદુર ને પરાક્રમી હતા. રાજ્ય કવિ ચંદ્યારોટ પણ એક પટાવત હતો, અને જાતે બારોટ જતાં એક જગરો ચોદો હતો. ધોરી શાહના આવવાના સમાચાર સાંભળી પૃથુરાજ પોતાના સગા સ્નેહીઓને સહાયે બોલાવી પોતાનું સૈન્ય જમાવ્યું. ચીતોડનો રાણો સમરસિંહ પૃથુરાજનો બનેલી હતો, તે પણ તેની મદદે આવ્યો. પાણીપતના મેદાનમાં રજ-

પૂત મુસલમાન સામસામા થયા. એ યુદ્ધમાં શાહબુદ્દીન હાર્યો ને
 ધાયલ થઈને નાસી ગયો. ત્રણવાર રજપૂતોથી હાર્યા છતાં શાહ-
 બુદ્દીન નાહિમત થયો નહીં. તેણે વળી મરતખંડ ઉપર ચઢવાને
 એક જોરાવર સૈન્ય તૈયાર કર્યું, ને સને ૧૧૯૩ માં ખીજવાર દિલ્હી
 ઉપર ચઢી આવ્યો. સમરસિંહ રાણો વળી આ વખત પણ પૃથુરા-
 જની વહારે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બંને લશ્કર સામ-
 સામાં આવ્યાં. સમરસિંહની સત્રાહથી પૃથુરાજે શાહબુદ્દીનને કહા-
 વ્યું કે “તમને હારીને ગયાને એ વરસ તો થયાં નથી, હજી તો
 તમારા જખમે પુરા રૂઝાયા નહિ દોય, એટલામાં વળી ક્યાં મોત
 માગવા આવ્યા છો? હજી સમજી પાછા જાઓ તો અમે તમને
 નિર્વિધને જવા દઈશું.” શાહબુદ્દીને આ મંદેશાનો લાભ લઈ રજપૂ-
 તોને પ્રેતર્યા. તે જાણતો હતો કે રજપૂતો બહાદુર પણ પ્રમાણિક
 ને વિશ્વાસુ છે. તેથી તેણે કહાવ્યું કે “હું તો મારા લાઇનો સ-
 રદાર છું. તેના હુકમ પ્રમાણે કરું છું પાછા જવા માટે આજે
 હું તેને પૂછાવું છું. તેનો હુકમ આવશે તે પ્રમાણે કરીશ.” આ
 જવાબથી રજપૂતો સમજ્યા કે મુસલમાન સરદાર લઢવાને ખીએ
 છે. પોતાના લાઇનો હુકમ મંગાવી તે જરૂર પાછો જશે રજપૂતો
 મુસલમાનોને પોતાના જવાજ પ્રમાણિક સમજી ગાફલ રહ્યા, ને
 શાહબુદ્દીનની કપટજાળમાં તેઓ ફસાયા. રજપૂતોને ગાફલ રહેલા
 જોઈ થોડી શાહે એકદમ છપો મારી રજપૂત સૈન્યનો નાશ કર્યો.
 તેમાં રણો સમરસિંહ અને તેનો કુંવર મરાયા પૃથુરાજના સરદારો
 પણ મરાયા, અને પડે લઢતો લઢતો કેદ પકડાયો. જ્યારે સિકંદર
 પાદશાહે પૌરસને પકડયો ત્યારે તેના પરાક્રમથી મોહિત થઈ તેણે
 તેને માન આપી તેનું સત્કાર પાછું સે.પ્યું હતું. પણ શાહબુદ્દીને
 તો પૃથુરાજને પકડી કતલ કરાવ્યો. સુધરેલા અને જંગલી જીત-
 નારામાં આવો તફાવત છે.

દિલ્હીમાં મુસલમાની રાજ્ય. પ. પાણીપતમાં જીતીને શાહ-
 બુદ્દીન દિલ્હી ગયો. એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દેઈ ભાં
 પોતાના કુતુબુદ્દીન નામે સરદારને સુખો કરાવ્યો. ત્યાંથી તે અજ-

મેર ગયો ને તે છત્રી ત્યાં પૃથુરાજના અનૌરસ પુત્રને ખંડીઓ રાજ બનાવી તે પાછો ગયો.

કનોજના રાજ્યની આખર. ૬. કનોજના રાજ જયચંદ્ર રાઠોડે દિલ્હીનું રાજ્ય લેવાની પૃથુરાજ ઉપર પોતાનું વેર બાળવા શાહજુહીન ધોરીને ખોલાવ્યો હતો. તેમજ જયચંદ્ર ઉપર શાહજુહીન ખોળે વરસે ચઢી આવ્યો. જયચંદ્ર બહાદુરીથી લડતાં મરાયો અને એનું રાજ્ય મુસલમાની રાજ્યમાં ભળ્યું. ઇ. સ. ૧૧૬૪. આ બંને રજપૂત રાજ્યો મુસલમાની રાજ્યમાં જોડયાં. પણ ત્યાંના રજપૂતો મુસલમાનોને તાબે થયા નહિ. તેઓ હાલના રજપૂતસ્થાનના મુસલમાન આવી વસ્યા. કનોજના રાઠોડાએ મારવાડમાં આવી કેટલીક મુક્ત પછી જોધપુરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૫૯.

શાહજુહીનને ગાદી મળવી. ૭. કનોજથી શાહજુહીન કાશી ગયો ને ત્યાંના દહેરા તોડ્યાં, મૂર્તિઓ ભાંગી, ને ગામડાં લૂટ્યાં, તે પછી તે સ્વદેશ ગયો. ત્યાં એનો ભાઇ મરણ પામ્યાથી પંડે ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૨૦૨. ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી તે ભરતખંડમાં આવ્યો નહિ.

શાહજુહીનનો નાશ. ૮. પંજાબમાં ગઝર જાતના પહાડી લોકો બળવો કર્યો, તે સમાવવાને શાહ હિંદમાં આવ્યો. જંડ સમાવી પાછો જતો હતો, તેવામાં ગઝર લોકો તેના તંત્રીમાં પેસી તેને મારી નાંખ્યો ઇ. સ. ૧૨૦૬. એ સમયે તેની સત્તા નીચે માગવા, મેવાડ ને ગુજરાત વગરનો આખો ઉત્તર ભરતખંડ હતો.

ગોરી રાજ્યની આખર. ૯. શાહજુહીન પછી એનો ભત્રીજો ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. પણ તેનાથી એનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય સચવાયું નહિ. તેણે કુતુબુદ્દીનને ભરતખંડના રાજાનો ખિતાબ મોકલી દીધો, ઇ. સ. ૧૨૦૬. તે પછી ગીજનીનું રાજ્ય પણ ઇ. સ. ૧૨૧૫ સુધીમાં ગયું. ને ધોરીરાજ્યની આખર આવી.

કુતુબુદ્દીન. ૧૦. ઇ. સ. ૧૧૯૪ માં શાહજુહીન પાછો ગયા-પછી ભરતખંડના ખાંતો છત્રવાનું કામ એના સરદારોએ કર્યું. કુતુબુદ્દીન અજમેર છત્રીને ઇ. સ. ૧૧૯૫ માં ગુજરાત ઉપર ચઢ્યાં. ભોજો-

ભીમ હારીને કુંગરામાં બંદાયો, પણ કુતુબુદ્દીનને દિલ્હી જવું પડ્યાથી ભીમદેવ ગુજરાત પાછું જતી લીધું. પછી કુતુબુદ્દીને વ્યાલિયરના કિલ્લાને લાંબી મુઠત ઘેરા બાંધાને જતી લીધા.

અખતીઆર ખીલજી, ૧૧. મહમદ ઘોરીનો ખીલ્જી સરદાર અખતીઆર કરીને હતો. તેણે ઈ. સ. ૧૧૬૬ માં બહાર અને અયોધ્યા માંતો જતી લીધા. તે વખતે બંગાળામાં લક્ષ્મણસેન કરીને રાજ્ય હતો, તે તુઢીઆ ગામમાં રહેતો હતો. તેના ઉપર અખતીઆરે ઈ. સ. ૧૨૦૩ માં એકદમ હુમલો કર્યો. આ અણુધાયા હુમલાથી રાજ્ય નાશી ગયો ને જગન્નાથપુરી જઈ ઈશ્વરભક્તિ કરવામાં પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય ગાળ્યું. એ રીતે બંગાળામાં પણ મુસલમાની રાજ્ય થયું.

નાસરુદ્દીન. ૧૨. મહમદ ઘોરીનો ત્રીજો સરદાર નાસરુદ્દીન કરીને હતો. તે ઉત્તર સિંધમાં સુબો હતો. મહમદ ઘોરીના મુઆયી એ ત્રણ સરદારો સ્વતંત્ર ગયા. પણ ગીજનીના સુલતાને કુતુબુદ્દીનનું સ્વતંત્રપણું કબુલ કર્યું. તેથી દિલ્હી હિંદના મુસલમાની રાજ્યનું પાયતખ્ત થયું. ઈ. સ. ૧૨૦૬.

પ્રકરણ ૪ થું.

મરત્ત્વદમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું તે સમયે આર્યોની સ્થિતિ.

૧. રજપૂત રાજ્ય. ૨. પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૩. જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૪. પૃથુરાજ ને લોળા ભીમ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૫. ઘોરી શાહની ક્તેકલું કારણ. ૬. પૃથુરાજ રાસો. ૭. ધર્મ. ૮. દશસ્થિતિ.

રજપૂત રાજ્ય. ૧. જ્યારે શાહુદ્દીન ઘોરી બસ્તખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો, ત્યારે દિલ્હી, અજમેર, કનોજ, ગુજરાત ને મેવાડ એ પાંચ રજપૂત રાજ્યો ભેરાવર હતાં. દિલ્હીમાં અનંગપાળ તુવાર, કનોજમાં જયચંદ્ર રાઠોડ, અજમેરમાં સોમેશ્વર ચાહણ, ગુજરાતમાં લોળાભીમ ચાલુક્ય, ને મેવાડમાં સમરસિંહ રાણો.

રાજ્ય કરતા હતા. એ વગર માળવા, કાશી, જ્વાલિયર ને કલિન્દ્રમાં પણ બળવાન રજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો મહોમદે બહાને નખળાં થયાં, તે પહેલાં શાહજીને ગુજરાત ને અજમેર ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, પણ તે બંને ટેકાણેથી હારીને નાઠો હતો; પરંતુ ભરતખંડમાં કમનરીએ રજપૂત રાજ્યોમાં દેશ ને કુસંપના બીજ સેપાયાં તેથી ઘેરી શાહ હતેહ પામ્યો.

પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૨. દિલ્હીના રાજા અનંગપાળને પુત્ર નહોતો, માત્ર એ કન્યાઓ હતી. તેમાંથી એક અજમેરના સોમેશ્વરને અને બીજી કનોજના વિજયપાળને દીધી હતી. સોમેશ્વરને પૃથુરાજ અને વિજયપાળને જયચંદ્ર નામે કુવર હતા. અનંગપાળે પોતાના રાજ્યના ભાગ પાડી નખળું નહિ કરતાં પૃથુરાજને હતક લઈ દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો, તે જયચંદ્રને ગમ્યું નહિ. તેથી તેણે દિલ્હીના રાજ્યનો અર્ધ ભાગ મેળવવાને પૃથુરાજ સાથે ટંટાકર્યો.

જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૩. કનોજનો રાજા જયચંદ્ર ધણો બળવાન હતો. એણે ભરતખંડના રજપૂત રાજ્યોમાં પોતાનું ગૌરવ વધારવાને રાજસુયજ્ઞ આરંભ્યો. કળિયુગના આરંભમાં પાંડવોએ એ યજ્ઞ કર્યો હતો, તે પછી બીજા કોઈએ કર્યો નહોતો. જયચંદ્રને એના સલાહકારોએ યજ્ઞ કરવાની ના પાડી. પણ તે નહિ ગણ્યું કરતાં સર્વે રાજાઓને તેણે આમંત્રણ મોકલ્યાં. જયચંદ્રની કુવરી સંયોગતા બહુ ખુબસુરત હતી. તેનો સ્વયંવર પણ તેજસમયે કરવાનો હતો. સંયોગતાને વરવાના લોભમાં ને જયચંદ્રના ડરથી કનોજમાં સધળા રાજાઓ એકઠા થયા. માત્ર દિલ્હીનો પૃથુરાજ આવ્યો નહિ. યજ્ઞમાં આવનાર રાજાને કાંઈ પણ કામ કરવાનું સોંપે છે, તે પ્રમાણે પૃથુરાજને માટે દારપાળનું કામ નિર્માણ કરેલું હતું. પૃથુરાજ ન આવ્યાથી દારપાળની જગ્યાએ એના નામનું પુતળું બનાવી ઉભું કર્યું. સંયોગતાને સ્વયંવર મંડપમાં બોલાવી ત્યારે તેણે સધળા રાજાઓને જોયા, પણ કોઈ સાથે વરવાની તેની ઈચ્છા થઈ નહિ. તેની ઈચ્છા બહાદુર પૃથુરાજ વેરે વરવાની દેવાથી તેણે પૃથુરાજના પુતળાને વરમાળા આરોપી. આ સમાચાર સાંભળીને પૃથુ-

રાજ સંયોગતાનું હરણ કરી લેઈ ગયો. આથી જયચંદ્ર ને પૃથુ-
રાજ વચ્ચેના વૈરમાં ઉમેરો થયો.

પૃથુરાજને ભોળાભીમ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૪. પૃથુરાજને
ગુજરાતના રાજા ભોળાભીમ સાથે પણ વેર થયું હતું. આણુમાં જૈતસી
પરમાર નામે રાજા હતો. તેને એક સુંદર કુંવરી હતી, તેનો વિવાહ
પૃથુરાજ વેરે કર્યો હતો. એ કુંવરીનું માથું ગુજરાતના ભોળાભીમ-
દેવે કપું. જૈતસીએ ભીમથી કરીને પોતાની કુંવરી અજમેર મોકલી
દીધી. તેથી ભીમદેવે ક્રોધે ભ્રમણને આણુ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને
હરાવી અજમેર ઉપર ચઢ્યો. ભીમદેવે અજમેરના સોમેશ્વરને હ-
રાવી મારી નાખ્યો. આ ઉપરથી પૃથુરાજે પોતાના આપનું વૈર
લેવાને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. એણે ભીમદેવને હરાવી નસાવ્યો.
એવામાં શાહજીની દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યાથી તે પાછો ગયો.

ધોરી શાહની ફતેહનું કારણ. ૫. મહમદ ધોરી ભરતખંડ
ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો. ત્યારે રાજ્યલોભથી કે કન્યા પરણ-
વાના કારણથી થયેલા કુસંપે રજપૂત રાજ્યો માંહોમાંહે લડીને
નળજાં થયાં હતાં. તેમનું સૈન્ય કપાઈ ગયું હતું ને તેમની જગા
પૂરનાર ખીજા યોદ્ધા તરત પૂરા પડે એમ નહોતું. આ સમયે રજ-
પૂતોએ માંહોમાંહેનું વૈર બૂલી જઈ સંપ કરી લાહોરના અનંગ-
પાળે જેવું આર્યત્વનું અભિમાન ઉપજાવ્યું હતું. તેવું અભિમાન
ઉપજાવી એકત્ર ક્ષત્રીજાળથી લડવું જોઈતું હતું, તેમ ન કરતાં
ભરતખંડના રજપૂત રાજ્યોની પાયમાલી કરનાર શાહજીની છેક
નજીક આવ્યો તોપણ તેઓ એત્યા નહિ. વારાફરતી પોતાનો પણ
વારો આવશે એવું તેઓ સમજ્યા નહિ, ને પોતાના દેશના ને
ધર્મના શત્રુ સામા લડવાને ઐક્ય કરી સઘળું રજપૂતજાળ જમા-
વ્યું નહિ. પણ ઉલટા દિલ્લીની શી વલે થાય છે તે ત્રાહિતની પેઠે
જોઈ રહ્યા. એટલુંજ નહિ, પણ જ્યારે પોતાનાથી વેર ન વળાયું
ત્યારે કુસંપ ને દ્વેષજીવિથી કનોજના જયચંદ્રે ધોરી શાહને દિલ્લી-
નું રાજ્ય છોડવાને આમંત્રણ કર્યું. તેથી તેણે પોતાનેજ હાથે
પોતાના પગપર ફાલડી મારી, તથા દેશનોહીનું કાળું કાંક પોતાને

માથે લીધું. તે કલંક ભરતખંડના ઇતિહાસમાં નિરંતર રહેશે. એ સમયે રજપૂતોમાં દ્રેષ ને કુસંપ એટલાં દૃઢ થયાં હતાં કે તેથી તેઓ સધળા પોતાનું સામાન્ય હિત વિસરી ગયા; ને તેથીજ મુસલમાનો જ્ય પામ્યા. જો એ વખતે ભરતખંડના સધળા ક્ષત્રી રાજાઓએ પોતાનું ને સ્વદેશનું સામાન્ય હિત સમજીને સ્વધર્મ ને સ્વદેશના રક્ષણ માટે સ્વદેશાભિમાનથી ઐક્ય કર્યું હોત તો જે ધોરી શાહે પ્રથમ ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ કરી ત્યારે બીમદેવનો, અજમેર ઉપર ચઢ્યો ત્યારે સોમેશ્વરનો, ને દિલ્લી ઉપર પ્રથમ આવ્યો ત્યારે પૃથુરાજનો માર ખાઈ ને હાર ખાધી હતી, તે ધોરી શાહ રજપૂતોના એક જ બળ આગળ ટકી શકત નહિ, અને તે કાળે ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થાત નહિ.

પૃથુરાજ રાસો. ૬. એ સમયના ઇતિહાસનું વર્ણન પૃથુરાજના કવિ ચંદ્રાવરોટે કર્યું છે, એને પૃથુરાજ રાસો કહે છે. એ રાસો પાલી કે જુની હિંદી ભાષામાં છે. તે એટલો મોટો ને સુંદર છે કે તેને પ્રાકૃત મહાભારત કહેવામાં આવે છે, અને તેના કર્તાને “ખિરદાઈ” એટલે વરદાન પામેલો એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ચંદના છંદ બહુ વખણાય છે, તે હાલના ભાટ ચારણો ગાય છે, ત્યારે સાંભળનારનાં રૂવાં પણ ઉભાં થાય એવા વીરરસથી ભરેલા છે.

ધર્મ. ૭. સુલતાન મહમદે સ્વારીઓ કરવા માંડી તે સમયે બૌદ્ધધર્મ ભરતખંડમાંથી નાબુદ થયો હતો, પરંતુ જૈનધર્મ પૂર ચઢતીમાં હતો. ગુજરાત, મારવાડ ને દક્ષિણમાં તેનું બળ વિશેષ હતું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃસ્થાપના કરનાર શંકરાચાર્ય ગુજરી ગયા હતા, ને તેમના શિષ્યો એ ધર્મની મજબુતી કરવાને મથતા હતા. આ વખતે ભરતખંડના થોડાક રાજા સિવાય સધળા બ્રાહ્મણધર્મમાં આવ્યા હતા, જાતિબંધન મજબૂત થયું હતું, ને સતી થવાનો રિવાજ ચાલતો હતો.

દેશસ્થિતિ. ૮. વેપારરોજમાર ને ધનહોલતમાં આ દેશ પ્રથમના જેવોજ આપ્તાદ હતો. પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં માલ ખરીદવાને આવતા, ને દેશીઓ દૂરના દેશમાં વેપારરોજમારે જતા.

મુસલમાનોના હુમલા આ દેશમાં થવા લાગ્યા, ત્યારથી તે મુસ-
લમાની રાજ્ય સ્થપાતાં સુધીમાં પાંચસે વરસ થયા હતા, તેટલી
લાંબી મુદતમાં માત્ર બરતખ્તના ઉત્તર ભાગમાં હુમલા થયા. દ-
ક્ષિણમાં તો હજુ મુસલમાની ધર્મનું નામ પણ જોઈ જાયતું ન-
હોતું. તેથી તે દેશના વેપાર રાજગારમાં તથા વિદ્યા, કુન્નર, ધન-
દોબત ને રાજ્ય બંધારણમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયો નહોતો. મહ-
મદે સ્વારીઓ કરી ત્યાં સુધીના હુમલા માત્ર સિંધ ને પંજાબ ઉ-
પરજ હતા. મહમદે ઉત્તર બરતખ્તના ધણા ભાગમાં દરોડા પાડી
હુડા કરી લોકોના જનમાલને નુકશાન કર્યું ને દેશની પામમાંલી
કરી. પરંતુ એવા હુમલા લાંબી મુદતે થતા ને જો કરતા તે લૂં-
ટીને આલ્યા જતા. તેથી વેપારીઓ પાછા રજપૂત રાજ્યોના આ-
શ્રય ને રક્ષણ નીચે તાજ્જ થતા. મહમદ ગીજની પછી ભગભગ
બસે વરસે શાહજુદીન આવ્યો. આઠલી મુદતમાં તો લોકો આત્માદ
થઈ મુસલમાનોના ત્રાસ અને ફેરને ભૂલી પણ ગયા હતા.

મકરણ પ મું.

ગુલામવંશ.

૧. કુતુબુદ્દીન. ૨. અફતખસ. ૩. રજુઆબેગમ. ૪. ના-
સરુદ્દીન. ૫. બલખન. ૬. બલખનના ગુલુ. ૭. કેકુઆદ.

કુતુબુદ્દીન. ૧. શાહજુદીનનો સુબો કુતુબુદ્દીન ફરી રીતે દિ-
લ્લીનો પાદશાહ થયો તે વાત પાછળ આવી ગઈ છે. એણે દિલ્લીની
પાસે એક મિનારો બંધાવવા માંડ્યો તેને કુતુબમિનાર કહે છે. તે
હજુ ઉભો છે. કુતુબુદ્દીન પડલાં ગુલામ હતો. તે પોતાની ભાવકી
ને હોંશિયારી વડે દિલ્લીનો પાદશાહ થયો તેથી એના વંશને ગુ-
લામવંશ કહે છે. એણે નીતિ ને સદાયરણ્યથી ચાર વરસ રાજ્ય
ચલાવ્યું. તે ઈ. સ. ૧૨૧૭ માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો
આસમ પાદશાહ થયો. પણ તેનામાં દમ ન હોવાથી તેના બનેલી
અફતખસે તેજ સાલમાં તેને મારીને ગાદી લીધી.

કુતુબમિનારો.

અહતમસ. ૨. અસ્તમસ પાદશાહ બહુ બહાદુર હતો. ગાદીએ બેઠા પછી થોડાજ વરસમાં ગીજનીનો પાદશાહ હિંદનું રાજ્ય પાછું મેળવવાને દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ અસ્તમસે તેને હરાવીને પાછો કાઢ્યો. ઈ. સ. ૧૨૧૫. વળી તેણે પંજાબ ને બંગાળના સ્વતંત્ર થઈ ગયેલા સુબાને હરાવીને તેમનું રાજ્ય દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. એના વખતમાં બંધિસખા નામે બહાદુર પણ

કૂર મોગલ પાદશાહ કાબુલ જીતીને ખારીજમ (ખીવા) ના શાહ-
નઘની પાછળ પડી સિંધુ નદી સુધી આવ્યો. પણ ત્યાંથી તે
આગળ નહિ વધતાં ધરાન તરફ ગયો. એ ભરતખંડના ભેદનાં
નસીબ જાણ્યાં. કેમકે તે વખતમાં મોગલો મુસલમાન થયા નહોતા,
તો પણ તેઓ કૂર ને લુટારા હતા. જંધિસખાના કરથી મુક્ત થયા
પછી અસ્તમસે લશ્કર જમાવીને માળવા ઉપર ચઢાઇ કરી, તથા
તે રાજ્ય જીતીને ત્યાંના પરમાર રાજ્યની આખર આણી. ઈ. સ.
૧૨૩૧. એ સાલથી માળવા દિલ્લીના રાજ્યનો પ્રાંત થયો. કુતુબ-
દીને અથાવવા માંડેલો કુતુબમિનારો એણે પૂરો કરાવ્યો. એ મિ-
નારો દુનિયાના કોઇ પણ મિનારો કરતાં ઉંચો છે. એની ઉંચાઇ
૧૬૦ હાથ છે. એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૨૩૬ માં ૨૫ વરસરાજ્ય
કરી મરણ પામ્યો, ત્યારે ગુજરાત, મેવાડ ને દક્ષિણ સિંધ સિ-
વાયનો આખો ઉત્તર ભરતખંડ એના તાબામાં આવ્યો હતો.

રજીઆબેગમ. ૩. અસ્તમસ પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેઠો.
પણ તે નકારો હોવાથી અમીર ઉમરાવોએ એજ સાલમાં એને
ઉઠાડીને એની બેન રજીઆબેગમને ગાદી આપી. મુસલમાનોને તખ્તે
દિલ્લીની ગાદીએ માત્ર એજ બેગમ થઇ. એ બહુ બહાદુર, બહોલી
ઉદ્યોગી ને દઢ મનની હતી. પણ તેના હાથસી ગુલામ ઉપર તેની
મહેરવાની થવાથી તેના પડાણ સરદારોએ તેને મારી નાંખી. ઈ.
સ. ૧૨૩૯. તેની પછી સરદારોએ અસ્તમસના બીજા છોકરા બ-
હેરામને ગાદી આપી. પણ બે વરસમાં તે મરાયાથી તેનો ભત્રિજો
મસાઉદ પાદશાહ થયો. ૧૨૪૧. એ પાદશાહની પણ સરદારોએ
એરીજ વલે કરીને તેના કાકા નાસરુદીનને ગાદી આપી. ૧૨૪૬.
બહેરામ ને મસાઉદના સમયમાં મોગલોએ પંજાબ ને બંગાળા ઉ-
પર સ્વામીઓ કરી. પણ પડાણોએ તેમને હરાવીને પાછા કાઢ્યા,
નાસરુદીન. ૪. નાસરુદીન બહુ બલો ને સહગુણી પાદશાહ હતો.
તેને એકજ બેમમ હતી, તેની હાથની રસોઈ તે જમતો. તે કુરા-
નની નકલો કરી તેના પૈસાએ તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. તે
હોતો હતો કે સરામરી ખાનમાંથી ખાનગી ખર્ચ કરવાનો મને

હક નથી. એ પોતાનો બાકીનો વખત ખુદની બંડીમાં ને પુસ્તકો લખવામાં ગાળતો. તેના રાજ્યનો સત્રજો કારભાર તેનો વિશ્વાસુ વઝીર બલબન ચલાવતો. તેના વખતમાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ત્યાંના સુબા શિરખાંએ પાછા વાળ્યા, તથા ગીજની જીતી લીધું. વળી સિંધ, મેવાડ, ચંદેરી ને બુદેલગઢમાં રજપૂતોએ બળવા કર્યા, તે પણ બલબને સમાવ્યા. એના સમયમાં મોગલોના રાજા હોલાકુખાંની તરફથી વઝીર આવ્યો હતો. તેને પાદશાહે બહુ માન આપ્યું. એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૨૬૬ માં અપુત્ર મરવાથી તેનો વઝીર બલબન પાદશાહ થયો.

બલબન. ૫. બલબનખાં પણ અલ્તમશનો ગુલામ હતો. તે પોતાની હોશિયારી ને બહાદુરીવડે વધીને પાદશાહ થયો. એ સમયે ઉમરાવો રાજ્યના ધણીરણી થઈ પડ્યા હતા. તેઓ મરજમાં આવે તેને ગાદીએથી ઉઠાડતા ને મરજમાં આવે તેને બેસાડતા. એ ઉમરાવોની સત્તા એણે પ્રથમ તોડી. તેણે બંડખાર અને ગુન્હેગાર ઉપર જુલમ કરી ત્રાસ બેસાડી રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. દિલ્હીની દક્ષિણના મેવાત પ્રાંતના લોકો વારે વારે બળવો કરતા, તેમાંના એક લાખ માણસો મારી નાંખી તેમનું મૂળ કાઢ્યું; તથા જે જંગલોમાં તેઓ ભરાઈ રહેતા તે જંગલો કપાવી નાંખી વસ્તી થવા જોગ સપાટ મુલક બનાવ્યો. બંગાળના સુબા તોઅલબેગે બળવો કર્યો, તે સમાવવાને લશ્કર મોકલ્યું, પણ તેનો સરદાર હારીને પાછો આવ્યો, તેથી તેણે પંડે જઈને તોઅલબેગે હરાવીને માર્યો; એટલુંજ નહિ, પણ સરદારોમાં ત્રાસ બેસાડવા સાર પેલા હારીને નાસી આવનાર સરદારને ફાંસી દીધો; ને બંગાળમાં પોતાના દીકરા બકારાખાંને તેણે સુબો કરાવ્યો; તથા પંજાબના સુબા શિરખાંના મરણથી તેની જગ્યાએ પોતાના વહાલા દીકરા મહમદને સુબો બનાવ્યો. મહમદે ધરાની મોગલો જોડે બે વાર લઢાઈ કરીને તેમને હરાવ્યા, ને તેમણે દબાવેલો મુલક પાછો લીધો. પણ બીજી વારની લઢાઈમાં મહમદ માર્યો ગયો. પાદશાહ આ સમયે ૮૦ વરસનો વૃદ્ધ થયો હતો, તેવામાં પોતાના બહાદુર ને વહાલા પુત્રના મરણના

સમાચાર મળ્યા તેના શેકમાંજ તેણે પ્રાણ તજ્યા ઈ. સ. ૧૨૮૭.

બલ્લભનના ગુણ. ૬. એ પાદશાહ બહુ બદાદુર પણ ફર હતો. એનો મોટો દીકરો મહમદ વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો હતો. એના વખતમાં મધ્ય એશિયામાંથી મોગલોના જૂઝમથી નાસી આવેલા પંદર પાદશાહો એને આશ્રયે રહ્યા હતા. તે પાદશાહોએ ખોએલાં રાજ્યો (બગદાદ, ખારીજમ, ઘેર) ના નામ દિલ્લીના મહોદ્દાઓને આપ્યાં હતાં.

કૈકુબાદ. ૭. બલ્લભને મરતી વખતે મહમદના દીકરા કૈબુશરને રાજ્ય આપવા ઠરાવ કર્યો હતો, પણ ઉગતાને પૂજનાર એના અંભીરોએ બંગાળના સુબા બકારાખાંના દીકરા કૈકુબાદને ગાદી આપી. એ પાદશાહ બદલેલીમાં પડયાથી તેનો કારભાર નાજીમુદ્દીન નામે વજીર કરવા લાગ્યો. એ વજીરે મુસલમાન ન થએલા મોગલોને કાપી નાંખ્યા; તથા પાદશાહને તેના બાપ સાથે કજીઓ કરાવ્યો. કૈકુબાદ બકારાખાંની સામે લડવાને ઉઠ્યો, પણ ચતુર બકારાખાંએ પોતાના દીકરાને પોતાના પક્ષમાં લઈ વજીરનો ઘાત કરાવ્યો. વળી પાછો કૈકુબાદ બદલેલીમાં પડ્યો, તેથી તેના નવા વજીર જલાલુદ્દીને તેને મરાવી નાંખ્યો ને તે પોતે પાદશાહ થયો. ઈ. સ. ૧૨૯૦.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સોલજી વંશ.

૧. જલાલુદ્દીન ૨. અલ્લાઉદ્દીન. ૩. ગુજરાતનું છતાવું. ૪. રણથંભોરની છત. ૫. ચીતોડગઢની છત. ૬. દક્ષિણ ઉપર છત. ૭. મોગલોની કતલ. ૮. રજપૂતોના બગવા. ૯. પાદશાહની ઘાત. ૧૦. મુબારક. ૧૧ ખીલજવંશની આખર. ૧૨. ઉપદેશ.

જલાલુદ્દીન. ૧. જલાલુદ્દીન જતે ખીલજ પક્ષે હતો, માટે એના વંશજોને ખીલજવંશના કહેણે. જોકે એ પોતાના પાદશાહને

મારીને ગાદીએ બેઠો હતો, તોપણ પાદશાહ થયા પછી એણે એના
 દુશ્મનો ઉપર દયા કરી. તે એટલો તો દયાળુ હતો કે ગુન્હેગારો
 ને પણ છોડી દેતો. પણ એવી અયોગ્ય દયાનું ફળ સાંઝે થયું
 નહિ રાજ્યમાં ખૂન, ચોરી ને લૂટ વધી પડ્યાં. અલખનનો બ-
 ત્રિજો કરાનો સૂખો હતો તેણે બંડ કર્યું. પાદશાહે તેને હરાવી
 મુક્તતાનની મુઝાગીરી ઉપર નોંધ્યો. એના વખતમાં મોગલો પંજાબ
 ઉપર ચઢી આવ્યા તેમને તેણે હરાવ્યા. પણ તેમના પર ફરતા ન
 કરતાં સલાહ કરી, તેથી ૩૦૦૦ મોગલો તેની ચાકરીમાં રહ્યા ને
 મુસતમાન થયા. ઇ. સ. ૧૨૬૨. તેમને રહેવાને દિલ્લીમાં જગા
 આપી, તે મોગલપરાને નામે હતું પણ ખરૂં જગાલુદીનનો
 બત્રિજો અલ્લાઉદ્દીન પ્રયાગની પાસે કરાનો સૂખો હતો. તે બહુ
 બહાદુર અને છાતીવડો પણ જૂઠામી ને ફૂર હતો. તેણે ૮૦૦૦
 સ્વારો લઈ વિંધ્યાચળની દક્ષિણમાં સ્વારી કરી દક્ષિણદેશ ઉપર
 સ્વારી કરનાર આ પહેલોજ મુસતમાન સરદાર હતો. અલ્લાઉદ્દીને
 બહેર કર્યું કે પાદશાહની નોકરી છોડી રાજ્યમંદિરના મહારાજને
 ત્યાં નોકર રહેવા જઈ છું. તેથી રજપૂતોએ એને અટકાવ્યો કે
 હેરાન કર્યો નહિ. એવી છેતરપંડી કરીને એણે મહારાજની રાજ્ય-
 ધાની દેવગીરી ઉપર જાયો માર્યો ને જણાવ્યું કે આખી પાદશાહી
 ફોજ પાછળ આવે છે, તેની હરોલનો ભાગ લેઈ હું આવ્યો છું.
 રજપૂતો આથી ડર્યા અને સામા થયા નહિ, તેથી અલ્લાઉદ્દીન
 પુષ્કળ લૂંટ લઈ પાછો કરે ગયો. ઘરડો જગલુદીન પોતાના બ-
 ત્રિજાની શીકરમાં હતો, તે પાછો આવ્યાના સમાચાર સાંભળીને
 તેને મળવા ગયો. એના સરદારોએ એને ચેતાવ્યો કે અલ્લાઉદ્દીનની
 પ્રજા રાજ્ય મેળવવાની છે, માટે તેને મળવા ન જવું પણ પા-
 દશાહે તે મણકાર્યું નહિ. તે જોવો અલ્લાઉદ્દીનને બેટરા મળ્યો તેવોજ
 ખૂની અલ્લાઉદ્દીને તેનો ધાન કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૨૬૫. દેવગીરીથી
 આણેલી લૂંટવડે લશ્કર તથા ઉમરાવોને રાજી કરી તે પાદશાહ
 થયો. ગાદીએ બેઠો પછી રાજ્યનો દાવો કરનાર પાદશાહી કુટુંબનો
 એણે ધાત કરાવ્યો. જગલુદીન દયાળુ છતાં સ્વાર્થને લીધે એણે બે

ખૂન કર્યો હતો. કૈકયાદને મરાતી ગાદી લીધી તે પ્રથમ ખૂન. એના ખીજા ખૂનની વાત આ પ્રમાણે છે. સીદી મૌલા કરીને એક ફકીર ધણું ધર્મદાન કરતો હતો. તેની પાસે પારસમણી છે એવું સાંભળ્યા ઉપરથી તે લેવાને તેને મરાવ્યો. તે પછી વાવંટોળ થયો, તેનો વડો પુત્ર મૂઓ, વરસાદ ન થયો, દુકાળ પડ્યો ને થોડી મુદતમાં પાદશાહ પણ મરાયો. આ અનર્થ ફકીરે મરાતી વખતે દીધેલા શાપથી થયો એમ લોકો માનવા લાગ્યા.

અલ્લાઉદ્દીન. ૨. પકાણુ પાદશાહના વારામાં મુખ્યત્વે કરીને ચાર બનાવ બનતા. ૧. જેનું બળ હોય તે સામાને મારીને પાદશાહ થાય; ૨. ખંડીઆ રજપૂત રાજાઓ ને મુસલમાન સુખાઓના બળવા; ૩. વાયવ્યકોણના ઘાટોને માર્ગે મોગલોની સ્વારીઓ. ૪. સ્વતંત્ર રજપૂતરાજ્યો હતવાને સ્વારીઓ. એ બધા બનાવોમાં મારામારી અને કાપાકાપી ઘણી થતી, લૂંટફાટથી રૈયત હેરાન થઈ પાયમાલ થતી.

ગુજરાતનું હતવું. ૩. અલ્લાઉદ્દીને ઈ. સ. ૧૨૯૬માં ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના વાઘેલા રાજા કરણધેન્નો પાસેથી ગુજરાત હતવું, ત્યારથી ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું. કરણધેન્નો દેવગીરીના રાજાના આશ્રય નીચે બાગલાણમાં નાસી ગયો. સન ૧૨૯૮. મોગલ સરદાર તખલખખાં દિલ્લી સુધી ધસી આવ્યો. તેને અલ્લાઉદ્દીનના સરદાર જાફરખાંએ હરાવ્યો ને તેની પાછળ પડ્યો. પણ અલ્લાઉદ્દીને તેને મદદ નહિ મોકલતાં મોગલોને લાથે મરવા દીધા.

રણુધંભોરની હત. ૪. ઈ. સ, ૧૩૦૦ માં પાદશાહે રણુધંભોર ઉપર ઘેરા લાવ્યો. એ ગઢ ઘણો મજબૂત હોઈ રજપૂતોના તાખામાં હતો. પાદશાહે ઘેરો ઘાલી એ ગઢ લીધો, એવામાં જે રીતે જલાલુદ્દીનને મારી એણે રાજ્ય લીધું હતું, તે રીતે રાજ્ય મેળવવાને એના ત્રણ ભત્રિજાઓએ યત્ન કર્યો. તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ ને માર્યા ગયા.

ચિતોડગઢની હત. ૫. ઈ. સ. ૧૩૦૩ માં પાદશાહે ચિતોડને ઘેરા લાવ્યો. ફેટલાક દગાફટકા ને બહાદુરી વડે એ ગઢ હત્યો,

પણ ત્યાંના સિસોદીઆ રાણા તાબે થયા નહિં. થોડી મુદતમાં રાણા હમીરે ચિતોડગઢ પાછો જીતી લીધો. ઇ. સ. ૧૩૦૪-૫માં મોગલો પંજાબ ઉપર પાંચ વાર ચઢી આવ્યા, પણ તેમને પંજાબના સુબા ગાજીખાને હરાવ્યા. એ લઢાઇમાં પકડાયેલા મોગલોને પાદશાહે હાથોને પગે બાંધી છુંદી માર્યા.

દક્ષિણ ઉપર જતાં ૬. ગુજરાત જતું ત્યારે ખંભાતથી કાઠુર નામે એક ગુલામ પકડાયો હતો, તેના ઉપર પાદશાહની પ્રીતિ થવાથી તેને લશ્કર આપી ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં દક્ષિણ જતવાને મોકલ્યો. તેણે પ્રથમ દેવગીરીના રાજા રામદેવ ઉપર સ્વારી કરીને તેને પકડીને દિલ્લી આણ્યો. પાદશાહે રાજા થઇને તેને ખંડીઓ રાજા બનાવ્યો. ત્યાંથી કાઠુરે તૈલંગજીની ઉપર સ્વારી કરીને મહા પરાક્રમે તૈલંગજીની રાજ્યધાની વરંગુળ જતું, ને એ રાજ્ય પણ ખંડીઉ બનાવ્યું. ઇ. સ. ૧૩૦૯. આગળ જતાં ઇ. સ. ૧૩૧૨ સુધીમાં કાઠુરે ખીજ સ્વારીઓ કરીને મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, મહીસર ને મલખાર એ સવગું જીતીને સેતુગંધ રામેશ્વરમાં મસ્જીદ બંધાવી. કાઠુરે આખા દક્ષિણ દેશ ઉપર દિલ્લીના પાદશાહની આજુ ફેરવી. દિલ્લીના આગજા કોઇ પણ પાદશાહની સત્તા દક્ષિણમાં એટલે લગી જામી નહોતી.

મોગલોની કતલ. ૭. ગીજીના ઘેર, ગુલામ ને ખીજજી વંશના પઠાણ ને તુર્ક મુસલમાનો ને મોગલ એ રીતે મધ્ય એ. શિયામાંથી ત્રણ ટોળાં હરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં આવ્યાં, તેથી ત્યાં મુસલમાની વસ્તી બહુ થઇ. મોગલો પ્રથમ તો પંજાબ જતવાને આવ્યા હતા, પણ તે નહિ જીતવાથી દિલ્લીના પાદશાહની નોકરીમાં રહ્યાં. ગુલામવંશના વંશમાં એ મોગલ સિપાઈઓ બળવાન થવાથી ઇ. સ. ૧૨૮૬ માં તેમની કતલ કરાવી એ મોગલોમાંના ત્રણ હજારે પ્રથમ ઇ. સ. ૧૨૯૨ માં મુસલમાન થયા. આગળ જતાં મોગલોની વસ્તી વધી પડી ને તેઓ હજો કરવા લાગ્યા. ત્યારે ઇ. સ. ૧૩૧૧માં અલ્લાઉદ્દીને પંદર હજાર મોગલો કપાવી નખાવ્યા.

રજપૂતોના બળવા. ૮. અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં તુર્ક, પકાણુ ને મોગલ લરકરની ખૂબ ભરતી થવાથી તે દક્ષિણ ભરતખંડ જીતવાને સમર્થ થયો. તોપણ રજપૂતો નિરાસ થયા નહિ. ગુજરાતના રજપૂતોએ ખંડ કર્યું ને રાણા હમીરે ચીતોડ પાછું લીધું, તથા દક્ષિણમાં રામદેવના જમાઈ હરપાળે ખંડ કરીને મુસલમાન કિલ્લે-દારોને કાઢી મુક્યાં.

પાદશાહની ઘાત. ૯, દિલ્હીમાં દારૂના કેફથી પાદશાહનું મન ખગડ્યું. તેમાં તેણે પોતાના બાઈ અન્નદખાં તથા બહાદુર સરદાર અન્નદખાંને મરાવ્યા, તેથી બંને ઠેકાણે ખંડો ઉડ્યાં. એવામાં પાદશાહના વહાલા સરદાર કાઝુરે તેને ઝેર દેધને માર્યો. ઇ. સ. ૧૩૧૫.

મુઆરક. ૧૦. કાઝુરે અલ્લાઉદ્દીનના દીકરા ઉમરને ગાદીએ બેસાડ્યો ને પોતે કરવા લાગ્યો, તથા ઉમરના બે ભાઈ-એની આંખો ફોડીને ત્રીજા મુઆરકને મારવાને મારા મોકલ્યા. એ મારાને પોતાનાં ઘરેણાંમાં આપી મુઆરક ઉગર્યો. આ વાત ઉમરાવોના બળવામાં આવ્યાથી, તેમણે કાઝુરને માર્યો ને મુઆરકને ગાદી આપી, પણ તે બહુ દુષ્ટ ને રંડીમાજ હતો. એણે મહારાષ્ટ્રના રાજા હરપાળની જીવતાં ચામડી ઉતરાવી મરાવી નાંખ્યો. એનો કારભાર ખુશદખાં નામે મુસલમાન થયેલો દેડ કરતો હતો, એ ખુશદખે મલખાર સુધી સ્વારી કરીને મુલક લુંટ્યો ને મુઆરકને મારી રાજ્યનો ધણી થયો.

ખીલજીવંશની આખર. ૧૧. ખુશદખે ખીલજી વંશના કોઈ પણ બાળકને જીવતો રહેવા દીધો નહિ એ અંતઃકરણથી મુસલમાન થયો નરોનો, તેથી પાફસાહ થયા પછી મસીદોમાં મૂર્તિઓ ગોઠવી ને પોતે કુશાન ઉપર બેસવા લાગ્યો. એણે દિલ્હીમાં ફરીને દેશી રાજ્ય સ્થાપવા મહેનત કરી, પણ એ દેડ હોવાથી રજપૂતો એના પક્ષમાં આવ્યા નહિ. જાતિબંધન ને જાતિ-અભિમાને આવ્યોનું એક જ ગળ ચતું અટકાવ્યું. આ બ્રજ મુસલમાન સામા સંધગા મુસલમાનો ઉઠ્યા. તેવામાં પંજાબના મુખા ગાજીખાં તખલખે ખુશદખેને હાથવીને માર્યો, ને દિલ્હીનું રાજ્ય જીત્યું. ઇ. સ.

૧૩૨૮. એ રીતે ખીલજી વંશની આખર આવી.

ઉપદેશ. ૧૨. એ વંશના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે માણસ રાજ્યક્ષોભથી પાપ કરે છે, પણ ગમે તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં એ પાપનો બદલો પરમેશ્વર તરફથી મળ્યા વગર રહેતો નથી. જલાલુદ્દીન, અલ્લાઉદ્દીન, કાકતુર, ખુશરૂ એ બધા ખૂન કરી સત્તાધારી થયા, પણ બહુ સંજાળ રાખ્યા છતાં તે સર્વનાં ખૂનજ થયાં હતાં. માટે પાપ કરવાનો વિચાર કરવો એ પણ પાપ છે, એમ સમજી તેથી બેગળા રહેવું.

પ્રકરણ ૭ મું

તથલખ વંશ

૧. ગ્યાસુદ્દીન, ૨. મહમદ. ૩. સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૪. પાદશાહનાં ગાંડાઈનાં કામ. ૫. ફીરોજશાહ, ૬. લોડોપયોગી કામ. ૭. મહમદ. ૮. સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૯. તૈમુરની સ્વારી.

ગ્યાસુદ્દીન. ૧ રાજ્ય જીત્યા પછી ગાજખાંએ (ગ્યાસુદ્દીને) બધા લોડો બેગા કરીને રાજ્યકુળના કોઈ યોગ્ય પુરુષને ગાદી આપવાને કહ્યું, પણ સર્વેએ એકે અવાજે એનેજ પાદશાહ કરાવ્યો. તે બહુ ડાહ્યો પાદશાહ હતો. તેણે ખેડુનોના હકમાં કેટલાક સા-
બકારી કરાવ કર્યાં. તે વખતે બંગાળામાં બકારાખાં સ્વતંત્રપણે કા-
રબાર કરતો હતો, તેને પાદશાહે બંગાળે જઈને બહાલ રાખ્યો.
તથા સોનારગામ (હાકા) નો બંદોબસ્ત કરીને તે પાકો આત્મો,
જોના: મોટા દીકરા મહમદે દક્ષિણમાં તૈલંગજી ઉપર સ્વારી કરી
હતી તે જીત કરીને પાછો આવ્યો તેની મુલાકાત લેવાને પાદ-
શાહ સામે ગયો. બંનેની મુલાકાત માટે મહમદે લાકડાનો એક
માંડવો કરાવ્યો હતો. તે એકદમ પડવાથી પાદશાહ તેની નીચે
થગદાઈ મૂક્યો. એ ગ્યાસુદ્દીન દિલ્લીની નજીક તથલખાત્રાદ નામે એક
બહી બંધારી ત્યાં રહેતો હતો. ગ્યાસુદ્દીનના મૂઆથી ઈ. સ. ૧૩૨૫

માં તેનો દીકરો મહમદ પાદશાહ થયો. એને જુમાખાં પણ કહેજે.

મહમદ. ૨. એના વારામાં મોગલો પંજબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ધન આપીને પાછા કાઢ્યા. એ પાદશાહ લઢાઈમાં શરો, વિદ્વાન, પૈદકમાં કુશળ, ઈશ્વરભક્ત ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો, પણ આવચારી ને ગાંડો હતો. પણ એના વખતમાં મહારાષ્ટ્ર ને તૈલગણ ખાલસા કર્યાથી બધા પડાણ પાદશાહો કરતાં એના રાજ્યની હદ વધારે થઈ; પણ અવિચાર, ગાંડાઈ ને કુરપણાથી રાજ્યમાં હિંદુ મુસલમાનોએ બળવા કર્યા ને તેઓ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એના જૂલમથી પ્રજા નાસી જવા લાગી અને કનોજ વગેરે ઠેકાણે ઘેરો ઘાલી હજારો માણસોને તેણે મારી નાંખ્યા. વળી એણે મનુષ્યનો શિકાર કરવાની મુક્તિ કરીને કુરતાની હદ વાળી. હસ્કર વડે ગોળ ચકાવો ઘેરી એ ચકાવો નાનો કરતાં કરતાં ઊવટે તેમાં જે માણસો ઘેરાય તેમનો તે શિકાર કરાવતો. માળવા ને પંજબમાં બંડ થયાં તે એણે સમાવ્યાં.

સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૩. બંગાળમાં એક ફકરદીન નામે સરદારે બળવો કરી તે રાજ્ય સ્વતંત્ર કર્યું. ઇ. સ. ૧૩૩૯ કર્ણાટકના બલ્લાળ રાજાએ તુંગભદ્રાને કાંઠે વિજયનગરમાં એક જોરાવર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તથા તૈલગણના રાજાએ વરંગળમાંથી મુસલમાની હસ્કર હાંકી કાઢીને ત્યાં રજપૂત રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૩૪૪ દિલ્લીમાં ગંગુ નામે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં જાહરખાં નામે ગુજામ હતો, તે આગળ જતાં પાદશાહ થશે એવું ભવિષ્ય કહીને તેને તે બ્રાહ્મણે છોડી દીધો. જાહરખાં છૂટો થઈને દક્ષિણમાં ગયો ને ત્યાં તેણે જુમાખાંના વખતમાં બળવો કરીને ગુજબર્ગમાં મુસલમાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૩૪૭. પોતાને ગુજામગીરીમાંથી મુક્ત કરી સાઈ ભવિષ્ય જાખનાર બ્રાહ્મણનું નામ રાખવાને પોતાના રાજ્યનું નામ તેણે બ્રાહ્મણી રાજ્ય પાડ્યું. તથા તે બ્રાહ્મણને બોધાવીને પોતાના જમદાનખાનાનો ઉપરી નીમ્યો. ગુજરાતમાં તથા માળવામાં બીજા બળવા થયા, તે સમાવવાને પાદશાહ ગુજરાતમાં આવ્યો, ને સુરત તથા બંજાત

લુટીને બળવાખોરોને જોડણ આગળ હસાવ્યા. ત્યાંથી બળવાખોર સિંધમાં નાડા. પાદશાહ તેમની પછવાડે ગયો, પણ મદિદ પડી દુકામાં મરણ પામ્યો, ઈ. સ ૧૩૫૧.

પાદશાહનાં ગાંડાઈનાં કામ. ૪. એ પાદશાહ ગાંડો ને અ-
વિચારી હતો, તેથી પ્રજાને ઘણું નુકશાન થયું. મોગજાને પૈસા
આપ્યાંથી ખજાનો ખાલી થયો; તેવામાં ચીન ને ઈરાન જીતવાનો
તેને તરંગ આવ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ઉઠેલા બળવા તો સમ્યા
નહોતા, ને એક પછી એક સ્વતંત્ર રાજ્યો થઈ પ્રાંતો છૂટા પડતા
હતા, તો પણ એક લાખની ફોજ તૈયાર કરી દિમાલખને માર્ગે ચીન
ઉપર મોકલી. ચીના લોકો તેમને હરાવી નસાડ્યા, તથા પાછળ
પડી તેમનો નાશ કર્યો. બીજી એક ફોજને ઈરાન ઉપર જવાને
તૈયાર કરી, પણ ખજાનો ખાલી થવાથી તે ફોજને ઇરાન ઉપર
નહિ મોકલતાં રજા આપી. તેણે દેશમાં પસરીને રૈયતને લુટી,
હરાન કરી, મુલકનું સત્તાનાશ વાળ્યું. આ પ્રમાણે ખાલી સમયેલો
ખજાનો સરવાળે એણે રૈયત ઉપર નવી જમાબંધી કરી. દસથી
ત્રીસ ગણો કર વધારી મૂક્યો. તેથી જમીન ખેડવા વગરની પડ-
તર રહી, ને ખેડુતો દુઃખી થવા. વળી ખજાનો સરવાળે રૂપાના
બદલે પીત્તળનું નાણું ચત્રાવસાનો કરાવ કર્યો. પણ તે પરદેશીઓએ
લોધું નહિ, તેથી માત્ર એનાજ રાજ્યમાં એના જૂલમથી ચાલ્યું.
તે નાણું ખેડુતો પાસેથી એની પાસે આવી એનાજ ખજાનામાં
ભરાયું. ને રૈયતને વેપાર રાજગારમાં આપદા ભોગવવી પડી. વળી
દેવગીરી ગામ એના પાંદ પડ્યાથી ત્યાં રાજ્યધાની કરવાનો વિ-
ચાર કરી દિલ્લીના લોકોને ત્યાં જઈ પસવા એ ત્રણ વાર લુકમ
કર્યો. તેથી પ્રજાને મહા આપદા પડી, તથા ઘણું નુકશાન થયું.
છતાં તેનો વિચાર પાર ન પડ્યાથી એને તે વાત પડતી મૂકવી
પડી. વળી પોતાનો દાંત પડી ગયો, તેના ઉપર તેણે પુત્રકળ પૈસા
ખરચી મસીદ બંધાવી હતી.

ફરીજીશાહ. ૫. મહમદ પછી તેનો ભત્રિજો ફરીજીશાહ તેની

ગાદીએ બેઠા. એણે સિંધનો બગવો સમાવ્યો, ઈ. સ. ૧૦૫૩. પણ બંગાળની ને બ્રાહ્મણી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા કબ્જ કરી. ઈ. સ. ૧૦૫૬. આગળ જતાં ગુજરાતમાં બગવો થયો, તે સમાવ ને પાદશાહે ગુજરાત ઉપર ઈ. સ. ૧૩૭૨ માં સ્વારી કરી, પણ તે બતાવેર સંખ્યા નહિ.

લોકોપયોગી કામ. ૬. એ પાદશાહ બહુ પદોપકારી, બોળા અને દયાળુ હતો. એના હાથ નીચે તૈલંગણના એ હિંદુ વજર હતા તેમની સલાહથી એણે ખંડુતો ઉપરના કર ઓછા કર્યાં. વસુદાત બાકી રહે તો તે બાકી રાખવાના ઠરાવ કરી ખંડુતો ઉપરનો જીવમ બંધ કર્યો. મુસલમાની રાજ્યમાં રીઝાવી રીઝાવીને મરવાની, હાથ, નાક, કાન કાપવાની વગેરે કુર મજા કરના તે બંધ પાડી, તથા દેહાંત દંડ પણ જોમ અને તેમ થોડો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એણે ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવા બંધ બંધાવ્યા, તળાવો ખોદાવ્યાં, નહેરો કરાવી, ને મુસાફરો માટે પૂત તથા ધર્મશાળા બંધાવી; વળી રસ્તા ને હમામખાંનાં બંધાવ્યાં નિશાળો તથા દવાખાનાં ચાલુ કર્યાં. એણે બંધાવેલી નહેરોમાંથી જમના નદીથી સતલજ નદી સુધી ખોદાવેલી નહેર હજી છે, ન તે અંગ્રેજ સરકાર સમી કરે છે એ બોલો પાદશાહ ૬૦ વરસની વયે ૩૭ વરસ રાજ્ય કરી. ઈ. સ. ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યા.

મહમદ. ૭. શીરોજીદન પછી તેનો પૌત્ર જય સુદ્ધિન પાદશાહ થયો. પણ પાંચ માસમાં ને મરાયાથી બળુપકર ગાદીએ બેઠો. એક વરસમાં તે પણ મરાયાથી નાસરુદ્દિન પાદશાહ થયો. ઈ. સ. ૧૩૯૦. એણે ચાર વરસ રાજ્ય કર્યું તેના પછી ઈ. સ. ૧૩૯૪ માં તેનો બાપ મહમદ તખતવાન થયો.

સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૮. મહમદ નાનો હોવાથી તથા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા હોવાથી ગુજરાત, જુવાનપુર, માળવા ને ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયાં.

તૈમુરની સ્વારી. ૯. એના વખત માં તાતાર દેશનો મોગલ-

પાઠશાહ તૈમુર હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો. મહમદ ગુજરાતમાં નારી ગયો. તૈમુરે દિલ્લી જીતી ને ત્યાં કતલ તથા હુટ ચલાવી. છેવટે લોકોના જીવ લેતાં લેતાં તેની ફોજ થાકી ને હુટવાનું કાર્મ ન રહ્યું ત્યારે તે જાગ્યો. એ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સુધી શહેર હુટયું તથા બાળ્યું ને મહા અનર્થ કર્યો. તૈમુર અખુટ હુટ લઇને પાછો ગયો. જતી વખતે પંજાબમાં પોતાની વતી ખીજરખાં

તૈમુર.

નામે સુમો મૂક્યો. તૈમુર ગયા પછી મહમદ પાછો આવ્યો, ને મરતાં સુધી રાજ્ય કર્યું. ઈ. સ. ૧૪૧૨. મહમદ પછી દોલતખાં લોદીએ પંદર માસ સુધી રાજ્ય કર્યું. પણ ઈ. સ. ૧૪૧૪ માં ખીજરખાંએ તેને કંઠેને દિલ્લીની ગદી લીધી.

પ્રકરણ ૮ મું.

સૈયદ તથા લોદી વંશ.

૧. ખીજરખાં ૨. ખીજરખાંના વંશજ. ૩. બહિલોલ લોદી. ૪ સિકંદર લોદી. ૫ હુઆહીમ લોદી.

ખીજરખાં ૧. ખીજરખાં હજરત મહમદનો વંશજ હતો, એ મ કહે છે. ને તેથી તેના વંશજો સૈયદ કહેવાય છે. એણે તૈમુરની વતી સાત વરસ સુધી દિલ્લીનું રાજ્ય ભોગવ્યું ને તે સુદતમાં રૈય

તને ન્યાય ને સુખ આપી તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો.

ખીજરખાંના વંશજ. ૨. ઇ. સ. ૧૪૨૧ માં ખીજરખાં મૂઆ પછી તેની ગાદીએ અનુક્રમે મુબારક, મહમદ અને અલ્લાઉદ્દીન એવા ત્રણ પાદશાહ થયા. તેમના વખતમાં દિલ્લીની પાદશાહત પડી ભાગી. તેમનો અમલ તૂટીને રાજ્યની હદ છેક દિલ્લીની પાસે આવી ગઈ. અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં તો દિલ્લી શહેર પણ તેની પાસેથી જાય એવી રાજ્યની સ્થિતિ થઈ ગયાથી પંજાબના સુબા બહિલોલ લોદીએ આવીને દિલ્લી લીધું. અલ્લાઉદ્દીને એ રાજ્ય બહિલોલને સોંપી પોતે રાજનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૫૦.

બહિલોલ લોદી. ૩. બહિલોલ લોદી બહુ બહાદુર ને પરાક્રમી હતો. તેણે પંજાબ તથા મુલતાનના બળવા સમાવ્યા. એવામાં જુવાનપુરનો રાજા દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યાથી પાદશાહે તેની સાથે છત્રીસ વરસ સુધી લઢાઈ કરીને તેને હરાવ્યો. ને રાજ્ય દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. ઇ. સ. ૧૪૭૮. તે પછી તે દશ વરસમાં મરણ પામ્યો. તે વખતે હિમાલય, કાશી, જુદેગંજ ને પંજાબ સુધીનો મુલક તેના તાબામાં હતો. એના પછી એનો દાકરો પાદશાહ થયો.

સિકંદર લોદી. ૪. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર અને વિદ્વાન પણ ધર્માધ ને જૂલમી હતો. તે મુસલમાનો તરફ દયાભાવ ને ન્યાયથી વતનો ને હિંદુ પ્રજા ઉપર જૂલમ કરતો. તેમનાં દેવજો ને મૂર્તિઓ તોડી તેમની ધર્મક્રિયા અટકાવતો. એના સમયમાં યુરોપના પોર્તુગીઝ લોક હિંદમાં વેપાર કરવાને પહેલ વહેલા દક્ષિણ હિંદના કાલિકટ બંદરમાં આવ્યા ઇ. સ. ૧૪૯૮. એણે એના બાપના રાજ્યમાં કેટલોક ઉમેરો કર્યો. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૫૧૬ માં મરણ પામ્યાથી તેનો વડો દાકરો ઇબ્રાહીમ પાદશાહ થયો.

ઈબ્રાહીમ લોદી. ૫. એણે ગાદીએ બેઠા પછી એના સામાવળીઆમાંથી કેટલાકને મરાઠી નાંખ્યા તથા કેટલાકને કેદ કર્યા. તે ઉપરથી કેટલાક સરદારોએ બળવા કર્યા. બહાર પ્રાંતનો સુબા પાદશાહથી સ્વતંત્ર થયો, તથા પંજાબના સુબા દોલતખાંએ કાબુલ

જાળ આખરની મદદ માગી. આખર એ તૈમુરથી છડી પુરુષ હતો. ને તેની રાજ્યધાની કાબુલમાં હતી. તૈમુરનો વંશજ હોવાથી હિંદની ગાદી ઉપર તેનો હક છે, એવું સમજાવી દોષનખાંએ આખરને હિંદનું રાજ્ય જીતવાને ઉશ્કેર્યો, તેથી તે ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવ્યો, ને પંજાબ છતી પાણીપતના રણમાં ઇબ્રાહીમને હરાવીને માર્યો. ત્યાંથી દિલ્લી આવી મોગલાઈ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઈ. સ. ૧૫૨૬.

પ્રકરણ ૯ મું.

મોગલાઈ રાજ્ય થયું તે વખતનાં બીજાં

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

૧. કાશ્મીર. ૨. સિંધ. ૩. મેવાડ. ૪. જોધપુર. ૫. જે-પુર. ૬. જેસલમેર. ૭. ઊંઢી ને કોટા. ૮. બાબા રજપૂત રાજ્ય. ૯. દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૧૦. એઢીઆનાં રાજ્ય. ૧૧. શુજરાત. ૧૨. માળવા. ૧૩. અંગાળા. ૧૪. ખાનદેશ. ૧૫. આઝમી રાજ્ય.

પડાણ પાદશાહીએ હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય ફેલાવ્યું. તેમણે ઘણાં હિંદુ રાજ્યો ખાલસા કર્યા. ને કેટલાંક તાબે કર્યા. મહમદ ગાંડાના વખતમાં એ રાજ્ય સૌથી વધારે વિસ્તારવાળું હતું. તેની દક્ષિણ હદ કૃષ્ણા નદી સુધી ગઈ હતી તોપણ રજપૂત રાજ્યો બીલકુલ નાબુદ થયાં નહોતાં. કાશ્મિર દક્ષિણસિંધ, રજપૂતસ્થાન, દક્ષિણ એઢીઆ, ઈયાદિ કેકાણે ઘણાં રજપૂત રાજ્યો હતાં. તેઓ જોરાવર પાદશાહના સમયમાં તાબે થઈ ખંડણી આપતાં, ને નખ-જાના વખતમાં સ્વતંત્રપણે અમલ કરતાં. વળી જુમાખાં ને બીજા દિલ્લીના નખજા પાદશાહના વખતમાં ઘણા મુસલમાન સુબા પણ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા થયા હતા.

કાશ્મીર. ૧. ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ થી તે ઈ. સ. ૧૨૬૪ સુધીમાં કાશ્મીરમાં ગોનાદ, આદિત્ય, નાગ ને ઉત્પાળ વગેરે કુળનાં રાજ્યો થયાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાક આઝમીયમી, કેટલાક બૌદ્ધ-

મીં, કેટલાંક અગ્નિપૂજક ને કેટલાંક નાગપૂજક હતાં. એ સમયનો પ્રતિહાસ રાજ્યતરંગિણી નામે ગ્રંથમાં છે. ને પાછલા વખતનો પ્રતિહાસ મુસલમાનોએ લખ્યો છે. ઈ. સ. ૩૧૫ માં ત્યાં સેનદેવ નામે રાજા હતો. એણે મીર નામે મુસલમાનને પ્રધાન નીમ્યો. સેનદેવ પછી રાજા આલુંરાયે મીરન કાઢી મકયથી તેણે ખળવો કર્યો. એ દુઃખમાં રાજા મરણ પામ્યાથી તેની સ્ત્રીને પરણી મીર પદશાહ થયો ત્યાર પહેલાં મુસલમાનોએ કાશ્મીર જીતવાને યત્ન મહેનત કરી હતી; પણ તેઓ હારીને પછા ગયા હતા. મીરે રૈયતપરના કર કમી કરી તેને સુખી કરી. કાશ્મીરનું રાજ્ય લેવાને આગળ જતાં માંહોમાંહે વઢવાડ ચાલી. પણ આખરના પૌત્ર અકબરે કાશ્મીર જીત્યું, ત્યાંસુધી એ રાજ્ય પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યું.

સિંધ. ૨. મહમદ કાસમ પછી સુમરા જાતના રજપૂતોએ સિંધ જીતીને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય તેરમા સેંકડા સુધી ચાલ્યું. તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં શાહજુદ્દીન ધોરીના સરદાર નાસરુદ્દીને સિંધનો ઉત્તર ભાગ જીતી લીધો ને તે ભાગ આગળ જતાં અસ્તમસે જીતીને દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. પરંતુ દક્ષિણસિંધમાં સુમરા રજપૂતો નયગા થવાથી સુમરાના રજપૂતો ગાદી ઉપર આવ્યા. તેમને જામ કહેતા. એ રજપૂતો આગળ જતાં મુસલમાન થયા, ને તેમણે દિલ્લીના પાદશાહની તામેદારી કબુલ કરી, પણ દિલ્લીના નયગા પાદશાહની વખતમાં તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તતા. એ પ્રાંત અકબરે દિલ્લીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધો ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર રહ્યો.

બેંગાલ. ૩. પ્રથમની રાજ્યધાની ચિતોડમાં હતી. ત્યાંના રાણા અયોધ્યાના સૂર્યવંશી પ્રતાપી રાજા રામના વંશજો છે એમ કહેવાય છે. તેઓ પ્રથમ ગુજરાતમાં વઢવાળીપુરમાં રાજ્ય કરતા હતા. વઢવાળીપુર તૂટ્યા પછી કેટલીક મુદત સુધી તેમણે ઇડરમાં રાજ્ય કર્યું. ત્યાંથી આડમા સૈકામાં આપારાવળે ચિતોડ જીતી ત્યાં રાજ્યધાની કરી. આપારાવળના વંશજો ઘેડોડી કે સિસોદિયા રજપૂતો

કહેવાયછે. પ્રથુરાજ ને શાલ્મુદીનની લઢાઈમાં સમરસીલ રાણો ઘેલોડી સૈન્ય લઈ પ્રથુરાજની મદદે ગયો હતો. આગળ જતાં અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડ જતી લીધું. પંદરમા સૈકામાં મેવાડમાં કુભાનાણો બહુ પ્રખ્યાત થયો તે વખતે ગુજરાત અને નાગરામાં વ્યવસ્થા સત્રમાન પાદશાહે. હતા. તેમણે વંશ કરીને મેવાડ ઉપર ચઢી કરી. તેમાં કુભાનાણ એ માગવાના રાજાનું દાવીને કેદ કર્યો. એ રિજયની નિશાની દાખલ મંદાવંદા તાર્તિ થેસ હજુ પાંચ ચિતોડમાં ઉભો છે. મીરાંપાઈનું નામ ગુજરાતમાં જાણીતું છે. એ મીરાંપાઈ કુભારાણાની રાણી હતી. આખા રજપૂતસ્થાનમાં મેવાડના રાણા વંશરે કુભારાણ ગણાય છે, ને ઘણા વખત મુધી આખા રાજ્યસ્થાનની સંદારી મેવાડના રાણા ભોગવતા હતા. બાપર હિંદમાં આવ્યો, ત્યારે કુભારાણાનો પૌત્ર સંગરાણો રજપૂત રાજ્યોનો આગેવાન હતો.

જેઠપુર. ૪. કનોજના રાડોડ રાજ્ય તુદયા પછી ત્યાંના રજપૂતો રાજ્યસ્થાનમાં આવી વખ્યા. તેઓ મડોરના રાવના આશ્રયમાં રહ્યા હતા. આગળ જતાં તેઓ બગવાન થયા. કુભારાણાના આપનો મામો જેઠો રાડોડ હતો. તેણે જેઠપુર બંધોને ત્યાં ગાદી કરી. ઇ. સ. ૧૪૫૬. તેમજ એ જેઠાના બાપ વિકાએ વિકાનેર વસાવી ત્યાં પોતાની રાજ્યગદી કરી. એ જેઠાના વંશજે આગળ જતાં દિલ્લીની પાદશાહન સાથે ટકર કીતી શકે એવા જેરાવર થયા જ્યારે બાપરે બંધોમાં જીત્યો ત્યારે જેઠાના વંશમાં માલ દેવ રજા હતો.

જેઠુર. ૫ જેઠુરમાં કન્યા જાનના રજપૂતોનું રાજ્ય છે પહેલાં એ રાજાઓની રાજ્યવાની એ રમાં હતી. તે અકબરના વખત સુધી ત્યાંજ રહી. એ રાજ્ય કાંઈ ગણતી નાં નહોતું પણ અકબર પાદશાહ અંબરના કહવા રાજાની કન્યા વેરે પરણ્યો હતો. એ રાજ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું.

જેસલમેર. ૬. એ રાજ્યના રાજાઓ બાડી રજપૂતો છે. તેઓ કુણના વંશજ ગણાય છે. કાણુલમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું ત્યારે ત્યાંથી બહાર નાસીને સિંહુની આ તરફ આવ્યા. ઇ. સ. ૭૩૧

માં સિંધુની પાસે તાનોટમાં ગાદી કરી. ત્યાંથી લાવણપુર પાસે આવી ઇ. સ. ૧૧૫૬ માં જોસનમેર વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સુલતાન મહમદે લાટી રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી તેને ખંડીઓ બનાવ્યો, પણ આગળ જલદીજ તે સ્વતંત્ર થયો.

બુંદી ને કોરા. ૭. એ ઠેકાણે હાડા રજપૂતો રાજ્ય કરે છે. પ્રથમ તેમની રાજ્યધાની હાડાવતીમાં હતી. ત્યાંથી તેમણે ઇ. સ. ૧૩૪૨ માં બુંદી વસાવી ત્યાં ગાદી કરી. એ રાજા પ્રથમ અજમેરના ખંડીઆ હતા. ને પછી ચિતોડના રાણાના ખંડીઆ થયા બાબરના વખતમાં તેઓ બહુ જાહેર નહોતા. પણ અકબરના વખતમાં તેઓ પ્રખ્યાતી પામ્યા. હુમાયુના વખતમાં રણુચંદોરનો જંગરો કિલ્લો એમને મળ્યો. હાડાનું રાજ્ય તો બુંદીમાંથી છેક અદારમાં સૈકામાં છુટું પડ્યું.

બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૮. એ સિવાય પારકર ને અમરકોટનાં રજપૂત રાજ્ય મારવાડના રણુની પશ્ચિમમાં હોવાથી તેમને મુસલમાનો ઝાઝી ઈજા કરી શકતા નહોતા. શિરોહીનું પરમાર રાજ્ય ગુજરાતની હદ ઉપર હતું, તેથી તેના ઉપર ગુજરાતના પાદશાહ ઉપરીપણાનો દાવો કરતા હતા. ગ્વાલિયર ને ચંદેરીનાં રજપૂત રાજ્યો કાર્ધવાર ખંડીઆં ને કાર્ધવાર સ્વતંત્ર થતાં.

દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૯. વરંગુળનું રજપૂત રાજ્ય જુમાખાંએ દિલ્હીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધું હતું; પણ એજ પાદશાહના વખતમાં તે રાજ્ય પાછું ફરીને સ્વતંત્ર થયું એ રાજ્ય આગળ જતાં આદિત્યી પાદશાહે એ રાજ્ય વિજયનગરનું રાજા દક્ષિણમાં સાચી નગરાત ગણુ તુ નરસિંહકુળના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજાઓ નામના તામેદાર કે ખંડીઆ નહોતા. તુંગભદ્રા નદીની દક્ષિણનો સવળો પ્રદેશ તેમના તાબામાં હતો. ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં વિજાપુર, અહમદનગર જાવળકંડા ને બેદરના મુસલમાન પાદશાહોએ પોતાનું એકત્ર સૈન્ય લઈ વિજયનગરના સમરાખતે કુણાના કાંઠા ઉપર તાલીકાદાના રણમંથામમાં હરાવીને માર્યો ને, એ રાજ્ય વહેંચી લીધું. એ

રાજાઓના વંશને હજુ પણ છે. તેઓ પોલીગાર કહેવાય છે. તેમાં સૌથી મુખ્ય પોલીગાર આગળ જતાં મહીસૂરનો રાજા થયો. રામ-રાજાનો ભાઈ ચંદ્રગીરીમાં રાજ્ય કરતા લાગ્યો. એના વંશને પા-સેથી અંગ્રેજોએ મદ્રાસની જગા વેચાતી લઈ કિલ્લો બાંધ્યો. એ ચંદ્રગીરી મદ્રાસની પાંચબે કાણુમાં ૭૦ મૈલ પર હતું.

ઓદીચ્છાનાં રાજ્ય. ૧૦. ઓદીચ્છા પ્રાંતમાં પણ નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો બાબર આવ્યો ત્યાં સુધી મુસલમાનોને તાબે થયાં નહોતાં. એ રાજ્યો અકબર પાદશાહે જીતીને દિલ્લીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધાં.

આ રાજપૂત રાજ્યો સિવાય બાબર ભરતખંડમાં આવ્યા ત્યારે વણા મુસલમાન સુઆઓ પણ દિલ્લીના પાદશાહથી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. તેમાં ગુજરાત, માળવા, ખંભાળા, ખાનદેશ ને ખાલણીવંશના રાજ્યો એ મુખ્ય હતાં.

ગુજરાત. ૧૧. ગુજરાતનું રાજ્ય મુજફ્ફરશાહે છેલ્લા મહમદ તખલખથી સ્વતંત્ર થઈ ઇ. સ. ૧૩૯૬ માં સ્થાપ્યું. તેના રાજ્યમાં મહમદ ખેમડો જોસવર પાદશાહ થયો. એણે આખાનેશ ને જૂના-ગઢ એ બે ગઢ જીત્યા, ને મહેમદાવાદ વસાવ્યું. બાબર આવ્યો ત્યારે ત્યાં બહાદુરશાહ રાજ્ય કરતો હતો. એણે માળવાનું રાજ્ય જીતી લીધું તથા પોર્તુગીઝ લોકો સાથે લડાઈઓ કરી. એ રાજ્ય અકબર પાદશાહે જીતીને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી લીધું.

માળવા. ૧૨. માળવામાં દિલાવરખાન ધોરીએ ઇ. સ. ૧૪૦૧ માં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. એમની રાજ્યધાની ધારામાં હતી. દિલાવરના દીકરા કુસંગ ધોરીએ માંકુમદ બંધાવ્યો. એ કુ-સંગના દીકરા મહમદ ધોરીના વખતમાં મહમદ ખીલજીએ એ રાજ્ય જીતી લીધું. એ મહમદ ખીલજીએ ગુજરાતના પાદશાહ સા-થે ઐક્ય કરી મેવાડ ઉપર હુમ્મો કર્યો, પણ ડુંભરાણાએ મહમ-દને હરાવી દેડ કર્યો, ને ૭ માસ પછી તેને માન સહીત છોડી દી-ધો. એ મહમદના વંશજ પાસેથી ગુજરાતની બહાદુરશાહે માળ-

વાનું રાજ્ય જીતીને ગુજરાત સાથે જોડી દીધું.

બંગાળા. ૧૩. બંગાળામાં ઈ. સ. ૧૩૩૯ માં ફકરદીને સ્વ-
તંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય આખર આબંગા ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર
હતું. આખરના દીકર: હુમાયુના વખતમાં ફકરદીનના વંશજો પા-
સેથી શેખાએ તે જીત્યું તેના વંશજ દાઉદ પાસેથી અકબરે જી-
તીને એ રાજ્યની આખર આણી.

ખાનદેશ. ૧૪. શીરાજીદન તથાજખનાં મુઘા મલેક પુરકીએ
શીરાજના મુઘા પંજી ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું ઈ. સ.
૧૩૮૬. તેણે આસપાસનાં હિંદુ રાજ્યો જીતી લીધાં. તે પછી તેણે
પોતાની હિંદુ પ્રજાને દુઃખ દોધું નહિ તેણે ખેતીને તથા વેપારને
ઉત્તેજન આપ્યું એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૩૯૯ માં મુઘાથી મલેક
નાસીર પાદશાહ થયા. તેણે દગાથી આસીરગઢનું રાજ્ય જીત્યું,
તથા ભુરાનપુર વસાવી ત્યાં રાજ્યધની કરી એ રાજ્ય જરાતના
પાદશાહોએ જીતીને ખંડાઉં બનાવ્યું. આગળ અહમદનગરના શા-
હાણી રાજાઓએ ખાનદેશ જીતીને એ રાજ્યની આખર આણી.
તેમની પાસેથી અકબરે જીતીને તે હિંદીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

બાહાણી રાજ્ય. ૧૫. ઈ. સ. ૧૩૦૭ માં બહાણી હસનગં-
ગુએ બાહાણી નામ ધારણ કરી એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. એની રાજ્ય-
ધાની ગુલબર્ગ માં હતી. એના વંશમાં એ રાજ્ય સુમારે ૧૭૫ વ-
રસ ચાલ્યું. છેલ્લા પાદશાહ નવળા થયા તેમના વખતમાં એ રા-
જ્યના મુઘા જુદા જુદા ભાગ પચાવી પડી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા
લાગ્યા એ રાજ્યમાંથી પાંચ સ્વતંત્ર રાજ્યો થયાં. ૧. હમાદશા-
હી. ૨. આદિલશાહી. ૩. નિઝમશાહી. ૪. કુતુબશાહી તે પ. બ-
રીદશાહી. ઈનાદુલમુલ્કે ગવિરગઢમાં ઈ. સ. ૧૪૮૪ માં આદિલ-
શાહે વિજયપુરમાં ૧૪૮૬ માં, નિઝમશાહે અહમદનગર માં ૧૪૯૦
માં, કુતુબશાહીએ ગોવળગોડામાં ૧૫૧૨ માં, તે બરીદશાહે બેદર-
માં ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં અનુક્રમે પાંચ રાજ્યો સ્થાપ્યાં. હું રાજ્ય
સ્થાપનાર બરીદશાહ છેલ્લા બાહાણી પાદશાહનાં વજીર હતા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મોગલ રાજ્ય થયું ત્યારે મરતઃસ્વંડની સ્થિતિ.

૧. પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૨. પઠાણ પાદશાહના જૂલમનું પરિણામ. ૩. પઠાણ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૪. હિંદુધર્મ. ૫. સામાન્ય ધર્મ. ૬. વેપાર રોજગાર. ૭. યુરોપ સાથે વેપાર.

પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૧. બાબરે ભરતખંડ જીત્યો ત્યારે પઠાણ રાજ્યોને આ દેશમાં રાજ્ય કરતાં (ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ઇ. સ. ૧૫૨૬) ૩૨૦ વરસ થયાં હતાં. એ મુદતમાં ઘણા પઠાણો આ દેશમાં ધરખાર કરીને રહ્યા હતા. આ પઠાણ પાદશાહોમાં હિંદુ મુસલમાનને સરખા ગણી રૈયતને સુખ આપ્યું હોય એવો પાદશાહ કોઈ ભાગ્યેજ થયો હશે. અલ્લાહદીન ખૂનીએ જે ધોર કર્મો કર્યા તે નહિ જૂલાય એવાં હતાં. તેથી ગુજરાતમાં તે આજ પણ “ અલ્લાદીઆ ખૂની ” ને નામે મશહૂર છે. જુમાખાએ તો ફૂર કર્મો કર્યામાં અલ્લાહદીનને પણ જૂલાવ્યો હતો. સિકંદર લોદીએ પણ ધર્મોપણથી હિંદુઓનાં દેવળો તોડીને, નદી સ્નાન કરવાની ખંચી કરીને હિંદુઓ ઉપર જૂલમ કર્યો હતો. એ સિવાયના પાદશાહો પણ બહુધા જૂલમી, ફૂર ને ધર્મોપ હતા. તેમણે હિંદુઓને પીડી, લુટી તથા ઘણાન જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યા. મેમણ, વહોરા, ધાંચી ઇત્યાદિ જાતના મુસલમાનો વિશેષ કરીને આ જૂલમી પાદશાહોના વારામાં હિંદુઓને વટાળી ને મુસલમાન કર્યા હતા તે છે.

પઠાણ પાદશાહના જૂલમનું પરિણામ. ૨. એ પ્રમાણે મુસલમાનોએ હિંદુઓને જૂલમથી માર્યા, વટાળ્યા, ગુલામ કર્યા, તેમના દેવળો તોડ્યાં, મૂર્તિઓ ભાગી, તેમના ધર્મક્રિયાઓ અટકાવી, તેમને રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા નહિ આપતાં તેમના ઉપર જત્રાવેરો ને માથાવેરા નાખ્યાં, તોપણ ભરતખંડમાં આર્યધર્મ નાશ પામ્યો નહિ. વળી પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો આર્યપંથા-

યતનો રીવાજ દરેક ગામમાં ચાલુ રહ્યાથી તેઓ આમ્ય સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યા; પરંતુ આ પઠાણ રાજ્યપીડાના સમયમાં આર્ય વિદ્યાના વધારે ન થતાં જે હતું તેમાંથી પણ તેઓ ગુમાવતા આપ્યા.

પઠાણ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૩. પઠાણ પાદશાહોમાં કુ-તુણુદીન, ગ્યાસુદીન, ને શીરાજુદીન એ સારા પાદશાહ થયા. તેઓ ન્યાયી, ધર્મી, બલા ને સહયુક્તી હતા. તેમણે લોકપ્રયોગી કામો કર્યા હતાં, તથા નિર્દય શિક્ષા બંધ પાડી હતી. પરંતુ તેમનાં લોકપ્રયોગી કામોમાંનાં ઘણાંખરાં મુસલમાન પ્રજાને માટે હતાં. હિંદુ પ્રજાને એ કામોથી લાલ થોડાજ થતો. ધર્મશાળા, હમામખાનાં, નિશાળો ઇત્યાદિ મુસલમાનાનાજ ઉપયોગમાં આવતાં. તોપણ એટલું તો ખરું કે એવા સારા પાદશાહોના વખતમાં હિંદુ પ્રજા થોડી પીડા પામતી. તેમના સુગાઓ તેમના જોવીજ વૃત્તિના ન હોવાથી તેઓ હિંદુઓને હેરાન કરતા. -તેથી હિંદુ રાજારાણા એ પાદશાહોના સમયમાં પણ ભાગ્યેજ જોપીને બેસતા. જ્યારે લાગ આવતો ત્યારે બળવો કરતા, ને ઘણીવાર તો દિલ્લી સુધી ચઢી જઈ પઠાણ રાજ્ય લૂંટતા. દક્ષિણના આહલણી રાજ્યો દિલ્લીના પાદશાહો કરતાં સારા હતા. તેમનો ઘણો ભાગ પ્રજાને રાજી રાખી રૈયતના જનમાલનું રક્ષણ કરતા, ને ધર્મભેદ થોડો રાખતા. તેથી તેમની હિંદુ પ્રજા સંતોષથી રહેતી.

હિંદુધર્મ. ૪. બાબરે હિંદુ ઇત્યું ત્યારે બૌદ્ધધર્મી ભરતખંડમાં નહોતા. ને જૈનધર્મનું જોર પડી ભાગ્યું હતું. તે સમયે શંકરાચાર્ય ચલાવેલા શૈવમાર્ગનું જોર વધારે હતું. તેથી સઘળા રાજારાણા એ પંથમાં મળ્યા. પાછળથી વિષ્ણુપંથ ફેલાયો. એ પંથ ઇ. સ. ના બારમા સૈકામાં રામાનુજસ્વામીએ દક્ષિણમાં ચલાવ્યો. તેમણે પ્રથમ મહિસૂરના વિષ્ણુવધમાન નામ આવક રાજાને વિષ્ણુવધર્મમાં આણ્યો. એ સ્વામી સમાધિસ્થ થયા ત્યારે એમના પંથના ૭૦૦ મઠ હતા. એમની ગાદીએ પાંચમા આચાર્ય રામાનંદસ્વામી થયા. તેમણે પોતાની ગાદી કાશીમાં કરી તથા ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મ ઘણો ફેલાવ્યો. એ રામાનંદસ્વામીનો શિષ્ય કૃષ્ણીર હતો. કૃષ્ણી-

રનાં પદો ધણા બોંકાં હજુ પણ બાવથી ગાય છે. સોળમાં સૈકામાં વિષ્ણુમાર્ગની પડતી થતી જોઈ તૈવંગણમાં જન્મેલા વક્ષભસ્વામીએ એ પંથમાં થોડો ફેરફાર કરી એજ સૈકામાં કૃષ્ણની ભક્તિનો પુષ્ટિભાગ ચલાવ્યો. આજે વાણીઆ, ભાટીઆ, લવાણા વગેરે ધણા લોક એ પંથમાં છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મનું જોર વિશેષ છે.

સામાન્ય ધર્મ. પ. પ્રકાણુ રાજ્યોના વારામાં મુસલમાનો તરફથી આર્યપ્રજા વારંવાર પીડાતી જોઈને તથા એ જાંને ધર્મવાળા માંહોમાંહે ધર્મયુદ્ધ કરતા જોઈ પ્રજા વચ્ચે ઐક્ય થાય ને ધર્મયુદ્ધ અટકે તે સારૂ શ્રેષ્ઠશાક આચાર્યોએ એ જાંને ધર્મનાં થોડાં થોડાં મૂળતરવો લેઈ નવા પંથ ઉભા કર્યા. એમ કરવાથી જાંને પ્રજા વચ્ચે ધર્મદંડા થતા અટકશે એમ તેમણે ધાર્યું. તેમાં પહેલો પંદરમાં સૈકાને આરંભે કખીર થયો, તથા બીજો એજ સૈકાના પાછલા ભાગમાં કખીરનો શિષ્ય નાનક થયો. એ જાંને પંથના ધણા લોક આજે પણ છે.

નાનકનો ધર્મ માનનારા શીખ કહેવાય છે. તેમની વસ્તી પંજાબમાં ઘણી છે. શીખ આચાર્યનું મથક અમૃતસરમાં નાનકે ને કખીરે જે ઇચ્છાર્થી એ પંથો ઉભા કર્યા હતા, તે ઇચ્છા ધણું કરીને પાર પડી નહિ.

વેપારરોજગાર. ૬.

ધર્મની બાબતમાં ભરતખંડની પ્રજા મતભેદથી જુદી પડી ગઈ હતી. તેમ વેપાર રોજગારમાં પણ

નાનક.

તે પહેલાંના જેવી આગળ પડતી ને ચઢીઆતી નહોતી. ચીન, જાવા, વગેરે તરફનો ને જમીન માર્ગનો વેપાર પ્રથમ કરતાં ઘણા પડી બાગ્યો હોય. એ લોકો પૂર્વના દેશોમાં પ્રથમની પેઠે વ્યાપારાર્થે જતા બંધ પડ્યા હતા. પણ તે ખોટ પશ્ચિમના બંદરમાર્ગે ચાલતા વેપારમાં વધારો થવાથી પૂરાર્થ હતી. મુસલમાન પાદશાહોની નબળાઈના વખતમાં પનાયાં લશ્કર આ દેશની પ્રગ્નને લૂંટતાં, તોપણ તે લૂંટનારા આ દેશમાં રહેતા હતા તેથી તેમનો ધનસંગ્રહ આ દેશમાંજ વપર તો હતો. એટલે વાસ્તવિક રીતે દેશમાં ધનની ખુટ પડતી નહિ. તેમજ પાદશાહ અને ઉમરાવો ઉંચા પ્રકારની કારીગરીનો માત્ર ખરીદ કરતા ને કરાવતા, તથા મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવતા, તેથી આ દેશના વિદ્યા હુન્નરને પરોક્ષ રીતે ઉત્તેજન મળતું. મુસલમાનોના જૂઠ્ઠમથી હિંદુઓ વટનાવાની દહેશતે પરદેશ જતા અટક્યા, જાતિમંદન મજબુત થયું ને તેમનામાં ઓઝલપડવાની નવી રીત દાખલ થઈ.

યુરોપ સાથે વેપાર. ૭. પ્રથમ આ દેશનો માત્ર સિરિયા અને મિસર તરફથી મીસ ને વેનિસના વેપારીઓ યુરોપમાં લઈ જઈ વેચતા, તેથી તે બહુ મોંઘો પડતો. પદરમા સૈકાની આખરે યુરોપના પોર્તુગીઝ ને સ્પાનિયર્ડ લોકો આ દેશમાં વ્યાપારાર્થે આવવાને જળમાર્ગ ઓળચા લાગ્યા. બંને દેશના રાજ્યો સારા સારા વહાણ લીઓને પૈસાની ને વહાણની મદદ આપી એ માર્ગ ઓળચા મોકલવા લાગ્યા. સ્પેનના રાજ્યે ઇટાલીના જીનોઆ બંદરના વહાણવગી કોલંબસને એ માર્ગ શોધવા મોકલ્યો. તેણે ઈ. સ. ૧૪૯૨ માં અમેરિકાખંડ શોધી કાઢ્યો, એટલે સ્પાનિયર્ડ લોક તે તરફ વસાયત કંવામાં ને વેપારનાં રોકાયા. પોર્તુગીઝોએ વાસ્કોડીગામા નામે સરદારને વહાણ આપી મોકલ્યો. તે કેપ આવ ગુડહોપની પ્રવક્ષિણ કરીને હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં મલબાર કાંઠે કાલિકટ બંદરમાં ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં આવ્યો, ત્યાંથી માત્ર ખરીદ કરી યુરોપમાં લેઈ ગયો. એ પ્રમાણે પોર્તુગીઝ જેઓ ફિરંગીને નામે જાણીતા છે તે લોકો આ દેશ સાથે વેપાર કરતા તથા નફો મેળવતા

જોઈને આગળ જતાં વંદેદા, અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ લોક પણ આ દેશમાં
વ્યાપારાર્થે આવ્યા, તે વાત આગળ આપણે આ પ્રમાણે જેમ
જેમ ભરતખંડના માત્રની ખ્યાલિ ને ખરત વધતી ગઈ, તેમ તેમ
ભરતખંડી કારીગર પોતાની કારીગરી ઉત્તમ પ્રકારની બનાવી
ભરતખંડના હુન્નર પ્રદિષ્ટ કરતા ગયા

ભાગ ૩ જો.

મોગલ રાજ્ય
પ્રકરણ ૧ હું.

બાબર.

૧. બાબર. ૨. રાણા સંગની સ્વારી. ૩ સંગની હાર. ૪.
બીજા મુલક છતવા. ૫ બાબરનું મરણ. ૬. બાબરના ગુણ.

બાબર. ૧. એ તૈમુ-
રથી જૂઠો પુરુષ હતો. એ
તુર્કી જાતનો હતો, પણ તેની
મા મોગલાથી હતી. ભરત-
ખંડના ઇતિહાસમાં બાબર-
ના વંશજોનું નામ મોગલ
પડ્યાથી તથા તે નેમણે ક-
ણુપ રાખ્યાં. એ ૧. ર-
જ્યને મોગલરાજ્ય કહે છે.
બાબરના બાપનું રાજ્ય તુ-
ર્કસ્તાનના ફર્ગાના (ખનાકા)
પ્રાંતમાં હતું. એનો જન્મ
ઇ. સ. ૧૪૮૨ માં થયો
હતો. એ બાર વરસની

બાબર.

બાળવયે એના બાપની માદીએ બેઠો. એની રાજ્યધાની સમરકંદ-
માં હતી. ત્યાં એની બાળવયને સીવે એના પીતરાઈએ સામા
ઉઠ્યા ને ઉસ્મેગ લોડો તેમાં સામેત્ર ચયા. બાપરે ત્રણ વાર સમ-
રકંદ જીત્યું ને ત્રણ વાર ગુમાવ્યું. અંતે ઈ. સ. ૧૫૦૪ માં તે
કાબુલમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સૈયદ પાદશાહના વખતમાં દિ-
લ્હીની પાદશાહત પડી લાગી હતી તે લાદી પાદશાહ બરાબર
સુધારી શક્યા નહોતા. દિલ્હા ન આગ્રા સિવાય બીજા પ્રાંતો તે-
મના તાબામાં નહોતા. એ સમયે દિલ્હીથી ધણા પ્રાંતોના હાકોમે સ્વ-
તંત્ર થઈ ગયા હતા. બરતખંડના રાજ્યોની આવી ફાટકુટનો કાલ
લેવાને બાબર ઈ. સ. ૧૫૧૯ માં પંજાબ ઉપર આવ્યો, ને તેણે
તાબે કર્યો. સાત વરસ પછી તેણે ઇબ્રાહીમ લોદી પાસેથી દિલ્હી
ને આગ્રા પણ જીતી લીધાં. એ રીતે બાબર દિલ્હીની પાદશાહતનો
ધણી થયો. એ વખત રાજ્યધાની આગ્રામાં હતી.

રાણા સંગની સ્વારી. ૨. તેજ સમયે રજપૂતસ્થાનમાં સ-
ર્વોપરી રાણા સંગ હતો. આસપાસનાં સર્વ રજપૂત રાજ્યો એની
આગ્રામાં હતાં. તેણે એકવાર ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો હતો. તથા
પોતાના રાજ્યની હદ વધારી હતી. વળી તેણે રણથંભોરનો મજપૂત
કિલ્લો જીતી લીધો હતો. તે દિલ્હીનું રાજ્ય જીતીને રજપૂત રાજ્યની
પુનઃ સ્થાપના કરવાની તૈયારી કરતો હતો, એવામાં બાબર આવ્યો.
સંગે તેના ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરી. બાબર મોગલ હોવાથી
તથા તેણે પઠાણ રાજ્ય જીત્યાયા પઠાણ રાજ્યના વંશજને પણ
બાબર સામા ઉઠ્યા. તેમાંના ધણાખરા સંગરાણાને મળી ગયા. ઇ-
બ્રાહીમ લોદીના ઊકેરા તો સંગને આશ્રયજી હતો. મેવાતનો રાજા
હસનખાન પોતાનું લશ્કર લઈ સંગને આવી મળ્યા. જાલપુર, જો-
પુર, ડુંગરપુર, જુંદી, અંબાર, ચંદેરી, રાપસન વગેરે ઠેકાણાના રજ-
પૂત રાજાઓ પણ પોતપોતાનું સૈન્ય લઈ સંગની સહાયે આવ્યા.
એ પ્રમાણે એક જાસવર લશ્કર લઈ સંગરાણા આગ્રા ઉપર ચઢ્યો.

સંગરાણા. ૩. સંગની સ્વારાની વાત સાંભળી બાબર પણ
પોતાનું લશ્કર લેઈ સામે આવ્યો. એના લશ્કરના આગલા ભા-

ગને રજપૂતોએ કાપી નાંખ્યાથી બાબરે મોરચો બાંધી જાવણી નાંખી પડ્યો. પંદર દિવસ સંધિ કરવામાં રોકાયો, તેમાં બાબરે સંગને દર વરસે ખંડણી આપવાની કસૂલ કરી, પણ એ સંધિનું છેવટ નહિ આવ્યાથી બંને લશ્કરો લઢવાને તૈયાર થયાં. બાબરે દારૂ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લેધને તથા અસરકારક ભાષણ કરીને પોતાના લશ્કરને હિંમત આપી. ફતેહપુર સીક્રી આગળ ઈ. સ. ૧૫૨૭માં લઢાઈ થઈ. એ વખતે મુસલમાનો નાસવાની તૈયારીમાં હતા, અને રજપૂતો જેસલમેર મુસલમાનો ઉપર તુરી ઝાડા હતા, તેવામાં રાયસેનનો તુંવાર રાજા શિક્ષાદિત્ય જે બાબર સાથે પ્રથમ સંધિ કરવામાં રોકાયો હતો ને જે રજપૂત લશ્કરની હરોલમાં હતો, તે દગો કરી બાબરને મળી ગયો. હમેશનો ભાગ પુરુષાથી રજપૂતો ગલરાયા, ને તેમના લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું. એથી મુસલમાનોએ બેરપર આવી મારો ચલાવ્યો ને રજપૂત સૈન્ય તારાજ કરી નાંખ્યું. સંગ એક હાથે ડુંડો, એક આંખે કાણો, ને એક પગે લંગડો હતો. એના શરીર ઉપર ૮૦ જખમો ગણી શકાતા હતા.

બીજા મુલક છતવા ૪. સંગ જેવા બળવાન શત્રુને છત્વાથી બાબરને પોતાનું રાજ્ય મજબુત કરવામાં કોઈ આડે આવનાર રહ્યું નહિ. તેથી તેણે છતેજા રાજ્યનો પાકો બંદોબસ્ત કરી ચંદેરીના રાજા મેદનીરાય ઉપર ચઢાઈ કરી. એ રાજા બહાદુરીથી લઢ્યો ને કેસરીયાં કરી મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૮. એટલે એ રાજ્ય બાબરને હાથ આવ્યું. આ રાજા પાટલી કુંવર હુમાયુએ પાટલી રાજાને ગોહદ (ધોળપુર) ના રાજ્ય પણ આપ્યું. આ રાજા તેણે પદ્માત કબજે કરી બંગાળના સ્વતંત્ર રાજાન વસ કર્યો.

બાબરનું મરણ. ૫. હિંદમાં આવ્યાને ચાર વરસ થયાં તેવામાં એનો વહાલો દીકરો હુમાયુ માંદો પડ્યો, ત્યારે મુઘાંએ કહ્યું કે દીકરા કરતાં પણ વધારે વહાલી વસ્તુ ખુદાને અર્પણ કરવાથી તમારો દીકરો બચશે, માટે કાઢીનૂર અર્પણ કરો. એ સાંભળી બાબરે કહ્યું કે તે કરતાં પણ વધારે વહાલો મારો માણુ છે, એમ

કહી હુમાયુ પાછળ પ્રદક્ષિણા કરી ખુદાની બંદગી કરી કે હુમાયુને
અચાવી મને હયો. આ અંતઃકરગતી પ્રાર્થનાથી આજર માંદો પડી-
ને ૪૮ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૦. એનું મુડદું
એની ઈચ્છા પ્રાણે કાબુતમાં લઈ જઈને દાટયું. એ ૥ મરણ
વખતે કાબુતથી બદારપ્રાંત સુધીનો મુકાબ એના તાગમાં હતો.

આજરના ગુણ. ૬ અ. અ. પોતાનું જન્મ મંત્ર પોતાના હાથે
તુર્કી ભાષામાં લખેલું છે તે કેપડથી જણાવ છે કે એ આર વર-
સની વયે ગાદીએ બેઠો ત્યારથી મરતાં સુધી એનું આયુષ્ય લઢા-
ધઓ લઢવામાં ગયું છે. એને પ્રાંગોપાત કાઈપાર કોરતા કરવી
પડી હતી, તે છતાં તેનો મૂળ રુલાવ નિર્દય નહોતો. તે પોતે
વિદ્વાન હોઈને ફારસી તથા તુર્કી ભાષામાં કાવ્ય ગનાવતો હતો.
વળી અવકાશના સમયમાં રસ્તા બંધાવવા, ઝાડો રોપાવવાં, કુવા,
તળાવ બોદાવવાં તથા પાણીના નળ બંધાવવા તરફ તે હમેશા
લક્ષ આપતો. એ લઢાઈમાં હારે તોપણ હિમ્મત છોડતો નહિ,
તે તાબે થનાર ઉપર ધા કરતો નહિ.

પ્રકરણ ૨ જી.

હુમાયુ.

૧. મોગલાઈના ભાગ. ૨. અફઘાનોના બળવા- ૩. ગુ-
જરાનના બહાદુરશાહ ઉં ૨ ચકાઈ. ૪. હુમાયુએ ગુજરાત
જીત્યું. ૫. બગાગા ઉં ૨ સ્વારી. ૬. હુમાયુ ને હાર. ૭.
હુમાયુના કબ્રી હાર ને ન. સત્તું. ૮. હુમાયુનું મરણ જતું.

મોગલાઈના ભાગ. ૧. આ રત ચર દીકરા હતા હુમાયુ
કામરાન, હિંદાવ ને મીરજા મસ્કરી તેમાં કાબુત તથા હંદહાર
કામરાનને, બદાર પ્રાંત હિંદાવને, અંત મેતાનપ્રાંત મીરજા મસ્કરીને
આપીને આકીનું આગ્રા અંત દહીનું રાજ્ય હુમાયુ કરવા લાગ્યો.
ઈ. સ. ૧૫૩૦. હુમાયુએ મોટા મનથી રાજ્યના ભાગ પાડી પોતાના
ભાઈઓને તે વહેંચી આપ્યા. પણ તેથી મોગલાઈ બળના કટકા
થયા ને તે નાજી પડ્યું. પછાણ રાજ્ય ગયાને માત્ર ચારજ વરસ

થયાં હતાં તેથી હજી તે-
મનું પ્રયત્ન તૂટ્યું નહોતું.
વળી તેઓ મોગલોને અં-
તઃકરણથી ધિક્કારતા હતા,
તેથી તેને માત્ર પેતાનજ
લશ્કર ઉપર આધાર રાખ
વાનો હતો પરંતુ લશ્કરમાં
ભરતી કરવાનું ક્ષેત્ર માત્ર
કાબુલ હતું તે કામરાતને
આધ્યાત્મી બંધ થયું.

હુમાયુ.

અફઘાનોના બળવા
ર હુમાયુ ગાદીએ બેઠો કે
જીવન પુરના અફઘાનોએ બ-
ળવો કર્યો. હુમાયુએ તે સ-
માજો, એવામાં શેરખાં નામે

પકાણે ચૂનાયગઢનો કિલ્લો લઈ લીધો. હુમાયુએ ત્યાં જઈ ચૂનાયગઢ
જીત્યો ને શેરખાંને વશ કર્યો.

ગુજરાતના બહાદુરશાહ ઉપર ચડ્યું. ૩. ગુજરાતનો પા-
દશાહ બહાદુરશાહ હતો. તેણે તાજવાનું રાજ્ય જીતીને ખાનદેશ,
વરાહ ને અદમદનગરના રાજ્યોને તમે કર્યા હતા વળી તેણે
ફિરંગીઓ સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો એણે હુમાયુના
એક બંડખોર સાળાને આશ્રય આપ્યો હતો તેને ને હુમાયુને
સ્વાધીન કરવો નહોતો. વળી તેણે પછાતા બેદી પાદશાહના પંશજ
અક્ષાઉદ્દીન બોદીને લશ્કર તથા નાણાની મદદ આપી દિધી રાજ્ય
જીતવાને મોકલ્યો, અને પોતે લશ્કર લેઈ ચિતોડ ઉપર ચઢ્યો.
સંગના મૂઆ પછી રજપુતો નમળા પડી ગયા હતા, તેથી સંગના
પુત્રને નસાડી તેણે ચિતોડ જીતી લીધું. બહાદુરશાહ ચિતોડ ઉપર
ચઢ્યો ત્યારે સંગની સ્ત્રી કરણાવતીએ હુમાયુને લાભતુલ્ય ગણી રક્ષા

મોકલીને પોતાના કુંવરની મદદે બોલાવ્યો. એ કરણાવતીને સ્વામી સંગ, જે કે બાબર સામે ચઢ્યો હતો તોપણ હુમાયુએ મોટા મનથી કરણાવતીની રક્ષા બાંધી, તેને પોતાની બેન પ્રમાણે ગણી તેના કુંવરની મદદે આવવા નીકળ્યો. એ વખતે હુમાયુ બંગાળામાં હતો, તે શેરખાને દરાવીને ત્યાં પોતાનો અમલ બેસાડતો હતો. તેવામાં અલ્લાઉદ્દીન ઝાંઘી આગ્રા ઉપર આવવાના તથા બહાદુર ચિતોડ ઉપર ચઢવાના સમાચાર મળ્યા, તેથી તે તાજડતોય આગ્રે આવ્યો ને અલ્લાઉદ્દીનને દરાવી ચિતોડ આવવા નીકળ્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૩.

હુમાયુએ ગુજરાત જીત્યું. ૪. હુમાયુ આવ્યો ત્યારે બહાદુર ચિતોડ જીતીને મહેસરમાં છાવણી નાખી પડેલો હતો. તેથી હુમાયુ માંકુગઢ જીતી મહેસર આવ્યો. ત્યાં બહાદુરની છાવણીની અત્તપાણીનો તોટો પડવાથી તે નાસીને ચાંપાનેર થઈ ખંભાત ગયો, ને ત્યાંથી દોડ ગયો. હુમાયુ તેની પાછળ પડ્યો ને ચાંપાનેર જીતીને આખો ગુજરાત પ્રાંત તેણે વશ કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૪.

બંગાળા ઉપર ફરી સ્વારી. ૫. હુમાયુ ગુજરાતમાં હતો. તેવામાં શેરખાંએ ફરીને બળવો કરી બંગાળા જીત્યું. આવા સમાચાર મળવાથી મીરજનઅશ્કરીને ગુજરાતનો સુબો દરાવી હુમાયુ બંગાળા ઉપર જવા નીકળ્યો. હુમાયુ ગયા પછી બહાદુર ફરીને ગુજરાત જીતી લીધું ઈ. સ. ૧૫૩૫.

હુમાયુના હાર. ૬. હુમાયુ એક થઈ બંગાળે ગયો ને સુનારગઢ જીતી ગોડ (ઢાક) સુધીનો મુલક તેણે તાપે કર્યો, પણ વર્ષાકાળ આવ્યાની વડાઈ બંધ પડી. એવામાં એની ફોજ એને છોડી જવા લાગી. એનો ભાઈ હિંદાલ પોતાની સુબાગીરી ઉપરથી જતો રહ્યો. તથા શેરખાંએ કનોજ સુધીનો મુલક જીત્યો. એવા સમાચાર મળ્યાથી તે આગ્રે આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં મોંગીર આગળ શત્રુની ફોજ એને દરાવ્યો. શેરખાંએ બકસર આગળ એના ઉપર છાપો માર્યો તેમાં હુમાયુનું લશ્કર નાશ પામ્યું ને તે એકલો મહા મુશ્કેલી ની બચીને આગ્રે પહોંચ્યો અને એની

રાણી રાત્રીને હાથ પકડાઇ. ઈ. સ. ૧૫૩૬. પણ શેરખાંચી તેને માનભેર આગ્રે મોકલી દીધી. તે પછી એણે પાદશાહપદ ધારણ કર્યું.

હુમાયુની ઈશ્તી હાર અને નાસવું. ૭. થોડી મુદતમાં હુમાયુ, કામરાન ને દિલાવ ત્રણે ભાઈઓએ દિલ્હીમાં એકઠા થઈ એકમતથી લડાઈની તૈયારી કરી લશ્કર જમાવી ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં હુમાયુ શેરખાં સામે લડવાને ચાલ્યો. કનોજ આગળ જંનેના લશ્કર સામસામે થયાં. હુમાયુએ એ લડાઈમાં સજ્જડ હાર ખાધી તેથી તે પોતે નાસી ગયો, ત્યાંથી તે દિલ્હી થઈલાહોર ગયો, પણ કામરાન તેને મદદ કરે એમ નહિ જણાયાથી તથા પંજાબ પ્રાંત કામરાને શેરખાંને આપી દીધાથી તે સિંધ જીતવાને ગયો. ત્યાં દોઢ વરસ મથ્યો પણ તે નહિ મળવાથી તે અમરકોટ ગયો. અહિં તેની રાણી હમીદાએ મહાન અકબરને જન્મ આપ્યો. ઈ. સ. ૧૫૪૨.

હુમાયુનું ઈરાન જવું. ૮. અમરકોટના સોડા રાજા રાણાપ્રસાદે એને પંદર હજાર માણસની ફૈજ મદદમાં આપી. તે લેઈ હુમાયુ પહેલો સિંધ જીતવાને નીકળ્યો, પણ તે જીતી શક્યો નહિ, ને મહા મુશ્કેલીથી ચાળીસ-પચાસ આદમીની સાથે તે કંદહારને માર્ગે ઈરાન ગયો. ૧૫૪૩. તે વખતે મીરજનઅશ્કરી કંદહારમાં અધિકારી હતો. તેનો ઈરાદો હુમાયુને પકડવાનો હતો, પણ તેમ જની શક્યું નહિ, માત્ર તેની રાણી હમીદા ને બાળકુંવર અકબર તેના તાબામાં આવ્યાં, તેમને એણે કેદ કર્યા.

પ્રકરણ ૩ જી.

પુનઃ પઠાણ રાજ્ય.

સૂરકુલના પાદશાહ.

૧. શેરખાં. ૨. શેરખાંની બેદરપુર ઉપર સ્વારી. ૩. શેરખાંનું મરણ. ૪. શેરખાંની રાજનીતિ. ૫. સલીમશાહ. ૬. આદીલશાહ. ૭. એમલોઈ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૮. હુમાયુના મૃત્યુ.

શેરખાં. ૧. શેરખાંનિ દાદો પેશાવર નજીક રહેતો હતો. ત્યાંથી તે બહિષેત્ર જોદીના વખતમાં ચાકરી ખાળવાને દિલ્લી આગ્યો, તેના હીકરાને ખંગાળના સુમાએ ૫૦૦ સ્વામીની સરદારી ને જાગીર આપી. શેરખાંનું મૂળ નામ ફરીદખાં હતું ને તે સરકુળનો પકાણુ હતો. ઈબ્રાહીમ જાદના વખતમાં બહાર પ્રાંતનો સુખો સ્વતંત્ર થયો હતો, તેને ત્યાં ફરીદ નોકર રહ્યો. તે સુખાની સાથે તે એક વખત શિકારે ગયો હતો ત્યાં તેણે એક વાઘને એકજ ઝટકાથી મારી નાંખ્યો, તેથી તેણે તેને શેરખાંનો ઈલકાબ આપ્યો, ને ત્યારથી તે તેજ નામથી ઓળખાયો. એ પોતાની ચતુરાઈ, બહાદુરી ને લઢાઈમાં કુશળતા બતાવી, પકાણુખળ એકત્ર કરી મોગલોને હરાવી પોને રાજ્યને ધણી થયો.

શેરખાંની જોધપુર ઉપર ચઢારી. ૨. ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં જોદીએ બેઠા પછી એણે મળવા પ્રાંત જત્યો ને ત્યાંથી તે ઈ. સ. ૧૫૪૧ માં જોધપુરના રાજા માલદેવ ઉપર ચઢ્યો. ત્યાં ધણુ દિવસ સુધી લઢાઈ ચાલી પણ તેનો જય થયો નહિ, ત્યારે તેણે રાઠોડના એક મોટા મંદારને ફોડવાની યુક્તિ કરી. તેણે તે રાઠોડ સંદારના નામથી પત્ર લખી માલદેવના હાથમાં જાય એવી રીતે મોકલ્યો. તેમાં તે સરદારે ફટવતું કહ્યું કર્યાથી તેને જોધપુરની જાગીર અપગની શેરખાંએ કબુલ કરી હતી. આ કાગળ માલદેવને હાથમાં આવ્યથી તેણે તે સરદારને બોલવાને વંચાવ્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે શેરખાંએ મારી નિમકલ નહી ને સ્વામી-લક્ષિતને મદો લગડવાને આ દગો કર્યો છે, પણ હું તેને ખાતરી કરી આપીશ. એમ કહી તેણે માત્ર પોતાનાજ લશ્કરવડે શેરખાંના અનાવધ લશ્કર ઉપર એકદમ જાપો માર્યા ને તેને નસાડ્યો. આખું રાઠોડ સૈન્ય એ જાંઘ શેરખના લશ્કર ઉપર પુટી પડ્યું, તેથી તે દારીને પાડો ગયો.

શેરખાંનું મરણ. ૩. ખ્રીજ વર્ષે તેણે રાયસેનના કિલ્લા ઉપર ઘેરો બાંધ્યો, ઘેરાયલા લશ્કરે બહાદુરી બતાવ્યાથી તેને અભય વચન આપી કિલ્લો સર કર્યો, ને કિલ્લેદારને દગો કરી કાપી નાં-

ખ્યા. ત્યાંથી તે કલિંજર ઉપર ચઢ્યા. ત્યાં એનું દારૂખાનું સળ-
ગી હઠવાથી ત્યાં તે દાઝ્યો ને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૪૫.

શેરખાંની રાજ્યનીતિ. ૪. એ પાદશાહ બહુ ડાહ્યો ને પ-
રાકમી હતો એણે બીજા પડાણ પાદશાહની પેઠે એની હાંદુ મ-
ળનં દુઃખ નહિ દેતાં ને શાંત ને આગ્રાદ કરી. બંગાળાથી સિંધુ
નદી સુધી એક મોટો રસ્તો કાઢ્યો હતો, ને તેની ઉપર ઝાડો
રોપાવ્યાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળા, કૂવા બંધાવી અન્નક્ષેત્ર
મંડાવ્યાં હતાં. લોકને લાઘે વિશ્વાસઘાત કરીને રાયસેનના કિલ્લે-
દારોને માર્યા, એજ માત્ર એણે મોટું પાપ કર્યું હતું, ને તેનું ફળ
પરમેશ્વરે તેને બીજા વરસે આપ્યું.

સલીમશાહ. ૫. શેરખાંના મોટા દીકરા આદીલમાં રાજ્ય
કરવાનો દમ ન હોવાની સરદારોએ શેરખાંના નાના દીકરા સ-
લીમશાહને ગાદી આપી. એ પાદશાહ શૂરો ને હોંશિયાર હતો.
એણે દિલ્લીમાં એક રાજ્યમહેલ બંધાવ્યો. એણે એના બાપનું મે-
ળવેલું રાજ્ય સાચવીને આગ્રાદ કર્યું, તથા શેરખાંનાં લોકાપયે ગી
કામે પૂરાં કરી તેમાં વધારો કર્યો. એ પાદશાહ નવ વરસ રાજ્ય
કરી ઇ. સ. ૧૫૫૩ માં મરણ પામ્યો.

આદીલશાહ. ૬. સલીમશાહના બાપકુંવરને મારીને શેર-
ખને મોટો દીકરો પાદશાહ થતાં પણ તે જાને નબળો હતો.
તેણે ધોનાળપણથી ખનના ખાલી કર્યાં. તથા મોટા મોટા સ-
રદારોનાં જાગીરો લઈ નલાયક મણુવાને આપવા મડી, તેથી
દેશમાં બંડા ઉડ્યાં. એના સાગા ઇબ્રહિમસૂરે બળવો કરી દિલ્લી
ને આગ્રા જીતી લીધાં. આદીલશાહ બંગાળામાં નાસી ગયો. ત્યાં
ઈબ્રાહીમે તેના ઉપર સ્વારી કરી; પણ આદીલશાહના વજર હે-
મુએ તેને હરાવ્યો. પંજાબમાં શેરખાંનો કતિજન અહમદખાં સુબો
હતો. તેણે બળવો કરી દિલ્લી ને આગ્રા લઈ લીધાં, ને સિકંદર
એ નામથી તે પાદશાહ થયો.

મિર્જાસાહ રાજ્યની યુગ સ્થાપના. ૭. ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં
હુમાયુ ઇરાનમાં નાસી ગયો હતો, ત્યાં તે માત્ર ત્રણ વરસ રહ્યો.

ત્યાંના પાદશાહ તમરપે ચીદ હજાર સ્વાર હુમાયુને મદદમાં આપ્યા તે વડે મીરજાખંઠરી પાસેથી કંદહાર જીતી લીધું જીતે લાઈ કામરાન કાબુલમાં હતો, તેણે હુમાયુની રાણી તથા કુંવર અકબરને કંદમાં રાખ્યાં હતાં. તેના ઉપર હુમાયુએ સ્વારી કરી હરાબ્યો, ને તેની આંખો ફાડી ત્યાંથી પંદર હજાર માણસની ફાજ લઈ હુમાયુ પંજાબમાં પેઠા ને તે પ્રાંત તેણે કબજે કર્યો. ત્યાંથી આગળ વધી સિકંદર પાસેથી દિલ્લી તથા આગ્રા પણ જીતી લીધાં. ઈ. સ. ૧૫૫૫ પરંતુ થોડીજ મુદ્દામાં તે દાદરા ઉપરથી પડીને મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૫૬.

હુમાયુના ગુણ. ૮. હુમાયુ સ્વભાવે દયાળુ, માયાળુ, નમ્ર, સાદો, મોટા મનનો ને અદાદુર હતો. તોપણ લશ્કરી સરદાર તરીકે કુશળ ન હોવાથી, શેરખાં જેવા કુશળ સરદારથી તે હાર પામ્યો.

પકરણ ૪ થું.

મોગલાઈ રાજ્ય.

અકબર.

૧. હેમુની સ્વારી. ૨. હેમુના ગુણ. ૩. અકબર બહે-રામથી કુટો થાય છે. ૪. શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ. ૫. મે-ગલ સરદારોને વશ કરવા. ૬. અકબર હિંદુઓને મેળવી લેછે, ૭. ચિતૌડ ઉપર ચઢાઈ ૮. રાણા પ્રતાપસિંગ. ૯. ગુજરાતનું જીતાવું. ૧૦. જોડી આની જીત. ૧૧. બંગાળા. ૧૨. મીરજા હુડીમનો બગવો. ૧૩. કાશિમર. ૧૪. યુસફજી લોકેમો બગવો. ૧૫. સિંધ. ૧૬. દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૧૭. અ-હમદનગરનું રાજ્ય. ૧૮. અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૯. આનંદરા ખાસલા કર્યો. ૨૦. સલીમનો બ-ગવો. ૨૧. પાદશાહનું મરણ. ૨૨. અકબરના ગુણ. ૨૩. અકબરનો નવો પંથ. ૨૪. હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૫. પ્રજાશિમ સંપાદન કરવો. ૨૬. બમાબંદી. ૨૭. રાજ્ય વ-હીવટ. ૨૮. અકબરના નિદાનો. ૨૯. અકબરની મહત્તા.

હેમુની સ્વારી. ૧. હુમાયુ મરણ પામ્યો તે વખતે અકબર પંજાબમાં હતો. એવામાં આદીલીના વજીર હેમુએ મોગલો પાસેથી દિલ્હી ને આગ્રા પાછા જીતી લેવાને સ્વારી કરી. આગ્રા જીતીને દિલ્હીના કિલ્લેદાર તારતીમેગ પાસેથી દિલ્હી પણ તેણે જીત્યું. આ સમાચાર સાંભળી અકબર પોતાનું સૈન્ય લઈ તેની સામે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. હેમુની આંખમાં એક તીર વાગ્યું, તોપણ તે બહુ બહાદુરીથી લડ્યો, પણ અંતે તે હાથો ને કેદ પકડાયો. એ વખતે પાદશાહને મુખ્ય મદદગાર તેનો વજીર બહેરામખાન હતો. પાદશાહ નાના હોવાથી તેના રક્ષકનું ને રાજ્યના બંદોબસ્તનું કામ તે કરતો. બહેરામખાને પરધર્મી હેમુનો શિરચ્છેદ કરવાનું પાદશાહને કહ્યું, ત્યારે અકબર મોટા મનથી પણ દબતાઈ બોલ્યો કે તામે થએલા ધાયલશત્રુ ઉપર હું ધા કરવાના નથી, એથી બહેરામને માફ લાગ્યું ન એણેજ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. નાની વય છતાં અકબર કેવા દયાળુને મોટા મનના હતો !

હેમુના ગુણ. ૨. હેમુ જનના વાણીઓ હતા, જતાં તે બહાદુર, બુદ્ધિવાન, દીર્ઘદષ્ટિવાળો ને શાણો હતો. તે લલકરી પદ્મી ઉપરથી પોતાના સારા ગુણો વડે પાદશાહની વજીરાત પામ્યા, એટલુંજ નહિ, પણ પઠાણ જેવા અભિમાની ને તોફાની લોકોને વશ કરી તેનો સેનાપતિ થયો, અને પોતાના સ્વામીની વતી દિલ્હી ને આગ્રા જીતીને મોગલોના બહાદુર સરદારો સામે યર્ષ રાક્યો. પઠાણ પાદશાહોના સમયમાં હિંદુમાંથી માત્ર હેમુજ એટલી ઉંચી પાયરીએ ચઢ્યો હતો. એના મરણથી આદીલનો મુખ્ય આધાર ગયો, ને તે પોતે પણ બંગાળાનું એક બંડ સમાવતાં મરણ પામ્યો.

અકબર બહેરામથી છૂટો થાય છે. ૩. બહેરામ બહાદુરને નિમકહલાલ પણ નિર્દય અને અવિવેકી હતો. એણે બાબરનો સોગતી ને હુમાયુને ઉપયોગી થઈ પડેલા દિલ્હીનો સુબો તારતીમેગ હતો તેને મરાવ્યો. તેમજ બીજા એક અમીરને પણ નાના સરખા અપરાધ માટે મરાવ્યો, તથા પાદશાહના સુંદરે દેશપાર કર્યો. આવી વર્તણૂકથી અકબરને માફ લાગ્યું, બહેરામના કાંઈ સ્વભા-

વથી બીજા મોગલ સરદારો પણ તેનાથી કંટાળ્યા હતા, તેથી અકબરે બહેરામથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છ્યું. તેણે આગ્રેથી દિલ્લી જઈ ઢઢેરો પીટાવ્યો કે આજથી હું પાદશાહ છું. રાજ્યમાં મારા સિવાય કોઈનો હુકમ માનવો નહિ. આ સાંભળી બહેરામને માહું લાગ્યું તેથી તેણે પાંતળમાં જઈ જાગવો કર્યો; પણ પાદશાહે તને હરાવ્યાથી તે શરણે આવ્યો. અકબર તેણે કરેલા ઉપકાર સંભારીને તેનો ગુન્હો માફ કર્યો. ને તેને કશું કે તમે કાંતો દરબારમાં મોટા અધિકાર ઉપર રહો અથવા કોઈપણ કેકાણે સુયાનું કામ કરો કે મોકલે જાઓ. બહેરામે મોકલે જવાનું પ્રસંદ કર્યું. ને ત્યાં જવાને તે ગુજરાત બધી ચાલ્યો. તેણે પહેલાં કોઈ અધ્યાનનો ધાત કરાવ્યો હશે, તેના છોકરાએ આવીને તેને માર્ગમાંજ મારી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૦.

શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ. ૪. બહેરામથી છુટ્યા પછી આગા રાજ્યનું જોખમ અકબરને માથે આવી પડ્યું. તે વખતે તે માત્ર ૧૮ વરસની કાચી વયનો હતો; પણ તે એટલો બુદ્ધિમાન, દાર્ઘ્ય દ્રષ્ટિવાળો, ચપલ, બહાદુર ને દૃઢ હતો કે તે વડે તેણે પોતાનું રાજ્ય સાચવ્યું; એટલુંજ નહિ, પણ તે પોતાનું નામ અમર કરી ગયો. ભરતખંડના સઘળા પાદશાહો કરતાં તે ઉત્તમ નીવડ્યા અને દુનિયામાં પણ એના જેવા પાદશાહો થોડાજ થયા છે. મોગલો પરદેશી ને પરદર્શી હતા, તેથી ભરતખંડની પ્રજા તેમને ચાહતી નહોતી. વળી આગલા પઠાણ પાદશાહોની જાતના સિપાઈ, સરદાર ને લોક એકધર્મી છતાં હિંદુ કરતાં મોગલોને વધારે ધિક્કારતા; કેમકે મોગલો તેમનું રાજ્ય પચાવી પડનારા હતા. મોગલો પણ અકબર આજક હેવાથી તથા બહેરામનો ભય ગયાથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છતા હતા. આ પ્રમાણે અકબરને હિંદુ, પઠાણ ને મોગલ સઘળા તરફથી ભય હતું, ને તે સઘળાનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. બધી સમયસૂચકતા વાપરી અકબરે તે સઘળામાંથી સલામત પાર ઉતર્યો, ને તેણે મોગલોમાં રાજ્ય મજબૂત કર્યું. પઠાણ ને તુર્ક પાદશાહોના વખતમાં અધ્યાનિસ્તાન, ઇરાન ને તુર્કસ્તાનમાં-

થી ઘણા લોક આવી લશ્કરની બરતી કરતા, તેમ આ દેશમાં પણ એ લોકની વસ્તી ઘણી હોવાથી તેઓ પણ લશ્કરમાં નોકર રહેતા; પણ અકબરને તો કાર્મી તરફથી મદદની આશા નહોતી. તેના વખતમાં કાબુલ, મીરજહાદીન (કામરામનો દીકરો) ના તાબામાં હતું. અકબર નાનો હોવાથી તે તેની વીરુદ હતો તથા રાજ્ય પમાવી પડવાની તેની ઇચ્છા હતી. વળી ખીજ પણ કેટલાક મોમલ સરદારો સ્વતંત્ર થવાને ચલાતા હોવાથી તેમની મદદની પણ આશા નહોતી. પરંતુ આ સર્વ સંકટને પૂરો પડે તેવો અકબર હતો.

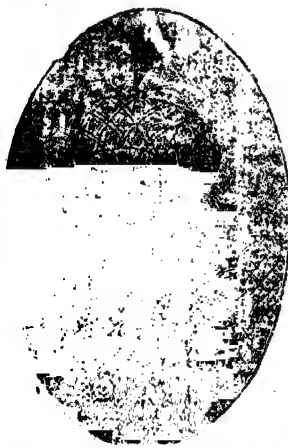
મોમલ સરદારોને વશ કરવા. ૫. અકબરે મોમલ સરદારોનો ખંદોબસ્ત કરવાનું પ્રથમ પ્રયત્ન. તેના ખાનજમાન નામે સરદારે પ્રથમ બળવો કર્યો તથા માળરાના ખંદોબસ્ત માટે મોકલેલો અબદુ-લાખાન ગુજરાતના પાદશાહને મળી ગયો. ખાનજમાને અયોધ્યા ને પ્રયાગ જતી દીધાં તેથી અકબરે પડે થોડાજ લશ્કરવડે એક દમ ઓચિંતા જઇને છાપો મારી ખાનજમાનને હરાવ્યો, ને મા-ર્યો. બહારપ્રાંતની ઉત્તરના સમઘપ્રાંતના હાકિમ સુલતાન મિરજન-ના ઓકરાઓએ બળવો કર્યો, પદશાહે ને બળવો સમાવ્યાથી એ ઓકરા ગુજરાતના પાદશાહને આશ્રયે ગયા. અકબરના ભાઈ મી-રજહાદીમે આવી પંજાબ જતુ. પણ અકબરે તેને હરાવીને પાછો કાબુલ કાઢ્યો. ઈ. સ. ૧૫૬૬. એ રીતે એણે છ વરસની અંદર પોતાના રાજ્યના સવળા મોગલ બળવા સમાવી સમાધાની કરી, તથા બંડખોરો ઉપર દયા બતાવી, ને મોગલ સરદારોના મનમાં લયની સાથે પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો.

અકબર હિંદુઓને મેળવી લેછે. ૬. અકબરની ધારણા એ-વી હતી કે હિંદુ પ્રજાને મુસલમાન ગ્રામની સમાન પાળીને તથા સવળી પ્રજા તરફ સમાન દષ્ટિ રાખીને તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરવો. જેથી પછાણ પાદશાહોના વારમાં જેમ હિંદુપ્રજા વારંવાર સામી થતી તેમ સામી થામ નહિ; તથા તેમની સાથે સગપણની મહિથી બંધાવાય તો તેઓ પોતાને જરૂર પડે તો પૂર્ણ પ્રેમથી મદદ કરે, આ ધારણા પાર પાડવાને તેણે પ્રથમ તો હિંદુઓ

ઉપરના જગત તથા જળ-
આવેરા કાઢી નાંખ્યા. મનુ-
ષ્ય પોતાને પસંદ પડે તે ધ-
ર્મ પાળે તેમાં રાજ્ય તરફથી
અડચણ નાંખવી કે જૂલમ
કરવો નહિ, એવું જ. હેર ક-
હ્યું. એણે રાજ્ય ધનથી મુ-
સલમાની ધર્મને ઉત્તેજન
આપ્યું નહિ ને દિંદુ ધર્મ-
ને અડચણ કરી નહિ; તેથી
એની મુસલમાન પ્રજા એને
નાસ્તિક કહેતી તો પાણુ તેથી
એની દિંદુ પ્રજા મંતોખાઈ, દિં.

જ. ધ્યા.

માનસિંગ.

દુઝાને વશ કરવાને એણે
ગીઝ યુક્તિ આ પ્રમાણે ક-
રી. પ્રથમ એણે જયપુરના
રાજા અહારમલ ઉપર સ્વારી
કરીને તેને હરાવ્યો ને તેની
કુંવરી વેરે પોતે પરણ્યો. તે-
મજ જોધપુરના રાજા માલ-
દેવની કુંવરી* વેરે પણ તે પ-
રણ્યો. પોતાના છોકરાને પ-
ણુ રજપૂત કન્યા પરણાવી
હતી. એ પ્રમાણે રાજ્યસ્થાન
માં મોટા રાજ્યો સાથે સગાઈ
કરીને તેમને પોતાના પક્ષમાં
લીધાં, એટલુંજ નહિ, પણ

એ કુંવરીનું નામ જોધબા હતું ને તેનો શિક્ષક સશ્વીમ હતો.

ત્યાંના રાજાઓને પોતાના રાજ્યમાં સુખાઓની તથા સરદારોની જગા આપી. જયપુરના રાજા બહારમલ પછી થએલા ભગવાનદાસને પંજાબની સુખાગીરી ઉપર નીમ્યો. તથા એ ભગવાનદાસના દીકરા માનસિંગને પોતાના લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા આપી. એ સિવાય બીજાં રજપૂત રાજ્યો પણ તાબે કરીને તથા સગપણ કરીને ત્યાંના રાજાઓને લાયકી પ્રમાણે સરદારો બનાવ્યા.

ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ. ૭. ચિતોડના રાણા માત્ર અકબર સાથે સગપણ કરવામાં ન બળ્યા. મુસલમાનોને દીકરી દેવી એ લલકું કામ ગણી તેમણે પોતાની કન્યા ન દીધી, એટલુંજ નહિ, પણ તેમના પટાવતોએ પણ ન દીધી. ચિતોડના સિસોદીઆ હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રજાભાવ ઉત્પન્ન કરવાના અકબરના એ મહાન કાર્યમાં ન બળ્યા, અને જે બળ્યા હતા તેમને હલકા ગણી અપમાન આપવા લાગ્યા; તેથી અકબરે ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી. ઇ. સ. ૧૫૬૮. તે વખતે ચિતોડમાં મંગનો પુત્ર ઉદયસિંગ રાજ્ય કરતો હતો. તે અકબર આબ્યાની વાત સાંભળીને ડુંગરમાં નાસી ગયો, પણ તેના સરદારો ને લશ્કર નાહા નહિ. તેમણે અંત લગી ચિતોડનો બચાવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. રજપૂતોની દૃઢતા આગળ હલ્લો કરીને ચિતોડગઢ લેવાય તેમ ન હોવાથી સુરંગ ફોડવાનો અકબરે ઠરાવ કર્યો. ઉદયસિંગ નાસી ગયો હતો તેથી તેનો મુખ્ય પટાવત મલુખરા ચિતોડી લશ્કરનો આગેવાન હતો. તે મરાયાથી તેની જગાએ તેનો નાનો ભાઈ પ્રતાપસિંગ થયો. તે સેળ વરસનો હતો. તે, તેની સ્ત્રી અને માતા બહાદુરીથી લડતાં લડતાં રણમાં પડ્યાં એ પ્રમાણે રાણાનાં સગાં મરાયાથી લશ્કરની સરદારી જયમલે લીધી. એ જયમલ બેદનુરનો મેડતીઆ જાતનો રોકોડ પટાવત હતો. તેણે બહાદુરીથી અકબરના હુમલા પાછા વાળ્યા. સુરંગ ફુટવાથી કિલ્લો તુટ્યો હતો, તે જગા રાત્રે જયમલ સ્ત્રી કરાવતો હતો, તેવામાં અકબરે જોળી મારીને તેને મારી નાંખ્યો, તેથી ચિતોડ જીતાયું. સઘળા રજપૂતો કેસરીઆં કરી રણમાં પડ્યા ને સ્ત્રીઓ મહેલમાં આગ લગાડી બળી મૂકી; પ્રતાપે ને જયમલે પોતાના

રાજાના નાડા પછી પણ જે પરાક્રમ કર્યું તે જોઇ અકબર તાબુબ થયો. તેથી દિલ્હીના પોતાના મહેલના દરવાજા આગળ એ બાજુએ એ દાખીલિયર એ બંને પરાક્રમી ચોદાની યાદગીરી રાખવાને એ બા- વલાં કરી બેસાડ્યાં. ચિતોડ હત્યું પણ સિસોદીઆ હત્યામા નહિ. એ પછી ચાર વરસમાં ઉદેસિંગ મરી ગયો, તે અરવમીની ખીણમાં પોતાના નામથી ઉદેપુર નામે ગામ વસાવી રહેતો હતો. ત્યાંજ રાજ્ય ગાદી કરી સિસોદીઆ રાણા રહેતા લાગ્યા.

રાણો પ્રતાપસિંગ. ૮. ઉદેસિંગ પછી તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંગ

રાણે થયો, તે ઉદેસિંગ જેવો ખીકણ નહોતો. એના વડોવા કુંભા ને સંગ જેવો પરાક્રમી હતો તે અકબરને નમ્યા નહિ. તેને નમાવવા માટે અકબરે પોતાના દીકરા સલીમને તથા જેપુરવાળા માનસિંગને મોકલ્યા. પાછલી લડાઇઓમાં સિસોદીઆ ને તેમના મદદગાર પ્રતાપસિંગનાં સैन्य કપાઈ ચાયાથી પ્રતાપસિંગ માત્ર બાવીશ હજારનું લશ્કર જમાવી શક્યો. તેટલા વડે તેણે કાલદીમાટ રોક્યો. સાંથી તેઓ મોગલોના બંનેરાવર લશ્કર ઉપર ઘુટી માર્યા, તેમાં રજપૂતો ત્રણા કપાઈ ગયા ને પ્રતાપસિંગ મહા મુશ્કેલીથી બચ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૬. મુસલમાનો તેને પકડવા ચાલ્યા

રાણો પ્રતાપસિંગ

પજા. પકડાઇ જવાના નિરંતર ભય વચ્ચે માત્ર પોતાના શ્રોડાજ આગ્રહી સરદારો સાથે તે ઘણાં ઘણાં કુટુંબો વેઠી આ કુંગરેથી આ કુંગરે એમ ભટક્યો. અંતે આગ્રહ, ધીરજ, ઉદ્યોગ, દૃઢતા ને બહાદુરીથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. તે સમયે અકબરનું લક્ષ બીજાં રાજ્યો જીતવા તરફ લાગ્યાથી તથા પ્રતાપ જેવા વીર પુરુષને હવે વધારે હેરાન કરવો નહિ, એવા મોટા મનથી પ્રતાપસિંગ મરતાં સુધી નિરાંતે રાજ્ય કરી શક્યો. તથા રજપૂતોની આખર જાળ તો શક્યો. ઈ. સ. ૧૫૬૭.

ગુજરાતનું જીતાવું. ૯. એ પ્રમાણે રજપૂત રાજ્યો વશ કરીને તથા અગવળની રેનેહગાંડ ખાંધી મેમની સહાય મેળવીને તેણે નર્મદાની ઉત્તરનાં સ્વતંત્ર થઇ ગયેલાં મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. પ્રથમ તેણે પંજાબથી બહાર સુધીના નાના હાકોમેને જીત કર્યાં. એટલે માળવા. ગુજરાત, ઓઢીઆ, બંગાળા, હાસ્મિર ને સિંધ એટલાં સ્વતંત્ર રાજ્યો તેને જીતવાનાં હતાં. પ્રથમ તેણે ઈ. સ. ૧૫૭૨ માં માળવા જીત્યું. તે વખતે ગુજરાતનો પાદશાહ નબજો હતો, તથા ઘણા બંડખોરો ત્યાં એકઠા થયેલા હતા. પાદશાહ ત્રીજા મુજ્જર પાસેથી ઐતિમાદખાન નામે ઉમરાવે રાજ્યસત્તા લેઈ લીધી હતી. પણ તે બંડખોરોનું સમાધાન કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે એ પ્રાંત જીતી લેવાને અકબરને તેડું મોકલ્યું. અકબરે આવીને ગુજરાત જીત્યું, ને રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૭૩. અકબરના ગયા પછી વળી બળવો થયો. તેથી ચોમાસામાં લાંબી લાંબી મજલો કરી પાદશાહ નવ દિવસમાં આગ્રેથી ગુજરાતમાં આવ્યો. ને થોડું લશ્કર છતાં હિંમતથી ને ચતુરાઈથી બળવાખોરોને તેણે જીત કર્યા; તથા સમાધાની કરીને તે પાછો ગયો. આગળ જતાં પાદશાહ મુજ્જરે બળવો કર્યો પણ તે પકડાયો. ને આગ્રે લઇ જતાં રસ્તામાંજ આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૮૩.

ઓઢીઆની જીત. ૧૦. તે સમયે ઓઢીઆ પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા, તેમની પાસેથી અકબરના

સેનાપતિ ટોડરમલે ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં આખો પ્રાંત જીતીને દિ-
લીની પાદશાહતમાં મેળવ્યો.

બંગાળા. ૧૧. બંગાળામાં શેરખાના વંશજ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય
કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં દાઉદ નામે રાજા હતો તેના
ઉપર સ્વારી કરીને અકબરે બહારપ્રાંત સુધીનો મુલક જીત્યો. ઇ.
સ. ૧૫૭૬ માં અકબરના સરદાર ટોડરમલ તથા માનસિંગે બં-
ગાળા ઉપર ચઢાઈ કરી દાઉદને માર્યો ને એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો.
તે પછી ત્યાં ઇ. સ. ૧૫૮૦, ૧૫૯૨ ને ૧૬૦૦ માં બંડ થયાં.
તે રાજા માનસિંગે તથા ટોડરમલે સમાવ્યાં, ને બંડખોરના આ-
ગેવાનોને જાગીર આપી શાંત પાડ્યા.

મીરજા હકીમનો બળવો. ૧૨. અકબરના સરદારે બંગા-
ળામાં રોકાયા હતા, તેવામાં ઇ. સ. ૧૫૮૧ માં તેના ભાઈ કાબુલ-
વાળા મીરજાહકીમે પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના સુબાને કાઢી
મૂક્યો, તેથી અકબરે પંડે પંજાબમાં આવીને હકીમને નસાડ્યો.
અકબરે આગળ વધીને કાબુલ પણ જીતી લીધું. હકીમે શરણે
આવ્યાથી તેને કાબુલનો સુબો બનાવી અકબર પંજાબમાં પાછો
આવ્યો. ત્યાં આવતાં સીંધની આ પાર તેણે અટક નામે કિલ્લો
બંધાવ્યો, તે હજુ પણ છે. પંજાબમાં રાજા ભગવાનદાસને સુબો
કરાવી પોતે રાજ્યધાનીમાં આવ્યો.

કાશ્મીર. ૧૩. ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં મીરજાહકીમ મરી ગયાથી
પાદશાહ અટકને કિલ્લો આવ્યો. ત્યાંથી તેણે રાજા ભગવાનદાસને
લશ્કર આપી કાશ્મિર જીતવાને મોકલ્યો. તે વખતે કાશ્મિરમાં
પાછળ કહેલા મીરના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસે
અકબરનું ઉપરીપણું કબુલ કરાવી ભગવાનદાસ પાછો આવ્યો.
ખીજે વરસે પાદશાહે ખીજ વાર લશ્કર મોકલ્યું ત્યારે કાશ્મિરનો
રાજા શરણે આવ્યો. અકબરે તેને બહારપ્રાંતમાં જાગીર આપીને
એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો, ઇ. સ. ૧૫૮૬.

યુસફજી લોકનો બળવો. ૧૪. હિંદની વાયવ્ય ખાલુમાં આ-
યદજી નામે અફઘાને રાજાનયે નામે એક નવો પંથ કહાડ્યો. તે

લોકોનો જલાલ નામે એક સરદાર ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં કાબુલ તરફ લટકાટ કરતો હતો. તેનો બંદોબસ્ત કરવાને અકબરે રાજા ખીરખાન તથા પોતાના દૂધભાઈ જૈનખાને લશ્કર આપીને મોકલ્યા. ઇ. સ. ૧૫૮૬. એ સરદારોનું પ્રથમ કાંઈ ન ચાલ્યું ત્યારે અકબરે ખીજું સૈન્ય તેમની મદદે મોકલ્યું. પણ અફઘાનોએ તેમને આશિંતા ઘાટમાં ઘેરી લીધા. રાજા ખીરખાન મરાયો ને અકબરના સવળા સૈન્યનો નાશ થયો. જૈનખાં એકલો નાસીને અટક આવ્યો. એ સમાચારથી અને તેમાં પોતાના મિત્ર ખીરખાનના મોતથી અકબર ખુબ ખિન્ન થયો. તેણે જૈનખાંનું મોં પણ ન જોયું. અકબરે તરતજ રાજા માનસિંગ તથા ટોડરમલને બોલાવીને લશ્કર આપી જલાલના ઉપર મોકલ્યા. તેમણે ઠેટલીક વારે જલાલને હરાવીને તેનો પરાજય કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૬. પરંતુ તે ઇ. સ. ૧૬૦૦માં મરણ પામ્યો, ત્યાં સુધી ટંટો કરતો બંધ પડ્યો નહિ. એ યુદ્ધજી અથવા રાશ્ત્રનયે લોક પૂરેપૂરા કાંઈને તાબે ન થતાં આજ સુધી સ્વતંત્ર છે.

સિંધ. ૧૫. સિંધમાં તે વખતે મુસલમાન યદિગએલો સુમાના જાતનો જામ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેના ઉપર અકબરે બે વાર લશ્કરને મોકલીને એ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૫૬૨માં ખાલસા કર્યો. તથા ત્યાંના રાજાને જાગીર આપી. અકબર માદીએ બેઠો એવામાં કંઠહાર ઇરાની લોકોએ જીતી લીધું હતું. એ લોકને આગળ જતાં માંહોમાંહે કજીએ થવાથી એ પ્રાંત પણ અકબરને મળ્યો. ૧૫૬૪.

હક્કિણનાં રાજ્યો. ૧૬. એ પ્રમાણે નર્મદાની ઉત્તરનો સવળો મુલક તાબે કર્યા પછી અકબરે હક્કિણનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ મક્કા દોડાવ્યું. એ સમયે હક્કિણમાં ખાલજીવંશનું રાજ્ય તુટીને તેના પાંચ ભાગ પડી ગયા હતા. વરંગુળનું હિંદુરાજ્ય ખાલજી રાજ્યમાં જોડાઈ ગયું હતું. વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય રામરાજાને હરાવીને વિજયપુરવાળાએ જીત્યું હતું. વિજયનગરના તાબાના નાના નાના ખંડીઆ રાજા ખંડી

આપીને બચી ગયા હતા. ગાવિલગઢનું રાજ્ય અહમદનગરના સુલતાનોએ જીત્યું હતું. અકબરે દક્ષિણ જીતવાનો વિચાર કર્યો, તે વખતે ત્યાં ખાનદેશ, અહમદનગર, ગોવળકોડા, વિજયપુર ને એકર એ પાંચ રાજ્યો હતાં.

અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૭. ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં અહમદ-
નગરનો હાકિમ શુરહાન
મરણ પામ્યાથી તેની
ગાદીના દાવા માટે ચાર
પક્ષ બંધાયા. તેમાંના
બળવાન પક્ષે અકબરને
દક્ષિણમાં તેડાવ્યાથી તેણે
પોતાનો દોકરો મુરાદ જે
ગુજરાતનો સુબો હતો,
તેને અહમદનગર જવાને
હુકમ કર્યો. તે જતા
પહેલાં ત્યાં બહાદુર નામે
એક ડોકરો ગાદી ઉપર
બેઠો, ને તેની ફાઇ ચાંદ-
બીબી રાજ્યને સંભળા

ચાંદ બીબી

કારભાર કરવા લાગી. એ બાદ વિજયપુરના રાજા અલીઆદિલ-
શાહની વિધવા હતી ને તે બહુ બહાદુર હતી. તેણીએ દક્ષિણનાં
બીજાં મુસલમાની રાજ્યોમાં સંપ કરી વિજયપુરના સુલતાન પાસેથી
મદદ મેળવી. મુરાદે આવીને અહમદનગરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેમાં
તેનો કાંઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ. તેના સંબળા ચાંદબીબીએ
બહાદુરીથી પાછા વાળ્યા. અહમદનગરના હાકિમે વરાડપ્રાંત જીતી
લીધા હતા, તે અકબરને આપવાની થરતે મુરાદે સલાહ કરી; પણ
તે પ્રાંતની સરહદ બાબત તકરાર ઉઠતાં ફરીને લઢાઈ સળગી.
ગોલ્લવરીને કઠિ બંને લશ્કરની વચ્ચે લઢાઈ થઈ, તેમાં મુરાદ જય
પામ્યો. એવામાં અહમદનગરમાં ફાટપુટ થઈને ચાંદબીબીને કાંઈએ

મારી નાખી. એ ચાંદખીખી જોવી ખીજ કાઈ મુસલમાન એ
બહાદુર થઈ નથી. તે ખૂબસુરત હતી ને જુવાનીમાં વિધવા થઈ
હતી, છતાં પોતાનું શીબળ સાચવી રહી. વળી તેણે સમયસચકતા
વાપરી બહાદુરીથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. ચાંદખીખી મૂખા
પછી અકબરના દોકરા દાનીઆલે અહમદનગર જીતી લીધું. એવામાં
અકબર પણ દક્ષિણમાં આવ્યો.

અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૮. અહમદ-
નગર મોગલોએ લીધું. પણ તે રાજ્ય તેમનાથી જીતાયું નહિ. બાકી
રહેલા રાજ્યનો કેટલોક ભાગ મલીકબર નામે સરહારે કબજે કરીને
મિર્જા નિજમશાહને પાદશાહ ઠરાવી ઔરંગાબાદમાં બાદીએ એ-
સાજો. એ રાજ્યની આખર શી રીતે આવી તે વાત આગળ આવશે.

ખાનદેશ ખાલસા કર્યા. ૧૯. અહમદનગર જીત્યા પછી
અકબરના એક સરહારે આસીરગઢ જીતીને ખાનદેશના રાજ્યની
આખર આણી; તેવામાં અકબરના દોકરા સલીમે ખંડ કર્યાના
સમાચાર સાંભળી ખાનદેશ ને વરાડની સુબાગીરી પોતાના દોકરા
દાનીઆલને આપી તે ઉત્તરમાં જવા નીકળ્યો.

સલીમનો જળવો. ૨૦. પાદશાહના વડા દોકરા સલીમને
અપીણ તથા દારૂનું વ્યસન લાગેલું હતું. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો
તેવામાં તેણે પ્રયાગ, બકાર ને અયોધ્યા એ પ્રાંતો કબજે કર્યા;
તથા ખજનામાંથી ત્રીશલાખ રૂપિયા ઉપાજા. એ સાંભળી પાદ-
શાહ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૧. તેણે સલીમને
આગ્રે બેલાવી શિખામણુ દીધી તથા મંગાળા ને ઓઢીઆ પ્રાંતો
તેને આપવાના ઠરાવ્યા; પરંતુ સલીમના મનમાંથી કપટગયું નહિ.
તેણે અબુલફઝ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવતો હતો તેને બુદ્ધ-
ખંડમાં મરાધી નાંખ્યો. એ અબુલફઝ પાદશાહનો વજીર હતો,
વળી તે વિદ્વાન હોવાથી અકબર તેને આહતો હતો; તથા તેના
મોતથી પાદશાહે એ દિવસ સુધી તો અબ ખાધું નહિ. તેણે
અબુલફઝને મારનાર ઉપર સૈન્ય મોકલીને તેને નાશ કરાવ્યો;
પણ એ મારનારને ઉસ્કેરનાર સલીમ હતો, એવું આખર પશ્ચિત
અકબરના જણામાં ન આવ્યું. આગળ જતાં પાદશાહે સલીમ

ઉપર વિશેષ પ્રીતિ બતાવીને તેને રાજ્યચિન્હ ધારણ કરી પ્રયાગમાં સ્વતંત્રપણે રહેવાની છૂટી આપી; પણ ત્યાં અતિશય દારૂના વ્યસનમાં તેના વડા દીકરા ખુશરૂ સાથે કબ્જો કર્યો, તેથી ખુશરૂની મા (માનસિંગની બહેન) ઝેર ખાધને મરણ પામી, એથી સલીમ વધારે હોલેદિલ થયો.

પાદશાહનું મરણ. ૨૧. એવામાં અકબરની મા મરણ પામી. એના બે દીકરા મુરાદ ને દાનીઆલ દારૂના વ્યસનથી મરણ પામ્યા ને અબુલફઝલનો કારી બા હતોજ. એ સંજોગથી અકબરની પ્રકૃતિ બગડી. તેણે પોતાનો અંતકાળ સમીપ આવેલો જોઈ સલીમને બોલાવ્યો, ને પોતાના સરદારોને બેળા કર્યા. સલીમને શાખામણ દીધી કે આ સરદારો, સગાંવહાલાં ને આશ્રિતોની સંભાળ રાખજે. સરદારોને તેણે કહ્યું કે આજ સુધી જેવા મારી સાથે એકનિષ્ઠાથી ચાલ્યા છો, તેવીજ રીતે મારા દીકરા સાથે પણ ચાલજો. એમ કહી પોતાની તલવાર સલીમની કમરે બંધાવી. તે

પછી એક મુલાંને બોલાવી તેની સાથે નિમાજ પઢીને એક ખરા મુસલમાન મા-ફક તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ ૧૬૦૫. તે વખતે તેના રાજ્યને ૫૦ મું વરસ ચાલતું હતું, ને તેની વય ૬૪ વરસની હતી.

અકબરના ગુણ.

૨૨. અકબર શરીરે મજબૂત, સ્વરૂપે રૂપાળો ને સ્વભાવે શૂરો, ઉદ્યોગી અને

માયાળુ હતો. તેની છાતી પહોળી ને હાથ લાંબા હતા. તે પોતાનું મન સ્વચ્છ રાખવાને માટે બાર મહિનામાં ત્રણ માસ માંસલક્ષણ નહિ કરતાં માત્ર અન્નનો મિતાહાર કરતો. તે થોડું એટલે ચાર પાંચ કલાક ઉઘતો. એણે વખતના ભાગ પાડી નિયમસર કામ કરવાની યોજના કરી હતી. તેથી એનો ઘણો વખત લઢાઈઓમાં જતા છતાં એને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો તથા વિદ્વાનોનો વાદવિવાદ સાંભળવાનો વખત મળતો. તેને વાદ અને હાથીના શિકારનો શોખ હતો. વળી તે શરીર કસરત માટે ઘોડા ઉપર લાંબી લાંબી મંજલો કરતો, ને કોઈવાર તો દિવસમાં વીસ કાશ સુધી પગ ચાલીને જતો. તે ન્યાયા ને દિલનો દયાળુ હતો. જરૂર વગર તે લઢાઈ કરતો નહિ. ને લઢાઈમાં પટકાયલા ઉપર નિર્દયતા વાપરતો નહિ. તે સંસ્કૃત, ફારસી ને હીંદી ભાષા-શિષ્યો હતો. એ વિદ્યા, કાવ્ય ને ઇતિહાસના ગ્રંથો વાંચતો. તે કોઈપણ વિદ્યાને કે વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો; તથા પોતાની પ્રજાનું પાલન કરતો, ને તેમની આબાદી વધારવા તરફ લક્ષ આપતો.

અકબરનો નવો પંથ. ૨૩. અકબરને ધર્મની શોધ કરવાનો બહુ શોખ હતો. તેને મુસલમાની ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. તેથી તેણે મુસલમાની ધર્મની કેટલીક રૂઢીઓ-દાદી વધારવી, મથકા બાંધવા વગેરે બંધ કરી. પરાયા ધર્મની ઉપર સરકારની જખરજસ્તી હતી તે અટકાવી. સર્વ કોઈ પોતાને સારો લાગે તે ધર્મ પાળવાને સ્વતંત્ર છે એવો એનો અભિપ્રાય હતો. અકબરે હિંદુઓની પણ કેટલીક રૂઢીઓ અટકાવીને કેટલીક નવી ચલાવી. હોમમાં પશુવધ કરવાની, ખુશી વગર સતી થવાની, ને બાળલગ્ન કરવાની બંધી કરી; તથા પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી. બધા ધર્મોનું સંશોધન કરવાને એણે વેદ, મહાભારત, રામાયણ વગેરે ગ્રંથોના ફારસીમાં અનુલક્ષણના ભાઈ ફૈઝ પાસે તરજુમા કરાવ્યા. અનુલક્ષણ પાસે બાઇબલનો તરજુમો કરાવ્યો. ગોવેથી એક પાદરીને બોલાવી તેને ગ્રીકમાં કેટલાક ગ્રંથોના ફારસીમાં તરજુમો કરવાનું કામ સોંપ્યું. એણે શાસ્ત્રી, કાજી, ગોરજી, પાદરી ને મોખેદોને બોલા-

વીને ધર્મ સંવાદ કરાવ્યા. આ ઉપરથી એના મત કબીરપંથી જેવો હતો; એટલે પેગંબર કાઢ થયો નથી એવું તે માનતો. માણસ સુદ્ધિમળથી ઈશ્વરેચ્છા સમજી શકે છે. જગતનો કર્તા એક છે, તેને બળવા ને જેને જડ પદાર્થની જરૂર હોય તે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે દરમ પદાર્થો જોઈ ઈશ્વરને બહે સંભારે. એના કરબારીઓ પણ એનાજ જેવા અભિપ્રાયના હતા, તેથી અકબરનો એ નવા પંથ ચાલ્યો. સલીમ પણ એજ વિચારનો હતો. પરંતુ અકબરના મૂંઝા પડી તે પંથ નાશ પામ્યો, ને સલીમના વિચાર પણ બદલાઈ ગયા.

હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૪. અકબરે જાતિનો તફાવત નહિ રાખતાં લાયકી પ્રમાણે હોદ્દા આપ્યા, તેથી એના રાજ્યમાં હિંદુઓને પણ મુસલમાનોની માફક નાના મોટા હોદ્દા મળ્યા. એના પ્રધાન મંડળમાં, સરદારોમાં, સુબાઓમાં ને વિદ્વાન મંડળમાં હિંદુઓ પણ ધણા હતા. તેણે ધર્મભેદ કહાડી નાંખવાને હિંદુઓ ઉપરનો જાણ્યા ને જાત્રાવેરો બંધ કર્યો.

પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૫. અકબર પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવાને તેને પુત્ર સમાન પાળતો. તેના ઉપરના કરના યોગ્ય ઓછા કરીને અધિકારીઓ જૂલમ ન કરે તેની સંભાળ રાખતો. બરાબર ન્યાય મળે તેની દેખરેખ રાખતો. તેણે કોડાં, નોક, કાન વગેરે અવયવો કાપવાની સજા બંધ કરી. દેહાંતદંડ પણ પોતાની પરવા નગી વગર કરવાની કાઈને છુટ નહોતી. લઢાઈમાં પકડાયેલા કેદીઓને ગુલામ કરવાની કે વેચવાની મના કરી. વળા કાઈ પણ અરજદારની અરજ સાંભળી તે ઉપર તરત ધ્યાન આપતો. એની પ્રજા એના ઉપર પ્રેમ રાખતી ને ગુન્હો કરતાં ડરતી. એના શત્રુ પણ એનાથી ડરતા.

જમાખંદી. ૨૬. વેરો ઉધરાવનાર વધારે લે નહિ કે રૈયતને માથે વધારે બોલે પડે નહિ, મટિ તેણે ટોડરમલ પાસે જમાખંદીની નવી રીત કરાવી. તેણે બધી જમીન ફરીને મપાવીને તેની ત્રણ પ્રત બાંધી. ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ. એ પ્રત જમીનમાં નીપજના પાક ઉપરથી બાંધી હતી. પાકનો ત્રીજો ભાગ સરકારમાં લેવાનો

કરાવ્યો. એ સિવાય બીજા અમલદારોના સબળા લાગા બંધ કર્યા. સરકારમાં દાણ ન આપતાં રોકડ આપે તો તે પણ લેવા માટે આંકડો નક્કી કર્યો. આંકડો નક્કી થવાથી ઉપરાતદારનો જૂલમ અટક્યો.

રાજ્યવહીવટ. ૨૭. રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને એણે અહીં અહીં લાખ રૂપિયાની ઉપજના તાબુકા કરાવી તેના ઉપર નવાખ નીમ્યા. એવા કેટલાક નવાખોનો ઉપરી સુખો હતો. એના આખા રાજ્યમાં એવા અઢાર સુખા હતા. એ સુખાઓને પણ પાઠશાહની મંજુરી સિવાય ખૂન કરવાની સત્તા નહોતી. ચાર વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખવાને મૂકી સીરબંધી રાખી હતી. એ સીરબંધીનો ઉપરી ફોજદાર હતો. ન્યાય કરવાને કાજ રાખેલા હતા. ને ગામનો બંદોબસ્ત રાખવાને કોટવાળ હતા. ફોજમાં દસ સ્વારોથી દસ હજાર સ્વારોના સરદારો હતા. તેમાંથી ૫૦૦૦ કરતાં વધારે સ્વારોની સરદારી શાહજાદા કે રજપૂત રાજાઓ પાસે હતી. એવા મોટા સરદારો ત્રીસ હતા. એથી ઉતરતા દરજ્જાના સરદારો ઘણા હતા. નોકરીના બદલામાં જમીન આપવાનો રિવાજ કહાડી નાખી એણે સર્વેના પગાર બાંધી આપ્યા.

આ બધી વ્યવસ્થા “આઈને અકબરી” નામે અકબરના ઇતિહાસમાં અબુલફઝ લેલખીએ.

અકબરના વિદ્વાનો.

૨૮. એના વખતમાં અબુલફઝ ને ફૈઝ નામે બે વિદ્વાન લાઇઓ શાણા સલાહકાર હતા. તેમાં અબુલફઝ એનો મિત્રને પ્રધાન હતો. ટોડરમલ પણ એનો મિત્ર, પ્રધાન ને સલાહકાર હતો. એ વગર માલ-સિંમ, બિરબલ, આનખાનાન ને અજીઝકા વગેરે વિદ્વાન

ને શર સરદારો હતા. વળી એના વખતમાં તાનસેન નામે ગવૈયો ગાયનમાં, ને ગંગ નામે કવિ કાવ્યમાં કુશળ હતા.

અકબરની મહત્તા. ૨૯. અકબરને સર્વ વાતે સુખ હતું. રાજ્ય, પ્રજા, વૈભવ, સરદાર, સલાહકાર એ સર્વ તરફથી સુખી છતાં, એના પુત્રોથી એને મહા દુઃખ થયું. એના બે પુત્રો દારૂના વ્યસનમાં મરણ પામ્યા, ને એને મોટે દીકરે બળવો કર્યો, તથા એના વહાલા મિત્ર અબુલફઝલને ઈ. સ. ૧૬૦૩ માં મરાવ્યો. એજ છોકરાની માઠી ટેવથી ખિન્ન થઈને પોતે મરણ પામ્યો. એટલું છતાં એણે પોતાના પુત્ર ઉપરનો પિતૃપ્રેમ તજ્યો નહિ. સલીમ નકારો નીવડ્યાથી સલીમના દીકરા ખુશરૂને અકબરની પાછળ ગાદી આપવાનો વિચાર ખુશરૂના મામા માનસિંગ તથા બીજાઓએ કર્યો, પરંતુ અકબરે તો સલીમનેજ શિખામણ દેઈ પોતાની સમક્ષ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો તથા એને મળીને ચાલવાને સરદારોને આજ્ઞા કરી. એવો એ મોટા મનનો હતો. અકબર એ હિંદમાં સર્વોત્તમ મુસલમાન પાદશાહ થઈ ગયો. ક્ષત્રી રાજાઓમાં જેવા રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, અશોક ને વિક્રમ થયા, તેવો મુસલમાન પાદશાહોમાં અકબર થયો; પણ હિંદને કમનસીબે એની પછી એવો બીજો કોઈ પણ પાદશાહ થયો નહિ, તેથી એણે ચલાવેલી રાજ્યનીતિ બહુખરી એની સાથેજ નાશ પામી.

પ્રકરણ ૫ મું.

જહાંગીર.

૧. જહાંગીરની વર્તણૂક. ૨. ખુશરૂનો બળવો. ૩. નુર-જહાં સાથે લગ્ન. ૪. અહમદનગર ઉપર ચઢાઈ. ૫. ઉદ્દપુર ઉપર ચઢાઈ. ૬. મલીકબર ઉપર પુનઃ સ્વારી. ૭. શાહ-જહાં ઉપર પાદશાહની અપ્રીતિ. ૮. મહોબતખાનનો બળવો. ૯. જહાંગીરના મૃત્યુ.

જહાંગીરની વર્તણૂક ૧. પાછળ કલા પ્રમાણે સલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરી ભક્ષપર બેઠો. રાજ્યની શરૂઆતમાં તે ન્યાયથી તથા સારી રીતે વર્ત્યો. તેણે ફરિયાદીની અડચણ દાળવા માટે પોતાના મહેલની દીવાલે એક સાંકળ લટકાવી હતી; તે સાંકળ હલાવ્યાથી ઘરમાં ઘંટ વાગીને પાદશાહને જાહેર થતું. તેણે અકબરના સમયના કામદારો કાયમ રાખ્યા. અકબરના ચલાવેલા

જહાંગીર.

સુધારા જરી રાખ્યા તથા

ધર્મની બાબતમાં પ્રભુ ઉપર બળાતકાર ન કર્યો. એ પંડે દારૂ પીનો હતો, પણ લોકોને દારૂ પીવાની તેણે મનાઈ કરી હતી.

ખુશરૂનો બળવો. ૨. જહાંગીર ગાદીએ બેઠો એવામાં તેના પાટવી પુત્ર ખુશરૂ કેદમાં હતો, તે ચાર માસ અંદર છૂટ્યો. તેણે પંજાબમાં જઈ ખંડ કર્યું. જહાંગીરે તેને પકડી કેદ કર્યો તથા તેના લશ્કરને રીબાવીને મારી નાંખ્યું.

નુરજહાં સાથે લગ્ન. ૩. અકબરના સમયમાં કાષ્ઠ ધરાની વખાનો માર્યો પોતાનાં બે છોકરાં લેઈ ભરતખંડમાં આવ્યો, અકબરે તેને આશ્રય આપ્યો. એ ધરાનીને એક નુરજહાં નામે દીકરી અને અશોકખાં નામે દીકરો હતો. નુરજહાં બહુ ખુબસુરત હોવાથી સલીમને તેની સાથે લગ્ન કરવાનું મન થયું, પણ એ વાત અકબરને નહિ ગમ્યાથી તેણે નુરજહાંને કાષ્ઠ શેરઅફઘાન સાથે પરણાવી તથા તે

નુરજહાં.

સરદારને બંગાળામાં જગા આપી, નૂરજહાને તેની સાથે મોકલાવી દીધી. પણ અકબર મરણ પામ્યા પછી નૂરજહાને મેળવવાને જહાંગીરે શેરઅફઘાનને મરાવી નાખ્યો ને પોતે નૂરજહાને પરણ્યો. એ બાદ જેવી ખુશસુરત હતી તેવીજ સલાહ આપવામાં શાશ્ત્રી, ધણીને વશ કરવામાં ચતુર, સંકટ સમયે સાવધાન ને સ્વાર્થ સાધવામાં હેંશિયાર હતી. જહાંગીરની કેટલીક ફૂટેવો એણે છોડાવીને તેને સુધાર્યો. રાજ્યકારભારમાં પણ જહાંગીરને તે સારી સલાહ આપતી. જહાંગીરે નૂરજહાના બાદ અસોફખાને સરદારની જગા આપી ઉમરાવ બનાવ્યો. તે અસોફખા પણ બહાદુર ચતુર ને હેંશિયાર હતો.

અહમદનગર ઉપર સ્વારી. ૪. અકબરે અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું નહોતું. ત્યાંનો રાજા મિર્જા નિજમશાહ હતો, ને તેને મલીકબર નામે એક હુસી વજીર હતો. મલીકબરે અહમદ નગરના રાજ્યનો ધણો ભાગ જીતીને ઔરંગઝેબમાં રાજ્યધાની કરી હતી. તેણે દક્ષિણમાં જમાખંધીની રીત બાંધી હતી. એ રીત ઉત્તરમાં ટોડરમલે બાંધેલી રીતને મળતી હતી એણે જહાંગીરના સરદાર ખાનખાનાનનો પરાજય કરી અહમદનગર જીતી લીધું. ઇ. સ. ૧૬૧૦ તેથી જહાંગીરે પોતાના દીકરા પરવીજ તથા ખાનજહાન લોદી અને રાજા માનસિંગ એ ત્રણેને મલીકબર ઉપર મોકલી ગુજરાતના સુબા અબ્દુલ્લાખાનને પણ તેમની મદદે જવાનો હુકમ કર્યો. પણ અબ્દુલ્લા પહેલો જામ પહોંચ્યો; તેને મલીકબરે હરાવીને નસાડાયાથી ઉપર કહેલા ત્રણે મોગલ સરદારો જુરાનપુરમાં ઝાવણી નાખીને રહ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૨

ઉદેપુર ઉપર આક્રમ. ૫. ઉદેપુરનો રાજા પ્રતાપસિંગ ઇ. સ. ૧૫૬૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેનો પાટવી પુત્ર અમરસિંગ ગાદીએ બેઠો. અકબરે મોટા મનથી પોતાના મરણ પછે અમરસિંગનું રાજ્ય સંતિમાં ચાલતું દીધું. પણ જહાંગીરે ઉદેપુરને વશ કરવાનું ધાર્યું. તેણે પ્રથમ શાહજહાન પરવીજને મોકલ્યો; પણ તે રાજા સાથે સંધિ કરીને પાછો ગયો. બીજાવાર મહેમતખાન નામે

સરદારને મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૭. તેણે એકવાર રાણા ઉપર જ્ય મેળવ્યો. ગુજરાતના સુબા અબદુલ્લાખાને પણ રાણા ઉપર ચઢાઈ કરી એક વાર જ્ય મેળવ્યો. પણ એ કથાથી અમરસિંગ નમ્યો નહિ. તેણે પાદશાહ સાથે સગાઈ કરવાની તો નાજ પાડી, પણ તાબેદારી સુદ્ધાં કબુલ કરી નહિ. આ ઉપરથી પાદશાહે પોતાના વહાલા પણ બહાદુર બેટા ખુરમને એક જગત્ લશ્કર આપી હિંદુપુર મોકલ્યો. તેમણે અમરસિંગને નમાવ્યો, ત્યારે તે શરણે આવ્યો. ખુરમે તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું ને તેના પાટવી કુંવરને પોતાની સાથે પાદશાહની હજુરમાં લેઈ જઈ ખોશાક અપાવ્યો. તથા લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા અપાવી. ખુરમના આ પરાક્રમથી પાદશાહે ખુશી થઈ તેને શાહનો ઇલકાબ આપ્યો ને તેજ ઉપરથી તેનું નામ શાહજહાં પડ્યું. ઈ. સ. ૧૬૧૪.

મલીકંબર ઉપર સ્વારી. ૬. એવામાં માનસિંગ દક્ષિણમાં મરણ પામ્યો, તથા મલીકંબરને પાદશાહી લશ્કર જેર કરી શક્યું નહિ. તેથી પાદશાહે શાહજહાંને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. તથા પોતે પણ માળવામાં જાવણી નાખી પડ્યો. શાહજહાંએ દક્ષિણમાં જઈ વિજયપુરના રાજાને મલીકંબરના પક્ષમાંથી ફેડીને પોતાના પક્ષમાં લીધો. તેથી મલીકંબર તેને નામે થયો. ઈ. સ. ૧૬૧૭. ને અદમદનગર વગેરે લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો. શાહજહાં આ જ્ય મેળવી માંડુમાં જહાંગીરને જઈ મળ્યો. ત્યાંથી બંને ગુજરાતમાં ગયા. ત્યાંથી પાદશાહ શાહજહાંને ગુજરાતનો સુબો બનાવી અધિપતિ ગયો. કેમકે એ દેશ જીત્યા પછી દિલ્લીના પાદશાહોએ જવા આવતી જગા ત્યાં ઠરાવી હતી. આગળ જલદીજ મલીકંબરે ખેડખેડો મુલક પાછો જીતી લીધાથી પાદશાહે શાહજહાંને ફરીને દક્ષિણમાં મોકલ્યો તેણે બીજીવાર મલીકંબરને હરાવીને નમાવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૨૧.

શાહજહાં ઉપર પાદશાહની અમીતિ. ૭. જહાંગીરને આરોગ્ય દીકરા હતા. ખુશરૂ, પરવીજ, શાહજહાં ને સહરિયાર તેમાંથી ખુશરૂ ઈ. સ. ૧૬૨૧ માં મરણ પામ્યો. શાહજહાં બહાદુર હોવાથી પાદશાહની તેના ઉપર વધારે પ્રીતિ હતી. વળી નરજહાંના ભાઈ

અસોદખાંની દીકરી સાથે તે પરણેલો હોવાથી તેની મરજી શાહજહાંને રાજ્ય અપાવવા તરફ હતી; પણ નૂરજહાંના શેરઅફઘાનથી થયેલી દીકરી શહરિયાર વેરે દીધેલી હોવાથી નૂરજહાંનું વલણ શહરિયાર તરફ હતું; તેથી જહાંગીરની પ્રીતિ શાહજહાં ઉપરથી કમી થાય એવો ઉઘોગ નૂરજહાંએ આરંભ્યો. તેવામાં ઈ. સ. ૧૬૨૧ માં ઈરાની લોકે કંદહાર જીતી લીધું. શાહજહાંની સત્તા દક્ષિણમાં જામેલી હોવાથી તે તોડવાને કંદહાર પાછું લેવા સાઈ શાહજહાંને મોકલવાને નૂરજહાંએ જહાંગીરને સમજાવ્યો. તેથી પાદશાહે કંદહાર ઉપર ચડવાને શાહજહાંને હુકમ કર્યાથી તે માંડુ સુધી આવ્યો. પણ ત્યાં તેને પાદશાહની મતલબ સમજવાથી તેણે પાદશાહને લખ્યું કે લશ્કર તૈયાર ન હોવાથી હું જઈ શકતો નથી. ત્યારે નૂરજહાંએ શાહજહાંનું લશ્કર મંગાવી શહરિયારને મોકલવાને કહ્યું. પણ શાહજહાંએ લશ્કર નહિ મોકલતાં બળવો કર્યો ને જહાંગીર તથા શાહજહાંની કેળે મેવાતના જંગલોમાં મળી. શાહજહાં હડીને યુરાનપુર આવ્યો. તેની પછવાડે પાદશાહે પરવીજ, ખાનખાનાન ને મહોબતખાનને મોકલ્યા. તેથી શાહજહાં નાશીને બંગાળે ગયો ને બંગાળા ને બહારપ્રતિ તેણે જીતી લીધા. પરવીજ ને મહોબતખાન તેની પછવાડે પડવાથી તે ફરીને દક્ષિણમાં આવ્યો ને મલીકંબરને મળી ગયો. છેવટે ઈ. સ. ૧૬૨૫ માં તે પાદશાહને શરણે ગયો.

મહોબતખાનનો બળવો* ૮. હવે પરવીજને અને મહોબતખાનને બહુ પ્રીતિ થવાથી તેનું જોર તોડવાને ઇરાદે નૂરજહાંએ મહોબતખાન ઉપર આજ મૂકી તેનો જવાબ દેવાને હજૂરમાં બોલાવ્યો. મહોબતખાન બંગાળામાં ગયો ત્યારે ત્યાંથી કાંઈ સરકારી રકમ તેણે ઉચાપ્ત કરી હતી, એવું તેના ઉપર આજ હતું; પણ તે નૂરજહાંનું કાવતરું છે એમ સમજવાથી મહોબતખાને પોતાના

* મહોબતખાનનો બાપ સુજર ઉદેપુરના રાણા પ્રતાપસિંહનો ભાઈ હતો, પણ મહોબતખાન મુસલમાન થઈ ગયો હતો.

પાંચ હજાર રજપૂતો લઈ પાદશાહ પંજાબમાં હતો, ત્યાંજઈ તેને
કેદ કર્યો, ને પાદશાહના નામથી પોતે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.
પરંતુ જલદીજ નુરજહાંની હોંશિયારીથી પાદશાહ છૂટો થયો, એટલે
મંદોઅતખાન શરણે ગાળ્યો. પાદશાહે તેને દક્ષિણમાં શાહજહાં
ઉપર મોકલ્યો, ત્યાં તેઓ બંને જણ મળી ગયા. એવામાં પરવીજ
તથા મલીકંબર મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૬. મલીકંબર લઢાકમાં
શૂરો ને રાજ્યખટપટમાં પુરો હતો. તેના મૂઆથી અહમદનગરનું
રાજ્ય નબળું થઈ ગયું. પાદશાહ પણ દમના રોગે કાર્મરથી
લાહોર આવતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૭.

જહાંગીરના ગુણ. ૯. જહાંગીર સ્વભાવે બલો ને ઉદાર
પણ દાર્ડીઓ, સ્વછંદી ને વિષયી હતો. નુરજહાંને મેળવવા માટે
એણે શેરઅફઘાનનો ઘાત કરાવ્યો, એ પાપી કર્મ કર્યું. એ વાત
એણે પોતાને હાથે પોતાની નિત્યનોંધમાં લખી છે. એના સમયમાં
ઇંગ્લાંડના જેમ્સ પાદશાહ તરફથી સર ટામસરો નામે અંગ્રેજ
વક્ત્રાલ ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં વેપારના કરાર કરવા આવ્યો હતો,
તેણે એ પાદશાહના દરબારની હાજીકત લખી છે; તે ઉપરથી જ-
ણાય છે કે એના દરબારીઓ લાંચીઆ ને સિપાઇઓ કાંઈક સૂ-
સ્ત હતા, તથા અકબરના વખતના જેટલી એના વખતમાં રા-
જ્યની આબાદી ને ખંદોઅસ્ત નહોતાં.

પ્રકરણ ૬ ડું.

શાહજહાં.

૧. શાહજહાં ગાદિએ બેસે છે. ૨ ખાનજહાન લોહીનો
બળવો. ૩. અહમદનગરનું રાજ્ય છૂટ્યું ૪. અલીમર્દાન-
ખાન. ૫. હિંદની બહાર સ્વારીઓ. ૬. પોતુગીઝોની
કતલ. ૭. જમાબંદીની રીત. ૮. શાહજહાંના શાહબંદા.
ઐરંગઝેબનો દક્ષિણમાં જય. ૧૦ શાહબંદાઓના બળવા.

૧૧. ઝોરંગળેય પાદશાહ થાય છે. ૧૨. પાદશાહને દુઃખ.
૧૩. શાહજહાંના મુલ્ય. ૧૪. શાહજહાંનાં મકાનો ને કામ.

શાહજહાં ગાદીએ બેસે છે. ૧. ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં જહાંગીર

મરણ પામ્યો. ત્યારે

શાહજહાં દક્ષિણમાં

હતો. તેના સસરા

અસોફખાંએ શાહ-

જહાંના મોટા બાઈ

પુશ્પના દીકરા દાવ-

રને પાદશાહ ઠરાવી

શાહજહાંને તેડું મો-

કર્યું, ને દુરજહાંને

કેદ કરી. શાહજ-

હાંએ આગ્રે આવીને

રાજ્ય સ્વાધીન બી-

ધું. દાવર ઈરાનમાં

નાસી મયો, ને શ-

હરિયાર તથા દાનીઆલના દીકરાઓએ પંજાબમાં બળવો કર્યો.

તેમને પાદશાહે મરાવી નાખ્યા. તેણે પોતાને રાજ્ય મળવામાં

મદદ કરનાર અસોફખાં તથા મહોબનખાંને જાગીરો આપી, તથા

દુરજહાંને પચીસ લાખનું શાહીખાણું ગાંધી આપ્યું.

શાહજહાં.

ખાનજહાંનો બળવો. ૨. શાહજહાં દક્ષિણમાંથી આવ્યો

ત્યારે ખાનજહાં લે.દીને ત્યનો સુખો ઠરાવ્યો હતો. તેણે અહમદ-

નગર તથા વિજપુરના રાજાઓને પક્ષમાં લઈ ખંડ કર્યું. પાદશાહે

તે ખંડ સમાવ્યું. ખાનજહાં ઉત્તર બજી નાહો. ત્યાં છુદેલખંડના

સ્થાપત રાજાએ તેને મારી નાંખ્યો.

અહમદનગરનું રાજ્ય છુટ્યું. ૩. અલીકંડના મરણ પછી

તેના પુત્ર કૃતેખાંએ મિર્જા નિન્નમને મારીને એક ખાળકને મા-
દીએ બેસાડ્યો, તેને ખાનજહાંને આશ્રય આપ્યાથી મહોબતખાંએ
તેને હરાવ્યો, તેથી તે તાબે થયો. એણે બેસાડેલા રાજાને ગ્વા-
નિયરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. આગળ શાહજી ભોંસલેએ ખીજા ખા-
ળકને ગાદી આપી અહમદનગરનો કેટલોક મુલક કબજે કર્યો;
તેથી શાહજહાં દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિજયપુર તથા ગોવર્ણકાંડાના
રાજાને જીતીને ખંડીયા ખનાવ્યા, તેથી શાહજી ભોંસલે પણ પાદ-
શાહને ધરણે આવ્યો. હવે અહમદનગરને સહાય કરનાર કોઈ ન
રહ્યાથી પાદશાહે તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૩૭, શાહજી
વિજયપુરના રાજાની આકરીમાં રહ્યો.

અલીમર્દાનખાન. ૪. જહાંગીરના સમયમાં કંઠહાર ઇરાની
લોકોએ જીત્યું હતું. ત્યાં તેમનો સુખો અલીમર્દાનખાન હતો. તેમ-
નાથી કંઠાણીને શાહજહાંને આશ્રયે આવ્યો, તેથી કંઠહાર દિલ્હીની
પાદશાહતમાં ફરીને આવ્યું. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને મોટી
સરદારી આપી. તે શિષ્ટપવિધમાં કુશળ હતો. પાદશાહને લગ્ય
મકાનો બંધાવવાનો શોખ હતો, તેથી તે કામમાં બહુ ઉપયોગી
થયો. મકાનો સિવાય તેણે દિલ્હીને પાણી પૂરું પાડવા માટે જમ-
નામાંથી એક નહેર બંધાવી હતી તે હજી પ્રસિદ્ધ છે.

હિંદની બહાર સ્વારીઓ. ૫. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને
લશ્કર આપી બહુ જીતવા મોકલ્યો. તે એ પ્રાંત લૂંટીને લઈને
લીધે પાછો આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૪. ખીજે વરસે ઉદેપુરના કુંવર
જગતસિંહને ૧૪૦૦૦ સ્વાર આપીને મોકલ્યો; ને પંડે પણ કાબુલ
આવી શાહજહાં મુરાદ તથા અલીમર્દાનખાનને તેની સહાયે મોકલ્યા.
રજપૂતોએ બહાદુરીથી એ પ્રાંત જીત્યો ને પાદશાહે તે ખાલસા
કર્યો. ખીજે વરસે ઉરમેગ લોકે બળવો કર્યો તે સમાવવાને શાહ-
જહાં ઔરંગઝેબ આવ્યો. તે બહુમાં ઘેરાઈ ગયો ને મુશ્કે
લીથી કાબુલ આવી શક્યો. સન ૧૬૪૮ માં ઇરાનીઓએ કંઠહાર
જીતી લીધું; તે પાછું લેવાને સન ૧૬૫૩ સુધીમાં પાદશાહે પોતાના
શાહજહાંઓને મોકલી મૂકી કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયાથી તેઓ

પાછા ફર્યા. એ પછી કાઠ મોગલ પાદશાહે કંદહાર જીતવાનો ફરીને ચત્ન કર્યો નહિ.

પોર્તુગીઝોની કતલ. ૬. શાહજહાં પોર્તુગીઝોને ધિક્કારતો હતો. જહાંગીરના વખતમાં જ્યારે પોતે બળવો કરી બંગાળામાં આવ્યો ત્યારે એણે તેમની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ. પોર્તુગીઝોને હુગલી નદી ઉપર થાણું બેસાડવાની અકબરે પરવાનગી આપી હતી. તે જગા તોપો ગોઠવી મજબૂત કરે છે, એવી શાહજહાંને ખબર મળવાથી તેણે તે જીતી લીધી તથા જે ખ્રિસ્તીઓ મુસલમાન થયા નહિ તેમને મારી નાંખી તેમની સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી.

જમાબંદીની રીત. ૭. શાહજહાંનો વજીર સાયદુલાખાન બહુ ચતુર ને પ્રમાણિક હતો. તેની સહાયતાથી જમાબંદીની જે રીત ઉત્તરમાં ટોડરમલે બાંધી હતી, તેજ ધોરણે એણે એના દક્ષિણના રાજ્યમાં જમાબંદીની રીત ચલાવી.

શાહજહાંના શાહજહાદા. ૮. પાદશાહને ચાર પુત્રો હતા. દારા, ઔરંગઝેબ, શુજા ને મુરાદ. તેમાં દારા બહાદુર, ઉદાર, સ્વતંત્ર વિચારનો, પણ ભોળો ને અવિચારી હતો, ઔરંગઝેબ બહાદુર, અકબરબાજ ને ચતુર, પણ કપટી, લોભી ને ધંધાધ હતો. શુજા દારૂડીઓ ને વિષયી હતો. મુરાદ બહાદુર પણ અકબરહીન ને વિશ્વાસુ હતો. સૌથી મોટો દારા પાદશાહ પાસે હતો, ને ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં, શુજા બંગાળામાં ને મુરાદ ગુજરાતમાં સુબાગીરીપર હતા.

ઔરંગઝેબનો દક્ષિણમાં જય. ૯. ઔરંગઝેબે ગોવળકાંડાના વજીર મીર જુમલાને ફાંડીને પોતાના પક્ષમાં લીધાથી તેણે દર વરસે એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી આપવાનું કબજા કરી સલાહ કરી. એજ રીતે વિજયપુરના રાજાને પણ હરાવીને તાબેદાર બનાવ્યો. આ સમયે બેદરનું રાજ્ય ઘણી નબળી હાલતમાં હતું, તેથી તેના ઉપર સ્વારી કરીને તે રાજ્ય ઔરંગઝેબે ખાલસા કર્યું ૪. સ ૧૬૫૫. બાહાણીરાજ્યના પાંચ ભાગ થયા હતા. તેમાંથી હવે માત્ર એજ રાજ્ય દિલ્લીના પાદશાહની તાબેદારીમાં હયાતી મોગલતા રહ્યાં.

શાહજહાંશીના બળવા. ૧૦. ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં શાહજહાં
 માંદો પડ્યાથી એનો વડો પુત્ર દારા રાજ્યનો કારભાર કરવા લાગ્યો,
 પણ તે એના ખીજા ભાઈએને નહિ ગમ્યાથી તેઓ પોતપોતાને
 પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યા. શુજા રાજ્ય લેવાને બંગાળી લશ્કર
 લઈ કાશી સુધી ગયાઓ, તેની સામા દારાએ પોતાના દીકરા
 સુલેમાનને જયપુરના રાજા જયસિંહ સાથે મોકલ્યો. તેમણે શુજાને
 હરાવી પાછો કઢ્યો. દારાએ મુરાદ તથા ઔરંગઝેમ સામા ગંધ-
 પુરના રાજા જશવંતસિંગને મોકલ્યો. આળી તરફ ઔરંગઝેમે

મુરાદને લખ્યું કે હું રાજ્યપાટ
 ઇચ્છતો નથી ને મારે તો મને
 જઈ ખુદાની ભક્તિ કરવી છે.
 પણ આપણા પિતા પછી કદર
 ખર્મી દારા પાદશાહ થાય તે
 મને પાંદ નથી, ને શુજા દાર-
 ડીઓ હોવાથી રાજ્યોગ્ય નથી.
 તું ખરો મુસલમાન હોઈને
 રાજ્યને યોગ્ય છે, માટે મારા
 વિચાર તને સહાય કરવાનો છે.
 તારી મરજી હોય તો આપણે બંને

જશવંતસિંગ-જેઘપુર.

એકત્ર થઈને દારાને હરાવીએ.

ધર્મના કામમાં દારા અકબરની માફક સ્વતંત્ર વિચારનો હોવાથી
 એને કાદર કહેતા હતા. ભોળો મુરાદ ઔરંગઝેમની કપટબુદ્ધિમાં
 ફસાયો. બંનેએ ઐક્ય કરીને દારાને હરાવવાનું ઠરાવ્યું. ને પોત-
 પોતાનાં લશ્કર લેઈ તેઓ ઉત્તરમાં આવવા નીકળ્યા. મુરાદ માળ-
 વામાં પ્રથમ આવ્યો. તેને રોકવાને જશવંતસિંગ પડેલાજ હતો,
 તેણે મુરાદ એકલાને હરાવવાને બદલે ઔરંગઝેમને આવવા દેઈ
 બંનેનું એકત્ર બળ થવા દેવાનો વખત આવ્યો, એ મોટી જૂઠ

કરી. બંનેને જુદા જુદા હાવવાનો લાગ ગુમાવ્યો તે ફરીને મળ્યોજ નહિ. ઉજ્જન આગળ રજપૂતોએ બંને લશ્કર ઉપર બહાદુરીથી ને દૃઢતાથી હુમલો કર્યો. પણ તેમાં તેઓ કપાઈ ગયા, ને ઘોડાક શાહજાનનું લશ્કર બેઠીને જોધપુર પહોંચ્યા. ઇ. સ. ૧૬૫૭. આ જ્ય મેળવી બંને લાઇઓ આગ્રા તરફ ચાલ્યા. અહીં દારાનો દોકરો સુલેમાન શુજાને હરાવીને હજુ પાછો આવ્યો નહોતો, તેથી દારાના સલાહકરોએ તેના આવના સુધો રાહ જવાને કહ્યું; પણ અવિચારી ને ઉતાવળીઆ દારાને તે વાત ગમી નહિ. તે લશ્કર જમાવી આગ્રાની ગહાર ઔરંગઝેબને અટકાવવા આવ્યો. બંને તરફનાં લશ્કરો આગ્રાના મેદાનમાં સામસામાં થયાં. બંને બાજુનાં સૈન્યો ને સરદારોએ બહાદુરી બતાવી. દારાના રજપૂત લશ્કરે રાજભક્તિ બતાવવામાં મણા રાખી નહિ. પણ એટલામાં દારાના હાથીને બાણ વાગ્યાથી તે ઘોડા ઉપર બેઠો. પોતાના સરદારને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી તે મરાયાની જુમ ચાલી, ને લશ્કર ગભરાટમાં પડ્યું. સરદારનેજ માટે લડનારા લશ્કરે તેને ન દેખવાથી નાસવા માંડ્યું. જે રીતે અનંગપાળ પૂર જીતના સમયમાં હાથે, તેજ રીતે દારાનું પણ થયું, ને ઔરંગઝેબ જ્ય પામ્યો.

ઔરંગઝેબ પાદશાહ થાય છે. ૧૧. ઔરંગઝેબ જ્ય પામ્યા પછી મુરાદ પાસે જઈ તેને રાજ્ય મળવા બાબત મુબારકબાદી આપી; પછી બંને લાઇઓ આગ્રામાં પેઠા. ત્યાંથી બંને જણા દારાની પછવાડે દહી તરફ જવાને નાકળ્યા. રસ્તામાં એક દિવસે મુરાદને ખુબ દાર પાછ તેણે જાહેર કર્યું કે તે તો દારૂડીઆ છે, માટે મુસલમાની મહજબ પ્રમાણે તે રાજ્યવાગ્ય નથી; એમ કહી તેને કેદ કરી દિલ્લા મોકલી દાધા, તથા પોતાના પિતાને કેદ કરી તે પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૬૫૮.

મોગલાઇ પાદશાહોને દુઃખ. ૧૨. મોગલાઇનું રાજ્ય થયું.

ત્યારે શંક્યાંતના પાદશાહ બહાદુર ને રાજ્ય ચલાવવામાં ડાહ્યા છતાં તેમને પોતાના પુત્રો તરફથી પંડા ભોગવવી પડી. પડાણ પાદશાહોના વારામાં સરદારોના બળવા, ભોગલ લોકની સ્વારીઓ અને રજપૂત રાજ્યો સાથે મુદ્દ ચવાથી એ પાદશાહો કાયર થઈ દુઃખી થતા. ભોગલોએ અકબરની રાજ્યનીતિથી રજપૂતોને વશ કરી તેમની પ્રતિ મેળવી હતી. બહારના હુમલા થવાના બંધ પડ્યા હતા, ને તેમના સંરદારો ઉપર દાબ હોવાથી તેઓ ક્વચિતજ સામા થતા; પણ તેમને તેમના શાહજહાં તરફથી પીડા હતી. અકબર સામે સલીમ, સલીમ સામે શાહજહાં ને શાહજહાં સામે તેના ત્રણ પુત્રો થયા. તેમાં ઔરંગઝેબે તેને કેદ કર્યો; ત્યાં તે લગભગ ૧૦ વરસ ૭ ૥ ૭૭ વરસની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૬૬૭ માં મરણ પામ્યો.

શાહજહાંના મુલુ. ૧૩. શાહજહાંએ ગાદીએ બેઠા પછી એના ભાઈ ભાત્રાજના નાશ કરાવ્યો, એ એણે મોટું પાપીકર્મ કર્યું. એ વાત ખરી, તથાપિ તે પછી એવું પાપી કામ એણે કોઇવાર કર્યું નથી. તેના ખાતેસ્વભાવ પાપી નહોતો. એ સ્વભાવ બહાં મે દયાળુ, પણ બાળો હતો. શાહજહાંની મા રજપૂતાણી હતી; એને મકાના બંધાવવાના બહુ શોખ હતો. તે બમદાવાદમાં સુખાહતો. ત્યારે ત્યાં તેણે પોતાને માટ બંધાવવા મહેલ હજી પણ શાહી-ખાગને નામે મશહુર છે. એ શોખ એણે પાદશાહ થયા પછી પૂરા કર્યો. કામદારા પસંદ કરવામાં શાહજહાં બહુ ચતુર હતો. તેણે રાજ્યના બંદેબસ્ત એવા કર્યો કે આખા ભોગલો રાજ્યમાં શાંત રહી. એના સમયમાં દક્ષિણમાં, કંદહારમાં તથા બલ્ખમાં થયેલી લડાઇઓ એના રાજ્યના હદ બહાર હતી. એના ત્રણ વર્ષના રાજ્યમાં ખાનજહાન તથા શાહજહાંએના બળવા સિવાય કોઇ વખત લડાઇ થઈ નહિ, તથા તથા એણે પોતાના પ્રજાને પુત્રસમાન પાળ્યાથી, અને ધર્મ સંબંધી જૂઝમ નહિ થવા દાધાથી એની પ્રજા અકબરના સમય કરતાં પણ વધારે આળાદ, મુખી ને સંતોષી હતી.

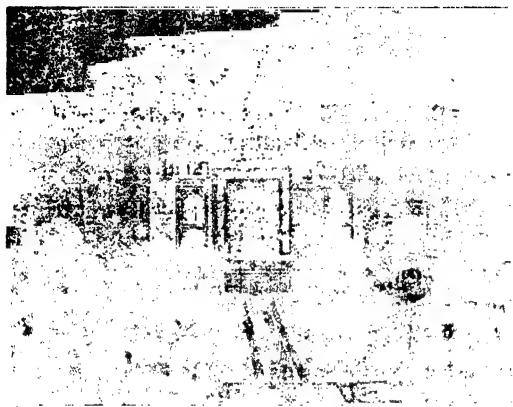
શાહજહાંનાં મકાનો ને કામ. ૧૪. રાજ્યમાં શાંતિ ને આ-

મુમતાજ મહલ એગમ.

બાદી હોવાથી એણે લોકપ્રયોગી કામોમાં ને શોભાયમાન મકાનોમાં રાજ્યધનનો ઉપયોગ કર્યો. એણે દિલ્લીમાં રાજ્યધાની કરી ત્યાં સુંદર આરસની સોનેરી લુમટવાળી હવેલી બંધાવી ઝાંઝા રાપાવ્યાં હતાં; વળી શહેરને પાણી પૂરું પાડવાને જમના નદીથી એક નહેર કરાવી હતી, તે વાત ઉપર આવી છે. તેણે બંધાવેલી સુંદર મસીદ હજુ પણ છે. એની એગમ મુમતાજ મહલ (અસોફખાની દોકરીએ) મરતી વખતે શાહજહાં પાસે વચન માગી લીધું, કે તેણે બીજી એગમ કરવી નહિ, ને મારી ઘોર ઉપર સુંદર મસીદ બંધાવવી, જ્યાં આપણું નામ અમર થાય. પાશાહે તે વચન પાળ્યાં. તેણે બીજી એગમ ન કરી અને એ એગમની ઘોર ઉપર આગ્રામાં આરસનો એક ભવ્ય સુંદર કારીગરના મહેલ બંધાવ્યાં. તે બંધાવતાં ૩૦ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. તેને તાજમહલ કહેછે. તેની બરાબર ઠાંઠ મહેલ દુનિયામાં નથી. તેની પાછળ સવા ત્રણ કોશ

રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું. વળી એણે ૬૫૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચીને
હીરા, માણેક ને રત્નાદિથી જડિત પુંજીનું મથુરાસન (મોરના

તાજમહેલ.

આકારનું આસન) પોતાને ખેસરા માટે બનાવ્યું હતું. એટલું
ખર્ચ કર્યા હતાં, એ પદબ્રુ થયો ત્યારે સોનું, હીરા વગેરે ઝવેરાત
સિવાય ૨૪ કોટી રૂપિયા ખર્ચનામ સિલકે હતા.

પ્રકરણ ૭ મું.

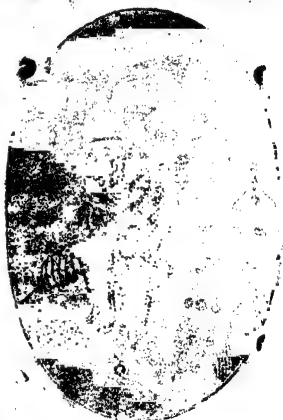
ઔરંગઝેબ.

૧. ભાર્ગવિજ્ઞાનો નામ. ૨. ઉત્તર હિંદનો ખંદાખસ્ત.
૩. ધર્મપ્રપાન ૪. હિંદુઓના ખતરા. ૫. મરેઠી રાજ્યની
સ્થાપના. ૬. રજપૂતો સાથે લડાઈ. ૭. તે સમયે દક્ષિણનાં
રાજ્ય. ૮. વિજયપુર ને ગોવતકોડા જીતી લેછ. ૯. સંભા-
ળો નામ. ૧૦. મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. ૧૧. આ-

હમગીરના રાજ્યકોશદયમાં ખામી. ૧૨. આલમગીરનું
મરણ. ૧૩. આલમગીરના ગુણદોષ.

ભાઈભવિજ્ઞાનોના નાશ. ૧. પિતાને કેદ કરી આલમગીર
નામ ધારણ કરીને ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૬૫૮. તે
પછીનાં આર વરસ પોતાના ભાઈભવિજ્ઞાનોના નાશ કરવામાં ગયાં.
દારા દિલ્લી બચી નાહો, તેથી પછવાડે ઔરંગઝેબ પડ્યો. દારા
ગુજરાતમાં ગયો, ને ત્યાંથી લશ્કર જમાવી અજમેર આવ્યો. ઔરં-
ગઝેબે ત્યાં આવી તેને હનુવ્યાધી તે સિંધમાં ગયો; ત્યાંના એક
તાલુકદારે પકડીને પાદશાહ પાસે મોકલી દીધો. ઔરંગઝેબે તેનો
ધાત કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૯. શુળ અલ્હાબાદ આગળ લશ્કર
જમાવી પડેલો હતો. ત્યાં શાહજહાં સુલેમાન તથા જશવંતસિંગ

તેને જઈ મળ્યા, પણ આ-
વસુ શુળ એ સમયનો લાભ
લઈ શક્યો નહિ; તેથી જશ-
વંતસિંગ જોધપુર જતો રહ્યો,
ને શાહજહાં પાદશાહને જમ
મળ્યો; તેથી શુળ હારીને
આરાકાનમાં નાહો. ને ત્યાં
માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૬૦.
મુરાદને પાદશાહે કેદખાના-
માં જ મરાવી નંખાવ્યો. ઇ.
સ. ૧૬૬૧. અંતે દારા તથા
મુરાદના પુત્રો ગ્વાલિયરના કિ-
લામાં કેદ હતા, તેમને પણ
તેણે મરાવી નંખાવ્યા.

ઔરંગઝેબ.

ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત. ૨. ભાઈભવિજ્ઞાનોના નાશ કરાવ્યા
પછી એણે ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત કરવામાં લક્ષ લગાડ્યું. પ્રથમ
તેણે બિકાનેરના રાજાને વશ કર્યો, ને પછી મીરજુમલાને આસામ

છતવાને મોકલ્યો. પણ ત્યાંના રાજ્યએ ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યાથી તે પાછો આવતો હતો. ત્યાં રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૨.

ધર્મપક્ષપાત. ૩. અકબરે પોતાની સર્વ પ્રજાને સમાન મણીને હિંદુ પ્રજાનું મન વશ કરી લેવાની જે રાજ્યનીતિ ચલાવી હતી, તે શાહજહાં સુધી ચાલી. એ વખતે હિંદુઓએ ઈમાનદારીથી પાદશાહોની નોકરી ખજાની; પણ આલમગીરે એ રીત તોડી. તેણે મુસલમાનોના કેટલાક વેરા માફ કર્યા, ને હિંદુઓના ન કર્યા. હિંદુઓને સરકારી નોકરી આપવી બંધ કરી તથા જાત્રાઓ બરાતી તે બંધ પાડી. પદાણુ પાદશાહો હિંદુઓ પાસેથી જે જીજ્ઞાસા વેરા લેતા હતા, ને જે અકબરે બંધ કર્યો હતો. તે વેરા ઔરંગઝેબે નાંખ્યો. એ વખતે દિલ્હીના લોક ટોળે મળી એ વેરા નહિ નાંખવાની અરજ કરવાને પાદશાહ પાસે ગયા. ત્યારે પાદશાહે ગુસ્સે થઈ એ લોકો ઉપર પોતાના હાથીઓ છોડી મૂક્યા. તેમાં હજારો માણસો છુંદાઈ, ચગદાઈ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે ધર્મમાં પક્ષપાત કર્યાથી એની હિંદુ પ્રજા નારાજ થઈ; ને તેમણે મુસલમાનોથી છૂટા પડવાનું ધાર્યું. ઔરંગઝેબ યુદ્ધકળામાં કુશળ હોવાથી એના સમયમાં મોગલાઈ રાજ્ય સર્વ કરતાં વધારે વિસ્તાર પામ્યું હતું, તે પણ એના મૂઆ પછી એનું રાજ્ય જલદીજ પડી લાગ્યું. તે માત્ર એના ધર્મપક્ષપાતથી હતું. એથી મુસલમાનો એનાં વખાણ કરવા લાગ્યા ને અકબર જેવા ઉત્તમ પાદશાહ કરતાં પણ એને વધારે સાંભાલી આપવા લાગ્યા. પણ તેથી હિંદુઓ નારાજ થયા ને હિંદુમુસલમાન વચ્ચે હાડવેર બંધાયાં તે મટ્યાંજ નહિ.

હિંદુઓના બળવા. ૪ ધર્મ પક્ષપાતથી એના રજપૂત સરદારો એ નથી છૂટા પડ્યા પંજાબમાં નાનકપંથીએના ગુરુ ગોવિંદસિંહે શીખ લોકોને હથિયાર બંધવી તૈયારી કર્યા. જે કે ઔરંગઝેબે તેમને વશ કર્યા તોપણ એના વંશજોના વખતમાં તેઓ બહુ બળવાન થયા. દિલ્હી પાસેના નારનોલ ગામમાં સુતરામીજાતના વેરાગીઓએ બળવો કર્યો. ને તેમણે પાદશાહી લશ્કરને બે ત્રણ વાર હરાવ્યું. એ બળવો આલમગીરે મહા મુશ્કેલીએ સમાવ્યો.

દક્ષિણમાં શિવાજીની સરદારી નીચે મરેડા લોક મોગલાઈ સામા ઉઠ્યા. આત્મમગીરે ચપળતાથી, હાંશિયારીથી ને યુદ્ધકૌશલ્યથી જો કે હિંદુઓને દાખમાં રાખ્યા, તોપણ એના રાજ્યની સધળી મુદત એ લઢાઈઓ લઢવામાંજ ગઈ.

મરેડી રાજ્યની સ્થાપના. ૫. દક્ષિણમાં શિવાજીએ ડાકણ-પટ્ટી ને ઘાટ ઉપરનો ફેટલોક મૂલક જીત્યો, તથા વિજયપુરના પાદ-શાહના લશ્કરનો પરાજય કરી તના અફઝલખાં નામે સરદારને માર્યો. વળી પાદશાહના મામા સાદિસ્તખાનને પણ ધાયત કરી નસા-ડ્યો, ને સુસ્ત લટયું. એજ સા-લમાં શિવાજીનો આપ શાહાજી મરણ પામ્યાથી તેણે રાયગઢમાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. શિવાજીને બળવાન થનો જંઘ ઔરંગઝેમે તેનું જોર તોડવાને પોતાના સરદાર દીક્ષીરખાન, જ-શંતસિંગ શાહનદા મોઆજમ, આજમ વગેરેને લશ્કર આપી વારાફરતી મોકલ્યા. પણ શિવાજી તે સર્વને પૂરા પડ્યો. તેણે હિંદુ-ઓમાં ધર્માભિમાન જીવત કર્યું:

અફઝલખાં.

તથા મોગલોને થકવવાની યુદ્ધકળા મહેકાને શીખરી એ યુદ્ધકળાથી શિવાજી મૂખ્યા પટ્ટી પણ મરેડા આત્મમગીરે જે ! બળવાન પાદ-શાહને પૂરા પટ્ટી શક્યા. એણે મોગલો સાથે મેદાનમાં ઉભા રહી ને કવચિતજ લડાઈ કરી જે. મોગલો ધણ ને પોતાનું લશ્કર કમી હોવાથી તેમના ઉપર જાણે મારવાનું તેણે દુસ્ત ધાર્યું. મોગલો સામા આવે તો ફુગરમાં જરાઈ જઈ ગામમાં લૂંટયાં ને તેમને હેરાન કરી પાછા ઠહાડવાની યુક્તિ કરી. એ યુક્તિથી શીવાજી ફતેહ પામ્યો, તથા તે મરણ પામ્યો ત્યારે એનું રાજ્ય મોગલાઈ સામું ટકર લેવા જેટલું બળવાન થયું.

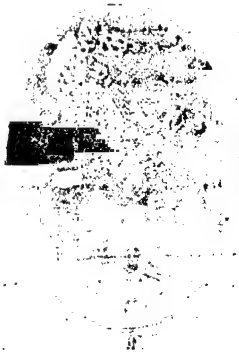
રજપૂતો સાથે લડાઈ ૬. જજીઆવેરો નાખ્યાથી, જનનાઓ
અંધ પાડયાથી, હિંદુઓને સરકારી નોકરીમાંથી બાતલ કર્યાથી તથા
ધર્મપક્ષપાત કરવાથી રજપૂતો આલમગીર ઉપર નારાજ તો હતાજ.
એવામાં જોધપુરનો રાજા જશવંતસિંગ કાશુદ્રમાં સુખો હતો, તે
ત્યાંજ મરણ પામ્યો. તેથી તેનાં બેરાં છોકરાં દિલ્લી આવ્યા. ત્યાં
પાદશાહે તેમને કેદ કર્યા. જશવંતસિંગના બધા છોકરા પ્રથમ મ-
રણ પામ્યાથી આ સમયે એક ધાવણો પુત્ર માત્ર હયાત હતો એ

છોકરાને રજપૂતોના સરદાર
દુર્ગોદાસે યુક્તિથી બહાર મોક-
લી આણુમાં રખાવ્યો ને તેની
જગાએ એક બીજા છોકરાને
ઓડવ્યો. આલમગીરે તે છો-
કરાને માગ્યો ત્યારે તેને પણ
નહિ આપતાં રજપૂતો સામા-
યયા, ને લઢતાં લઢતાં જેટલા
બચ્યા નેમણે જાંને પોતાના
બાળ રાજાને ઉછેરવા માંડ્યો.
રજપૂત આઓ સર્વ જમતા

દુર્ગોદાસ.

નદીમાં ફેદી પડીને મરણ પામી.
એ સમયે ઉદેપુરની ગાદીએ રા-
ણો રાજસિંગ હતો. તેણે જજી-
આવેરો નહિ લેવાને પાદશાહને
શિખામણ પત્ર લખ્યો; પણ
આલમગીરે તે ઉપર લક્ષ આ-
પ્યું નહિ. એવામાં જોધપુરનું
રાજ્ય પાદશાહે ખાલસા કર-
વાનું ધાર્યું. રાઠોડ સરદારો
એથી શુરસે બરાબા ને રાજ-
સિંગ રાણો તેમની વહારે ચ-

રાજસિંગ.

હયો; તેથી પાડશાહે જખરે લશ્કર જમાવી અજમેર આવી રાજ્ય-
સ્થાન ઉજડ કરવાનું ધાર્યું. રાજસિંગ સપાટ મુલક છોડી કુંગરામાં
જરાયા, ને રાઠોડા ખૂબ જુસ્સાથી લડી પાદશાહને થકવવા લાગ્યા.
તેમના સરદાર દુર્ગાદાસ હતા. તેણે યુક્તિયા શાહગઢ અકબરને
ફોકયા ને તેના ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે તેન પાતાના પક્ષમાં લીધા.
એ સમયે આલમગાર ખડુ સંકડામણુમાં ફસાયા. ન જ એની
જગાએ કાંઈ થોડા ધારજવાળા ન હમ અકબરના પાદશાહ હોત તો
તેના નાશ થયા હોત; પણ તે ધારજ રાખ્યા નહી ગલરાતા શે-
રખાંએ માલવદેશને ફસાવવાનું જ યુક્ત કરા હતા, તવા જાતની
યુક્ત કરીને છુટા ગયા. અકબરનું લશ્કર પાદશાહને મળી ગયું ને
તેમના સરદાર તેજરખાને માર્યા ગયા. અકબર નાસીને દુર્ગાદાસ
પાસે આવ્યા. આ સમયે દુર્ગાદાસને ફોકવાને ઘણી લાલચ આપવા
માંડી તથા રોકક લાય મોકલા; પણ દુર્ગાદાસ અચળ રહી ઓ-
રંગજેએ મોકલવા લાય અકબરને વાપરવા માટે આપી તથા તેને
સલામત રાખવા સાર દક્ષિણમાં મરઠાના રાજાના આશ્રયમાં મૂકી
આવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૮૧. એ વખતે શિવાજીના દહ પડ્યા હતા. ને
તેના પુત્ર સંભાજી ગાદીએ હતા; તોપણ પાદશાહના શત્રુને મરઠા
સલામત રાખી શકશે એવા રજપૂતોના મનમાં મરઠાના જળ વિષે
વિશ્વાસ બેઠો હતો; પણ અકબર સંભાજીના કટાણીને ધરાવે ગયા
ને ત્યાં થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યા. અકબરનું બડ સમાવાને
રજપૂતોને વશ કરવામાં પાદશાહે ખડુ જૂલમ કર્યો. તેમના મુલક
લૂંટીને ઉજડ કર્યો. રાયતના કતલ કરાવા, તેમના આઆને પકડી
લઈ જવા માંડા, તથા હિંદુદેવળો તોડાને મસાદા બનાવા. આ ફર
કમોના બહા રજપૂતાએ પણ વાળવા માંડ્યા. તેમણે મસ. દા લૂટી,
મુઘલોના બંધાબંધ કરા કરાના બાળા નાખ્યા. આ પ્રમાણે
થતા કાંઈ પણ ચાકડુ નહી. ૧૬૮૮ દાદાજીમાં મરઠા રાજ્ય વધાર
બળવાન થવાના તથા બકાર શાહગઢ તેમને આશ્રય જવાયા
પાદશાહને પચા પડી, તવા જશન્તસિંગના કુવર અંજીતાસંગ
માટે થાય ત્યારે જયપુરનું રાજ્ય તેને પાછું આપવાની શરતે

રજપૂતો સાથે સંધી કરી. પાદશાહ પોતાનું સર્વે સૈન્ય લઈ દક્ષિણ ઉપર ચઢ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૩ આલમગીરે ૪૬ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેની અહીં મુદત એણે ઉત્તરમાં રહી લઢાકાઓ કરી, ને દક્ષિણ દેશ વશ કરવાને સરદારો મોકલ્યા; પણ તેમનાથી તે કામ ન થયું ત્યારે પંડે દક્ષિણમાં આવ્યો તે મરતા સુધી ત્યાંજ રોકાયો.

તે સમયે દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૭. આલમગીર દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણી રાજ્યનાં વિઝનપુર ને ગોવળકોંડા એ બેજ રાજ્યો હયાતીમાં હતાં. મરેઠી નવું રાજ્ય બળવાન થયું હતું. એ સિવાય દક્ષિણમાં નાના નાના જગીરદારો તથા વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યના વારસોનાં નાનાં રાજ્યો પણ હતાં. લોદી પાદશાહીની પડતીના સમયમાં પોર્તુગીઝે ગોવામાં નાનું સરખું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અંગ્રેજ, ફ્રેંચ ને વલંદા લોકોએ વેપાર અર્થે સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, મુંબઈ, પાંદીચેરી, દારીકલ, માહીમ ને મદ્રાસમાં વખારો કરી હતી. મદ્રાસમાં તેમણે શાહજહાંના સમયમાં કિલ્લો પણ બાંધ્યો હતો, પણ તે વખતે તેઓ રાજ્ય મેળવવાની લાલચમાં પડ્યા નહોતા; માત્ર વેપાર ઉપરજ તેમનું લક્ષ હતું, તેથી પાદશાહનું ધ્યાન તેમના તરફ ખેંચાયું નહિ. તે તો સુમારે દસ લાખ સૈન્ય લાવી દક્ષિણનાં બે મુસલમાની રાજ્યો તથા મરેઠી રાજ્ય જીતવા આવ્યો હતો.

વિઝનપુર ને ગોવળકોંડા જીતી લે છે. ૮. પાદશાહે દક્ષિણમાં આવીને શાહજહાં મોઆજમને મરેઠા ઉપર ને આજમને વિઝનપુર ઉપર મોકલ્યા. મરેઠા રાજા સંભાજીએ મોઆજમના લશ્કરનો નાશ કર્યો. તેથી પાદશાહે તેને લશ્કર આપી ગોવળકોંડા ઉપર મોકલ્યો; ને આજમે વિઝનપુરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તેની મદદ માટે ગયો. ત્યાં વિઝનપુરના લશ્કરને અલ પાણીનો તોડો પાડી એ રાજ્ય જીતીને ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૮૬. મોઆજમે ગોવળકોંડા ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના સેનાપતિને ફેંક્યો ને હૈદરાબાદ હુદી લીધું, તેથી ગોવળકોંડાના પાદશાહે પુષ્કળ ધન આપી સલાહ કરી. પણ ખીજે વરસે એ રાજ્ય ઉપર તેણે અણુચિંતી સ્વારી કરીને

એ રાજ્યની પણ આખર આણી. ઇ. સ. ૧૬૮૭. બીજે વરસે કર્ણાટક ઉપર સ્વારી કરીને તંજવર સુધીનો મુલક તાબે કર્યો.

સંભાળનો નાશ. ૯. દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો જીત્યા પછી પાદશાહે પોતાનું સર્વ સૈન્ય મરેઠાને તાબે કરવામાં રોક્યું. તે વખતે સંભાળ આણસુ ને વિષયી થઇ છંદમાં પડ્યો હતો. તેનો સલાહકાર કબુલા નામે કનોજીએ બ્રાહ્મણ હતો. શિવાજી જેવી ચંચળતા ને હાંશિયારી ન રાખ્યાથી પાદશાહના સરદાર તુકારમખાનને હાથે તે પકડાવો ને માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૮૯.

મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. ૧૦. સંભાળ મરાયાથી મરેઠા નરમ પડશે એમ ધારી મોગલોએ ત્વરાથી મરેઠી કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને રાજ્યધાની રાયગઢ જીતી લીધું. તેમાં સંભાળનો બાળક દીકરો શિવાજી કેદ પકડાયો; તેથી સંભાળનો બાપ રાજરામ શિવાજીને નામે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં મરણ પામતાં તેના દીકરાને નામે રાજરામની સ્ત્રી તારાબાઇએ હાંશિયારીથી રાજ્યનું તથા લઢાઇનું કામ ચલાવ્યું. એ પ્રમાણે વીસ વરસ સુધી પાદશાહે મરેઠાને વશ કરવાને લઢાઇ જરી રાખી, પણ તે સફળ થઇ નહિ. મરેઠાઓમાં શિવાજીએ આણેલું આર્યત્વનું અભિમાન ઔરંગઝેબથી તુટ્યું નહિ, તેમજ તેમને મોગલો સામે લડવાની જે પદ્ધતિઓ શિવાજીએ શિખરી હતી, તે પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલી તેમણે આલમગીરને કાયર કર્યો. તેનો ખજાનો મરેઠા હુટ્ટી લેવા લાગ્યા, ને પાદશાહી જાવણી ઉપર જપો મારવા લાગ્યા; તેથી મોગલો લશ્કર કંટાળી ગયું. તેમનો પગાર ચઢવા લાગ્યો, ને તેઓ એશઆરામમાં પડ્યા, તેથી અંતે પાદશાહે થાકીને મરેઠા સાથે સંધી કરવાનું કહેણ મોકલ્યું. પણ મરેઠાની માગણી પાદશાહથી કશુંલ થઇ નહિ તેથી તે નિરાશ થઇ પાછો ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા ને તે કેદ પકડાવો મુશ્કેલીથી બચીને અહમદનગર પહોંચ્યો.

આલમગીરના રાજ્યકૌશલ્યમાં ખામી. ૧૧. એણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી તે વખતે ત્યાં ત્રણ સત્તા હતી. વિજયપુર, ગોવ-

ળકોડા ને મરેઠા. તેમાં વિળપુર ને ગોવળકોડા જીતવામાં પોતાનું
બળ ગુમાવ્યાને બદલે તેમને મેળવી લેઈ એણે પ્રથમ મરેઠીબળ
તોડ્યું હોત તો પાછળથી બાકીનાં બે મુસલમાની રાજ્ય જીતવાં
એને બારે ન પડત; એટલુંજ નહિ, પણ એના પછી એના વંશજો
મરેઠા આગળ નરમ પડી ગયા, ને મરેઠાને લીધેજ મોગલાઈ
તુટી; તે વખત પણ કદાચ ન આવત. પણ બે મુસલમાની રાજ્યો
પ્રથમ જીતવાની એની ઇચ્છાએ અને મરેઠીબળની ખરી તુલના
એના મનમાં ન હોવાથી એણે ભૂલ કરી.

આલમગીરનું મરણ. ૧૨. એણે મોગલાઈ રાજ્ય વધાર્યું
ખરું, પણ હિંદુઓ તે ટકવા દેશે નહિ, તથા પોતાના છોકરા
માંહોમાંહે લઢી રાજ્યની પાયમાલી કરશે, તેની ફિકરમાં તે પડ્યો.
એવામાં અંતકાળ પાસે આવ્યો હોય એમ તેને જણાયું. તે વખતે
તેને પોતાનાં કરેલાં પાતકો દષ્ટિએ પડ્યાં. પોતાના આપને દુઃખ
દીધું હતું, તથા બાઈબત્રિજનઓનો નાશ કરાવ્યો હતો, તે સર્વ
સાંભરી આવ્યું. મારું શું થશે, ખુદા મને શી શિક્ષા કરશે ને
મારાં પાપકર્મોનો શો જવાબ દેઈશ, એવા પસ્તાવામાં ૮૯ વર-
સની ઉંમરે ૪૯ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો. ઇ. ૧૭૦૭.

આલમગીરના ગુણદોષ. ૧૩. ઔરંગઝેબ શરો, બુદ્ધિવાન,
દઢ મનનો, ઉદ્યોગી, હિંમતવાન, દીર્ઘદષ્ટિવાળો તથા યુદ્ધમાં કુશળ
હતો; પણ તે કપટી, અણુવિશ્વાસુ, સાંકડા મનનો, પક્ષપાતી,
નિર્દય, પાપી ને ધર્મીય હતો. ગમે તેવા સંકટમાં તે ધીરજ ભૂકતો
નહિ, ને પોતાના કોઈપણ સરદારનો વિશ્વાસ કરતો નહિ. તેને
તેના પુત્ર ઉપર પણ ભરોસો નહોતો. દરેકના ઉપર દેખરેખ
રાખવાને એણે બાતમીદારોની જાળ ગુંથેલી હતી; તેથી તેના
સરદારોની પણ તેના ઉપર પ્રીતિ રહેતી નહિ. તે પોતાની મતલબ
સાધવાને કપટ રચના કે પાપ કરતાં બગારે ડરતો નહિ. તે દેખાવમાં
સાદો, શરીરે પાતળો, પણ મજબૂત બાંધાનો હતો. આખા રાજ્યનાં
દરેક કામ ઉપર તે જાતે નજર રાખી હુકમ આપતો. ધડપણમાં
પણ તે ચરમા વગર અરજીઓ વાંચી પોતાના હાથે શેરો કરતો

તેનો ચહેરો હમેશાં હસમુખો રહેતો. તેનાથી દરેક જણુ ડરતા રહેતા. પણ એને કોઈજ ચલાતું નહિ. મુસલમાન પ્રજાને માટે એ બહુ સારો પાદશાહ હતો. એને મોજમજાનો શોખ નહોતો,

રાજ્યધન પોતાના ખાનગી કામમાં વાપરતો નહોતો. પોતાના ખર્ચ માટે તે ટોપીઓ બનાવતો ને તપ્ત ઉપર ન હોય તે વખતે સાદો પોશાક પહેરતો તથા તે ગાયન ને નાચને ધિક્કારતો હતો.

મકરણ ૮ મું.

મોગલાઈ રાજ્યની પદ્ધતી.

આલમગાર પછીના પાદશાહ.

૧. બહાદુરશાહ. ૨. રજપૂતો સાથે સધિ. ૩. રીખ લોકોનો બદાબસ્ત. ૪. બહાદુરશાહના ગુણ. ૫. બહાદુરશાહ. ૬. રજાખરા. ૭. મરઠા સાથે સધિ. ૮. અંગ્રેજોને બગાળામાં જમીનદારો મળ્યા. ૯. મહમદશાહ. ૧૦. સૈયદના નાશ. ૧૧. પાદશાહીના ભાગોનું કુટા પડવું. ૧૨. મરઠાના ચઢતી. ૧૩. નાદીરશાહના સ્વારી. ૧૪. રોહિલખંડ ૧૫. અહમદુરાનીની સ્વારી. ૧૬. અહમદશાહ. ૧૭. આલમગારખાન. ૧૮. અહમદઅબ્દુલ્લીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૯. અહમદ અબ્દુલ્લીના ચાંચા સ્વારી. ૨૦ પાદશાહીનો અંત.

બહાદુરશાહ. ૧. આલમગારના મરણ સમયે એના ત્રણ

દીકરા મોઆઝમ, આઝમ ને કામઅખ્સ હયાત હતા. મોઆઝમ કાઝુલમાન કામઅખ્સ તિમ્નપુરમાં સુમેદાર હતો. આઝમ પાદશાહના સાથે હતો. તે પોતાના પાદશાહ કંહનડાવવા લાગ્યા ને આંગ્રેજોવા નાકબ્બા. ઉત્તરમાં જતો વખતે તેણે સભાજીના દીકરા શિવાજી જે કદમા હતો તે દક્ષિણમાં જેઠ મરેઠી રાજ્યનો ધણી થાય ત્યારે પોતાને મંદદ કરે,

બહાદુરશાહ.

કરે, એ શરતથી તેને છોડી મૂક્યો. મરેડી રાજ્ય સ્થાપનાર શિવાજી ઔરંગઝેબની કદમાંથી નાસી ગયો માટે મોઝો તેને ચોર કહેતા, અને આ શિવાજી નાસી ગયો નહિ માટે એને શાકુ કહેતા. એ નામ આગળ જતાં ગાદીએ ખેડા પછી પણ કાયમ રહ્યું. મોઆજીમે કાબુલમાં લશ્કર જમાવી આજીમ ઉપર ચઢાઈ કરીને આગ્રા આગળ તેને હરાવી માર્યો. તે પછી તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી હૈદરાબાદ આગળ કામળખશને માર્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૮. પરંતુ ગાદીએ ખેડા પછી એણે પોતાના ભત્રિજા તથા બંડખાર ભાઈઓના મગતીઆ સરદારો વગેરે સર્વેને માફી આપી. મોઆજીમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી પાદશાહ થયો, ને જુલ્હીદારખાને તેણે પોતાનો વજર ઠરાવ્યો.

રજપૂતો સાથે સંધિ. ૨. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો, તેવામાં પંજાબમાં નાનકપંથી શીખ લોકોએ બળવો કર્યો, તેમને સળ કરવા તે ઉત્તરમાં ગયો. એ વખતે રજપૂતોએ જજીઆવેરા આપવાની ના કહી બંડ કર્યું. પાદશાહે તેમના ઉપરનો જજીઆવેરા માફ કર્યો તથા અકબરના સમયની રાજનીતિ ચલાવવાનું કબુલ કરી તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા.

શીખલોકોનો બંદાબસ્ત. ૩. શીખ લોકોમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં ગોવિંદસિંહે જે જુસ્સો આપ્યો હતો, તે તેના મરણ પછી ઠાંઈ નાબુદ થયો નહિ. બહાદુરશાહ ગાદીએ ખેડા ત્યારે શીખ લોકોનો ગુરુ બંધુ હતો. તેણે પોતાના લોકોને ઉશ્કેરી મુસલમાનોની મસીદો ભાગી, મુલાઓને માર્યા તથા જમના ને સતલજ વચ્ચેના મુસલમાનોનો સંહાર કર્યો, તેમજ લાહોરથી દિલ્હી સુધીના મુલક હુંટીને પોતાનો અમલ ખેસાઓ. શીખ લોકોને સળ કરવા સારું રજપૂતો સાથે સંધિ કરીને, પાદશાહ પંજાબમાં આવ્યો. તેણે એ લોકોને હરાવીને ઘેરી લીધા. તેથી બંધુ નાસીને કુંગરામાં જઈ ભર્યો. પરંતુ એવામાં પાદશાહ લાહોરમાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૧૨.

પાદશાહના મૃત્યુ. ૪. શીખ લોકોના બળવા સિવાય એના રાજ્યમાં શાંતિ રહી હતી. એણે એના ભત્રિજાઓને નહિ મા-

સ્તાં જાગીરો આપી હતી. એ પાદશાહ જેમ આલમગીર જેવો ચપલ નહોતો. તેમ તેવો તે પાપી પણ નહોતો.

જહાંગીરશાહ. ૫. જહાદુરશાહના વજીર જુલ્હીકારખાની મદદથી ખીજા શાહજહાંએને મારી જહાંગીરશાહ પાદશાહ થયો, પણ તે રાંડીબાજ ને દુરાચરણી થવાથી તેના બત્રિજા ફરોખશીરે બળવો કર્યો, ને તેને તથા જુલ્હીકારખાને મારી નાંખ્યાં.

ફરોખશીર ૬. ફરોખશીરના મુખ્ય સહાયક બહાર ને અલ્લા-આદના સુબેદાર સૈયદ હુસેન ને સૈયદ અબદુલ્લા નામે એ બાઇઓ હતા; તેમાંના અબદુલ્લા વજીર થયો ને હુસેન સેનાપતિ થયો. હુસેને જંધપુરના રાજા અજીતસિંહ સાથે સત્તાહ કરી તેની દીકરી સાથે પાદશાહનું લગ્ન કરાવ્યું. ત્યાંથી હુસેન પં તખ્તમાં ગયો ને શીખ સરદાર બંધુને તથા સાથીઓને પકડીને રીઆવી રીઆવી માર્યાં. આ પ્રમાણે રીઆઇ મરવાનું કબુલ કર્યું, પણ તેમણે પોતાનો ધર્મ ન તજ્યો. શીખ લોકોનો બંદોબસ્ત કરી હુસેન દક્ષિણમાં ગયો.

મરેઠા સાથે સંધિ. ૭. હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંના સુબેદાર ચીનટીલીયખાં અથવા અસોફજા જેને નિજામ ઉલમુલ્ક કહે છે તે હતો. તેની પાસેથી ત્યાંની સુબાગીરીનો અખત્યાર હુસેને લેઈ મરેઠા સાથે સંધિ કરી. એમાં એનું કર્યું કે મરેઠાએ આજ સુધીમાં જીતેલા મુલક તેમણે રાખવો ને દક્ષિણની તથા તથા સરદારશાખી એટલે કે ઉપજાના દશાંશ તેઓએ લેવો, ને તેના બદલામાં તેમણે પાદશાહને દર સાત પંદર લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી, ને પંદરહજાર સ્વારથી ચાકરી કરવી. એ વખતે મરેઠાની ગાદીએ શાહુ રાજા

નિજામ ઉલમુલ્ક.

હતો; તે તેનો મુખ્ય પ્રધાન બાલાજી વિશ્વનાથ મદા ચતુર પુરુષ હતો. ઉપરના કરાર પાદશાહ પાસે કબુલ કરાવવા માટે હુસેન દશ હજાર મરદા સાથે બાલાજી વિશ્વનાથને લેઈ ઉત્તરમાં આવ્યો. પણ પાદશાહે એ કરાર કબુલ નહિ કર્યાથી તેણે પાદશાહને મરાવી નાંખ્યો. ઈ. સ. ૧૭૧૯.

અંગ્રેજોને બંગાળમાં જમીનદારી મળવી. ૮. ફરોખશીખ-રના વખતમાં બંગાળના સુબા મીરજીદર સામા ફરિયાદ કરવાને અંગ્રેજ કંપનીના માણસો આવ્યા. તેવામાં પાદશાહ માંદો હતો તે તેના હકીમો તેને આરામ કરી શક્યા નહોતા, તેથી આવેલા અંગ્રેજોમાં ડાક્ટર હેમીલ્ટન હતો, તેણે દવા કરી પાદશાહને આરામ કર્યો; તેથી પાદશાહે તેને ધનામ માગવા કહ્યું, ત્યારે તેણે બંગાળના ૩ તાલુકાની જમીનદારી તથા કંપનીના માલના હાસલની માફીની સનંદ માગી, તે પાદશાહે આપી. ઈ. સ. ૧૭૧૫.

મહમદશાહ. ૯. ફરોખશીરના મૃત્યુ પછી સૈયદલાઈએ પાદશાહી કુળના એક નાના બાળકને ગાદી આપી તે ત્રણ માસમાં મરણ પામ્યો; તેથી તેમણે બહાદુરશાહના એક પૌત્ર મહમદશાહને ગાદી આપી. ઈ. સ. ૧૭૧૯.

સૈયદનો નાશ ૧૦. મહમદશાહે ગાદીએ બેઠા પછી એની માની મસલતથી સૈયદનો નાશ કરી તેમનાથી છૂટા થવાનું ઇચ્છ્યું. એ સૈયદના સામાવળીઆમાં દક્ષિણનો સુબો અમોદ્દજ ને અયોધ્યાનો સુબો સાદતખાં મુખ્ય હતા. અમોદ્દજએ દક્ષિણમાં બળવો કર્યો; તેને સજા કરવાને પાદશાહને લઈ હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો. પણ રસ્તામાંજ પાદશાહે હુસેનને મરાવી નાંખ્યો. તેનું વેર લેવાને સૈયદ અમદુદ્દલા લશ્કર લેઈ પાદશાહ સામે આવ્યો, તેને પાદશાહે હરાવી માર્યો. ઈ. સ. ૧૭૨૦. પાદશાહે અમોદ્દજને વજર નાંખ્યો, પણ તેને પાદશાહનો સ્વભાવ નહિ ગમ્યાથી તે દક્ષિણની સુબાગીરી ઉપર ગયો. તે સ્વતંત્રપણે અમલ ચલાવવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૭૨૪.

પાદશાહીના પ્રાગોર્થ હુલા પડવું. ૧૧. અયોધ્યાનો સુબેદાર સાદતખાં પાદશાહનો વજર થયો, પરંતુ તે પણ ઈ. સ. ૧૭૩૨

થી સ્વતંત્રપણે અયોધ્યાની સુઆગીરી કરવા લાગ્યો; અંગાળાના સુબેદાર મુર્શિદકુલીખાને ઢાંકેથી મુર્શિદાબાદમાં ગ્રાદી કરી. ઇ. સ. ૧૭૨૫ થી સ્વતંત્ર થયો. કર્ણાટકનો નવાબ પણ દિલ્લીથી છૂટો થઈ નિજામ અસોફજીને તાણે આગ્યો. અજમેરની આસપાસનો મુલક જોધપુરનો રાજા અહતસિંહ પચાવી પડ્યો.

મરેઠાની ચઢતી. ૧૨. બાલાજી વિશ્વનાથ ઇ. સ. ૧૭૨૮માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો બાહરાવ પેશ્વા થયો. તે બહુ બહાદુર ને રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરુષ હતો. પિલાજી ગાયકવાડ, રાણાજી સિંધીયા, ઉદ્ધવજી પરમાર ને મલ્હારાવ હોલ્કર, એના મુખ્ય સરદારો હતા. જોધપુરના રાજા અહતસિંહનો કુવર અમેસિંગ ગુજરાતનો ને જોધપુરનો રાજા જેસિંગ માળવાનો સુબેદાર હતો. ગાયકવાડ ગુજરાત, હોલ્કર માળવા, ને સિંધીયા બુદ્ધેલખંડ છતવાને યત્ન કરવા લાગ્યા, તેમાંથી ગુજરાતનો થોડો ભાગ, માળવા અને બુદ્ધેલખંડ એટલું મરેઠાઓને મળ્યું.

નાદીરશાહની સ્વારી. ૧૩. ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં ઈરાનની

ગાદીએ નાદીરશાહ નામે પાદશાહ થયો. તેણે એક બેરાવર સૈન્ય લેઈ કાબુલ ને કંદહાર છતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૭૩૭. કાબુલમાં હિંદની પાદશાહતની નયળી હાલત એના સાંભળવામાં આવી, તેથી તેણે બીજો વરમે હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી. કરનાલ આગળ હિંદી ને ઈરાની લશ્કરનો મુઠાપલો થયો; તેમાં મોગલ સૈન્ય હાર્યું ને પાદશાહ, નિજામ ને સા-

નાદીરશાહ

દત્તખાં નાદીરને શરણે આવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૩૬. નાદીરે દિલ્લી આવી લોકોને દુઃખ નહિ દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ ખીજે દિવસે નાદીર મરાયાની જીમ આજ્ઞાથી શહેરના લોક ધરાનીઓ ઉપર તુટી પડ્યા ને તેમને મારી નાંખ્યા. તેથી નાદીરે શહેરમાં કતલ ચલાવવા આજ્ઞા કરી, ને થોડા વખતમાં ૩૦ હજાર માણસોનો ધાણુ કહાડયો. નાદીરે પૈસા મેળવવાને આ સ્વારી કરી હતી, તેથી તેણે ખજાનામાંથી રોકડ, ઝવેરાત વગેરે લીધું. ખીજા અમીર ઉમરાવ ને રૈયતને લૂંટી તથા સુબેદારો પાસેથી ખંડણી મેળવી સુમારે ૨૦ થી ૩૦ કરોડ સુધીનું રોકડ તથા મયૂરાસન ને કાલીનૂર લીધે લેઈ પાછો તે ઈરાન ગયો; તથા સિંધ, મુઝતાન, માયુઝ ને કંદહારના મુઝક તેણે પોતાના રાજ્યમાં મેળવ્યા; પણ ઈરાન ગયા પછી નાદીરશાહ માર્યો ગયો, તેથી તેના એક સરદાર અહમદ દુરાનીએ કંદહાર ને કાબુલ કબજે કરી ત્યાં દુરાની રાજ્ય સ્થાપ્યું.

રાહીલખંડ. ૧૪. અહમદશાહના વખતમાં યુમદખાન જાતના રાહીલા નામે પઠાણ લોક અગ્રણી ને હિમાલયની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા ને લૂંટફાટ ચલાવી બરેલીમાં ગાદી કરી સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. પાદશાહે તેમના ઉપર સ્વારી કરી તાબે કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૪૫.

અહમદ દુરાનીની સ્વારી. ૧૫. ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અહમદશાહ દુરાનીએ પંજાબ ઉપર ચડાઈ કરી ને સરહિંદ જીતી લીધું; તેથી શાહજહાં અહમદ તેની સામે આવ્યો ને તેને હરાવી પાછો કાઢ્યો. મોગલોએ આ છેલ્લો જ જય મેળવ્યો, તે પછી થોડીજ મુદતમાં પાદશાહ મરણ પામ્યો. શાહજહાંના મયુગસન ઉપર ખેસનાર ને તાજમાં કાલીનૂર પહેરનાર છેલ્લો મોગલ પાદશાહ એજ હતો. એજ સાતમાં મરેડાનો રાજા શાહુ તથા અસોદખ પશુ મરણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૭૪૮.

અહમદશાહ. ૧૬. અહમદશાહ પછી તેના શાહજહાં અહમદશાહે ગાદીએ ખેસીને સાદતખાંના દીકરા સફરજંગને વજીરાત આપી. તે રાહીલાને વશ નહિ કરી શક્યાથી મહારાવ હોલ્કર

તથા જ્યાપા સિંધીઆને ચોથાઇ વસુલ કરવાની રજા આપી ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે રાહીલાને વશ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૨. એવામાં અહમદ દુરાની બીજાવાર હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો, પાદશાહે તેને પંજાબ પ્રાંત આપી પાછો કાઢ્યો. એ વાત સફદરજંગને નહિ ગમ્યાથી તે અયોધ્યા ને અલ્હાબાદ પ્રાંત લઈ છુટો થયો; તેથી નિજામ અસોફજીનો પાટવીપુત્ર ગ્યાસુદ્દીન વજીર થયો. તેને પાદશાહ સાથે અણુનાવ થવાથી તેણે પાદશાહને મારી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૪. ને પાદશાહના કાઢાને આલમગીર બીજાં એવું નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો.

આલમગીર બીજાં. ૧૭. હવે પાદશાહના હાથમાં સત્તા રહી નહિ. જે બળવાન હોય તે વજીર થઈ પાદશાહને કમજો રાખે કે ગમે તેને પાદશાહ બનાવે. મોગલાઈ નબળી થઈ. સુઆ સ્વતંત્ર થયા ને પાદશાહી ખંડણી અટકા. મરેઠા બળવાન થયા ને આખા હિંદમાં લૂંટફાટ કરીને પોતાની સત્તા બેસાડવા લાગ્યા. બીજાં આલમગીર માત્ર નામનો પાદશાહ હતો. સઘળી સત્તા ગ્યાસુદ્દીનના હાથમાં હતી. તે સ્વભાવે ચપલ, અવિચારી ને ઉતાવળીઓ હતો. તેણે દુરાની પાસેથી પંજાબ પ્રાંત છતી લીધો.

અહમદ અબદલીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૮. પંજાબની છતનું વેર વાળવાને અબદલીએ હિંદ ઉપર ચઢી આવી લુંટ ચઢાવી ધન મેળવ્યું. અયોધ્યાના નવાબ સુબુદ્દીન પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા ભરતપુરના જાટ રાજા ઉપર સ્વારી કરીને મથુરાના હજારો જત્રાળુઓને વિના વાંકે માર્યા, આ પ્રમાણે ફેરફારીને નજીબુદ્દીનનાં એક રાહીલા સરદારને પાદશાહનો સેનાપતિ ઠરાવી તે પાછો ગયો.

અબદલીની ચોથી સ્વારી. ૧૯. અબદલી ગયા પછી ગ્યાસુદ્દીને રઘુનાથરાવ પેશ્વાની મદદથી દિલ્લી લીધી ને નજીબુદ્દીનને નસાડ્યો. પેશ્વા ત્યાંથી પંજાબ ગયો ને તે પ્રાંત છતી ત્યાં એક મરેઠા સરદારને સુબો ઠરાવી પોતે દક્ષણમાં ગયો. આ સમાચાર સાંભળી પેશ્વાને સજ્જ કરવાને અબદલીએ ચોથી સ્વારી કરી. એવામાં ગ્યાસુદ્દીને બીજાં આલમગીરને મારી નાંખ્યો ને એક બીજાં

છાંકરાને ગાદીએ બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૮. પશુ તેને કાઠએ માન્ય કર્યો નહિ. વડો શાહજાદો શાહઆલમ નાશી ગયો; તે આગળ જતાં પાદશાહ થયો. દક્ષિણમાં મરેઠાએ નિજમને હરાવી તાએ કર્યો હતો; હવે તેમનો કાઠ શત્રુ રહ્યો નહોતો, તેથી તેમણે અબદલીને હરાવી મોગલાઈ ઉધી વાળવાની જખરી તૈયારી કરીને પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં અબદલી સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં તેમનો નાશ થયો.

પાદશાહીના અંત.

૨૦. અબદલીએ પાછા જતાં શાહઆલમને ગાદી આપી હતી. એ શાહઆલમ નામનો પાદશાહ થયો. એ સમયે અયોધ્યા ને પ્રયાગ સુબહદવલા પચાવી પડ્યો. રાહીકાનો સરદાર નજબુદ્દવલા પશુ સ્વતંત્ર થયો. દક્ષિણમાં નિજમ ને કર્ણાટકનો તથા બંગાળાનો નવાબ સ્વતંત્ર થયા. મહીસરમાં હૈદરઅલીએ સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય એજ અરસામાં સ્થાપ્યું. ગુજરાત, માળવા,

શાહઆલમ.

બુદ્દલખંડ, ઓઢીઆ ને મહારાષ્ટ્ર પેશ્વાને તાએ હતાં. સિંધમાં બુદ્દા બુદ્દા અમીરો સત્તાધારી હતા, ને તેઓ અબદલીના ખંડીઆ હતાં. કાબુલ, કંદહાર, પંજાબ ને મુલતાન અબદલીના તાબામાં હતાં. એટલે દિલ્હી ને આગ્રા એ એજ પ્રાંતો પાદશાહના તાબામાં હતા. ને તે પશુ માત્ર નામના હતા; કેમકે એ પ્રાંતો મરેઠા વારંવાર હુમ્મી લેતા. છેવટે ગુલામકાદરે ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં પાદશાહને બાંધજો કરી કેદ કર્યો; તેને સિંધીઆએ છોડાવી પોતાને કબજે લીધો. સિંધીઆ પાસેથી બંધેજ સરદાર લેક સાહેબે તેને

છાંડાળ્યો. શાહઆલમ ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં મૂઆથી તેનો શાહ-
જાદો અકબર નામનોજ પાદશાહ થયો. અકબર સરકાર એને જે
આપતા તે ખાધને જેસી રહેતો. તેની પાસે કાંઈ રાજ્ય નહોતું.
ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં તે મરણ પામ્યાથી તેની જગ્યાએ મહમદ
અહાદુરશાહ થયો; તેણે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના યજ્ઞવામાં ભાગ લીધાથી
તેને પકડી રંગુનમાં કેદ કર્યો; ત્યાં તે ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ
પામ્યો. એ સર્વથી છેલ્લો પાદશાહ ગયો.

પ્રકરણ ૯ મું.

મોગલોર રાજ્યનું પુનરાવલોકન.

૧. સારા મોગલ પાદશાહો. ૨. પાદશાહીનાં પડતીનાં
કારણ. ૩. મોગલ પાદશાહોનાં કામ. ૪. વેપારનો વધારો.
૫. હિંદનો ધણી કેણ થાય ?

સારા મોગલ પાદશાહો. ૧. મોગલોના ૧૭ પાદશાહ થયા.
તેમાં પાદશાહ નામને યોગ્ય એવા તો ૧૪ પાદશાહ થયા. છેલ્લા
ત્રણ પાદશાહ તો માત્ર નામનાજ હતા. એ પાદશાહોમાં મદાન
અકબર સર્વત્તમ હતો. એણે હિંદુઓ ઉપરથી જત્રાવેરો, માથા-
વેરો વગેરે વેરા કાઢી નાંખ્યા. હિંદુ રાજાઓ સાથે કમગંધ
કરી તથા તેમને મોટા હોદ્દાની નોકરીઓ આપી તેમનાં મન
મેળવ્યા. એ રાતથી હિંદુઓ પાદશાહના મદદગાર થયા. શાહ-
જાહાં સુધી એ રીત ચાલા. શાહજાહ પણુ બલો ને અકબરને
પગલે ચાલનારો હતો. ઔરંગઝેબના પુત્ર અહાદુરશાહે પણુ રજ-
પૂતોનાં મન મેળવી લેઈ પાદશાહી તારવાને યુક્ત કરી, પણુ તે
જલદીથી મરણ પામ્યા. તેથી તે પાર પડી નીલ.

પાદશાહીનાં પડતીનાં કારણ. ૨. અકબરે સર્વને સરખા
ગણી ધર્મભેદ કાઢી મોગલાઈ મજબુત કરવાને જે રીત ચલાવી
હતી, તે ઔરંગઝેબે તોડી. તેણે હિંદુઓ ઉપર જજાઆવેરો

નાંખ્યો, જુલમ કર્યો, ને તેમને નોકરીમાંથી બાતલ કર્યાં. આ પ્રમાણે
 ધર્મભેદ પ્રસિદ્ધ કરવાથી હિંદુઓ તેમના ઉપર ક્રોધે બરાબ; પરંતુ
 તે યુદ્ધકૌશલ્યમાં કુશળ હોવાથી સમયમુચ્ચતા, ને ચપળતા વાપરી
 પોતાનું રાજ્ય સાચવીને વધારી શક્યો, પણ એણે કુસંપનાં જે
 બીજ રાખ્યાં તેનાં કડવાં ફળ એના વંશજોને આપ્યાં પ યાં.
 એના વંશજો નબળા નીકળ્યાથી તેમના સંરક્ષણ માંહેમાંહે લઠી
 મરવા લાગ્યા, ને તેમાંનો જે જોરાવર હોય તે વજીર થઈ પાદ-
 શાહને રમકડા માફક નચાવવા લાગ્યો; તથા પોતાની મરજીમાં
 આવે તેને પાદશાહ બનાવેને ઉઠાડે, એવા વજીર પાદશાહ બનાવનાર
 કહેવાતા. પાદશાહ બનાવનાર વજીરોમાં જુદશીકારખાં, બે સૈયદ
 લાઇઓ, ને ગ્યાસુદ્દીન ગણાય છે. પાદશાહો નબળા ને વજીરો
 કુસંપી ને આપમતલખીઆ જોઈ દુનના સુખાઓ પણ પાદશાહતથી
 છૂટા પડી સ્વતંત્ર થઈ ગયા. પાદશાહત આવી સ્થિતિમાં આવી
 છતાં બહાદુરશાહ સિયાય કોઈ પણ પાદશાહે હિંદુઓને મેળવી
 લેવાની મહેનત કરી નહિ, ખરૂં કહીએ તો તેમનામાં દર્ધદ્રષ્ટિ ને
 રાજ્યકૌશલ્ય હતુંજ નહિ. પાદશાહતની પડતીના વખતે રજપૂતોની
 પડતી થઈ હતી, પણ મરેઠા પોતાનું બળ નિરતર વધાર્યા જતા
 હતા, તેથી તેમણે અંતે મોગલાઈ વલ્લનું થડ કાપ્યું.

મોગલ પાદશાહોનાં કામ. ૩. મોગલ પાદશાહો વંત કે
 આગલા પઠાણ પાદશાહો કરતાં સારા હતા, તોપણ તેમણે રૈયતને
 માટે સારાં કામો થોડાંજ કર્યા છે. લોકકલ્યાણનાં અને પ્રજાની
 આબાદીનાં કામ કરવામાં તેઓ પઠાણ પાદશાહો કરતાં ભાગ્યેજ
 સારા હતા. અકબર અને શાહજહાંએ રૈયતને સુખી કરવાની, ન્યાય
 આપવાની ને આબાદી રાખવાની મહેનત કરી હતી. પણ એ બે
 પાદ કરતાં બાકીનાએ રાજ્યવૈભવ ને મોજશોખ ભોગવવામાં તથા
 મુલકો જીતી મોટાઈ વધારવામાં પોતાનો કાળ ગુમાવ્યો હતો.
 અકબરે વિદ્વાને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત કરી. તે વખતે રાજ્યમાં
 દરબારી બાષા ફારસી હતી. તેમાં તેણે સંસ્કૃત ગ્રંથોના તરજુમા
 કરાવ્યા, વળી આદને અકબરી અને અકબરનામું નામે ઇતિહાસના

મથો એના વજર અબુલકાસમે લખ્યા હતા. જહાંગીરે પોતાની હકીકત પોતેજ લખી છે, પણ એ સિવાય કંઈ વિશેષ કંઈએ કર્યું નથી. તેમણે હિંદુ પ્રજામાં વિદ્યાબ્યાસ વધારવા તરફ કંઈ લક્ષ ન આપ્યું તેથી હિંદો વિદ્યા ધરી, બંધ પક્ષી ને અંતે નાશ પામવાની સ્થિતિમાં આવી; તેથી તેમનામાં વહેમ વધ્યા ને કેટલાક નઠારા રિવાજો દાખલ થઈ તેઓ અત્યમ સ્થિતિમાં આવતા ગયા.

વેપારનો વધારો. ૪. મોગલાઈ વારામાં પહેલાં કરતાં યુરોપ સાથે વેપારનો ધણો વધારો થયો. એ વધારો આ દેશના વેપારીઓએ પરદેશમાં જઈને કર્યો નહોતો, પણ પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં આવવાથી થયો હતો. સિકંદર લોદીના સમયમાં પોર્તુગીઝો આ દેશમાં આવી યુરોપ સાથેનો વેપાર ચલાવવા લાગ્યા. તેમને નફો મળતો જોઈ યુરોપના ખીજ દેશોના લોક પણ આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવવા લલચાયા, ને અકબર તથા જહાંગીર પાદશાહના સમયમાં તેઓ આ દેશમાં આવવા લાગ્યા; તેથી આ દેશના માલનો પુષ્કળ હિઠાવ થવા માંડ્યો. કારીગરો કમાવા લાગ્યા ને તેથી તેઓ નવા નવા યુગર ઉત્પન્ન કરી આ દેશની કારીગરી ખીલવવા લાગ્યા.

હિંદનો ધણી કોણ થાય ? ૫. મોગલ પાદશાહો નમ્રણા થયા, સરદારો કુમંધી થયા ને સુઆઓ સ્વતંત્ર થયા; પણ તેઓ મોગલાઈનું ધણીપણું ગખવાને ઈચ્છતા હતા. મોગલોની નમ્રણાઈ જોઈ તથા તેમનો પોતાના તરફ ધર્મભેદ ને જૂલમ જોઈ હિંદુઓ મોગલાઈ તોડીને હિંદના ધણી થવા ઈચ્છવા લાગ્યા. પણ હિંદુઓ તરફથી લડનાર માત્ર મરેઠાજ હતા. તેમણે સંપ કરી હિંદુ-ખજ એકન કર્યું નહિ. રજપુતોને લુટીને પાયમાલ કર્યાથી તેઓ તેમની સહાયે આવે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા, તેથી હિંદ તરફથી મરેઠા એકલા મોગલાઈ સામા થયા. એ રીતે હિંદુ મુસલમાન માંહેમાંહે લડીને નમ્રણા થયા અને અંતે એની લઢાઈમાં ત્રીજાને ફાંચ્યું, સને ૧૭૬૧ ની હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની મોટી લઢાઈમાં મરેઠીખજ તટ્ટકું; પણ મોગલાઈનો તો અંતજ આવ્યો. એ લઢા-

ઈઓ વખતે એક ત્રીજી પ્રજા તટસ્થપણે જોતી હતી. તે પ્રજાને તે વખતે પૂર્વમાં સૂર્યોદય થયો હતો. યુરોપથી વેપાર કરવાને જે પ્રજા આ દેશમાં આવી હતી તેમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ મુખ્ય હતી. તે પણ હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને ઉત્સાહી હોવાથી પોતપોતાની સત્તા જમાવવાને માંહોમાંહે લડી મરી. તેમાં આખરે અંગ્રેજ લોકો ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં ફતેહ પામ્યા. ફ્રેંચને હરાવી અંગ્રેજોએ હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને યત્ન કર્યો. માંહોમાંહે લડીને નબળા થયેલા હિંદના જુદા જુદા મુસલમાન હાકિમોને તેમણે પ્રથમ હરાવ્યા, પછી મરેઠાને અને છેવટે શાખને હરાવી તેઓ હિંદના ધણી થયા.

માગ ચોથો.

મરેઠી રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

શિવાજી.

૧. મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુ રાજ્ય. ૨. મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૩. મરેઠી સરદારો. ૪. શાહાજી. ૫. શિવાજીનો જન્મ. ૬. શિવાજીનો ઉદય. ૭. શિવાજી રાજા થાય છે. ૮. આર્યધર્મ તારણ ચુકિત. ૯. શિવાજી કેદ પકડાય છે. ૧૦. શિવાજી કેદમાંથી છૂટે છે. ૧૧. શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨. શિવાજીનો અંત. ૧૩. રાજ્યની મજબૂતી.

મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુરાજ્ય. ૧. ઈ. સ. ની શરૂઆત સુધી મહારાષ્ટ્રમાં જાણવાજ્ઞે રાજ્ય નહોતું. આગળ જતાં તેનો ફટલોક ભાગ શાહાકુળના રાજાઓના તાબામાં આવ્યો. તે પછી એ દેશમાં ચાલુક્યોનું રાજ્ય થયું. ચાલુક્યો પછી દેવગીરી કે દોલતાબાદમાં જાદવોનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય અક્ષાઉદ્દીન ખૂનીએ તોડ્યું, ત્યારથી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત દિલ્લીની પાદશાહતમાં આવ્યો.

મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૨. મહમદ ગંધાપા વખતમાં ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં હુસેન ગંગુએ આહલ્લીરાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યારે મહાસદ્દ દેશ તેના તાબામાં આવ્યો. એના વંશજોની નબળી સ્થિતિમાં એ રાજ્યના સરદાર સ્વતંત્ર થયા. તે વખતે મહારાષ્ટ્ર દેશ અહમદનગર ને વિજયપુરના રાજાના તાબામાં વહેંચાઈ ગયે.

મરેઠા સરદારો. ૩. એ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર મુસલમાની રાજ્યમાં વહેંચાયો, તોપણ જુના રાજ્યકુળના વંશજો ને નાના નાના જગીરદારો રહ્યા હતા. તેઓ જગીર ખાઈ, એ મુસલમાની રાજ્યોમાં નોકરી કરતા. એ વગર મુસલમાની લશ્કરમાં પણ ઘણા મરેઠા નોકર હતા. મુલ્કી કારખાતે ત્યાંના આહલ્લો કરતા હતા. આ પ્રમાણે અહમદનગરના મલીકંબરના લશ્કરમાં જાદવરાય કરીને એક જાદવકુળનો દશ હજાર સ્વારનો સરદાર હતો. તેની સહાયતાથી બાંસજી કુળનો માલોજી કરીને એક મરેઠા હતો, તે પાંચ હજાર સ્વારનો સરદાર થયો. એમ કહેવાય છે કે ઉદેપુરના રાણા અન્નેસિંગના જે કુંવર દક્ષિણમાં જતા રહ્યા હતા. તેના વંશનો એ માલોજી હતો એ કુંવરથી માલોજી દશમો પુરુષ હતો.

શાહાજી. ૪. માલોજીને શાહાજી નામે દીકરો હતો. તેનો વિવાહ જાદવરાયની દીકરી જીજ્ઞાષા વેરે થયો હતો; તેથી શાહાજી અહમદનગરના રાજ્યમાં આગળ પડતો થયો. મલીકંબર મૂળ પછી તેનો દીકરો કુતેહખાન શાહજહાંને તાબે થયો. ત્યારે શાહાજીએ એક ખીજા રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો ને અહમદનગરનો કટલોક મુલક પાછો મેળવ્યો, તેથી શાહજહાં પડે દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિજયપુરનું રાજ્ય ખંડીકે બનાવ્યું ને અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. તેથી શાહાજી વિજયપુરની નોકરીમાં રહ્યો. એ શાહાજીને જે જગીર મળેલી હતી. એક સતારા પાસે ને બીજી તંજાવરમાં.

* અલ્લાઉદ્દીન સામા ચનાર ઉદેપુરના રાણા લીમસિંહના દીકરો અલેસિંહનો કુંવર સજનસી દક્ષિણમાં ગયો. એ સજનસીથી દશમી પેઢીએ માલોજી થયો. સજનસી, દુલીપજી, સિવાજી, ભોરાજી, દેવરાજ, જયસેન, મોકલજી, ખેલુજી, જનકોજી, માલોજી.

શિવાજીનો જન્મ. પ. શાહજીને જન્મ્યાધર્મી શિવાજી નામે પુત્ર થયો. ઈ. સ. ૧૬૨૭. એને કૃળવણી આપવાને શાહજીએ કાંડેવ નામે બ્રાહ્મણને રાખ્યો; તેણે તેને સાક્ષર નહિ કરતાં રાજ્યનીતિ ને યુદ્ધકળા સારી રીતે શીખવી. શિવાજીની મા પણ્ય એક રજપુતાણાને જ જો એવો એને ઉપદેશ આપતી. શિવાજીના ગુરુ રામદાસસ્વામી હતા.

શિવાજીનો ઉદય. ૧. શિવાજી મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એણે પોતાનું પનાક્રમ બતાવવા માંડ્યું. એણે આસપાસના ઘાટી લોકો પોતાના લશ્કરમાં એકઠા કર્યા. એ લોક પંતીનું કામ કરતા ને શિવાજી બોલાવે ત્યારે આવવાને તેના હુકમમાં રહી આસપાસના મુલકો લૂંટી લેતા. એ લૂંટમાંથી શિવાજી તેમને બાગ આપતો.

શિવાજી.

તેથી તેમને પગાર આપવાની ગરજ પડતી નહિ. એટલું જ નહિ

પશુ શિવાજી બોલાવે ત્યારે લુંટની લાલચે તેઓ ખુશીથી હાજર થતા. આ પ્રમાણે મરેડી રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરુષે પ્રથમ લુંટનો ધંધો આરંભ્યો. આગળ જલદીજ એણે વિજયપુરના તાખાના કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને ત્યાં પોતાનો લુંટનો ખજાનો ભરવા માંડ્યો. આ વખતે શાહજી વિજયપુરના રાજ્યમાં નોકર હતો, તેથી તેના ઉપર વિજયપુરવાળાએ દબાણ કર્યું. ત્યારે શિવાજીએ મોગલાઈ મુલક ઉપર લુંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે એક વખત મોગલોનો તો બીજો વખત વિજયપુરનો મુલક લુંટવા લાગ્યો. અંતે શિવાજી વિજયપુરનો મુલક લુંટતો બંધ ન પડ્યો, ત્યારે ત્યાંના હાકમે શાહજીને કેદમાં નાંખ્યો; તેથી શિવાજી શાહજીને શરણે આવ્યો. ને તેની સહાયતાથી પોતાના પિતાને છોડાવી, પ્રથમ પ્રમાણે તેના હિલોમ જાગી રાખ્યો; ત્યારે વિજયપુરના હાકમે અફજલખાં નામે એક મોટા સરદારને લશ્કર આપી શિવાજી ઉપર મોકલ્યો. આ સરદાર સાથે રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરી જ્ય મેળવાય તેમ નહિ હોવાથી તેણે છળ કરી જ્ય મેળવવાની યુક્તિ કરી. પ્રથમ તેણે સલાહનું કહેણ મોકલી પ્રતાપગઢનાં કિલ્લા આગળ તેની મુલાકાત લેવાનું કરાવ્યું. એ મુલાકાત વખતે દગાથી તેને મારીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. ઈ. સ. ૧૬૫૯. અફજલખાં મરાયાથી વિજયપુરને વધારે હાથ પેટા ને શિવાજી વધારે જોરપર આવ્યો તેણે લશ્કરનો વધારે જમાવ કરી મોગલાઈ મુલકમાં લુંટ ચલાવી. એ સમયે દિલ્હીની ગાદીએ ઔરંગઝેબ હતો તે પોતાના ભાઈઓનો નાશ કરવામાં રોકાયેલો હોવાથી તેણે શિવાજીને છેડ્યો નહિ, પણ તેમાંથી પરવાયા પછી તરતજ સાહિસ્તખાંને જોરાવર સૈન્ય આપી શિવાજીનો નાશ કરવા મોકલ્યો. શિવાજી મોગલો સામા નહિ થતાં કુંગરામાં ભરાયો. મોગલોએ પુના જીતીને ત્યાં મુકામ કર્યો. શિવાજીએ ઓચિંતાં આવીને રાત્રે તેમના ઉપર છાપો માર્યો. તેથી મોગલો ગભરાયા ને સાહિસ્તખાં નાસતાં નાસતાં ધાયત્ર થયો. ઈ. સ. ૧૬૬૨. એ પ્રમાણે વિજયપુરને બાદશાહી લશ્કર ઉપર જ્ય મળ્યાથી તેનું લશ્કર વધારે તેજપર આવ્યું.

શિવાજી રાજા થાય છે. ૭. એ વખતે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સુરત એ મોટું બંદર હતું. મોટા મોટા વેપારીઓ અને શાહુકારો ત્યાં રહેતા હતા. તેઓ દુનિયાના ઘણાખરા જાણીતા દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા. ત્યાં ચોરાશી બંદરના વાવટા હોતા હતા, ને આઠ લાખ માણસની વસ્તી હતી. આજનું મુંબઈ તે, તે વખતનું સુરત હતું. એ સુરત લુટવાની શિવાજીએ હિંમત કરી ને એક દિવસ સુરત ઉપર ચઢ્યો ને તે લુટીને ખૂબ ધન તથા માલ લઈ ગયો. એવામાં એનો બાપ શાહાજી મરણ પામ્યાથી શિવાજીએ પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવી, રાયગઢમાં રાજ્યધાની કરીને પોતાના નામના શિક્ષા પડાવ્યા. ઈ. સ. ૧૬૬૪.

આર્યધર્મ તારણ યુક્તિ. ૮. કોંડદેવ બ્રાહ્મણના ઉપદેશથી, મહાભારત ને રામાયણની કથા સાંભળ્યાથી, તથા તેની મા અને મુરતી શિખામણથી, શિવાજીમાં આર્યત્વનું અભિમાન આવ્યું હતું. નાનપણથીજ તેને આર્યધર્મ તારવાની અને મુસલમાની ધર્મનો નાશ કરવાની ઉત્કંઠા થઈ હતી. જે અભિમાન અને ઉત્કંઠા એનામાં આવ્યાં હતાં, તે એણે પોતાના લશ્કરમાં ને લોકોમાં આપ્યાં; તેથી તેના લોકો પણ તેની સાથે શુભ પ્રેરણાથી દોરાયાથી એણે આખા મહારાષ્ટ્રમાં જંગતિ પ્રદિષ્ટ કરી, તેણે પોતાનું કાર્ય સ્થાપવાને જ્યાં જળ ચાલે એવું નહોતું ત્યાં પ્રારંભમાં જળ ને કળ વાપર્યાં. નાનપણથી મહાન કાર્ય કરનારને કોઈ કોઈ વાર એવા જળભેદ કર્મો કરવાની ફરજ પડે છે; તોપણ તેથી એ કાર્ય સ્તુત્ય તો નાજ ગણાય.

શિવાજી કેદ પકડાય છે. ૯. શિવાજી બળવાન થવાથી મોગલ પ્રાદેશાલને તથા વિજ્ઞપુરવાળાને તેનો ડર લાગ્યો. અને તેનો નાશ કરવાનું ઈચ્છવા લાગ્યા. શાહાજી વિજ્ઞપુરની મોકરીમાં હોવાથી શિવાજીને તેના તરફનો ભ્રમ હતો, તે સમયે એટલે તે છૂટથી મહાસલાહ લાગ્યો. તેને મોગલોઈ ને વિજ્ઞપુરનાં ગામ લૂટ્યાં, જ્યાં ને ત્યાં કર્યા. તેમના કિલ્લા લીધા ને ખીજા કેટલાકે બંધાવ્યા.

એ પ્રમાણે તેને મળ્યુત થતો જોઇ પાદશાહે પ્રથમ જોધપુરના રાજા જશવંતસિંગને તેના ઉપર મોકલ્યો; પણ એ રજપૂત રાજા અંદરખાનેથી શિવાજીની ચઢતી ને મુસલમાનોની પડતી ઇચ્છતો હતો, તેથી તે શિવાજીને મળી ગયો. આ સાંભળી ઔરંગઝેમે તેને ત્યાંથી ખસેડી પ્રથમ પંજાબમાં ને પછી કાશ્મીરમાં મુખો બનાવ્યો. ને શિવાજી ઉપર જેપુરના રાજા જયસિંગને મોકલ્યો. શિવાજી સમય વરતી જયસિંગની સલાહથી પાદશાહને શરણે ગયો. ઔરંગઝેમે તેને દિલ્લી બોલાવ્યાથી જયસિંગની બાહેધરીથી તે તથા તેનો કુંવર સંભાજી દિલ્લી ગયા, પણ એ બાપ દીકરાને પાદશાહે કપટથી કેદ કર્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૬.

શિવાજી કેદમાંથી છૂટે છે. ૧૦. જયસિંગની બાહેધરીથી શિવાજી આવ્યો હતો, છતાં તેને કેદ કર્યો એ વાત તેને ગમી નહિ. તેથી તેનો છુટકારો ચલાવતો હતો, શિવાજી પણ ઔરંગઝેબના માથાનો કપડો હતો. તેણે પોતાનો છુટકારો થવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો ને તેમાં જયસિંગે સહાય કરી. શિવાજી માંદો થયો હોય એવો દાંગ કરી સાધુ-સંતાને મોટા મોટા ટોપલામાં મિઠાઈ વહેંચવા લાગ્યો. પ્રથમ તો પાદશાહે મીઠાઈના ટોપલાની પણ બરાબર સંભાળ રખાવી હતી, પરંતુ કેટલીક મુદતે એ દેખરેખ નરમ પડી એટલે શિવાજી અને તેનો પુત્ર બંને મીઠાઈના ટોપલામાં ખેસી નાસી ગયા. એ રીતે કપટથી છૂટીને શિવાજી અને તેનો પુત્ર રાયગઢ આવ્યા. ત્યાં આવી તેણે વધારે જોસથી મુલકો લૂંટવા તથા જીતવાનું કામ ચલાવ્યું. પાદશાહી સરદારોને યુક્તિથી તથા કપટથી વશ કરીને તેણે પોતાનું કામ કાઢી લીધું. ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં એણે બીજી વાર સુરત લૂંટીને ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં પોતાની તુળા સોનાથી કરાવી તેનું દાન કર્યું.

શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૧. શિવાજી જેવો લઢાઈમાં શૂરો, કામ કાઢી લેવામાં ત્યુર ને મુલકો જીતવામાં ચપળ હતો, તેવોજ તે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવામાં હોંશિયાર ને કાળજીવા-

જા હતો. પોતાની રૈયત દુઃખી ન થાય તેવી તે કાળજી રાખતો. મુલકો લુટીને, જીતીને અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાનું કામ કાઢીને શિવાજી જેટલો પ્રખ્યાત થયો છે, તેટલો કે તેથી વધારે પ્રખ્યાત તે મુલકો સાચવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં ચતુરાર્થ બતાવ્યાથી થયો છે. તે કામ કાઢી લેવામાં કપટ ને કૂરતા કરતો, પણ કામ સાધ્યા પછી દયા બતાવતો; એટલે એનો જાતિ સ્વભાવ કૂર કે નિર્દય નહોતો, અને તેથીજ તે મુલકો જીત્યા પછી તેનો ખરાબર મંદોબસ્ત રાખતો. એણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને, ઈન્સાફ આપવાને, ગુન્હો અટકાવવાને, જમા વસુલ કરવાને અને તે બધા ઉપર દેખરેખ રાખવાને અધિકારીઓ નીમ્યા હતા; તેજ પ્રમાણે પોતાની હજુરમાં એણે આઠ મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યા હતા. દીવાની, ફૈજદારી, લશ્કરી, પગાર આપનાર, દફતરી વગેરે ખાતાનો ઉપરી એક એક પ્રધાન હતો, અને તે બધાનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન કે પેશ્વા હતો.

શિવાજીનો અંત. ૧૨. રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યા પછી તે દક્ષિણમાં તંજાવર ગયો; ત્યાંની પોતાના આપની જાગીરની અરબી ઉપજ લેવાનો કરાવ કરી ત્યાં પોતાના ભાઈ વ્યંકાજીને કારભારી નીમ્યો. ઈ. સ. ૧૬૭૬. તંજાવરથી પાછા આવી તેણે કિલ્લા બંધાવ્યા. લશ્કરનો મંદોબસ્ત કર્યો ને રાજ્યની મજબુતી કરી. એ ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો.

રાજ્યની મજબુતી. ૧૩. શિવાજીએ એક નાના જાગીરદાર-માંથી વધીને ઔરંગઝેબ જેવા જેરાવર પાદશાહના સમયમાં મસ્તી વખતે એક બળવાન મરેડી રાજ્ય પોતાના પુત્રા માટે વારસામાં મૂક્યું; પણ તેના પુત્રો તેના જેવા નીકળ્યા નહિ; તેથી એ રાજ્યનો પાદશાહે જડમૂળથી નાશ કર્યો હતો. પણ શિવાજીએ મરેડી રાજ્યની ઈમારતનો પાયો એવો મજબુત ચણ્યો હતો કે તે ઝડી રહી. તેણે મરેડા લોકોમાં જે શૌર્ય, સાહસ, યુદ્ધકળા, આયાબિમાન ને મેઘગતિસ્કાર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તે યુદ્ધોથી એના સરદારોએ પોતાના નવજા રાજના સમયમાં પણ મરેડી રાજ્યની

પડતી થતી અટકાવી. શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ એ રાજ્યની પડતી થતી અટકાવવામાં સહાયમૂલ થઈ.

મકરણ ૨ જી.

શિવાજી પછીના રાજાઓ.

૧. સંભાજી. ૨. રાજારામ. ૩. તારાખાઈ. ૪. મરેઠી રાજ્યના બે ભાગ. ૫. શાહુરામ. ૬. રામરામ. ૭. મરેઠી રાજ્યની આખર.

સંભાજી ૧. શિવાજીને બે પુત્ર હતા—સંભાજી ને રાજારામ. તેમાંનો વડો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ બેઠો. તે શિવાજી જેવો બહાદુર પણ મૂંઝે હતો. કનુષા નામે બ્રાહ્મણની સોળતમાં પડી તેણે રાજ્યની ખરાબી કરી. સન ૧૬૮૩ માં ઔરંગઝેબ દક્ષિણે જતવાને આવ્યો ને પાંચ વરસમાં તેણે વિજયપુર ને ગોવળકોંડાના રાજ્ય જીત્યાં ત્યાં સુધી સંભાજી સુસ્ત થઈ બેસી રહ્યો. મુસલમાનોની માંહોમાંહેની લઢાઇનો લાભ એણે લીધો નહિ. વળી વિજયપુર ને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો ખલસા થયાથી તે બંને રાજ્યના સિંપાઇઓ મરેઠાને આવી મળ્યા, તોપણ સંભાજીએ એના બાપ જેવી ચપલતા ને હોંશિયારી રાખા તેનો ઉપયોગ કર્યો નહિ. એ અમૂલ્ય સમય એણે મોજમજમાં ગુમાવ્યો. એવામાં પાદશાહના સરદાર તુકારમખાન સંગમેશ્વરમાં એને પકડી લીધો. પાદશાહે તેને મુસલમાન થવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે તારી શાહખાદી પરણાવે તો થાઉં, એમ કહી તેણે પેાખરને ગાળા દીધી, તેથી પાદશાહે તેને મરાઠી નાંખ્યો. સંભાજી પકડાયા પછી તેની સ્ત્રી તથા છોકરા પણ પકડાયા, તેમને ઔરંગઝેબે કેદમાં રાખ્યાં. ઇ. સ. ૧૬૮૬.

રાજારામ. ૨. મરેઠાનો રાજા પકડાયાથી પાદશાહ ખુશી થયો. તે સમજ્યો કે હવે મરેઠી રાજ્યનો નાશ નજીક આવ્યો; પણ તે

એની બૂલ હતી. રાજ પકડાયાથી મરેડા નાઉમેદ થયા નહિ. શિવાજીએ આણેલું આર્યત્વનું અભિમાન અને જુસ્સો હજી નરમ પડ્યાં નહોતાં. સઘળા મરેડી સરદારોએ એક મતથી સંભાળનાં દીકરા શિવાજીની વતી કારભાર કરવાને સંભાળના ભાઈ રાજરામને ઠરાવ્યો; ને ઔરંગઝેબ સામા શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે લઢાઈ ચલાવી. પાદશાહ સામે આવે તો નાસી જવું ને બીજે ઠેકાણે જઈ તેના લશ્કર ઉપર છાપો મારવો, ને તેનો અગ્નિનો લૂંટી તેને નાણાંની તાણુ પાડવી. પાદશાહ મરેડી કિલ્લા જીતે તો મરેડા મોગલાઈ મુલકમાં જઈ લૂંટ કરે. આ પ્રમાણે મરેડા મોગલોને હેરાન કરવા લાગ્યા, મોગલ સિપાઈઓ પણ પહેલા જેવા ચંચળ નહોતા. તેમના સરદારો મોજલા ને આળસુ થઈ ગયા હતા. વળી મોગલ સરદારો લાંચીઆ પણ હતા, તેથી વખત આવે મરેડા તેમને લાંચ આપીને છુટી પણ જતા, એ લાંચ પણ 'તેરા પુણ્ય તેરે દ્વારે' જેવી હતી. મોગલાઈમાં લૂંટ કરી તેજ પૈસા મરેડા લાંચમાં આપતા. એક તરફ મોગલો મરેડી મુલક જીતતા, તો બીજી તરફથી જઈ તેમનો જીતેલો મુલક મરેડા પાછો લેતા. મરેડાએ રાજરામને કશ્ચાંકટના જીજગઢમાં રાખ્યો હતો; તેથી મોગલોએ જીજને ઘેરો ઘાલ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૪. ઘેરો ઘાલનાર કામખંદ ને જુલ્હીકારખાં હતા. તેમને અણખનાવ થયાથી મરેડાએ હેરાન કર્યા, તેથી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી વાંદીવાસ ગયા. એ ઉપરથી પાદશાહે શાહજહા કામખંદને બોલાવી લીધો ને જુલ્હીકારને જીજ જીતવા હુકમ કરીધો. તેણે જીજગઢ જીત્યો પણ લાંચ લઈ રાજરામને નાસી જવા દીધો, ઇ. સ. ૧૬૯૮. રાજરામ જીજથી સતારે આવી રા. જધાની કરી ને ગોદાવરી સુધીના મોગલ મુલકમાંથી ચોથ ઉધરાવી. એવામાં તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦.

તારાખાઈ. ૩. પોતાના પુત્ર શિવાજીને ગાદીએ બેસાડી રાજરામની સ્ત્રી તારાખાઈ રાજ્યકારભાર કરવા લાગી. એ બાઈએ પણ બહાદુરી ને અપજતાથી લઢાઈનું કામ આગળ ચલાવી મોગલોને કાયર કરવા માંડ્યા. પાદશાહને પોતાનું કેટલુંક લશ્કર ઉત-

રમાં મોકલવું પડ્યું, તેથી તેનું દક્ષિણમાં લશ્કર કમી થયું. પગાર ચઢી ગયાથી લશ્કરના લોકોનું મારવા લાગ્યા આથી અંતે 'ઔરંગઝેબે' થાકીને સલાહનું કહેણ ચલાવ્યું. તેથી મરેઠા ઉન્મત્ત થયા ને મોટી મોટી માગણી કરવા લાગ્યા; તે પાદશાહથી કબુલ ન થઈ અને તે નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા, તેથી તે કેદ પકડાતો મુસ્કેલીથી બચી અહમદનગર પહોંચ્યો. ને થોડી મુદતમાં ત્યાંજ મરણ પામ્યો. તે પછી આજીમે સંભાળના દીકરા શિવાજી (શાહુ) ને છોડી મૂક્યો.

તારાબાઈ.

મરેઠી રાજ્યના બે ભાગ. ૪. શાહુએ દક્ષિણમાં આવી મરેઠી રાજ્યનો દાવો કર્યો. પરંતુ તારાબાઈએ વાંધો લીધો કે એ સંભાળનો ખરો દીકરો નથી—કોઈ ધુતારો છે; પણ બાળા મરેઠી સરદારો શાહુને આવી મળવાથી તેનું જોર વધ્યું; તેથી તારાબાઈ કોલ્હાપુરમાં જઈ રહી. એ પ્રમાણે શિવાજીના રાજ્યના બે ભાગ થયા. મોટા દીકરાના વંશજ સતારામાં ને નાનાના વંશજ કોલ્હાપુરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

શાહુરાજ. ૫. શાહુને ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં ગાદી મળી. તેણે બાલાજીને પોતાના પેશ્વાની જગા આપી. શાહુ મોગલ દરબારમાં ઉછરેલો હોવાથી તેને મોજમજ ભોગવવાનો શોખ હતો; તેથી એણે રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. સવળો કારભાર પેશ્વાને સોંપવાથી તેઓ રાજ્યમાં કરતા કારવના થયા. બાલાજી ઇ. સ. ૧૬૨૦

માં ગુજરી ગયાથી શાહુએ તેના મોટા દીકરા બાહુરાવને પેશ્વાઈ આપી. બાહુરાવ પણ એના આપ જોવા બહાદુર હતો. તે પોતાના રાજાનો મત લેઈ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે પણ પોતાનું ધાર્યું તેના મનમાં ઉતારી, તે પ્રમાણે કરતો. તે રાજાને નામે કારબાર કરતો. તેથી સમજા મરેડી કરકારો તે માન્ય કરી તેની આજ્ઞામાં રહેતા. તે ઈ. સ. ૧૭૪૦ માં મરણ પામવાથી તેનો વડો પુત્ર બાહુરાવ પેશ્વા થયો. બાહુરાવને પેશ્વાઈ ન મળે માટે કેટલાક મરેડા સરદારો સામા થયા; પણ બાહુરાવે ચતુરાઈથી તેમનું કાંઈ ચલાવવા દીધું નહિ. શાહુરાજ ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો.

રામરાજા. ૬. શાહુને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેના નામનું એક વર્ષીઅતનામું બાહુરાવ પેશ્વાએ રજુ કર્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે શિવાજીના વંશમાં ગાદી રાખી રાજાની વતી રાજ્યનો કુલ કારબાર પેશ્વાએ કરવો. એ રીતે બાહુરાવે રાજાની મંજૂરીથી પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની કરવાનો યત્ન કર્યો. મરેડી રાજ્યમાં એ પક્ષ હતા. મરેડા ને બાહુરાવ. પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થાય તો રાજ્યમાં બાહુરાવનું ચલાવવા થાય, તેથી મરેડા સરદારો સામા થયા; પણ અતે એ વર્ષીઅતનામું મંજૂર રહ્યું ને પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થઈ. પેશ્વાએ રાજરામના દીકરા શિવાજીના પુત્ર રામરાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રામરાજાએ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવાનો યત્ન કર્યો. પણ તે નિષ્ફળ થયો. તેથી સતારાની આસપાસના કેટલાક મુલક રાખી બાકીના રાજ્ય ઉપર પેશ્વાને કારબાર કરવા દીધા. નવા પેશ્વાને પાલડી બંધાવવાનું કામ માત્ર રાજા પાસે રહ્યું. રામરાજા ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં મરણ પામ્યો.

મરેડા રાજ્યની આખર. ૭. રામરાજાને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેણે ભોંસલ કુળના એક શાહુ નામે છોકરાને કાંઈ લીધો, ને બીજા શાહુ ને નામે રાજા થયો. તેણે ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં પેશ્વાઈ સ્વતંત્ર થવાનું મહનત કરી. પણ પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે દીકરાને કંઠ કર્યા. એ શાહુ કેદમાંજ મરણ પામ્યો. પણ જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લીધું ત્યારે

અંગ્રેજ સરકારે સતારાની ગાદીએ શાહુના દોઢરા યાગાસાહેબ ઉપર પ્રતાપસિંગને ખેસાડ્યો. ને પંદર લાખની ઉપજનો મૂલક તેને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં તેના ઉપર ફોતુરનું તહોમત આવ્યા-થી તેને ગાદીએથી ઉઠાડી તેના બાઈ આપાસાહેબને ખેસાડ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મુઆયી તેનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં અંગ્રેજ સરકારે ખાસસા કર્યું. એ રીતે શિવાજીના સ્થાપેલાં મરેઠી રાજ્યની આખર આવી. એ રાજ્ય ૧૮૫ વર્સ ચાલ્યું. એ રાજ્યની કાલ્હાપુરની શાખા અઘાપિ હયાત છે.

પ્રકરણ ૩ નું.

પેશવાનું સ્વતંત્ર થવું.

૧. બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૨. બાજીરાવ. ૩. મરેઠી સત્તાનો વધારો. ૪. બાજીરાવના ગુણ. ૫. બાલાજી. ૬. પેશ્વા રાજ્યની સ્વતંત્ર થાય છે.

બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૧. શિવાજીએ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી જે આઠ પ્રધાન નીમ્યા હતા, તેમાં પેશ્વા સર્વનો ઉપરી હતો. શાહુ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી પેશ્વા માત્ર નોકરી કરતા. રાજા મરજીમાં આવે તેને પેશ્વાની જગા ઉપર નીમી શકતો. પણ શાહુ રાજા મોજશોખમાં પડ્યો ને રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. રાજ્યકારભાર સર્વ પેશ્વાને સોંપ્યો તેથી તેનું બળ વધ્યું. પહેલો પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ બહુ બુદ્ધિવાન ને પહેચિતો હતો. તે પ્રથમ તલાટીનું કામ કરતો; ત્યાંથી વધતાં વધતાં તે પોતાની હોશીઆરી વડે પેશ્વા થયો. ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા મજબૂત કરવાને પોતાની જાતના બહુ બ્રાહ્મણોને નોકર રાખ્યા. મરેઠા કંઈ બહુલા નહોતા. તેથી મુલ્કી તથા હિસાબકિતાબ ને લખાણ વગેરેનું કામ કરવાને બ્રાહ્મણ વગર તેમને ચાલે તેમ નહોતું. પોતાની મજબૂતી થયા પછી બાલાજીએ મરેઠી રાજ્ય વધારવા

તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. એ સમયે દિક્ષીનાં પાદશાહ નખળા હતા તે તેમના સરદારોમાં ફાટપુટ ચાલેલી હતી, તેથી સૈયદલુસેને ખાલાજીની મદદ માંગી ત્યારે ખાલાજી દશ હજાર મરેઠા લેઈને તેમની મદદ ગયો. એ મદદના બદલામાં દક્ષિણની ચોથ ને સરદેશમુખી લેવાનો કરાર કરાવી લીધો. પાદશાહી નખળા થવાથી મરેઠા ખીજા પ્રાંતોમાં પણ ચોથ ઉધરાવવા લાગ્યા. એ રીતે મરેઠી રાજ્યની ચક્તી કરી ખાલાજી ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં ગુજરી ગયો. ખાલાજીના વખતમાં મરેઠી લશ્કરનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાલાડે હતો. તેનો એક બહાદુર સરદાર દામાજીરાવ ગાયકવાડ કરીને હતો, તેની બહાદુરીથી રાજી થઈ દાલાડાએ તેને સારી નોકરી આપવાને શાહુને બાંધામણ કરી. શાહુ તેને સમશેર બહાદુરનો ઇલકાબ અને સેનાપતિથી ઉતરતા દરજ્જાની સેનાખાસખેલની જગા આપી.

ખાજીરાવ. ૨. ખાલાજીને બે દીકરા હતા. ખાજીરાવ ને ચીમનાજી, તેમના મોટા દીકરા ખાજીરાવને શાહુએ પેઢા બનાવ્યો. સેનાપતિની જગા ખંડેરાવના દીકરા વ્યંબકરાવ અને સેના ખાસખેલની જગા દામાજીના લત્રિગ પિલાજીને આપી. બહાદુર અને શરા બાપનો પુત્ર ખાજીરાવ પણ બહાદુર ને ગુરો હતો. શિવાજીની ધારણા ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી આર્ય રાજ્ય સ્થાપવાની હતી, તે ધારણા બર લાવવાને ખાજીરાવે મહેનત કરી. આ સમયે મોગલાઈની નમતી બેઠી હતી. તેમના પાદશાહ શુહીન ને નખળા હતા. અને તેમના સરદારોમાં ફાટપુટ હતી. આવી સ્થિતિનો લાભ લેવાને ખાજીરાવે વિચાર કર્યો. મરેઠી દરબારમાં મોગલાઈ તોડવાને બે અભિપ્રાય હતા. એક પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે મોગલાઈ સુખાનાં રાજ્ય જીતી લેઈ પાદશાહીનો નાશ કરવો. બીજા પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે થડ કાપ્યું એટલે ડાળાં પાંખડાં એની મેળે ખરી પડશે. પાદશાહી જીતી કે સુખાનાં રાજ્ય જીતવાં મુશ્કેલ નહિ પડે. ખાજીરાવ આ બીજા પક્ષના અભિપ્રાયનો હતો. તે ભરી દરબારમાં બોલ્યો કે “ મહારાજ

ભરતખંડમાંથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢી આર્યરાજ્ય સ્થાપી અમર નામ કરવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. ઉત્તરભરતખંડમાં સ્વારી કરી પાદશાહી તોડવાથી મહારાજનો ભગવો ઝુડો અટક સુધી ઉડશે. મહારાજ સાહેબ, ક્ષય પ્રાપ્તતા ઝાડને થડમાંથી કાપ્યું એટલે એના ડાળ ને પાંખડાં આપોઆપ ખરી પડશે.” બાહુરાવનાં આ શરભયાં વચ્ચેનાથી રાજા પણ આવેશમાં આવ્યો ને બોલ્યો. કે “ સાખાશ, બહાદુર પિતાના બહાદુર બેટા ધન્ય છે તને ! તું મારા વાવડાને હિમગીરીથી પણ પાર ઉડાવશે.” એમ બોલી તેણે પેશ્વાનો વિચાર મંજુર કર્યો.

મરેઠી સત્તાનો વધારો. ૩. રાજાએ મંજુરી આપ્યાથી બાહુરાવે મરેઠી લશ્કર તૈયાર કરી મરેઠી રાજ્ય શી રીતે વધારવું તેની વ્યવસ્થા કરી. પ્રથમ મરેઠી લશ્કર ગુજરાતમાં ને માળવામાં પેહું. ગુજરાતમાં પાદશાહી સુબેદાર જોધપુરનો અબેસિંઘ અને માળવામાં જોધપુરનો જોસિંઘ હતો, તેમની પાસેથી ધીરે ધીરે તે પ્રાંતો જીતી લીધા. માળવા ઈ. સ. ૧૭૫૪ માં ને ગુજરાત ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં પૂર્ણ તામે થયાં. બાહુરાવનો સામાવાળીઓ નિજમ ઉલ્મુલ્ક હતો, તેનાથી બાહુરાવનો અટકાવ ન થયો; ત્યારે તેણે મરેઠી રાજ્યની બે શાખા, સતારા ને કાલ્હાપુરને લઢાવી મારી. પણ બાહુરાવે ચપળતાથી કાલ્હાપુરના સૈન્યને હરાવી શાંત પાડ્યું. એટલે નિજમે બાહુરાવની સામા મરેઠા ઉસ્કેર્યા, મરેઠી ટોળાનો આગેવાન સેનાપતિ ત્ર્યંબકરાવ દાભાડે હતો; પણ એ સમાચાર મળતાં જ નિજમની મદદ આવી પહોંચતાં અગાઉ બાહુરાવ લશ્કર લેઈ ગુજરાતમાં આવ્યો ને ડબોઇ આગળ દાભાડેને તેણે માર્યો. જતાપક્ષા શત્રુ ઉપર વેર લેવાને બદલે તેમને શાંત પાડવાને બાહુરાવે ત્ર્યંબકરાવના ફીકરાને સેનાપતિ નીમી, તે બાળક હોવાથી ગાયકવાડ પિલાજીને તેના રક્ષક ઠરાવ્યો. હવે બાહુરાવ મોટું સૈન્ય લેઈ ઉત્તરમાં આવ્યો. તેથી પાદશાહે ડરીને નિજમની મદદ માગી. નિજમ ભોપાળ આગળ બાહુરાવની સામે થયો. ઈ. સ. ૧૭૭૬. એ લડાઈમાં નિજમ હાર્યાથી તેણે માળવા, નર્મદા ને

અંબલ વચ્ચેનો મુઝકને ૫૦ લાખ રૂપીઆ એટલું પાદશાહ પાસે અપાવવાનું કલુઝ કર્યું. નિકામ એ કરાર કલુઝ કરાવવાને પાદ-શાહ પાસે ગયો, પણ એવામાં નાદીરશાહ આબ્યાથી દિલ્લીમાં અ-નર્થ થયો, તેથી એ કરાર બાજરાવના મરણ પર્વેત મંજુર થયો નહિ. ભોપાળથી બાજરાવ દક્ષિણમાં આગ્યો, એવામાં એના બાઈ ચીમનાજી આપાએ યુદ્ધ કરી પોર્તુગીઝો પાસેથી સાણી, વસાઈ વગેરે જીતીને આખા કાકણમાં મરેઠી સત્તા બેસાડી. પેશ્વાના સ-રદાર રાધોજી ભોંસલેએ કટક સુધી લૂંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે મરેઠા સર્વત્ર લૂંટ ચલાવીને ચોથ ને સરદેશમુખી ઉધરાવવા લાગ્યા; એ વામાં બાજરાવનો કાળ થયો, ઇ. સ. ૧૭૪૦.

બાજરાવના ગુણ. ૪. બાજરાવ બહેલો ને સમર્થ બુદ્ધિવાન હતો. વળી તે શરો, ચતુર ને સ્વદેશાભિમાની હતો, તે નિ-બ્ધક્ષપાત હોઇને ગુણવાનની જુજ કરી તેને લાયકી પ્રમાણે તેને દરજ્જે ચઢાવતો. એ પ્રમા-ણે એના હાથ નીચેના ધણા માણસો હલકે દરજ્જેથી ઉચી પાયરીએ ચઢ્યા હતા. મહા-વરાવ હોદ્દર ને રાણોજી સિ-ધીઆ તેમાં મુખ્ય છે. એ બંને પોતાની લાયકી વડે બાજરા-વના સરદારો થયા, ને આ-

બાજરાવ.

ગંગ જતાં રાજ્યસ્થાપક થયા. મહાવરાવના વંશજો ઈદારમાં, રાણોજીના વંશજો ગુઝલિયરમાં હજી રાજ્ય કરે છે. એ સિવાય પણ જે જે લાયક માણસો હતા, તે સર્વેને બાજરાવે જાગીરો આપી ચોખ્ખ દરજ્જે ચઢાવ્યા. તેના મરણ સમયે વરાડમાં રાધોજી

ભોંસલે, ગ્વાલિયરમાં રાણાજીનો પુત્ર જ્યાપા સિંધીઆ, ઇંદોરમાં

મલાવરાવહોદ્કર, ધારમાંઆનં-

દરાવપવાર, વડોદરામાંપિલાજીનો

પુત્ર દામાજીભાયકવાડ, અક્ષકા-

ટમાં ફતેસિંહ ભોંસલે, રાજ્ય ક-

રતા સરદારો હતા. એ સરદારો

પોતાની જાગીરના બદલાનાં પો-

તાનાં સૈન્ય લઈ પેશ્વાના સહાયે

આવતા બાજરાવ સ્વભાવે સાદો

ને વહેમ રહિત હતો. એણે

પોતાના પરાક્રમને હાંશીઆરી

વડે મરેડીરાજ્યની સીમાને કીર્તિ

વધારી, એણે રાજ્ય મેળવ્યું,

પણ રાજ્યનો ધરોળર બંદોબસ્ત રાખીને શિવાજીની પેઠે રૈયતને ઇ-

ન્સાફ મળે એવી ચંલાળ રાખી નહિ. એ એની કીર્તિને ઝાંખ લ-

ગાડનાર ખોડ હતી. મરેડામાં શિવાજી ને બાલજીમાં બાજરાવ જેવા

મરેડી રાજ્યમાં બીજા પુરુષો થયા નથી.

બાલાજી. પ. બાજરાવના મરણ સમયે તેને બે દીકરા હતા.

બાલાજી ને રઘુનાથરાવ કે રાધોઆ. તેમાં મોટો બાલાજી પેશ્વા

થયો એને પેશ્વાઈ નહિ મળવા માટે રાધોજીએ અને બીજા મરે-

ડા સરદારોએ મહેનત કરી, પણ તે બાલાજીની ચતુરાઈથી બચા

ગત, પરંતુ તેથી રાધોજી ને બાલાજી વચ્ચે અણબનાવ થયો.

દક્ષિણના સરદારોની કરીને બોપાળ મુકામે બાજરાવ સાથે નિજામે

જે પાંચ દીકરી તે કરાર મંજૂર કરવાનાં પે તેને ઉત્તર

દિગ્ગજાનમાં ગાળી ગયા. પાંચથાઈ તે કરાર મંજૂર રાખ્યા તેવામાં

ઈ સ. ૧૭૪૨માં રાધોજી બોંસલેએ બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી,

તેથી ત્યાંના સુબેદાર અલિવર્દીખાને પાંચથાઈની મદદ માગી; તે

ઉપરથી તેણે બાલાજીને તેની કુમદ મોકલ્યો. તે વખતે રાધો-

જીથી બચવા માટે અંમેજેએ ડરીને કલકત્તાની આસપાસ ખાઈ

ખોદાવી હતી તે હજી મરેડી ખાઇ કહેવાય છે. પેશ્વાએ બંગાળે
જય રાધોજીને નસાડી મૂક્યો ને પછી પોતે સતારે ગયો. ઇ. સ.
૧૭૪૭. સન ૧૭૪૮ માં શાહુરાજ ગુજર્માં પછી ફરીને મરેડા ખા-
ઈએની સત્તાની સામા થયા, વિરૂદ્ધ પક્ષનો આગેવાન રાધોજી હતો;
તેનું સમાધન કરવાને ખાદાજીએ રાધોજીને બંગાળા તથા બહાર-
પ્રાંતની ચોથ લેવાની રજા આપીને મેગવી લીધો. રાધોજીએ તેથી
રાજી થઈ કટક પ્રાંત જીતી લીધો તથા બંગાળાના નવાબ પાસેથી
ચોથને બદલે દરવરસે બાર લાખ રૂપિયા લેવાના કરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પેશ્વા રાજાથી સ્વતંત્ર થાય છે. ૬. ખાદાજીએ યુક્તિથી પો-
તાનો પ્રતિપક્ષ તોડીને સ્વપક્ષ મજબુત કર્યો, તથા કરવાનું કારણ
મધ્ય એટલે તેણે પોતાની ગાદી પુનામાં કરી, ને સતારાના રા-
જથી સ્વતંત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પ્રકરણ ૪ થું.

પેશ્વાઈનો મધ્યાહ્ન.

૧. નિજામ સાથે લડાઈ. પેશ્વાઈનો વધારો. ૩. પા-
ણીપતનું યુદ્ધ. ૪. માધવરાવ. ૫. મરેડી સરદારો. ૬. અહ-
લ્યાભાઈ. ૭. મરેડાની પુનઃપુર્ણ કરા. ૮. માધવરાવના મૃત્યુ.

નિજામ સાથે લડાઈ. ૧. સન ૧૭૫૨ માં નિજામની ગાદીએ
સત્તામતજંગ હતો ને તેની પાસે છુમી નામે ફ્રેંચ સરદાર તથા
તેનું ૫૦૦ માણસનું કઠાવતી ગોદ લઈકર હતું; તેની મદદ લઈ
નિજામે પેશ્વાપર ચઢાઈ કરી, પણ એટલામાં રાધોજીએ નિજા-
મના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાથી તે સંધિ કરી પાછો ગયો.

પેશ્વાઈનો વધારો. ૨. સને ૧૭૫૮ માં પેશ્વાએ પોતે કર્ણા-
ટક ઉપર ચઢાઈ કરીને ત્યાંના નવાબ પાસેથી તથા મહોમ્મદના હિંદુ
રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી; વળી એજ સાલમાં દામાજી આયક-
વાડે અમદાવાદ જીતીને ગુજરાતનો પૂર્ણ કબજો લીધો. એવામાં
પાદશાહના વજીર ગાલુદીને પેશ્વાની સાહાય આગમથી રાધોજીએ એક
વજવાન મરેડી સૈન્ય લેઈ ઉત્તર દિશામાં ગયો. તેણે દિશ્વી બર્ષ

અહમદ દુરાનીએ મૂકેલા સેનાપતિ નજીબુદ્દવલાને નસાડ્યો, ત્યાંથી પંજબ જઈ તે પ્રાંત દુરાનીના સુબાને નસાડીને છૂટી લીધો, તથા ત્યાં પોતાનો સુબો મૂક્યો. ઈ. સ. ૧૭૫૮. એ પ્રમાણે ખખીસ વર-સમાં બાજરાવનું ભવિષ્ય ખરૂં પાડી, મરેઠાએ અટક સુધી પોતાનો ઝુંડો રાખ્યો. દક્ષિણમાં પેશ્વાનો મુખ્ય શત્રુ નિજમ હતો. તેના ઉપર ચીમનાજી આપાના પુત્ર સદાશિવ ભાઉને જોરાવર સૈન્ય આપી મોકલ્યો. તેણે ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં ઉદ્ગીર આગળ નિજમને હરાવ્યો, તથા તેની પાસેથી પુષ્કળ ધન તથા મુલકલદને તખ્તી કરી નાંખ્યો. એ રીતે હિંદમાં અંગ્રેજ પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે વખતે પેશ્વાની સત્તા પૂર્ણ જામેલી હતી.

પાણીપતનું યુદ્ધ. ૩. અહમદ દુરાનીનો પંજબ પ્રાંત પેશ્વાએ લીધો હતો, તેથી પેશ્વાને સજા કરવાને બળવાન પઠાણ બ્રહ્મર લઈ તે ભરતખંડમાં આવ્યો. આ તરફ આખા ભરતખંડમાં પેશ્વાની સત્તા જામી હતી. તેણે સઘળા નાના મોટા રાજા ને નવાબને હરાવી તાબેદાર બનાવ્યા હતા. હવે તેઓ ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાને તૈયારી કરતા હતા; તેથી મુસલમાનો અહમદશાહના પક્ષમાં બળવાને તૈયાર થયા ને હિંદુઓ પેશ્વાની સહાયે આવવાને તત્પર થયા. મરેઠા ને અબદલીની આ લઢાઈ તે હિંદુ મુસલમાનની લઢાઈ હતી. હિંદની પાદશાહત કોને હાથ જશે એ નક્કી કરવાની આ લઢાઈ હતી. તેથી ખંને પક્ષે એક મહા યુદ્ધ કરવાને જામરી તૈયારી કરી. પેશ્વા પાસે ૧૫૦૦૦ કવાયતી લશ્કર હતું; તે તેનો સરદાર ઈબ્રાહિમખાં ગારદી હતો. એ વગર ૨૦૦ તોપો, ૫૫ હજાર સ્વાર; ને બે લાખ લૂંટારા તથા મોકરો હતા. અહમદશાહ પાસે ૪૬૮૦૦ સ્વાર, ૩૮૦૦૦ પાદદળ ને ૭૦ તોપો હતી, તથા નજીબુદ્દલા ને અયોધ્યાના નવાબ તેની મદદમાં હતા. ને હોસ્કર, સિંધીઆ ગાયકવાડ, વગેરે પેશ્વાના સર-સરો સિવાય રજપૂત રાજાઓ ને ખટોનો રાજા સુરજમલ પેશ્વાની પક્ષમાં હતા. મરેઠી સૈન્ય પહેલાંના જેવું લૂંટારા સેલ્લાથી ખનેલું નહોતું. તે કવાયતી કસાયેલું ને નિજમને ઉદ્ગીર આગળ હરાવી છતમાં ઉન્મત્ત થયેલું હતું. એ સૈન્યનો સેનાપતિ સદાશિવ ભાઉ

હતો. તે ઉદગીરના યુદ્ધમાં જય પામ્યાથી ઉન્નત થયો હતો. તે અભિમાની, અવિચારી ને સ્વેચ્છાચારી હતો. સદાશિવરાવે દિલ્હી જઈ રાજમહેલ લૂંટ્યો તથા પેશવાના દીકરા વિશ્વાસરાવને પાદ-શાહની ગાદીએ બેસાડવાનો એણે વિચાર કર્યો. પણ એ વિચાર એના સલાહકાર તથા મદદગારને ગમ્યો નહિ. એમ ઉતાવળ કરી દિલ્હીની આખી મુસલમાન ધામને ગુસ્સે કરવામાં ડહાપણ નથી એવી સલાહ મળવાથી ભાઉ તેમ કરતો અટક્યો. હવે લઢાઈ કેમ ચલાવવી તે બાબત વિચાર ચાલ્યો. સૂરજમલ, રજપૂતો ને કેટલાક મરેઠા સરદારોનો વિચાર એવો હતો કે, શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે લઢાઈ કરવી અખદ્દહી સામા રણયુદ્ધ ન કરતાં આસપાસના મુલક ઉજક કરવો ને તેને ધાસ દાણાનો તોટો પાડવો. એટલે તે આપોઆપ કાયર થઈ પાછો જશે. અખદ્દહી ચતુર લઢાઈયો છે ને તેનું લશ્કર કમાયલું ને બળવાન છે તેના સામા આપણું સૈન્ય ટકી શકશે નહિ, એવી વાજખી સલાહ ઉદગીરની લઢાઈના જયથી છોકલા ભાઉને ગમી નહિ તેણે તો રણક્ષેત્રમાં અખદ્દહીને દુરાવી જય મેળવી અમર કીર્તિ કરવાનું ઈચ્છ્યું. આ વખતે રાધેબા જેવો અનુભવી ને ડરેલ સરદાર મરેઠાને માથે ન હોવાથી ભાઉના અવિચાર ને ઉદ્વેગપણાનું ફળ તેમને મળ્યું. દિલ્હી સૈન્યમાં મતભેદ પડ્યાથી સૂરજમલ તથા રજપૂતો ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા ગયા. એક તો મરેઠા લૂંટારા હતા ને તેમના તરફથી તેમને બહુ સોસવું પડ્યું હતું, તેથી તેમના ઉપર તેમને ભાવ થોડોજ હતો. તેમાં ભાઉ જેવો અવિચારી ઉપરી હોવાથી જે સ્વદેશાભિમાનના આવેશથી તેઓ મરેઠાની મદદે આવ્યા હતા, તે અભિમાન જતું રહ્યું ને તેઓ મરેઠાથી દૂર જઈ તટસ્થ બિલા પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં જ્યાં પહેલાં માંડવ ને કૌરવ શાહજુદીન ને પૃથુરાજ, ઇચ્છાદીમ ને બાબા તથા હેમુ ને અકબર લડ્યા હતા, ત્યાંજ દિલ્હી મુસલમાનનાં સૈન્ય સામુસામાં થયાં. સન ૧૭૬૧ ની સાલમાં આ મહાભારત યુદ્ધ થયું. તેમાં મરેઠાનો સરદાર ભાઉ તથા પેશવાનો દીકરો વિશ્વાસરાવ મરાયા, ઇચ્છાદીમખાં ને તેનું કવાયતી લશ્કર તથા બીજા લણા મરેઠી સરદારો ને આણસો મરાયાં ફક્ત બે લાખ મરેઠા રણમાં પડ્યા ને અખદ્દહી વિજયસાળી થયો; પણ તે વિજય

મેળવી પાછો વળ્યે, તે ફરી હિંદમાં આગેજ નહિ. મરેઠી સૈન્યનો એ પ્રભાણે નાશ થવાથી આખા મહારાષ્ટ્રમાં ઘેર ઘેર રહારોળ થઈ રહી. પેશ્વા પણ આ હારથી બહુ ખિન્ન થયો. હિંદમાં હિંદુરાજ્ય સ્થાપવાની તેનો આશા લંગ થઈ, તેના મોટા મોટા સરદારો, ભાઈ ને દીકરા મરણ પામ્યા. તેનું અનુભવી સૈન્ય નાશ પામ્યું. હવે શું થશે! એવી હાયવરાળમાં તે પણ તેજ સાલમાં મરણ પામ્યો. એ પેશ્વા બહાદુર, પહોંચેલો, પણ આજસુ ને રંડીયાજ હતો.

સન ૧૭૪૮ ની સાલ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવા લાયક થઈ; કેમકે તે સાલમાં દિલ્હીનો પાદશાહ મહમદશાહ સતારાનો રાજ શાહુ, ને નિજમુલ્લમુલ્ક મરણ પામ્યા ને અહમદશાહ અબદલીએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી. વળી તે સાલમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે સલાહ થવાથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું. એજ રીતે ઇ. સ. ૧૭૬૧ ની સાલ પણ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવાજોગ થઈ. એ સાલમાં હિંદના ધણીપણા માટે પાણીપતમાં મરેઠા મુસલમાન લઢી મુઆ, તેમાં મરેઠા હાર્યા; તથા અંગ્રેજને ફ્રેંચો લઢી મુઆ, તેમાં ફ્રેંચ હાર્યા; ને નિજમ-

મની ગાદીએ સમાપ્ત-
જંગને મારી નિજમઅલી
બેઠો. તથા મહિમુરમાં
હૈદર પાદશાહ થયો.

માધવરાવ. ૪. બાલા-
જીના મરણ સમયે તેના
એ દીકરા હયાત હતા,
માધવરાવ ને નારાયણ-
રાવ તેમાંથી મોટો દીકરો
માધવરાવ પેશ્વા થયો.
એ વખતે એની ઉંમર
૧૭ વર્સની તેથી
તેનો કોકો રાધોઆ રા-

માધવરાવ પેશ્વા.

જ્યનો સખજો કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ જુવાન પેશ્વા પોતાના કાકાના નામમાં રહેવાને ચલાતો નહતો. તેથી રાજ્યમાં કુસંપ પેઠા. પાણી માં મરેડી સૈન્યનો નાશ થવાથી હિંદમાં તેમનું વજન ઘટ્યું હતું તેવામાં તેમનામાં કુસંપ પેઠેલા જંગમ નિજામે એ તકનો લાભ લેઈ પુના ઉપર ચઢાઈ કરી તે લૂટ્યું. તેથી મરાઠાઓએ માંહોમાંહેનો કુસંપ કાઢી નાંખી નિજામને હરાવી વેર લીધું. એ યુદ્ધમાં જુવાન પેશ્વાએ બહુ બહાદુરી દેખાડી. એવામાં મહિસરના હૈદરઅલીએ મરેડી રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી; પણ માધવરાવે તેને પણ હરાવી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૬૪.

મરેડી સરદારો. પ. માધવરાવ નાનો હોવાથી મરેડા સરદારોએ બાહ્ય સત્તા તોડવાને ફરી યત્ન કર્યો. તેમનો આગેવાન રાધોજીની ગાદીએ થયેલો જનોજી બોંસલે હતો; પણ માધવરાવે તેને હરાવીને તાબે કર્યાથી વિરૂદ્ધ પદાનું બળ તૂટ્યું. રાધોજીએ તેની સ્ત્રી આનંદીબાઈની શિખામણથી માધવરાવ પાસે અર્ધ રાજ્ય માગ્યું; પણ પેશ્વાએ તેને હરાવીને ફેદ કર્યો; રાજોજીનો પુત્ર જનકોજી સિંધીઆ પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાયાથી મદાદજી સિંધીઆને પેશ્વાએ ગાદી આપી. મલાવરાવ હોલકર ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર તેની પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો; તેથી તેનો પૌત્ર ગાદીએ બેઠો. તે પણ તરતજ મરણ પામ્યાથી રાજ્યની હકદાર તેની મા અહલ્યાબાઈ હતી, તેણે પેશ્વાની પરવાનગીથી તુકાજીને દત્તક લીધો. એ તુકાજી લઢાઈનું કામ કરતો ને અહલ્યાબાઈ રાજ્યકારભાર ચલાવતી. આ વખતે ગાયકવાડ તો માત્ર ગુજરાતના રાજ્યની જ વ્યવસ્થા કરવામાં ધ્યાન આપતા તેમણે મરેડાના બહારના કે માંહોમાંહેના વિગ્રહમાં લાગ લીધો નહિ. તેમણે ગુજરાતની ઉપજ પેશ્વાને પહોંચાડી ને તેમનું ઉપરીપણું બહાલ રાખ્યું હતું. એ રીતે માધવરાવે ચપળતા, ચતુરાઈ ને યુદ્ધકૌશલ બતાવી મરેડી સરદારો કબજે રાખી તેમના ઉપર દાબ બેસાડ્યો.

અહલ્યાબાઈ. ૬. અહલ્યાબાઈ બાળવિધવા છતાં બહુ પવિત્ર

અહલ્યાબાઈ.

પૂજન્ય છે. એણે પસંદ કરેલો સેનાપતિ તુકાજી પણ લઢાઈમાં અનુભવી ને બહાદુર હતો.

મરેઠાની પુનઃ પૂર્ણ કથા ૭. મરેઠાઓનો માંહોમાંહેનો ત્રિ-
અહ પતાવ્યા પછી માધવરાવે ઉત્તર ભરતખંડમાં મરેઠાની ગએલી
આખર પાછી મેળવવા માટે યત્ન કર્યો. તેણે પોતાના સરદાર
વિસાજીકૃષ્ણને મરેઠા સૈન્ય આપી ઉત્તરમાં મોકલ્યો. તથા સિંધીઆ
ને હોલ્કરને તેની સહાયે જવા હુકમ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૬, તે-
મણે રજપૂત, જાટ વગેરે પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા રોહિલખંડ
મુલક લૂંટીને ઉજ્જડ કર્યો. વળી દિલ્લી તથા આગ્રા જીતીને
શાહઆલમ પાદશાહ અંગ્રેજોને આશ્રયે હતો તેને પોતાના આશ્ર-
યમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૭૭૧. એ પ્રમાણે મરેઠાએ ઉત્તર હિંદમાં
જ્યાં મેળવી પોતાની મયેલી આખર પાછી મેળવી. એવામાં હક્કિયામાં
દેહરે ફરીને મરેઠા સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું; પણ માધવરાવે તેના
ઉપર ચઢાઈ કરી તેને હરાવીને તાબે કર્યો ને પોતાને ફાવતી
શરતો કરી સંધિ કરી. તેજ સાલમાં માધવરાવ ભર જુવાનીમાં

પહેલી પેશ્વાઇને ફરીથી સજીવન કરી મરણુ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૨.

માધવરાવના શુષ્ક. ૮. માધવરાવ પણ બાહુરાવની માફક માણસ પસંદ કરવામાં ચતુર હતો. તે પોતાના સરદારોને તાબે રાખ્યો. ને નહિ રહેનારને શાસન કરતો. એણે કેટલાક પ્રકારની વેક કરાવવાની યંધ કરીને તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરી, ન્યાય આપી જી-લમ અટકાવ્યો; તેથી મરેઠી પ્રજા એનાં વખાણુ કરવા લાગી. વળી તે યુદ્ધમાં કુશળ, ચતુર ને શરો હોવાથી મરેઠી રાજ્યને તારી શક્યો; અને જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો કદાચ મરેઠી રાજ્ય વધારે મજબુત કરી શિવાજી જેવો નામગજો થાત. પણ મરેઠી રાજ્યને કમનસીબે તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું, ને એ રાજ્યની ખરાબી થઇ. માધવરાવનો દાખ જવાથી મરેઠામાં લોભ ને દ્વેષ પ્રદિષ્ઠ થઇ કુસંપ પેઠા તેથી તેમની પડતી થઇ. માધવરાવના સમયમાં રામ-શાસ્ત્રી કરીને ન્યાયાધીશ, ત્યંબકમામા ને હરિપંત સરદાર તથા સખારામભાઈ ને નાનાફડનવિસ કારભારીઓ પ્રખ્યાત હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

પેશ્વાઈની પદ્ધતી ને અંત.

૧. નારાયણરાવ. ૨. રાધોબા. ૩. માધવરાવ નારાયણ
૪. સુરતની સંધિ. ૫. પુરંધરની સંધિ. ૬. મરેઠા સાથે
પહેલું યુદ્ધ. ૭. લલાઇની પુનઃ શરૂ પાત. ૮ રાધોબા. ૯.
મહાદેવ સિંધીબા. ૧૦. ખરેહાની લલાઈ. ૧૧. નાનાફડ
નવિસ. ૧૨. સવાઈ માધવરાવનો આપઘાત. ૧૩ માણ
રાવ બીજો. ૧૪. નાનાફડનવિસનું મરણ. ૧૫. વસાઈની
સંધિ. ૧૬. મરેઠી બીજું યુદ્ધ. ૧૭. મરેઠી ત્રીજો વિમુક્ત.

નારાયણરાવ. ૧. મોટા માધવરાવ પેશ્વાને કાંઈ સંતાન ન
હોવાથી તેમને ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. માધવરાવના વખ-
તમાં રાધોબામાં પ્રદિષ્ઠ થયેલો રાજ્યલોભ પેશ્વાની આસાફીથી
દબાઈ રહ્યો હતો, તે તેના મૂળ પછી આપી આનંદીબાઈએ જામૃત

કર્ચો. એ બાદની શિખવણ થી રાધોબાએ પોતાના ભત્રિજાનો ખાત કરાવ્યો ને ગાદીએ બેઠા. ઇ. સ. ૧૭૭૪.

રાધોબા. ૨. નારાયણરાવના ખૂનમાં રાધોબાનો હાથ હોવાથી રામસાની વર્ગે કારભારી ને સરદારો એની વિરુદ્ધ થયા. એ સમયનો કાલ લેઈ હૈદરાબાદનો નિજમ અલ્લી પેશ્વા રાજ્ય ઉપર ચઢી આવ્યો; પણ રાધોબાએ તેની સાથા જઈ હરાવ્યો.

મધવરાવ નારાયણ. ૩. રાધોબા નિજમઅલ્લી સાથે રોકાયો હતો. એવામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને એક પુત્ર અવતર્યો. તેનું નામ મધવરાવ આપીને તેમે ગાદીએ બેસાડી રાજ્ય ચલાવનાર એક મંડળી કરાવી. તેનો આગ્રેવાન નાનાફકનવિશ હતો. ઇ. સ. ૧૭૭૪. રાધોબાના પક્ષમાં ઢાંધપણ ન થયું. આખી મરાઠી પ્રજા તેના ઉપર ઢાંપે બરાબ, તેથી તે નાસીને સુરત ગયો.

સુરતની સંધિ. ૪. રાધોબાએ રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે અંગ્રેજોની મદદ માગી; અને તેમને સહી ને વસાઈ આપવાનું તથા લઠાઈના ખર્ચ બદલ ભરૂચ ને તેની આસપાસનો મુલક આપવાનું કબુલ કર્યું. પશ્ચિમ હિંદમાં અંગ્રેજના તાબામાં મુંબઈ સિવાય બીજાં ને મુલક ન હોવાથી તે મેળવવાની તેમની ઇચ્છા હતી, તેથી મુંબઈ સરકારે રાધોબાની શરતો કબુલ કરી, તેને ગાદી આપવાનું કરાવીને મંજૂ કરી. ઇ. સ. ૧૭૭૫.

પુરંધરની સંધિ. ૫. આ વખતે અંગ્રેજ કંપનીના અંધારણમાં ફેરફાર થયો હતો. પ્રથમ મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તાના ગવર્નરો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા, પણ નવા હરાવથી મુંબઈ ને મદ્રાસ કલકત્તાના ગવર્નરે જનરલના તાબામાં આવ્યા હતા. મુંબઈ સરકારે કલકત્તાના ગવર્નરે જનરલને પૂછ્યા સિવાય સુરતની સંધિ કરી હતી, તેમણે તે નામંજૂર કરીને પેશ્વાના કારભારી મંડળ સાથે પુરંધર મુઝમે ફરીને સંધિ કરી, ને રાધોબાને પક્ષ છોડી દીધો. ઇ. સ. ૧૭૭૬. એ સંધિમાં માત્ર સાદી અંગ્રેજને મળવાનો હરાવ હતો, પણ કલકત્તા સરકાર ઇંગ્લાંડની કંપનીના ડિરેક્ટરોની સલાહના તાબામાં હતી, તેથી એ સલાહએ પુરંધરની સંધિ

ના કબુલ કરી સુરતની સંધિ મંજૂર રાખી.

મરેઠા સાથે પહેલું યુદ્ધ. ૬. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે યુરોપમાં લઢાઇ ઉઠવાનો સંભવ હોવાથી ફ્રેંચ સરકારે નાનાફાન-વિશને પક્ષમાં લીધો. નાનાએ ફ્રેંચ નાયકો રાખી લશ્કરને ઠવા-યત શિખવવા માંડી. એ ઉપરથી મુંબાઇ સરકારે યુદ્ધની તૈયારી કરી. કંપનીના ડિરેક્ટરોનો હુકમ સુરતની સંધિ મંજૂર રાખ્યાનો આવ્યાથી તેમણે રાધોબાને ગાદીએ બેસાડવાને એક લશ્કર મોકલ્યું. મુંબાઇ સરકારની મદદ માટે કલકત્તેથી નીકળેલા લશ્કરની રાહ નહિ જતાં મરેઠાની સાથે ૧ હું યુદ્ધ આરંભ્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૮. પણ નવા વરસની શરૂઆતમાં મરેઠી લશ્કર તેમના ઉપર તુટી પડ્યાથી તેમને પાછું લડવું પડ્યું, તેથી વડગામ મુકામે સંધિ કરી તેમાં એવું ઠર્યું કે અંગ્રેજને લીધેલો મુલક પાછો આપવો. ભરૂચ સિંધીઆને આપવું, ળંગાજેથી આવતું લશ્કર પાછું વાળવું ને એ શરતો અમલમાં લાવવાને એ અધિકારીઓ બાહુધરીમાં આપવા. સન ૧૭૭૮.

લઢાઈની પુનઃ શરૂઆત. ૭. એવામાં મરેઠા, નિગમ ને હૈદરઅલીએ અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢવાને એક્ય કર્યું. અંગ્રેજોને પણ વડગામની સંધિ પગંદ પડી નહિ, એ સંધિ કરનાર અધિકારીઓને સંધિ કરવાનો અધિકાર નહોતો એમ કહી તે નામંજૂર કરી તેમને ખરતરફ ક્યાં અને ળંગાજેથી જનરલ ગાર્ડ લશ્કર લેઈ આવતો હતો, તેને મરેઠી રાજ્ય ઉપર જવાનો હુકમ કર્યો, તેથી ફરીને લઢાઇ શરૂ થઇ. ગાર્ડે સન ૧૭૮૦ માં અમદાવાદ લીધું. પણ કેટલીકવાર ખંતે પક્ષની હાર જીત થયા પછી ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં સાલબાઇ મુકામે સંધિ થઇ. તેમાં એવું ઠર્યું કે રાધોબાએ દર વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઇ કાપરગામમાં રહેવું; સાબ્ટા અંગ્રેજોને લેઇ બીજા જીતેલા મરેઠી મુલક ઉપરથી દાવો છોડવો. ને ભરૂચ સિંધીઆને આપવું. પેશ્વાએ પોર્તુગીઝ સિવાય કાઇ યુરોપીઅન મળને નોકર રાખવી નહિ.

રાધોબા. ૮. રાધોબા શરો પણ રાજ્યલોભી ને સ્ત્રીમતથી ચાલ-

નારો હતો. તેણે મરેઠામાં કલહ ઉત્પન્ન કરી રાજ્ય નયણું કર્યું. તેથી મરેઠા સરદારોને કચ્છે રાખનાર કોઈ ન રહ્યું, ને તેઓ સ્વ-તંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. રાધોળા ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં મરણ પામ્યો.

મહાદજી સિંધીઆ. ૯. સાલગાઈની સંધિ સિંધીઆના મધ્ય-

સ્થપણાથી થઈ હતી, તેથી તેની મોટાઈ વધી હોલકર તેની સરસાઈ કરવા લાગ્યાથી એ બંને વચ્ચે અજમેર પાસે યુદ્ધ થયું, તેમાં હોલકર હાર્યો; તેથી હોલકરને બદલે સિંધીઆએ રાજપૂતસ્થાનમાંથી ખંડણી લીધી, તથા ગોહડ (ધોળપુર) ના રાણા પાસેથી ગ્વાલિયર જીતી લીધું. વળી ડી. બોઇ નામે ફ્રેંચ સરદારને

મહાદજી સિંધીઆ

નોકર રાખી પોતાના લશ્કરને કવાયતી બનાવ્યું. તેણે બુદ્ધિબંધ લૂંટી લીધો. એવામાં રેહિલા સરદાર ગુલામકાદરે શાહઆલમ પાદશાહને અંધ કર્યાથી તે તેની મદદે ચઢ્યો. તેણે દિલ્લી જીતીને પાદશાહને છેડાવી પોતાના આશ્રમાં લીધો. એ પ્રમાણે ઉત્તર-હિંદમાં મહાદજી કરતો કારવતો થયો. દક્ષિણમાં પેશ્વાએ ને નિઝામે હૈદરના પુત્ર ટીપુને હરાવી તેની પાસેથી ૪૫ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઈ. સ. ૧૭૮૭. મહાદજી સિંધીઆ ચતુર, શરો ને બ્રાહ્મણોની રૂત્તાને ધિક્કારનારો હતો. તે ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં મરણ પામ્યાથી બ્રાહ્મણોનો બચ શાંત થયો. મહાદજી પછી તેનો બત્રિજ દોલતરાવ સિંધીઆ થયો. એ પછી બીજો વરસે અહ-ભાખાઈ મરણ પામી.

ખરડાની લઢાઈ. ૧૦. ઉદગીરની લઢાઈમાં કબુલ કરેલી ખંડણી નિળમ એ આપી નહોતી, તે વસુલ કરવાને માટે પેશ્વાએ નિળમ ઉપર ચઢાઈ કરી. મહાદેજ મૂઆથી મરેઠી રાજ્યમાં કરતો કારવતો નાનાફડનવિશ હતો. તેના બેલાબ્યાથી આ સ્વારી કરવાને દોલતરાવ સિંધીયા, તુકોજી હોલકર, ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ વગેરે સરદારો ચઢી આવ્યા. ખરડા આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં નિળમ હાર્યો ને તેણે ત્રણ કરોડ રૂપિયા ને કેટલોક મુલક આપી સંધિ કરી. મરેઠાનો આ હેલોજ નજ્ય હતો. તેમજ સધળા મરેઠી સરદારો આ હેલોજ વખતે પશ્ચાના વાવટા નીચે એક દિલથી લઢવાને આવ્યા હતા. સખારામ, રામશાસ્ત્રી, હરિપત, વ્યંબકમામા, ઇત્યાદિ ચતુર ને શરવીર માણસો મરણ પામ્યા હતા, તેમની જગ્યાએ તેવા બીજા પુરુષો થયા નહિ, તેથી તથા મરેઠા સરદારો આપઅખત્યાર થઈ પોતપોતાની ચડતી કરવાને માંદોમાંદો લઢી નબળા પડવાથી મરેઠી રાજ્યની પડતી થઈ.

નાનાફડનવીશ. ૧૧. મરેઠી રાજ્યની પડતી જલદી થતી અટ-

કાવનાર ચતુર પુરુષ માત્ર નાના ફડનવિશ હતો. રાજ્યનીતિજ મરેઠામાં એ હેલો પુરુષ હતો. મરેઠી રાજ્યનું ઐક્ય ને સ્વતંત્રતા સાચવવાને એ પુરુષ મહં નત કરતો હતો. મહાદેજ તેમાં આડે આવતો હતો, પણ તેના મરણ પછી પોતાના મરણ પર્યંત તેણે મરેઠી રાજ્યની પડતી થતી અટકાવી.

સવાઈ માધવરાવનો અખત્યાર. ૧૨. પેશ્વા સવાઈ માધવરાવ કે નાનો માધવરાવ ૨૧ વરસનો થયો, પણ નાના

નાના ફડનવિશ.

ફાલગુણે સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો નહિ તેથી, તથા રાધાબાના દીકરા બાજરાવ ને ચીમનાજીને અહમદનગરમાં કેદ કર્યા હતા તેમને છોડાવી પોતાની પાસે રાખવાની તેની મરજી હતી નાનો તેમ કરવા દેતો નહિ હતો, તેથી કંટાળીને માધવરાવે અમાસીમાંથી પડતું મૂઝી આપવાત કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૫.

બાજરાવ બીજો. ૧૩. હવે પેશ્વાબનો હકદાર માત્ર બાજરાવ હતો. કેમકે માધવરાવને કાંઈ સંતાન નહોતું. બાજરાવ બાંચલો, અવિચારી ને ઉતાવળીઓ હોઈ તેનામાં પેશ્વાઈ ગુમાવવાનાં સવળાં અપરક્ષણ હતાં; અને તેથીજ માધવરાવને તેના ગ્રેપ વાગશે એ દહેશતથી નાનો એ બંનેને મળવા દેતો નહોતો. નાનાએ બાજરાવને પેશ્વાઈ નહિ આપવાને મહેનત કરી, પણ અંતે દોલતરાવ સિંધીઆ તથા પોતે મળીને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. સન ૧૭૬૬.

નાના ફાલગુણે મરણ. ૧૪. પેશ્વાએ નાનાથી ને સિંધીઆથી છૂટવાને કાવતરાં કરી એ બંનેને લઢાવ્યા. દોલતરાવે પુના જીતીને નાનાને અહમદનગરમાં કેદ કર્યો. તેની જગાએ દોલતરાવનો સસરો કારભારી થયો. તેનાથી કંટાળીને બાજરાવે નાનાને ફરીને કારભાર સોંપ્યો. પણ તે ઇ. સ. ૧૮૦૦માં મરણ પામ્યો. એ મૂઝો ત્યાં સુધી મરેડી સરદારો ઉપર જે કાંઈ પણ અંકુશ હતો, તે તેના મુઆથી ગયો.

વસાઈની સંધિ. ૧૫. નાનાના મરણ પછી દોલતરાવ સિંધીઆ ને જયવંતરાવ હોલકર લઢી મૂક્યા. પેશ્વા સિંધીઆના પક્ષમાં હોવાથી હોલકરે પુના જીત્યું. ને બાજરાવના ભત્રિજાને પેશ્વા બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૨. બાજરાવ નાસીને વસાઈ આવ્યો, ને તેણે મુઆઈના અંગ્રેજો સાથે મંધિ કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે અંગ્રેજો બાજરાવને માદીએ બેસાડે તેના બદલામાં તેણે પુનામાં અંગ્રેજો લશ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલ ૨૬ લાખનો મુલક આપવો, સુરત ઉપરનો દાવો છોડવો, અંગ્રેજના શત્રુને તોડકર રાખવા નહિ, ને નિશ્વમ તથા ગાયકવાડના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતાવવા.

મરેડી બીજું યુદ્ધ. ૧૬. વસાઈની સંધિ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ

સહાય કરી બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો. પરંતુ એ રીતે પેશ્વા પરતંત્ર થયો, તે તેના સરદાર સિંધીઆ, ભોંસલે ને હોલ્કરને ગમ્યું નહિ. માંહોમાંહેના મરેડી વિગ્રહમાં પડવાના અંગ્રેજોના હક્કો તેમણે ધનકાર કર્યો, ને તેઓ અંગ્રેજો સામા લલવાને ઉઠ્યા, તેથી બીજવાર વિગ્રહ થયો. તેમાં મરેડા હાર્યા ને અંગ્રેજ વિજયો થયા.*

મરેડા સાથે ત્રીજો વિગ્રહ. ૧૭. બાજીરાવે વસાઇની મંધિ કાંઇ ખુશીથી કરી નહોતી; તેણે અંગ્રેજના તાબામાંથી નીકળી જવાને શુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવા માંડી, તેથી તેની સાથે વિગ્રહ થયો. મરેડા સાથે એ છેલ્લો વિગ્રહ થયો. x તેમાં ઈ. સ. ૧૮૧૮માં બાજીરાવ હાર્યો, ને તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લેઈ લીધું, ને તે આઠ લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લેછે બીથુરમાં જઈ રહ્યો. એ રીતે અઠાર વર્ષમાં બાજીરાવે નાનાફડનવિશનું ભાંગેલું ભવિષ્ય ખર્ચ કરી આપ્યું. તે ઈ. સ. ૧૮૫૩માં મરણ પામ્યો. તેનો દત્તપુત્ર ઘોંડુપંત કે નાનાસાહેબ તેના બાપને મળતું આઠ લાખનું વર્ષાસન બંધ થવાથી સન ૧૮૫૭ ના બળવામાં આગેવાન થયો ને હારીને નાસી ગયો.

માગ ૫ મો.

બ્રિટિશ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧૬.

યુરોપી પ્રજાનું વ્યાપારાર્થે હિંદમાં આગમન.

૧. હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૨. હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીઝ આગ્યા. ૩. પોર્તુગીઝનું રાજ્ય. ૪. પોર્તુગીઝોની પડતી. ૫. વલંદાઓક વેપાર કરવા આવે છે. ૬. વલંદાની ચઢતી. ૭. વલંદાની પડતી. ૮. હિંદમાં અંગ્રેજ મુસાફર. ૯. વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ.

* આ યુદ્ધની વિગત આગળ છઠ્ઠા પ્રકરણમાં આવશે.

x આ વિગ્રહની વિગત આગળ ૭ મા પ્રકરણમાં આવશે.

૧૦. અંગ્રેજ કંપનીનાં થાણાં ને વખારો. ૧૧ ફ્રેંચ લો-
કોની વેપારી કંપની ૧૨. ખીજી યુરોપી વેપારી કંપનીઓ.
૧૩ કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ ?

હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૧. પંદરમા સૈકા-
ની આખર સુધી ભરતખંડમાંથી ચોખ્ખા, ૩, ગળી, સુંક, તેળના,
નાળીએર, ખમખસ, ખાંડ, રેશમી ને સુતરાઉ કાપડ વગેરે માલ
અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન ને મિસરના વેપારીઓ લેઈ જતા. તેમની
પાસેથી ગ્રીસ ને ઈટાલીના વેપારીઓ ખરીદ કરી યુરોપના ખીજી
દેશોમાં વેચતા. તેઓ મોં માગ્યા દામ લેતા તેથી એ માલ ત્યાં
બહુ મોઢો પડતો. એ સમયે યુરોપના ખીજી દેશોને ભરતખંડમાં
વેપાર કરવા માફ આવવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ તે કાળે સ્પેનની
નહેર ખોદાએલી નહોતી, તથા એ માર્ગે લૂટારાનો ને માલ બગ-
ડ્યાનો ભય તથા ખર્ચ વધારે લાગવાનો સંભવ હોવાથી તેઓ
આ દેશમાં આવવાને જળમાર્ગ જોળવા લાગ્યા. દરિઆઈ મુસા-
ફરી કરવામાં પોર્તુગાલ ને સ્પેનની પ્રજા આ સૈકામાં આગળ
પડતી હતી. વળી એ બંને દેશના રાજા પણ ભરતખંડમાં આવ-
વાનો જળમાર્ગ શોધવાને ઇતેન્નર હતા. પોર્તુગાલનો રાજા સર-
કારી વહાણો આપીને મોટા મોટા નાવિકાને એ માર્ગ શોધવાને
મોકલતો હતો. એ સમયે આફ્રિકાનો ઉત્તર ભાગ માત્ર યુરોપી
પ્રજાના જાણ્યામાં હતો. પોર્તુગીજ નાવિકા આફ્રિકાનો પશ્ચિમ
કિનારો શોધતા આગળ ચાલ્યા. સ્પેનના રાજાને ઇટાલીના જીનો-
આ બંદરના વહાણવટી ટાલંબસે આટલાંટિક ઓળંગીને ભરતખં-
ડમાં આવવાનો ટુંકો માર્ગ શોધી આપવાનું કહ્યાથી તેણે તેને
વહાણો આપીને મોકલ્યો. તેણે ઈ. સ. ૧૪૯૨ માં અમેરિકા ખંડ
શોધી કહાડ્યો. આ નવા મુલકની શોધ લાગ્યાથી સ્પેનના લોકોનું
ધ્યાન તે તરફ વળ્યું. પોર્તુગાલ ને સ્પેનના રાજાઓને દાખલો
લેઈ ઇંગ્લાંડના રાજાએ અમેરિકાની ઉત્તરમાં થઈને ભરતખંડમાં
આવવાનો માર્ગ શોધવા રામર્ટ, હટ્સન, બ્રાહ્મીન, ડેવીસ વગે-
રેને મોકલ્યા, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા. તે પછી યુરોપ ને

એશિયાની ઉત્તરમાં થઇ બેહરીંગની સામુદ્રધુની પસાર કરી પાસિ-
ફિકમાં જઇ ભરતખંડનો માર્ગ ખોળવાને સરહુ નામે અંગ્રેજને
મોકલ્યો, પણ તે ઉત્તર મહાસાગરના બરફવાળા દરિયામાં દુઃખી
થઇ મરણ પામ્યો. હોલંડના વલંદ લોકોને પણ ભરતખંડનો વેપાર
કરી કમાવાનો લોભ થવાથી યુરોપ ને એશિયાની ઉત્તરમાં થઇ
ભરતખંડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવાને તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ
તેમાં તે ફેલે પામ્યા નહિ.

હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીઝ આવ્યા. ૨. ભરતખંડમાં આ-
વવાનો ટુંકો જળ માર્ગ શોધવામાં માત્ર પોર્તુગીઝ ફેલે પામ્યા.
તેમનો વાસ્કોડીગામા નામે યુરો નાવિક આફ્રિકાની દક્ષિણે ટપ
આવ ગુડહોપની પ્રદક્ષિણા કરીને ભરતખંડની દક્ષિણના કાલીકોટ
ખંડમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૮૮. કાલીકોટમાં આરબ ને મૂર લોક
વેપાર કરતા હતા; તેમને આ યુરોપી વેપારીઓ ગમ્યા નહિ. તેથી
તેમણે પોર્તુગીઝને સાથે કળંગ્યો કર્યો, પણ ગામા તેથી ડર્યો
નાહ. તેણે છ માસ સુધી ત્યાં રહી ત્યાંના રાજા ઝામોરિનને મે-
ળવી લીધો. ને તેની મદદથી હિંદી માલ લેખને ખોતાને દેશ મયો.
ઇ. સ. ૧૪૯૮. એ વેપારમાં થણો નફો થવાથી પોર્તુગીઝના
રાજાએ એજ ગામાને વીશ વહાણ આપીને ફરીથી મોકલ્યો. ઇ.
સ. ૧૫૦૨, તે કાચીન ને કાનાનોસ્તા રાજાની મદદથી કાચીનથી
માલ ભરી લેઇ ખીજે વરસે સ્વદેશ ગયો.

પોર્તુગીઝનું રાજ્ય. ૩. હવે પોર્તુગીઝના રાજાને વેપારની
સાથે રાજ્યલોક પણ થયો. હિંદમાં ને તેની આસપાસના ખેટામાં
ખોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાની તેને ઇચ્છા થઇ, તેથી તેણે આલ્મુકર્ક
નામે સરદારને ગર્વનર ઠરાવીને હિંદમાં મોકલ્યો, ઇ. સ. ૧૫૬.
આલ્મુકર્ક એ કામને યોગ્ય પુરુષ હતો. તેની પહેલાં આવી
ગએલા પોર્તુગીઝ નાવિકા ચોર ને લૂટારાનું કામ કરતા, તેથી
મલબારમાંના હિંદુ રાજાઓનો વિશ્વાસ તેમણે ગુમાવ્યો હતો; તે-
થી આલ્મુકર્કને તેમની તરફથી પ્રથમ અડચણ નહી; તોપણ તેણે
બહાદુરીથી, લડાણ ને હેઠિયાદીથી હિંદના પશ્ચિમકાંઠા ઉપર પો-

તુર્કીજની સત્તા ખેસાડી. તેણે પ્રથમ ગોવા જીતીને ત્યાં રાજ્યધાની કરી, ઇ. સ. ૧૫૧૦. ને તે પછી દીવ ને દમણ જીત્યાં. આગળ મહાકા જીતીને શિયામને મસાલાના ખેડાં જાડે વેપાર કરાવ્યો; તથા ધરાની અખાતમાંનો હોર્મજ ખેટ જીતી તાબે કર્યો. એ સર-દાર ઇ. સ. ૧૫૧૫ માં ગોવામાં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે સેલ્મમાં સૈકાની આખર સુધી યુરોપી પ્રજામાં પોર્તુગીજ લોકોને હિંદમાં વેપાર કરનારા હતા. હિંદી મહાસાગરમાં સો વસ્ત સુધી એજ પ્રજા બળવાન વેપારી હતી.

પોર્તુગીજોની પડતી. ૪. પોર્તુગીજો ભરતખંડમાં રાજ્ય સ્થાપવાને યોગ્ય નહોતા. તેઓ ધર્મધ હોવાથી હિંદના મૂર્તિપુજકોને ધિકારતા ને શત્રુ ગણતા; તેથી તેમણે જીતાવથી પ્રજાને મેળવી લેવાનો યત્ન કર્યાને બદલે તેમના ઉપર ક્રૂરતા કરી તથા હિંદી રાજ્યો સાથે કથબા કર્યા, તેથી હિંદી રાજા ને પ્રજા તેમને દુશ્મન ગણ્યાં. પોર્તુગીજ ગર્વનરોમાં માત્ર આણ્ડુકેજ પોતાની પ્રજાને રાજી કરી, તેથી તેની પ્રજા તેને પૂજ્યભાવથી માન આપી મંજારતી. સોળમા સૈકાની આખરે પોર્તુગીજોની માફક ખીજ યુરોપી પ્રજા પણ આફ્રિકા દરીને ભરતખંડમાં વેપાર કરવાને આવવા લાગી. તેમાં ડચ (વલંદા), ફ્રેંચ, અંગ્રેજ એ મુખ્ય હતી. એ લોકોને હિંદી મહાસાગરમાં આવતા અટકાવવાને પોર્તુગીજોએ યત્ન કર્યો; પણ તેમાં તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ. એ સમયે નૌકાયુદ્ધમાં પોર્તુગીજો કરતાં વલંદા, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ સદીઆતા થયા હતા. તેમણે ધીરે ધીરે પોર્તુગીજોનાં ચાણાં જીતી લીધાં તથા તેમનો વેપાર તોડી પાડી પોતાને હાથ કરી લીધો. હાલમાં પોર્તુગીજોના રાજાને તાબે હિંદમાં માત્ર દીવ, દમણ ને ગોવા એ ત્રણ ગામ છે.

વલંદા લોક વેપાર કરવા આવે છે. ૫. પોર્તુગીજ લોક હિંદી માલ જુજ, આન્ડવર્ષ ને આમસ્તરડામમાં વેચતા, ને એ ત્રણ શહેરોના વેપારીઓ યુરોપમાં વેચતા, ફિરંગી સોકાની કમાઈ બોધ વલંદાએ એક કંપની કરી. અને હિંદમાં માલ લેવાને સનિ-લિયત હોટમાનને મોકલ્યો. તે આફ્રિકા દરીને ઇ. સ. ૧૫૬૬

માં સુમાત્રાના ખંતામ ખંદરે આવ્યો. આ સમયે ફિરંગીનું દરિયાઇ બળ કમી થયું ને વલંદા લોકની ધણી કંપનીઓ હિંદી મહાસાગરમાં વેપાર કરવાને ઉભી થઈ; પણ તે સર્વ ઈ. સ. ૧૬૬૨ માં જાકાઇ ગઇ, તે 'ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની' ના નામથી આજ-ખાઇ. એ કંપનીના માણસોએ ઈ. સ. ૧૬૮૫ માં પોર્તુગીઝના તાબાનું આબોધના ખંદર જીતી લીધું. તે પછી તેમણે પોર્તુગીઝ લોકોના કાર્મોસા, મલાકા, લંકામાના ગઢરાબાદ નામે કિલ્લો, મક્કાસર ને મલબાર કાંઠાના સંસ્થાનો જીતી લઇ હિંદી મહાસાગરમાંની પોર્તુગીઝ સત્તાનો અંત આણ્યો.

વલંદાની ચતુર્થી. ૬. ડચ લોકોના વેપાર હિંદ કરતાં મશાલાના ખેટોમાં વધારે હતો. તેમણે નવાં નવાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં તથા નવાં કુલક ખાળી કાઢ્યા. ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં તેમણે ગુવામાં ખાતેવીઆ શહેર વસાવ્યું. તે તેમના પૂર્વ તરફના સંસ્થાનોની રાજ્યધાની થઇ. તે પછી તેમણે એક મોટો ખેટ ખાળી કઢાડ્યો. તેનું નામ ન્યુહાલાંડ પાડ્યું, તેન આજે આસ્ટ્રેલિયા કહે છે. વળી ઉત્તર અમેરિકામાં તેમણે ન્યુઆમસ્ટરડામ નામે શહેર વસાવ્યું તે આજે ન્યુયૉર્ક કહેવાય છે. એ વગર સુમાત્રા, ગુવા, સીલીઆસ વગેરે મશાલાના ખેટોમાં તેમણે પાતાનાં થાણાં ખેસાડી સત્તા જમાવી. આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ આવ ગુડ હોપ પાસે તેમણે એક ડચ સંસ્થાન વસાવ્યું, તે હાનુ છે. *ભરતખંડમાં તેઓ વેપાર કરતા હતા. દક્ષિણમાં પંજાબ નદીને કાંઠે સાદ્રસમાં તેઓ ૧૬૪૭ માં વેપાર કરવાને આવ્યા, ને તે પછી મદ્રાસ કાંઠે પાલકોલ્લુમાં કોઠી કરી, વળી ગંગામાં હુગલી નદીને કાંઠે ચિન્સુરામાં ને ગુજરાતમાં સુરતમાં તેમની વખાણ હતી.

વલંદાની પાંચમી. ૭. ડચ લોક પૂર્વ તરફના દેશોમાં વેપાર કરવાને આવ્યા, તે વખતે અંગ્રેજ પણ આવ્યા હતા. વેપારની

* ટ્રાન્સવાલ ને અપર જ નદીના કાંઠા ઉપરના સંસ્થાન. ત્યાંના ડચ લોકોને ખામ લોકો કહે છે. ને તે જતાયાથી હાલ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં રહી સ્વરાજ્ય લોગવે છે.

ચંડસાચડસીમાં એ બે પ્રજાને લડાઇઓ ચાલી. આખોયનામાં અંગ્રેજોનું થાણું હતું. ત્યાંના અંગ્રેજોની ડચ લોકે કતલ કરાવી. ઇ. સ. ૧૬૨૩. તેથી અંગ્રેજો મશાલાના બેટામાં, વેપાર કરવાનું છોડી હાલ ભરતખંડમાં આવ્યા, ને માત્ર ત્યાંજ વેપાર કરવા લાગ્યા. તે પછી હિંદી મહાસાગરના ધણીપણા માટે એ બંને પ્રજા ધણી વરસ સુધી લડતી હતી. એ લડાઇઓ ૧૬૮૯ સુધી ચાલી. એ સાલમાં ઓરંગઝેબે વિલિયમ બંને દેશનો પાદશાહ થયો, ત્યારે બંને વચ્ચે સમાધાની થઇ. આગળ જતાં બંને દેશ જુદા પડ્યાથી વળી લડાઇઓ ચાલુ થઇ. તેમાં અંગ્રેજોએ વલંદાની સત્તા બિલકુલ તોડી નાંખી. હિંદમાં વલંદાનું મુખ્ય સંસ્થાન ચિન્સુરામાં હતું, તે ૧૭૫૮માં અંગ્રેજોએ જીત્યું. આગળ જતાં ફ્રાન્સમાં મદાન પાદશાહ નેપોલિયન બોનાપાર્ટે હોલાંડ દેશ જીત્યો, ત્યારે હોલાંડના સંસ્થાનો ફ્રેંચોના તાબામાં આવ્યાં, પણ અંગ્રેજોએ તે સર્વ જીતી લીધાં, પરંતુ ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે ૧૮૧૬ માં સંધિ થઇ ત્યારે જવાબેટ હોલાંડને પાછો મળ્યો. સન ૧૮૨૪ માં સુમાત્રા વલંદાને આખી મલાક્કા અંગ્રેજોએ લીધું. આજે વલંદાનું એક સંસ્થાન હિંદમાં નથી.

હિંદમાં અંગ્રેજ મુસાફર. ૮. કેપ આવ ગુડ હોપને રસ્તે અંગ્રેજો ભરતખંડમાં વેપારાર્થે આવવાને ઉશ્કેરાયા; તે પહેલાં કેટલાક મુસાફર આ દેશમાં આવી ગયા હતા. અકબર પાદશાહના વખતમાં ટામસ સ્ટીવન્સ નામે અંગ્રેજ ૧૫૭૬ માં પહેલ વહેલો હિંદમાં આવ્યો હતો. તે પછી ચોથે વરસે શ્રીય, ન્યુઝરી ને લીડસ નામે ત્રણ અંગ્રેજો આવ્યા. પણ પોર્ટુગીઝોએ તેમને કેહમાં નાખ્યાં. તેમાંથી છુટીને ન્યુઝરીએ ગોવામાં દુકાન માંડી. લીડસ અકબરશાહ પાસે નોકર રહ્યો ને શ્રીય બંગાળા, પેગુ, લંકા વગેરે કેઠાણે મુસાફરી કરતો ઇંગ્લાંડ પાછો ગયો.

વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ. ૯. હિંદમાં અકબરશાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે ઇંગ્લાંડમાં ઇલિઝાબેથ રાણી રાજ્ય કરતી હતી; તેના વખતમાં લંડનના કેટલાક વેપારીઓએ સલા બોલાવી ભરતખંડ સાથે વેપાર કરવાને એક કંપની ઉભી કરી; તેનું નામ

“ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ” પાડ્યું. ઇ. સ. ૧૫૬૯ ને હેલ્સે દિવસે ઇલિઝબેથ રાણીએ એ કંપનીને સનંદ આપી. તે પછી ૧૬૩૫, ૧૬૫૦, ૧૬૫૪ ને ૧૬૬૮ માં જુદી જુદી કંપનોએ ઉભી થઈ. તેમને માંહોમાંહે ધણી ચંડસાચડસી ચાલતી હતી, તેથી એ સર્વ કંપનીઓ ૧૭૦૬ માં જોડાઈ ગઈ. ને “ યુનાઇટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ” ને નામે વેપાર કરવા લાગી.

અંગ્રેજ કંપનીનાં થાણાં ને વખાણે. ૧૦. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વહાણો પ્રથમ સુમાત્રાના આચીન બંદરમાં આવ્યાં. વળી તેમણે ત્યાંના ખંતામ બંદરમાં કોડી લાવી, ત્યાં તેમના દુસ્મન વલંદા નડતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૨૩ માં અંબોયનામાં વલંદાએ અંગ્રેજોની કતલ કરાવ્યાથી તેઓ એ તરફના બેટામાં વેપાર કરવો બંધ કરી જરતબંડમાં આવ્યા. હિંદને પશ્ચિમ કાંઠે પોર્ટુગીઝો તેમને કનડતા, તોપણ ૧૬૧૧ માં તેમના મીડલટન નામે કમાને ખંભાતથી માલ જરી લીધો, તથા તેમણે ૧૬૨૫ માં સુરતમાં વખાર લાવી. ત્યાંના મુખથી થોડે દૂર સુઆળી બેટ પાસે કમાન બેસ્ટે પોર્ટુગીઝોને દરિયાઇ યુદ્ધમાં હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૫. ઇંગ્લાંડમાં એ સાક્ષમાં પહેલો જેમ્સ પાદશાહ હતો; તેણે સર ટામ-સ્ટોને જહાંગીર પાદશાહ પાસે વજાલ ઠરાવીને મોકલ્યો. તેણે કંપનીના વેપારને લગતી કેટલીક લાઝકારી શરતો પાદશાહ પાસેથી કરાવી લીધી. હિંદને પૂર્વકાંઠે અંગ્રેજ વેપારીઓનો અટકાવ કરનાર કોઇ નહોતું. તેથી પ્રથમ તેણે મછલીપટ્ટણમાં આડત બાંધી. ઇ. સ. ૧૬૧૦. ત્યાં ૧૬૩૨ માં ગોવળકોડાના પાદશાહની પરવાનગીથી વખાર કરી, તે પહેલાં આર્મા ગામમાં ૧૬૨૬ માં વખાર કરી હતી. ત્યાંના ઉપરી ફ્રાન્સીસ ડેએ ચંદ્રગીરીના રાજ પાસેથી મદાસની જમીન વેચાતી લીધી. ને ત્યાં ગામ વસાવી ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૬૩૬. એજ પ્રમાણે હિંદના બીજા ભાગમાં પણ તેમણે વખારો કરી હતી. અજમેર આગ્રા ને પટણામાં પણ સુરતની શાખાઓ સ્થાપી હતી. શાહજહાંની પરવાનગીથી તેમણે

હળદી દાઝ્યાથી તેની હવા કરવાને સુરતથી અંગ્રેજ ડાક્ટરને બો-
લાવ્યો. તેણે આરામ કર્યાથી ડા. જાહનની માગણીથી પાઠશાહે
અંગ્રેજ કંપની એકલીનેજ બંગાળામાં વેપાર કરવાની સતંદ આપી.
તેથી તેમણે દુમલી, કાશીમનગર, માલદા, ઢાકા વગેરે ઠેકાણે
દુકાનો કરી. ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં બંગાળાના નવાબ સાહિસ્તખાંએ
અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉપર ગુસ્સે થઈ સર્વ દુકાનો જપ્ત કરી. તેથી
દુમલીના અંગ્રેજ વેપારીઓ નદીના મુખ તરફ સુસાંતી નામે ગા-
મમાં ગયા ને ત્યાં જમીન વેચાતી લઈ ફેર્ડ વિલિયમ નામે કિલ્લો
બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૯. એ સુસાંતી હાલમાં કલકત્તાનું એક પર્
છે. કિલ્લો બાંધ્યા પછી જાહનદા આજમ પાસેથી સુસાંતી,
કલિકટ ને ગોવિંદપુર એ ત્રણે વેચાતાં લીધાં. પશ્ચિમકાંઠા ઉપર
તેમનું મુખ્ય મથક સુરતમાં હતું, ત્યાંથી તેઓ બંગાલ, અમદા-
વાદ વગેરે ઠેકાણે વેપાર ચલાવતા. ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુ-
ગાલના રાજાએ પોતાની કન્યા ઇંજ્જાડના રાજાને દીધી, તેની
પહેરામણીમાં મુંબઈ બેઠ આવ્યો. એ બેઠ ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં
રાજાએ દર વરસે સો રૂપિયા લેવાના ઠરાવી કંપનીને આપ્યો.
ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું ત્યારે સુરતની વખાર
મુંબઈ લઈ જવાનું ઠરાવી સન ૧૬૬૭ માં મુંબઈમાં કોઠી ખાલી.
મુંબઈ બેઠ હોવાથી મરેઠા ધોડેસ્વાર ત્યાં લૂટવાને જઈ શકે તેમ
નહોતું, તેથી એ જગા સુરત કરતાં વધારે સલામત હતી. આ
વખતે મુંબઈ એક નાનું ગામકું હતું, ને ત્યાંના હવાપાણી સારા
નહોતાં. એ પ્રમાણે જે કંપની આગળ જતાં ભરતખંડની માલિક
થઈ, તે કંપની બીજી નાની નાની બધી વખારો છતાં મુંબઈ, મ-
દ્રાસ ને કલકત્તામાં મુખ્ય વખારો કરી વેપાર કરવા લાગી. એ
સમયે તેની પાસે કોઈ પણ સંસ્થાન નહોતું. હિંદના દરોખશીર
પાઠશાહે ડાક્ટર હેમીન્ડનની માગણી ઉપરથી કંપનીને બંગાળાના
૩૭ તાલુકાની જમીનદારીની સતંદ આપી, તથા બંગાળામાં કંપ-
નીના માલ ઉપર જે દાવુ લેવાતું તે માફ કર્યું; તેથી ત્યાં તેમનું
બળ વધ્યું ને તેમના વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું.

ફ્રેચ લોકની વેપારી કંપની. ૧૧. અંગ્રેજ કંપની થયા પછી તરતજ ૧૬૦૪ માં ફ્રેચ લોકની એક કંપની હિંદના વેપાર માટે ઊભી થઇ. તે પછી ૧૬૧૧, ૧૬૧૫, ૧૬૪૨ ને ૧૬૪૪ માં જુદી જુદી ફ્રેચ કંપનીઓ થઇ, પણ તે સર્વ ૧૭૧૬ માં જોડાઈ ગઇ. એ કંપનીએ મલબાર કાંઠે માલિમ, કરોમંડલ કાંઠે પાંદીચેરી, કારીકલ, ચાનાન ને અંગાળામાં ચંદ્રાગરમાં કોડીઓ ધાસી હતી. એ કંપની ૧૭૬૬ માં વેપાર કરતી મિત્રકુલ બંધ પડી.

બીજી યુરોપી વેપારી કંપનીઓ. ૧૨ ઇ.સ. ૧૬૧૨ માં એક, ને ૧૬૭૦ માં બીજી એવી ડેન લોકની બે કંપનીઓ થઇ, તેમણે અંગાળામાં શ્રીરામપુર, પૂર્વ કાંઠે ત્રાંકવીબાર ને પોર્ટોનાવો, ને મલબાર કાંઠે દડોવા ને હોલચેરીમાં સંસ્થાનો કર્યા હતાં; તે ૧૮૪૫ માં અંગ્રેજ કંપનીએ વેચાતાં લીધાં. વળી ૧૭૨૩ માં આસ્ટન્ટ શહેરમાં એક કંપની થઇ હતી પણ તેણે ૧૭૮૪માં દેવાળું કાઢયાથી તે બંધ પડી. પૂર્વ તરફના બેટામાં વેપાર કરવાને સ્વીડનના સ્ટોકહોલમમાં એક કંપની થઇ હતી. તથા ફિલિપાઇન સાથે વેપાર કરવાને સ્પેનના લોકની એક કંપની થઇ હતી; પણ તેમણે ભરતખંડમાં કાંઈ સંસ્થાન કર્યા નહોતાં.

કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ ? ૧૩. પોર્તુગીઝે આ દેશમાં આયા તે રાજના નોકર હતા. રાજ તરફથી તેઓ માલ લઇ જતા, ને લીસ્બોનમાં વેચતા. તે લીસ્બોનના વેપારીઓ યુરોપનાં બીજાં બંદરોમાં બેઈ જતા, તેથી પોર્તુગીઝે હિંદમાં મેળવેલો મુલક રાજનો હતો. ડચ લોક કંપનીને નામે માલ લઈ જતા, પણ મુલક રાજને નામે મેળવતા, તેથી મુલકનો માલિક રાજ હતો, અંગ્રેજ ને ફ્રેચ કંપની પોતાને નામે વેપાર કરતી ને મુલક મેળવતી, તોપણ તેઓ મુલકના સંબંધમાં રાજની સંભાળ નીચે હતા.

પ્રકરણ ૨ જી.

૧. વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૨. હિંદી રા-

જય. ૩. કર્ણાટકના નવાબો. ૪. દુલ્હના શુભ. ૫. અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ વધરો. ૬. નિજમની ને કર્ણાટકની ગાદી મારે વાંધો. ૭. ફ્રેંચની ચઢતી. ૮. રોબર્ટ ક્લાઈવ. ૯. ક્લાઈવનો જય અને મહમદઅલીનો છુટકો. ૧૦. ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ.

વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૧. પોર્તુગીઝ પછી રાજ્ય સ્થાપવાનો યત્ન કરનાર ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ એ બે કંપનીઓ હતી, તેમણે અઢારમા સૈકાની અધવચમાં હિંદમાં રાજ્ય મેળવવાને દક્ષિણનાં રાજ્યોના વધરામાં વચ્ચે પડી લઢાઈઓ કરી, તેમાં અંતે અંગ્રેજ ફતેહ પામ્યા ને ફ્રેંચ કંપનીનો અંત આવ્યો.

હિંદી રાજ્ય. ૨. અઢારમા સૈકાની અધવચમાં દિલ્લીમાં મહમદશાહ પાદશાહ હતો; તેની નયજાઈને લાંબે પાદશાહી સુખાઓ સ્વતંત્ર જેવા હતા. તેમાં અયોધ્યાનો સફરજંગ, બંગાળનો અલીવર્દીખાન, દક્ષિણમાં નિજમ ઉલમુલ્ક, ને કર્ણાટકનો દોસ્તઅલી મુખ્ય હતા. વળી ઉત્તર હિંદમાં શહિલા લોકોએ બળવાન થઈ પોતાનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. મરેઠાનો રાજા શાહુ સતારામાં હતો, પણ એ રાજ્યનો કરતા હરતા પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવ હતો. તંજાવરમાં બેંગાળના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. મહિસૂર ને ત્રિચિનાપલ્લીમાં હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતા હતા; તે સિવાય વિજયનગરમાં હિંદુ રાજ્ય સમયના પોલીગાર કે નાયર લોક અર્ધા સ્વતંત્ર જેવા હતા. અંગ્રેજોનાં કારોમાંડલ કાંઠે મદ્રાસ ને ફાટ્ટેવિક, પશ્ચિમકાંઠે મુંબઈ, ને બંગાળમાં કલકત્તા, એ મુખ્ય થાણાં હતાં. ફ્રેંચોએ વિજયપુરના સુલતાન પાસેથી જમીન વેચાતી લઈ મદ્રાસની દક્ષિણે પાંદીચેરીમાં થાણું કર્યું હતું. વળી ઔરંગજેબ પાસેથી જમીન વેચાતી લઈ બંગાળના ચંદ્રનગરમાં પણ થાણું કર્યું હતું. એ વખતે રાજ્યસ્થાનના રાજાઓ મરેઠાના વારંવાર હુમલા થવાથી નયજા થઈ ગયા હતા.

કર્ણાટકના નવાબો. ૩. કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલીને ચંદાસાહેબ નામે જમાઈ હતો; તે પાંદીચેરીના ગવર્નર દુમાસનો મિત્ર

હતો. તેમણે ત્રિચિનાપક્ષીનું રાજ્ય છૂટું તથા તંબવરના રાજા કનેથી કાઢીકલ બંદર છૂટી દેવાને આપ્યું. તે ઉપરથી સંધેશ બોસલે અને મોસરીરાવ નામે મરેડી સરદારોએ કર્ણાટક ઉપર ચઢાઈ કરી. અંધુર આમળ નવાળ દોસ્તઅક્ષીને હરાવીને માર્યો, તથા ચંદા સાહેબને પકડી સતારે મોકલી દીધો, અને દોસ્તઅક્ષીના દીકરા સફદરઅક્ષીને નવાળ ઠરાવો, ઇ. સ. ૧૭૪૧. એજ સં-લમાં દુપ્લે નામે નવો ગવર્નર આવ્યો. સફદરઅક્ષીને તેના કાંઈ સરદારે માર્યાથી તેની બેગમ અને કુંવર મદ્રાસના અંગ્રેજોને આ-શ્રયે ગયાં; પણ દક્ષિણના સુબા નિબમઉલમુલ્કે કર્ણાટકમાં આવી એ છોકરાને નવાળ ઠરાવી તેના રક્ષક તરીકે પોતાના અનવરદીન નામે સરદારને નીમ્યો, પણ એ બાળક નવાળ થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યાથી અનવરદીન નવાળ થયો.

દુપ્લેના ગુણ. ૪ પાંદોચેરીના નવા ગવર્નર દુપ્લેના મનમાં હિંદમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રથમ વિચાર ઉત્પન્ન થયો. દુપ્લે સાહસિક, ચતુર, ઉત્સુક અને કમટી હતો; પણ તેનામાં યુ-દ્ધક્રોધ નહોતું. એના હાથ નીચે બુસ્સી નામે એક સર-દાર હતો, તે લઠાઇનું કામ કરતો. દેશી લોકોને યુરોપી લોકોની માફક કવાયત શીખ-વ્યાથી તેઓ યુરોપી લોકોની પેઠે મુલ્ય કરી શકે એવા છે, એવું તેને જણાવાથી પ્રથમ તેણે દેશી સિપાઇઓને કવાયત શીખવીને એક લશ્કર તૈયાર કર્યું. યુરોપી કરતાં દેશી લશ્કર સસ્તું પડતું, તેથી એ મુક્તિ

વડે પોતાની ઉમેદ પાર પડશે એમ તેને પ્રથમ જણાયું.

અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ લઘુરો. ૫. એ સમયે યુરોપમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે લઘુરો ચાલતી હતી. એ લઘુરો ફ્રેંચેએ હિંદમાં ધાલીને હિંદમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેમાં આડે આવનાર અંગ્રેજ તેમના મુખ્ય દુશ્મન હતા. તેમને હાંડી કાઢ્યા વગર પોતાની ઉમેદ પાર પડે તેમ એને જણાયું નહિ; તેથી તેણે અંગ્રેજ કંપની સાથે લઘુરો જોડી. તેણે પ્રથમ અંગ્રેજના મુખ્ય મંત્રી મદ્રાસ કિપર હુમલો કર્યો. એ વખતે હિંદી મદ્રાસગરમાં બુર્ગો વગેરે જેવા ફ્રેંચોને તાબે હતા. ત્યાંના ગવર્નર લામોર્સિન દુશ્મની સહાયે આવ્યો. તેણે મદ્રાસ જીત્યું તેથી અંગ્રેજો શરણે આવ્યા, ૧૭૪૫. દુશ્મને લામોર્સિનની વચ્ચે સંપન હોવાથી તેમણે ઐક્યથી પોતાનું કામ ચલાવ્યું નહિ. દુશ્મનો વિચાર હિંદમાંથી અંગ્રેજોનું મૂળ કાઢવાનો હતો, તેથી તે અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું આપવાની વિરૂદ્ધ હતો, પણ લામોર્સિન ૪૪ લાખ રૂપિયા લેઈ મદ્રાસ પાછું આપવાની શરત કરી બુર્ગો ગયો. નવાબ અનવરુદ્દીને મદ્રાસ માગ્યું, તે દુશ્મણે ના આપ્યું, ત્યારે તે દશ હજાર સૈન્ય સાથે મદ્રાસ લેવા આવ્યો; પણ તેને ફ્રેંચના હજાર માણસે હરાવ્યો; તેથી નવાબ અંગ્રેજોના પક્ષે ગયો. અંગ્રેજોને ઇંગ્લાંડથી નવી કુમક આવી, તે વડે તેમણે પાંદોરેસી જીતવા મથન કર્યું પણ તે વ્યર્થ ગયું. એવામાં યુરોપમાં બંને ગ્રામ વચ્ચે સલાહ થઈ તેથી જોનો તેનો મુલક પાછો મળ્યો. ૧૭૪૮.

નિજમની ને કર્ણાટકની ગાદી માટે વાંધો. ૬. એજ સાલમાં મહમદશાહ, નિજમઉલમુલ્ક ને શાહુ રાજા મરણ પામ્યા. નિજમનો પાટવી કુંવર ગ્યાસુદીન પાદશાહ બનાવનાર વજીર હતો, તેણે પોતાના બાપની જગ્યા લેવાની ના કહી. તેનો પુત્ર મુજ્જર-જંગ વારસ હતો, પણ તેનો કાકા નાસિરુજ તેની જાગે થયો ને ગાદીએ બેઠો. એ સમયે તેમની ગાદી ઔરંગાબાદમાં હતી. મુજ્જરજંગ મરેઠાની સહાય મેળવવા સતારે ગયો. ત્યાં શાહુની જગ્યાએ રાજરામ ગાદીપતિ હતો, પણ તેના રાજ્યની ફૂલ લગામ બાંધી

પેશ્વાના હાથમાં હતી. સતારામાં મુજફરનગરને ચંદાસાહેબ સાથે પ્રીતિ થઈ. નિજમના રાજ્યનો ઉમેદવાર મુજફર, ને કર્ણાટકની નવાબીનો ઉમેદવાર ચંદાસાહેબ હતો. તેમણે પાંદોચેરીના દુષ્કેતી મદદ માગી. દુષ્કેતે સાત લાખ રૂપિયા આપી ચંદાસાહેબને છોડાવ્યો. હવે મુજફરનગર, ચંદાસાહેબ ને ફ્રેંચનાં લશ્કર કર્ણાટક ઉપર ચાલ્યાં.

ફ્રેંચની ચઢાઈ. ૭. કર્ણાટકનો નવાબ અનવરૂદ્દીન અંબુર આગળ ચંદાસાહેબની સામે લઢયો તેમાં મરાયો, ને તેનો જીજગઢ ફ્રેંચ સરદાર ખુસ્સીએ જીત્યો, ૧૭૪૯. તેથી દુષ્કેતે ચંદાસાહેબને કર્ણાટકનો, ને મુજફરને દક્ષિણનો સુબેદાર ઠરાવ્યો. તેના બદલામાં ચંદાસાહેબે પાંદોચેરી પાસેનાં ૮૧ ગામ ફ્રેંચને આપ્યાં.

અનવરૂદ્દીનનો દીકરો મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં બરાઈ બેટો. આ સમાચાર સાંભળી દક્ષિણના સુબેદાર નાસિરજંગે બળવાન લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં આવીને મુજફરને હરાવીને કેદ પકડ્યો. એવામાં ખુસ્સી ફ્રેંચ ફોજ લઇને આવ્યો, ને તેણે નાસિરને હરાવી મુજફરને છોડાવ્યો. ખુસ્સી તેને લેઇને ઔરંગાબાદ જવાને નીકળ્યો. ત્યાં માર્ગમાં મુજફર મરાયાથી ખુસ્સીએ નિજમઉલમુલ્કના બીજા કુંવર સલાબતજંગને ઔરંગાબાદની ગાદીએ બેસાડ્યો, ૧૭૫૧. ને ફ્રેંચનીજ સાથે તેના રક્ષણાર્થે ત્યાં રહ્યો. એ નોકરીના બદલામાં નિજમે ઉત્તરસરકાર પ્રાંત તથા મહમદપટ્ટણ ફ્રેંચને આપ્યાં. એ રીતે દક્ષિણ હિંદમાં ફ્રેંચ સત્તાનો સૂર્ય માથે આવ્યો. કર્ણાટક ને ઔરંગાબાદના મોટા નવાબો તેમના તાબામાં આવ્યા; તથા તેમની પાસેથી તેમને કેટલોક મુલક પડ્યું મળ્યો. અંગ્રેજને તાબે માત્ર મદ્રાસ ને ફોર્ટસેન્ટિડ હતા. તેમનો મિત્ર મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં ચંદાસાહેબના લશ્કરથી ઘેરાઈ પડ્યો હતો; એટલે દુષ્કેતે ધાર્યું કે આપણી ધારણા ફળીમૂત થવાને હવે વાર નથી. ઈ. સ. ૧૭૫૧.

રોબર્ટ ક્લાઈવ. ૮. એવામાં હિંદમાં અંગ્રેજ સત્તાનો ઉદય કરનાર ને અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાંખનાર વીર પુરુષ મદ્રાસમાં ઉત્પન્ન થયો. એ પુરુષ તે રોબર્ટ ક્લાઈવ નામે જીવાન અંગ્રેજ

હતો. પ્રથમ તે વેપાર ખાતામાં કંપનીના તાબામાં કારકુન હતો, પણ એનો ઉર્જાજો સ્વભાવ ક્ષમ કરતાં અરજીને વધારે ગોચર હતો. તેણે આજીજી કરીને લશ્કરી ખાતામાં નોકરી માગી લીધી. લારેન્સ નામે સેનાપતિ એ રી લશ્કરી કળાનો ગુરુ હતો. ક્લાઈવ પણ દુષ્ટેની માફક સાદસિદ્ધ ચતુર, બુદ્ધિવાન ને કપટી હતો. પણ દુષ્ટેમાં યુદ્ધકૌશલ્ય ને શુરત્વ નહોતાં, તે ક્લાઈવમાં હતાં. ફ્રેન્ચની ચઢતી ને અંગ્રેજોની પડતી વખતે તથા મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં ઘેરાઈ પડ્યો હતો, તે વખતે ક્લાઈવ મદ્રાસમાં હતો. તેણે મદ્રાસના ગવર્નરને સૂચવ્યું કે મહમદઅલીને ઉગારવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે. જો આપણે ચંદાસાહેબની રાજધાની ઉપર હુમલો લઈ જઈએ તો તેનો બચાવ કરવાને તે આવશે, એટલે મહમદઅલી છૂટો થશે. આ કામ જો તમે મને થોડું લશ્કર આપી મોકલો તો હું બળવું.

ક્લાઈવનો જય ને મહમદઅલીનો હુટકો. ૯. ક્લાઈવના બોલ ઉપર ગવર્નરને હીંમત તો ન આવી, પણ “વાગ્યું તો તીર નહિ તો તુકો” કરી જોવાનો નિશ્ચય કરી ૨૦૦ ગોરા ને ૩૦૦ કાળા સિપાઈનું લશ્કર આપી તેણે ક્લાઈવને મોકલ્યો, તે પાધરોજ અર્કાટ ઉપર આવ્યો. ત્યાંનું લશ્કર નાસી ગયું ને કર્ણાટકની રાજધાની કન્નાઈવને હાથ આવી ૧૭૫૧ તે પછી તરતજ તેણે કિલ્લો સમો કરાવી ઘેરા બંધવાની તૈયારી કરી આ સમાચાર સાંભળી ચંદાસાહેબે પોતાના પુત્ર રામસાહેબને દશ હજાર ફોજ આપી અર્કાટ લેવાને મોકલ્યો. બાવન દિવસ ઘેરા રહ્યો, પણ ક્લાઈવ તાબે થયો નહિ; કન્નાઈવને લાગ્યો પણ આપી, પરંતુ તે કશાથી ડગ્યો નહિ; ત્યારે રામસાહેબે એક જમરો હલ્લો કર્યો; પણ તેમાં તેનાં ૪૦૦ માણસ મરાયાથી તે હીંમત હારી ગયો; ને ઘેગ ઉઠાવી ચલ્યો ગયો. કન્નાઈવને મદ્રાસથી નવી મદદ આવી મળી કે તે રામસાહેબની પુંકે પડ્યો ને તેને હરાવીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. એવામાં ઇંગ્લંડથી સૈન્ય લઈ લારેન્સ આ દેશમાં આવ્યો, એટલે ગુરુ-શિષ્ય મહમદઅલીને છોડાવવા ત્રિચિનાપલી

થયા. તેમાં ચંદ્રસાહેબ હાર્યો ને મરાયો. એટલે અંગ્રેજો મહમદ-અલીને કર્ણાટકની માદીએ બેસાડ્યો. એ રીતે કર્ણાટકમાં દુષ્ટતેની ધારણા ધૂળ મળી, તોપણ હિંમત નહિ હારતાં તેણે ફરીને ત્રિચિનાપલીનો ઘેરા લાલ્યો. લોરેન્સે ફ્રેંચોને હરાવ્યા. આ લઢાઇથી કંટાળીને ફ્રેંચ સરકારે દુષ્ટને બોલાવી લઈ તેની જગ્યાએ ગોધ્યુ નામે શાંત પ્રકૃતિનો ગવર્નર મોકલ્યો. તેણે હિંદમાં આવી સંધિ કરી કે કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી ખરો છે. એક ખીજનો લીધેલો મુઠક પાછો આપી હવેથી બેમાંથી એક પ્રજાએ હિંદવી માંહોમાંહી લઢાઇમાં માથું મારવું નહિ એવું કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૫.

ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ. ૧૦. ગોધ્યુએ કરેલી સંધિ લાંબી મુદત ચાલી નહિ બંને પ્રજાને હાડવેર બંધાયા હતાં, ને બંનેને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ હતો, તેની ૧૭૫૬ માં વળી બંને વચ્ચે લઢાઇ ચાલી. અંગ્રેજોએ કત્તમવતે મદ્રાસનો ગવર્નર કરાવી નૌકાસેના-ધિપતિ બ્રાટસન સાથે હિંદમાં મોકલ્યો. ફ્રેંચોએ લાલી નામે સરદારને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ લાલી ખડાદુર, ચંચળ, ઉત્સુક પણ અવિચારી હતો. તે સમયે કર્ણાટકના દરબારમાં ફ્રેંચ સત્તા બિલકુલ નહોતી, પણ નિજમના દરબારમાં જુસ્સી ફ્રેંચવગ સાચવી રહ્યો હતો; તેને લાલીએ અવિચારીપણાથી બોલાવી લીધો. જુસ્સીનો વિચાર તેથી વિરુદ્ધ હતો. પણ અંગ્રેજને ભરતખંડમાંથી બિલકુલ હાંકી કાઢવાની હોશમાં જુસ્સીનો વિચાર તેણે ભક્ષમાં લીધો નહિ. જુસ્સી નિજમના દરબારમાંથી ગયો તેની સાથે ત્યાંથી ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ થયો. લાલી ને જુસ્સી બંને એક વિચારના ન હોવાથી તથા બંને વચ્ચે ચાલેલ પડવાથી તેઓ ઐક્યથી વર્ત્યા નહિ. તેમણે ફાઈડેવેડ લીધો ને મદ્રાસને ઘેરા લાલ્યો. એવામાં અંગ્રેજને વિશ્વામતથી કુમક આવી, એટલે લાલી અને જુસ્સીએ મદ્રાસનો ઘેરા ઉઠાડી ૧૭૫૬ માં વાંદીરાજને ઘેરા લાલ્યો. તે વખતે અંગ્રેજ સેનાપતિ આયરકૂટ હતો, તેણે ફ્રેંચને હરાવ્યા ને જુસ્સી કેદ પકડાવ્યો. આથી ફ્રેંચ નિશ્ચય થયા ને અંગ્રેજોમાં જુસ્સો આળ્છો; એટલે તેમણે ૧૭૬૧ સુધીમાં એક પછી એક એમ

ફ્રેંચોનાં પાંદોચેરી સુદાર્ત સર્વ થાણાં લોખાં. ક્લાઈવે બંગાળાનું ચંદ્રનગર જીત્યું, તથા કસ્નલ ફોર્ટ નિજામે આપેલો ઉત્તર સરકાર તથા મહલીપટ્ટણનો મુલક જીત્યો. એ રીતે હિંદમાંની ફ્રેંચ સત્તાનો ૧૭૬૧ માં અંત આવ્યો. એ પ્રમાણે હિંદનું ધણીપણું મેળવવાની અણીપર આવેલા મરેકાને જે સારામાં અહમદશાહ અબદલીએ પાણીપતના રણમાં હરાવીને તેમની સત્તાની ખાખાવીખી કરી નાંખી, તેજ સાલમાં હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાની ઉમેદ રાખનાર ફ્રેંચોની સત્તાનો અંગ્રેજે નાશ કર્યો. એ પછી સલાહ થઈ ત્યારે ફ્રેંચોનાં થાણાં તેમને પાછાં મળ્યાં. પણ તેમણે ફરીને હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાને વધારે ચત્ત કર્યો નહિ. ફ્રેંચ કંપનીની રાજ્યસત્તા રાજ્યએ લઈ તેમનાં થાણાં ખાલસા કર્યાં, ને ૧૭૯૬ માં એ કંપની હિંદમાં વેપાર કરતી બંધ પડી. હવે યુરોપી પ્રજામાં માત્ર અંગ્રેજ રહ્યા. તેમણે હિંદમાં કેવી રીતે મહાન રાજ્યની સ્થાપના કરી તે આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૩ જી.

બંગાળમાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના.

૧. સિરાજઉદ્દવલ્લા ૨. નવાબની કલકત્તા ઉપર ચઢાઈ. ૩. અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લે છે. ૪. એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૫. કલાઈવ બંગાળાનો ગવર્નર થાય છે. ૬. મીર-જાફરને પદભ્રષ્ટ કરે છે. ૭. નવાબ મીરકાસમ. ૮. મીરકાસમ સાથે અણબનાવ. ૯. મીરકાસમ સાથે લઢાઈ. ૧૦. કલાઈવ બાજીવાર ગવર્નર થઈને આવે છે. ૧૧. કલાઈવ બંદોખસ્ત કરે છે. ૧૨. બંગાળાની ફૅજદારી કંપની લે છે. ૧૩. કામદારોનો બંદોખસ્ત. ૧૪. નવી રાજપદ્ધતિ ને તેની અસર. ૧૫. હિંદના બીજા ભાગોના બનાવ.

સિરાજઉદ્દવલ્લા. ૧. હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને અંગ્રેજોએ તૈયાર થઈ બંગાળામાં પ્રથમ તેનો પાયો નાંખ્યો, તે વખતે ત્યાંનો નવાબ અલીવર્દિખાન ગુજરી ગયાથી તેની જગ્યાએ તેનો દાદિત્ર સિરાજઉદ્દવલ્લા નવાબ થયો હતો, ૧૭૫૬. આ જુવાન નવાબ પીકણ, ખાપલો, ફર, જૂલમી ને દુરાચારી હતો.

નવાખની કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ. ૨. નવાખનો એક સગો નાસીને કલકત્તા અંગ્રેજોને આશ્રયે જઈ બસાયો; તેને અંગ્રેજોએ પાછો નહિ આપ્યાથી તેણે કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ કરી ને તે જીતી લીધું, ત્યારે કેટલાક અંગ્રેજ નાસી ગયા ને ૧૪૬ કેદ પકડાયા. નવાખે તે બધાને એક નાની કોટડીમાં પૂર્યા, ૧૭૫૬. ઉનાળાના તાપની ગરમીથી તથા હવા આવવાનાં બે નાનાં જળાશયો સિવાય બીજાં કંઈપણ સાધન ન હોવાથી અને પીવાને પૂરતું પાણી ન મળ્યાથી સવાર સુધીમાં ૧૪૬ માંના ૨૩ જીવતા રહ્યા; તે પછી અર્ધા મુઆ જેવા હતા. નવાખે મરનારની દયા ખાધા વગર કે કારણ જાણવાનો બજાબોદ કર્યા વગર માત્ર ધનની ખાજ કરવા માંડી તે ઉપરથી તેનો નિર્દય સ્વભાવ જણાઇ આવે છે.

અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લે છે. ૩. આ માઠા સમાચાર મદ્રાસ પહોંચ્યા ત્યારે નોકાસૈન્યપતિ વાટસન સાથે બન્યું તેટલું સૈન્ય જમાવી કલાઇવ વેર લેવાને અંગાજે આવ્યો. ને કલકત્તા જીતી લીધું.

નવાખ ફરીને કલકત્તા લેવાને આવ્યો, પણ કલાઇવે તેને પાછો હટાવ્યો; પણ ચતુર કલાઇવને લાગ્યું કે કળ વગર એકલા બળથી કામ થાય તેમ નથી. તેથી સમય વર્તા તેણે નવાખ સાથે સંધિ કરી. નવાખે અંગ્રેજોનું જે લાંબું હતું તે પાછું આપ્યું.

દક્ષિણમાં ફ્રેંચોએ કલ્કાટક ને નિજમની ગાદીએ પાતાન મળતીઆને બેસાડી જે રીતે પાતાની સત્તાનો પાયો નાખ્યો

કલાઇવ.

હતો, તે રીતે કલાઈવે ખંજાળામાં પોતાની સત્તા બેસાડવાનો યત્ન કર્યો. સિરાજઉદ્દૌલ્લાને તેના નોકર કે પ્રજામાંથી કોઈ ચલાવું નહોતું. તેથી કલાઈવે તેમને લલચાવ્યા, તેનો સેનાપતિ મીરજીર પાછલા નવાખ અલીવર્દિખાનનો ખનેવી હતો, તેને નવાખની ગાદી આપવાની લાલચ આપી. નવાખનો ખજાનચી રાયદુલ્લાહ ને મુર્શિદાબાદનો જગતશેઠ એ બંને એ સંકેતમાં લલચ્યા. મીરજીરને ગાદી મળે તેના બદલામાં તેણે કંપનીને, કલાઈવને, ગવર્નરને અને ખાન અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને સૈન્યને નાણું આપવાનું કષુલ કર્યું. તથા કંપનીને અને કલકત્તાની પ્રજાને થયેલું તુકસાન ભરી આપવાનું સ્વીકાર્યું. આ દરમિયાન નક્કી થયા ત્યારે અંગ્રેજનો એક દલાલ અમીચંદ કરીને હતો, તેણે માગણી કરી કે મીરજીર જેટલી રકમ આપે તે ઉપર સંકેતે પાંચ ટકા મનં દલાલીના આપવા. એ રીતે ગણતારાં ૩૦ લાખ રૂપિયા દલાલી થતી હતી. એવડી મોટી રકમ આપવાની કલાઈવની દબ્બા નહોતી. અમીચંદે કહ્યું કે બંને મારી દલાલી કષુલ નહિ કરો તો હું સઘળી વાત નવાખને જાહેર કરી દબચ, પણ કલાઈવ જેવા શુરો હતો તેવોજ વિચારવાળો પણ હતો. તેથી તેણે અમીચંદનું તરતને માંડ મન મનાવ્યું.

ફલાસોનું ચુક. ૪. એ વખતે ખંજાળામાં ત્રણ યુરોપી પ્રજાનાં ચાણાં હતાં. કલકત્તામાં અંગ્રેજનું, ચંદ્રનગરમાં ફ્રેંચનું, ને ચિન્સુરામાં વલંદાનું. તેમાંથી અંગ્રેજન લિંદમાંથી કાઢી મૂકવાને દક્ષિણમાં ફ્રેંચોના આગેવાન લાલી તથા યુરસી મંડ્યા હતા. નવાખ ફ્રેંચોને મળીને ખંજાળામાંથી અંગ્રેજને કાઢી મૂકવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; તેથી કલાઈવ ફ્રેંચોનું ચંદ્રનગર જતી લીધું. નવાખે તેમ કરવાની મના કરી ને કહ્યું કે મારા રક્ષણમાં રહેલી પ્રજા ઉપર તમારે હુમલો કરવો નહિ. તેનો જવાબ આપવાને કલાઈવે તૈયારી કરેલીજ હતી. તે પોતાનું સૈન્ય લઈ મુર્શિદાબાદ ઉપર ચઢ્યો. નવાખ પણ પોતાનું ભરકર લઈ તેના સામે આવ્યો. નવાખ પાસે ૫૦ હજાર ભરકર ને ૫૦ તોપો હતી, અને કલાઈવ પાસે ૩૬ હજાર ભરકર ને ૮ તોપો હતી. આવા મોટા ભરકર સામા આદલા

થોડા લશ્કરથી જવું કે નહિ, તેની કલાઇવને ગડબાંધ થવા લાગી. મીરજાદર હજુ કુટીને કલાઇવને આવી મળ્યો નહોતો. માત્ર એટલે હાથે લઢવાનું હતું. કલાઇવે એકાંતમાં જઈ લઢવાનો નિશ્ચય કરી અંપોરે નવાબનાં માથુસો રાંધવામાં રોકાયાં હતાં, તે વખતે પ્લાસીના રણમાં તેની છાવણી ઉપર હુમલો કર્યો; તેમાં નવાબનો સરદાર મીરમદન મરાયો; ને મીરજાદર તટસ્થ જઈ ઉભો; એટલે નવાબ ગલરાયો. ને લઢવાને ઉભો નહિ રહેતાં નાઠો. ને તેનું લશ્કર પણ નાહું. એ રીતે કલાઇવને વિજય મળ્યો, ૧૭૫૭. તે પછી મીરજાદર તેને આવી મળ્યો.

મીરજાદર નવાબ થાય છે. ૫. મીરજાદરને લેઈ કલાઇવ મુર્શિદાબાદ ગયો, ને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના બદલામાં નવાબે ખજાનો ઉધાડી રૂપિયા વહેંચવા માંડ્યા. પણ તેમાંથી જોઈએ તેટલું નાણું મળ્યું નહિ. તેથી સર્વેએ વરાડ પ્રમાણે વહેંચી લીધું. અમીચંદે પોતાની દલાલી માગી પણ કલાઇવે કાંઈપણ ન આપ્યાથી તે ગોડો થઈ મરણ પામ્યો. એ સમયે નવાબે કલકત્તાની આસપાસ ૮૮૨ ચોરસ મૈલ જમીનની જમીનદારી એટલે વસુલાત લેવાનો હક કંપનીને આપ્યો. એ જમીનને દાસ ૨૪ પરગણાં કહેછે. નવાબ સિરાજઉદ્દૌલા પકડાયો ને તેને મીરજાદરના દીકરા મીરાને મારી નાંખ્યો.

એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૬. હવે કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી ને બંગાળનો નવાબ મીરજાદર કલાઇવના પરાક્રમથી અંગ્રેજના આશરાગત થયા. દિલ્લીનો પાદશાહ બીજો આલમગીર ગયાસુદ્દીન વજીરના હાથમાં રમકડા જેવો હતો. પંજાબમાં દુરાનીના તાબામાં હતો. ને હિંદ ઉપર દુરાની સ્વારીઓ કરી ખરાબી કરતો હતો. મરેઠામાં પેશ્વા બાલાજી પૂર જોરપર હતો એજ વસ્ત્રમાં તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી, કર્ણાટકના નવાબ ને મહિસુરના હિંદુ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી હતી. ને તેના સરદારો ઉત્તર હિંદમાં મરેઠી સત્તા જમાવતા હતા. દક્ષિણમાં ફ્રેન્ચે અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાને જયશી બાથ ભીડી હતી, ને મહિસુરમાં હૈદરઅલી મુશ-

લભાની રાજ્ય સ્થાપવાને પોતાનું બળ જમાવતો હતો. એ પ્રમાણે સર્વત્ર કુમંપ ને દ્રેષથી માંડોમહિ લદીને હિંદી સત્તા નબળી થતી હતી, તે વખતે કલાઈવે સિરાજદૌલ્લાને દુરાવી બંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નાંખ્યો. હવે તે ઉપર ઈમારત ચણવાનું કામ ચલાવ્યું.

કલાઈવ બંગાળાનો ગવર્નર થાય છે. ૭. પ્લાસીના રણમાં વિજય મેળવ્યાથી કલાઈવ કલકત્તાનો ગવર્નર થયો. એવામાં દિલ્હીના પાદશાહ શાહઆલમને બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી. પાદશાહની સ્વારીથી મીરજાદર ડર્યો; પણ પોતાના બેસાડેલા નવાબની મદદે કલાઈવ આવ્યો. તેણે મોગલોને પૈસા આપી પાછા કાઢ્યા. તે પછી કલઈવે ફ્રેંચ તાબાના ઉત્તરસરકાર તથા મચ્છલીપટ્ટણ છતવાને કર્નલ ફોર્ડને બોલ્યો. તેણે ૧૭૫૮માં એ મુલક છતી લીધો. અંગ્રેજો મચ્છલીપટ્ટણ પોતાની પાસે રાખી બાકીનો મુલક પોતાના મગનીયા વિજયાપટ્ટણના રાગને આપ્યો. હવે મીરજાદર અંગ્રેજીથી ડરવા લાગ્યો. તથા તેમનાથી છુટો થવાને ઇચ્છવા લાગ્યો; પણ તેને મદદ કરે એટલી ફ્રેંચની સત્તા બંગાળામાં નહોતી. માત્ર ચિન્સુરામાં વડદા નવાબને મદદ આપવાને તૈયાર થયા. આ વાત સાંભળતાંજ કલાઈવે કર્નલ ફોર્ડને ચિન્સુરા ઉપર મોકલ્યો. તેણે તે થાણું ૬ મીથું આ પ્રમાણે કલાઈવ પોતાના દેશની સેવા બળવી ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લાંડ ગયો. તેની જમાએ વાંસીતાર્ત નામે ગવર્નર થયો.

મીરજાદરને પદબ્રષ્ટ કરે છે. ૮. મીરજાદર પાસેથી ધાર્વાજો દયું નાંખી મથું નહિ, તથા બાકી રહેલું તે આપી શક્યો નહિ. તેણે ઇન્નરદાર, અમલદાર ને શાહુકાર લુંટ્યા, પણ તેથી પૂરું થયું નહિ. તે વખતના કલકત્તાના અંગ્રેજો પણ લોભા ને લાંચીઆ હતા; અંગ્રેજના નામને લજવે તેવા પૈસાના લાલચુ તેઓ હતા. તેઓ મીરજાદરનાં આપેલાં નાણાંથી ધરાયા નહિ, તેથી તેમણે પૈસા આપી શકે એવા નવાબને ગાદી આપવાનો વિચાર કર્યો. મીરજાદરનો જમાબ મીરકાસમ ધનવાન હતો. તેની પાસેથી પૈસા ભેઈ તેને ગાદી આપી; ને મીરજાદરને પદબ્રષ્ટ કર્યો. ૧૭૬૦.

મીરકાસમે કંપનીના દેવાને પેટે ૫૦ લાખની ઉપજનાં મેદનીપુર, ચિતાગ્રાંજ ને બરદવાન એ ત્રણ પરગણાં તથા પાંચ લાખ રૂપિયા આપ્યા. તથા તેણે ગવર્નરને છ લાખ ને બીજા અમલદારોને ચૌદ લાખ મળીને કુલ વીસ લાખ રૂપિયા આપ્યા.

નવાખ મીરકાસમ. ૯. નવો નવાખ બહાદુર, હોંશિયાર, પોતાનું માન સમજનાર ને રૈયતની દાઝ જાણનારો હતો. તેણે ખર્ચ કમી કર્યું, ને ન્યાય, ડહાપણ ને ચંચળાઇથી ચાલી રાજ્ય આપાદ કરી ખખનો લયો. તેણે કલકત્તેથી દૂર મોંગીરમાં રાજ્ય-ધાની કરીને લશ્કરને ક્વાયત શિખવવા સમર નામે આર્મિનિયનને રાખ્યો. તેણે ક્વાયતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું. એવામાં શાહઆલમ પાદશાહ બહારમાં ઉપર ચઢી આવ્યો. અંગ્રેજો તેને હરાવ્યો પણ તેને મેળવી લેઈ પટણે બોલાવ્યો, ને બંગાળના નવાખ પાસે શાહઆલમ આગળ નજરાણું મૂકાવ્યું તથા તાબેદારી કચુલાવી. પાદશાહે તે સ્વીકારી બંગાળ, બહાર ને ઓઢીઆની નવાખીનો તેને શીરપાવ આપ્યો. એ રીતે મીરકાસમ પાદશાહી પરવાનાથી બંગાળના નવાખ થયો.

મીરકાસમ સાથે અણખનાવ. ૧૦. બંગાળમાં કંપનીના રાહદારી દાણુની માફી હતી, તેથી કંપનીના સવગા નોકરો એ માફીનો લાભ લેઈ પોતાનો ખાનગી વેપાર કરતા, તથા કંપનીના તાબાના દેશી વેપારીઓ પણ એ છૂટનો લાભ લેતા. તેથી નવાખને દાણુનું બહુ નુકશાન થયું, તથા તેની રૈયતનો વેપાર બંધ પડ્યો. કેમકે દાણુ વગરના કંપનીના વેપારીઓનો મલ કરતાં દાણુવાળા નવાખના વેપારીઓનો માલ મોંઘો પડવાથી તે અપનો નહિ ને ઉલટી ખોટ જતી. આ અન્યાય માટે રૈયતે નવાખને ફરિયાદ કરી તેથી નવાખે રાહદારી દાણુ બંધ કરી નાકા ઉઠાડી મૂક્યાં. પણ એ ક્રમ કંપનીના નોકરોને પસંદ પડ્યું નહિ; કેમકે તેથી તેમના માલની અપત ને નફો ઘટી નુકશાન થયું. તેથી તેમણે નવાખ જોડે લઢાઇ જોડી. ૧૭૬૩.

મીરકાસમ સાથે લઢાઈ. ૧૧. અંગ્રેજોએ મીરજીરને મુર્શિદાબાદમાં ફરીને ગાદીએ બેસાડ્યો તથા પટણા કબજે કર્યું, પણ

કાસમના સુખાએ પટણા પાછું હતી લીધું અને લાંબા મર્વ અંગ્રેજોને ક્રેદ કર્યા; તથા અંગ્રેજ પક્ષનાં દેશીઓને પણ છુંટી લઈ ક્રેદ કર્યા. એટલે અંગ્રેજ સૈન્ય લેઈ મેજર આદમ્સ કાસમ ઉપર આવ્યો. તેણે ઘેરી આગળ સમરના કવાયતી સૈન્યને હરાવ્યું; તેથી કાસમ નાસીને પટણે ગયો. અંગ્રેજ સૈન્ય તેની પાછળ પટણે આવ્યું. પટણામાં ૧૫૦ અંગ્રેજ ક્રેદ હતા, કાસમે કહાવ્યું કે જો તમે પટણા ઉપર આવશો તો આ કેદીઓના જીવ લઈશ, પણ એ ડરથી નહિ ગભરાતાં અંગ્રેજ પટણા ઉપર ચઢી આવ્યા. એટલે કાસમે તે કેદીઓના જીવ લેવડાવ્યા. હવે કાસમ નાસી ગયો ને અંગ્રેજ પટણાના ધણી થયા.

કાસમે અંગ્રાધ્યાના નવાબસુબ્બદેવજીને શાહાઆલમ પાદશાહના મદદ માગી. એ વખતે એકઠા થઈ અંગાળા ઉપર ચઢ્યા. એવામાં અંગ્રેજ લશ્કરમાં બળવો થયો. બળવાખોરોના ૨૦ આગેવાનોને તોપને મોઢે ઉડાડી હેક્ટર મનરોએ બળવો સમાવ્યો. તે અંગ્રેજ લશ્કરવડે ત્રણે મોગલોના અંકત્ર સૈન્યને બેકસર આગળ હરાવ્યું. સુબ્બદેવજી મરેઠાની મદદ લેઈ

શુબ્બદેવજી.

ફરીને લડવા આવ્યો. અંગ્રેજે અહાલ્યાદજીતીને કાલ્પી આગળ સુબ્બદેવજીને ૧૭૬૪માં હરાવ્યો. આથી પાદશાહ અને સુબ્બદેવજીને શરણે આવ્યા આ લડાઈઓથી મોગલો ઉપર અંગ્રેજ બળતી છાપ એવી સજ્જત એડી કે તેમના લશ્કરનું નામ સાંભળી તેઓ નાસવા લાગ્યાં.

કલામવ બીજાવાર ગવર્નર થઈ આવ્યો. ૧૨. બંગાળાનો મરડો નવાબ મીરજાહર ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યાથી તેના દાકરા

નજીવણને અંગ્રેજોએ ગાદીએ બેસાડી પુષ્ટી થતી હતી. આ પ્રમાણે કંપનીના નોકરો વેપાર કરતા હતા. રૈસા લેઈ એક પછી એક નવાબને બેસાડતા હતા, જૂલમ કરતા હતા ને કંપનીને નુ-કશાન કરતા હતા. આ બધી વાત કંપનીના વહીવટદારોના જાણ-વામાં આવ્યાથી તેનો ખંદોખસ્ત કરવાનો તેઓ વિચાર કરતા હતા. તેવામાં મીરકાસમના બળવાની અને અયોધ્યાના નવાબ ને શાહઆલમ પાદશાહની યંગાળા ઉપર સ્વારીની ખબર તેમને મળી; તેથી તેમણે કલકત્તાની કૌન્સિલથી સ્વતંત્ર અધિકાર આપી કલાઈવને કલકત્તાના ગવર્નર કરાવી મોકલ્યો, ૧૭૬૫. તે કલકત્તે આવ્યા ત્યારે મીરકાસમ નાસી ગયો હતો; પાદશાહ ને અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજ છાવણીમાં કેદી તરીકે પડેલા હતા. ને યંગાળામાં અંગ્રેજની પુનઃ સ્થાપના થઈ હતી.

કલાઈવ ખંદોખસ્ત કરે છે. ૧૩. કલાઈવને યંગાળામાં આવી એ કામ કરવાનાં હતાં. ૧. કંપનીના નોકરો કાંચ લેઈ અન્યાય કરતા તથા ખાનગી વેપાર કરી કંપનીને નુકશાન કરતા તે બંધ કરવાનું; અને ૨. દક્ષીનો પાદશાહ કંપનીને શરણે આવ્યો હતો તેનો લાભ લેઈ યંગાળામાં કંપનીની સત્તા કાયમ કરવાનું. કંપનીના વહીવટદારોએ હુકમ કર્યો હતો કે. કંપનીના કોઈ પણ નોકરે નજરાણાને નામે લાંચ લેવી નહિ. કલાઈવે કલકત્તે આવીને તે હુકમ અમલમાં લાવવાની સઘળા નોકરોને તાકીદ કરી, ને અલ્હાબાદ ગયો. ત્યાં જનરલ કાર્નાક અયોધ્યા, કરા ને અલ્હાબાદ પ્રાંત જીતીને છાવણી નાખી પડેલો હતો. પાદશાહ ને શુભ તેને શરણે આવ્યા હતા. કલાઈવે એ બંને સાથે મંદિ કરી અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંત પાદશાહને આપ્યા; તેના બદલામાં પાદશાહે યંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ પ્રાંતની વસુલાત લેવાનો અધિકાર કંપનીને આપ્યો. ને યંગાળાનો નવાબ ફાજલારી અધિકાર ભોગવે એવું હસાવ્યું, તે બદલ કંપનીએ દરસાલ પાદશાહને ૨૬ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી એમ કયું. તે પહેલાં યંગાળાના નવાબ પાદશાહને દરસાલ એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી ભરતા. આ પ્રમાણે

કંપનીને ચાર કરોડની ઉપજના ત્રણ પ્રાંતો પાદશાહ તરફથી મળ્યા; એ વગર પાદશાહે ઉત્તરમરકાર પ્રાંતની વસુક્રાંત ઉધરાવવાનો અધિકાર પણ આપ્યો હતો.

બંગાળાની ફાજદારી કંપની લેછ. ૧૪. એ સમયથી બંગાળામાં દિવાની કામ કરનાર કંપની અને ફાજદારી કામ કરનાર નવાબ; એમ બે રાજ્યકર્તા થવાથી બેદાદી ચાલી, તેથી કલાઇવે નવાબને પચાસ લાખનું પેન્સન બાંધી આપી એ પ્રાંતો ખાલસા કર્યા; પણ એ નવાબ મૂઆથી નવો નવાબ થયો, ત્યારે બાંધેલું પેન્સન ઘટાડીને ૪૫ લાખનું કર્યું; ને તેના મરણ સમયે નાના નવાબને ૧૭૬૬માં ૩૫ લાખ આપવા ઠરાવ્યા. બંગાળાનું ખર્ચ ઘટાડવાને મીશે હેસ્ટિંગ્સે એ પેન્સનની રકમ અરધી કરી નાંખી.

કામદારનો બંદોબસ્ત. હવે કલાઇવે કંપનીના નોકરોનો બંદોબસ્ત કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. કંપનીના નોકરો નજરાણું લેના, ખાનગી વેપાર કરતા, ને ધનતોબથી અન્યાય ને જૂઠ્ઠામ કરતા, વળી લઢાઇઓ ચાલવાથી લશ્કરી ખર્ચ વધી પડ્યું હતું, ને લઢાઈ વખતે તેમનું એવકું બચ્ચુ આપવું પડતું, કલાઇવે નજરાણું લેવાનું બંધ કરી તથા ઉપદેશ કરી ખાનગી વેપાર નહીં કરવાની તાકીદ આપી, ને તેના બદલામાં તેમનો પગાર વધારી આપ્યો. લશ્કરને એવકું બચ્ચુ મળતું તે બંધ કર્યું તેથી બસે' લશ્કરી અમલદારોએ રાજનામાં આપ્યાં. એવામાં મરેડાની સ્વારી આવવાની જૂમ ચાલી, તોપણ કલાઇવે નહિ ડરતાં તેમનાં રાજનામાં મંજુર કર્યા ને એ અમલદારોને ક્રેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. તે હુકમ અંગ્રેજ સિપાઇઓએ માન્યો નહિ, ત્યારે તેણે દેશી લશ્કરની સહાયથી અંગ્રેજ લશ્કરની શુદ્ધ ઠેકાણે આણી. તેમાંના કેટલાકને ખરતરફ કર્યા ને કેટલાકને રજા આપી; તેમની જગા મદ્રાસથી નવા માણસ બોલાવીને પૂરી; એ રીતે કલાઇવે દહતા અને સખ્તથી બગવો સમાવી પોતાના સુધારા અમલમાં આણ્યા. ૧૭૬૬. તે પછી તે પોતાની તન્દુરસ્તી સુધારવાને છેલ્લીવારનો વિલાયત ગયો. ૧૭૬૬, એ એક ગરીબ કારકુન તરીકે ઈ. સ.

૧૭૪૪ માં હિંદમાં આવ્યો હતો, ત્યાં લશ્કરનો સરદાર થઈ એણે હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો મજબુત પાયો નાંખ્યો. કક્ષાઈવ શુરો, બહાદુર, સાહસિક, દૃઢ મનનો ને ચંચળ હતો પણ તે પોતાની મનઃક્રમ સાધવાને ગમે તેટલું કપટ કરવાને અચકાય તેવો નહતો.

નવી રાજ્ય પ્રકૃતિ. ૧૬. કક્ષાઈવના ગયા પછી ૧૭૬૭ થી ૧૭૨૭ સુધીમાં બંગાળામાં અંધેર ચાલ્યું. કંપનીના અંગ્રેજ નોકરો બેદરકાર થયા, કક્ષાઈવનો કરેલો અદોષસ્ત તુટ્યો. કક્ષાઈવે બંગાળાનો દીવાની વહીવટ નવાજના સમાજેવોજ રાખ્યો હતો. એટલે દેશી ધન્યરદારો ને નોકરો વહીવટ કરતા. તેમની પાસેથી કંપનીના નોકરો પૈસા લેવા લાગ્યા. દેશમાં અન્યાય, જૂઠ્ઠમ ને ત્રાસ વર્તી રહ્યો, કંપનીના વહીવટદારો પણ પોતાના સગા રનેહીનેજ મોટી મોટી નોકરીઓ આપતા. વહીવટ હિપર દેખરેખ કે નોકરોની લાયકા જોતા નહિ, તેથી તેઓ ગમે તેમ વર્તી ગમે તેવા ઉપાયથી પોતાના ખીસ્સાં તર કરતા. એવામાં ૧૭૭૦ માં બંગાળામાં મોટો દુકાળ પડ્યો. ને લાખો માણસ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે કેર વર્તાતો જોઈ કંપનીના વહીવટદારોએ બંગાળાનો વહીવટ ચલાવવાને નવી યોજના કરી; તેની રૂએ દેશી અધિકારીઓને કહાડી તેમની જગાએ અંગ્રેજ કલેક્ટરો ને બીજા રેવન્યુ અધિકારીઓ નીમ્યા, તેથી જૂઠ્ઠમ ને અન્યાય અંધ પડ્યા. આ નવી પ્રકૃતિ હાખલ કરવાને કંપનીના વહીવટદારોએ વાર્નહૅરિટંગ્સને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવ્યો.

હિંદના બીજા ભાગના બનાવ. ૧૭. આ પ્રમાણે બંગાળામાં કંપનીના રાજ્યની સ્થાપના થઈ એ મુદ્દતમાં (૧૭૫૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં) હિંદના બીજા ભાગમાં જે બનાવ બન્યા તે તપાસીએ. પાણીપતના યુદ્ધમાં મરેઠા હાર્યા ને આલાહ પેશ્વા મરણ પામ્યો; તેની જગાએ માધવરાવ પેશ્વા થયો. તેણે પોતાના પ્રસાદમે કરી પેશ્વાઈ સંસ્થાન કરી. સિંધીયાની ગાદીએ મહાદેજ ને હોદ્દકરની ગાદીએ અહલ્યાબાઈ ને સેનાપતિ તુકાજ થયા. તેમણે ઉત્તર હિંદનાં રજપૂત રાજ્યોમાં લુંદકાટ કરીને તથા

ખંડણી લેઇને પોતાની સત્તા બેસાડી. દક્ષિણમાં કૃત્ય કંપની હારી, ને નિજમના રાજ્યમાંથી પણ તેમની સત્તાનો અંત આવ્યો; ને નિજમની ગાદીએ સજાતત્વંગને મારીને તેનો લાઈ નિજમ-અલી થયો. મહિયૂરના હિંદુરાજ પાસેથી રાજ્ય લઈ હૈદરઅલી નામે શરો મુસલમાન સાં પાદશાહ થઈ પડ્યો. આગળ જતાં એ રાજ્ય બહુ બળવાન થયું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહિયુરનું મુસલમાની રાજ્ય.

૧. હૈદરઅલી. ૨. હૈદર રાજ થાય છે. ૩. હૈદર બળવાન થાય છે. ૪. અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૫. હૈદર ને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૬. અંગ્રેજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૭. હૈદરનું મરણ. ૮. ટીપુ સાથે સલાહ. ૯. ટીપુ સાથે ૧ લા. વિગ્રહ. ૧૦. ટીપુ સાથે બીજો વિગ્રહ.

હૈદરઅલી. ૧, મહિયુરમાં પ્રથમ હિંદુરાજનું રાજ્ય હતું. અહારમાં સૈકાની શરૂઆતમાં ત્યાંના રાજના લશ્કરમાં એક પંજાબી ફકીરનો છોકરો ફતેહમદમદ નામે નાયક હતો. એ નાયકને બે છોકરા હતા. મોટો સામાશઅલી ને નાનો હૈદરઅલી. હૈદરઅલીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં થયો હતો. તે મોટો થયો ત્યારે રાજની ચાકરીમાં રહ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની બહાદુરી ને હોંશિયારી વડે નામ કાઢ્યું. એક સારા સરદારમાં જેવા ગુણો જોઈએ તેવા ગુણો તેનામાં હતા એ ગુણો વડે રાજના દીવાન નંદરાજની પ્રીતિ મેળવીને પાયરીએ ચઢ્યો.

હૈદર રાજ થાય છે. ૨. કર્ણાટકની લઢાઈઓ વખતે હૈદરને પોતાની ટુકડીનાં માણસો વધારવાની સત્તા મળી; તેથી તેણે શિવાજીની પેઠે પ્રાક્રમી ને સાહસિક લૂંટારા એકઠા કર્યા. તેમનો પગાર ઠરાવ્યો નહોતો. પણ અરધી લૂંટ તેઓ વહેંચી લે ને અરધી હૈદરને આપે એવો ઠરાવ હતો. એ રીતે એણે લશ્કર જ-

માવ્યું ને લૂંટફાટથી ધનચંચલ કર્યો. એણે ફેટીકવાર નંદરાજનો
અચાપ કરી વિશ્વાસ મેળવ્યો. ને પછી તેનો વિશ્વાસઘાત કરી
તેની જગા પોતે લીધી. આગળ જતાં પોતાનું અળ જમાવી રા-

જાને પદબ્રજ કરી કેદ કર્યો
ને રાજ્યનો ધણી પોતે થયો.
ઈ. સ. ૧૭૬૧.

હૈદર અળવાન થાય છે.

૩. હવે તેણે આસપાસનાં
નાનાં રાજ્યો જીતવા માં-
ડ્યાં પ્રથમ તેણે બેદનૂરના
હિંદુ રાજા ઉપર સ્વારી કરી
તે શહેર લૂંટ્યું, તેમાં તેને
પુષ્કળ ધન મળ્યું. એજ
પ્રમાણે બીજા ધણાં નાનાં
રાજ્ય જીતી રાજ્ય વધાર્યું
ને ધનચંચલ કર્યો. એવામાં

હૈદરઅલી.

માધવરાવ પેશ્વાએ તેના ઉપર સ્વારી

કરી તેની પાસેથી ડર લાખ રૂપીઆ ખંડણી લીધી. ઈ. સ.
૧૭૬૪. તેના ગયા પછી બીજા વર્ષે હૈદરે કાલીકટના ઝામેરીન
રાજા ઉપર સ્વારી કરી તેને દગવ્યો. હૈદર અળવાન થવાથી
પેશ્વાએ નિજામ સાથે ઐક્ય કરીને તેને અગાદિન કરવાનું ધાર્યું.
નિજામના પેટામાં અંગ્રેજ પણ સામેલ થયા; એ વાત પેશ્વાને
ગમી નહિ. એ સમયે અંગ્રેજો પેશ્વાને કાંઈ ગણતરીમાં નહોતા,
તેથી પેશ્વાએ એકલે હાથે હૈદરને હરાવીને તેની પાસેથી ૩૫
લાખ રૂપીઆ ખંડણી લેઈ સલાહ કરી. હૈદરે નિજામને પૈસા
આપીને ફેડવો ને પોતાના પક્ષમાં લીધો.

અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૪. મરેઠ ને નિજામ સાથે મંધિ કરી
હૈદરે અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું, અંગ્રેજ સરદાર સ્મીથ સાહેબ

હતો. ને તેની પાસે ૭ હજાર લશ્કર હતું. હૈદર પોતાનું ૭૦ હજાર સૈન્ય લેઇ કર્ણાટક ઉપર ચડ્યો. ત્રીનોમાલો આગળ તેને સ્મીથ સાથે સઢાઈ થઈ; પણ તેમાં હૈદર હાર્યો. હૈદરના કુંવર દીપુએ ચુંટી કહાડેલા સ્વારો લઈ કર્ણાટકમાં ભૂટ ચલાવી. એવામાં બંગાળેથી એક લશ્કર પગવાટે નિજમના મુલક ઉપર ચઢ્યું; તેથી નિજમે ગલરાઇને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી, પણ હૈદર તેની હિંમત હાર્યો નહિ. તેણે લડાઈ જની રાખી. મુઘાઈથી એક અંગ્રેજ લશ્કર જંગમાગે હૈદરના રાજ્ય ઉપર આવ્યું, ને માંગલૂર જતું. એવામાં ચંગામ આગળ હૈદર બીજવાર હાર્યો, તેથી તે સલાહ કરવાને ઈચ્છવા લાગ્યો; પણ અંગ્રેજોની સખત માગણી તેનાથી કબુલ થઈ નહિ, તેથી વળી યુદ્ધ ચાલ્યું. એ વખતે અંગ્રેજ સેનાપતિની જગોએ જનરલ વુડ થયો. તેણે સ્મીથના જેવી ચંચળાઈ નહિ બતાવ્યાથી હૈદર ફરીને તેજપર આવ્યો. તેથી જનરલ સ્મીથની નિમણૂક થઈ. તેની નજર ચૂકાવી પોતાના વીણી કાઢેલા ત્યાગ લેઇ હૈદર લાંબી મજલો કરી સાડાવળુ દિવસમાં મહિસૂરથી મદ્રાસ આવી પહોંચ્યા. તે વખતે સ્મીથ મદ્રાસ છોડીને દૂર ગયો હતો. હૈદર આવ્યો ત્યારે મદ્રાસનો ખ્યાલ કરવાને લશ્કર નહોતું, તેથી ત્યાંના ગવર્નરે ફરીને હૈદર સાથે સંધિ કરી. તેમાં એવું કંઈ કે એક બીજનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો તથા સંકટ સમયે એક બીજને સહાય કરવી. ઇ. સ. ૧૭૬૯. મદ્રાસના ગવર્નરે આ સંધિ કરવામાં મોટી ભૂલ કરી; કેમકે તેમણે જણવું જોઇતું હતું કે હૈદર આપણી સાથે સંધિ કરી તરતજ મરેઠા સાથે યુદ્ધ કરશે ને તે વખતે મરેઠાની વિરૂદ્ધ હૈદરને સહાય થશે નહિ. મુંબઈની આસપાસ મરેઠી રાજ્ય અને મરેઠાની વસ્તી હતી. મરેઠા સાથે દોસ્તી છતાં કલહ કરવાથી મરેઠા મુંબઈ ઉપર ચઢી આવે તો મુંબઈનો ખ્યાલ કરવાને ત્યાંના ગવર્નર પાસે કંઈ સાધન નહોતાં; તેથી મુંબઈ મોટા જોખમમાં આવી પડે. આવો વિચાર કરી એક બીજને સહાય કરવાનો કરાર કરવો જોઇતો નહોતો; પણ તેણે લાચારીથી એ સંધિ કરી જની

હૈદર ને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૫. ઉપર પ્રમાણે અંગ્રેજ સાથે પોતાને હાવતી સરતો થયાથી હૈદરે પેશ્વાને ખંડણી આપવી ખંધ કરી, તેથી માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદર ઉપર ચઢાઈ કરી, ને ચીરકુલીના રણમાં તેને હરાવી ખંડણી લીધી, તથા તેના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ મરેઠી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. ૧૭૬૨. તે પછી માધવરાવ મરણ પામ્યો ને નારાયણરાવ મરાયો, તથા મરેઠી રાજ્યમાં કુમંત્ર થયો. એ તકનો લાભ લઈ હૈદરે ખાએલો મૂલક પાછો જીતી લીધો.

અંગ્રેજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૬. સન ૧૭૬૯ માં થયેલી મદ્રાસની સલાહ પ્રમાણે ૧૭૭૨ માં જ્યારે પેશ્વા હૈદર ઉપર ચઢ્યો, ત્યારે હૈદરે અંગ્રેજોની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ; તેથી તે અંગ્રેજ ઉપર વેર લેવાનો લાગ તપાસતો હતો. તેણે ફ્રેંચ સરદારો રાખી ક્વાયતી લશ્કર બનાવ્યું હતું. એવામાં અંગ્રેજોને મરેઠા સાથે લડાઈ સળગી. એ તકનો લાભ લઈ હૈદર, મરેઠા ને નિઝામ ત્રણેએ ઐક્ય કરી અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. ૧૭૮૦. એ ઠરાવ પ્રમાણે હૈદર પોતાનું ક્વાયતી સૈન્ય લેઈ કચ્છાટક ઉપર ચઢ્યો; તે વખતે તેની પાસે ૯૦ હજાર લશ્કર ને સો તોપો હતી. હૈદરની વય ૭૮ વરસની છતાં તે એક જુવાન જોદ્ધા જેવી ચંચળાઈ રાખતો હતો. સર હેક્ટર મનરો જે પૂર્વે બંગાળામાં સિપાઈઓનો બળવો સમાવી બકસર આગળ મોગલોને હરાવી પ્રખ્યાત થયો હતો, તે મદ્રાસના અંગ્રેજ સૈન્યનો સેનાપતિ હતો; પણ આ વખતે એનામાં તે વખત જેવી ચંચળાઈ નહોતી. કર્નલ બેલી ૨૮૦૦ માણસનું સૈન્ય લેઈ ગંતુર જતો હતો; તેવામાં હૈદરે પોલીબોરના રણમાં તેના ઉપર હુલ્લો કર્યો. જનરલ મનરો ત્યાંથી બે મજલ દૂર હતો, તો પણ તે ડરીને બેલીની સહાયે નહિ આવતાં મદ્રાસ જતો રહ્યો. બેલીનું પાછું સૈન્ય કપાઈ ગયાથી ખંતે તેને પોતાનાં ૨૦૦ માણસો સાથે હૈદરને શરણ થવું પડ્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૦. કર્નલ ક્લાયવેટના સૈન્યની પણ એજ દશા થઈ. આ સમાચાર કલકત્તે પહોંચ્યા કે ત્યાંના ગવર્નર જનરલ હેસ્ટિંગ્સે સર અયરકૂટને સૈન્ય આપી મદ્રાસ મોકલ્યો, ને એક બીજું

સૈન્ય કનૈઃ પીઅર્સને આપીને પગરસ્તે મોકલ્યો. તેવામાં વરાડનો રાધોજી ભોંસલે ૩૦ હજાર લશ્કર લેઈ ઓઢીઆમાં થઈ બંગાળા છતવાને ચાલ્યો. તેને કર્નલ પીઅર્સના સૈન્ય સાથે ભેટ થઈ, પણ અંગ્રેજ સેનાપતિએ તેને પૈસા આપીને પાછો વાળ્યો. આ પ્રમાણે ધનસીબી ભોંસલે ઐક્યમાંથી તૂટ્યો. સન ૧૭૮૧ માં સર ફ્રેડ હૈદર સામે યુદ્ધે ચઢ્યો. હૈદરે આકાંટ છતી લીધું. ને તેના પુત્ર ટીપુએ વાંદીવાસને ઘેરા લાલ્યો. ચીઢઅરમ આગળ હૈદરનો અને સર ફ્રેડનો મેળાપ થયો, તેમાં અંગ્રેજ સૈન્ય પાછું હઠ્યું. તેથી તે કડકાર લશ્કી ચાલ્યું. હૈદરે પોર્તોનોવો આગળ તેને ઘેરી લેઈ લઢાઈ જોડી. પણ તેમાં તેના ૧૦ હજાર માણસ મરાયાં ને તે હાર્યો; તેથી ટીપુ વાંદીવાસનો ઘેરા ઉઘાડી તેના આપને આવી મળ્યો. એવામાં કર્નલ પીઅર્સનું સૈન્ય પણ આવી પહોંચ્યું. પોલીસાર કે જ્યાં ગઈ સાલમાં બેલાએ માર ખાધા હતા, ત્યાં સર ફ્રેડ હૈદર સામે આવ્યો. જાંને લશ્કર જાડુ બહાદુરીથી લઢ્યાં, પણ અંતે હૈદરને પાછું હઠવું પડ્યું. વળી સાન્નિગર આગળ પણ તે હાર્યો. એ પ્રમાણે ૧૭૮૧ ની સાલ પુરી થઈ, પણ લઢાઈ બંધ પડી નહિ. આ હારથી હૈદર કાંઈ નાહમેદ થયો નહોતો. ફ્રેંચો તેની કુમકમાં હતા. સન ૧૭૮૨ માં ફ્રેડ વિલાયત ગયો. ને હૈદરની સહાયે યુરોપથી ફ્રેંચ સૈન્ય આવ્યું. ઇંગ્લાંડથી અંગ્રેજ લશ્કર પણ આવ્યું ને લઢાઈ ચાલી. હૈદરે કર્ણાટકમાં ને ટીપુએ મલખાર કાંઠે યુદ્ધ ચલાવ્યાં.

હૈદરનું મરણ. ૭. એ સાલમાં હૈદર ૮૦ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો. તે વખતે તેના ખમ્મનામાં પણ કરોડ રૂપિયા તથા લાખો રૂપિયાનું જ્વાહિર હતું. હૈદર શુરો, બહાદુર, યુદ્ધમાં કુશળ, ચંચળ, દઢ ને ઉમેગી, પણ કપટી ને ક્રૂર હતો. તેના મરણના સમાચાર ટીપુને મોકલ્યા; ને લશ્કરમાં બેદિલી ન ફેલાય માટે પૂર્ણિયા ને કૃષ્ણરાય નામે તેના કારભારીઓએ હૈદરના મરણની વાત છૂપી રાખી, તેનું મૂડું બ્યાનામાં બંધ રાખી ફેરવ્યું. એવામાં ટીપુએ આવી રાજ્યની જગામ હાથ કરી ઇ. સ. ૧૭૮૨.

દીપુ સાથે સલાહ. ૮. દેરના મૂઆ પછી દીપુએ ચઢાઈ

જારી રાખી. ખુરસી ફેંચ
ફોજ બધે તેની કુમકે
ખાઓ. ફૂટ પછી અંગ્રેજ
સેનાપતિ રફુઅર્ડ હતો, તે
ફૂટ જોવો નહોતો. બે વરસ
સુધી દીપુએ લઢાઈ ચલા-
વી, તેમાં કાઠવાર અંગ્રે-
જનો તો કાઠવાર દીપુનો
બચ્ય થતો. દીપુએ અંગ્રેજ
ફેદાઓને બહુ દુઃખ દીધું
ને કેટલાકને રીખાવી રી-
ખાવીને માર્યા. અંગ્રેજો દી-
પુને મહિસુરના સિંહને નામે
ઓળખે છે. લશ્કરની ને

દીપુ.

ધનની ખરાબાઈ કંટાળીને ગવર્નર જનરલની મરજી વિરુદ્ધ મદ્રા-
સના ગવર્નરે માંગલુર મુકામે દીપુ સાથે સલાહ કરી. તેમાં એક
ખીજનો લીધેલો મૂલક પાછો આવવો એમ ઠર્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૪.

દીપુ સાથે ૧ લો વિમ્મહ. ૯. સલાહ કર્યા પછી દીપુ પોતાનું
બળ જમાવતો ચાલ્યો. તેણે પાદશાહપદ ધારણ કર્યું તથા અંગ્રેજના
મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર સન ૧૭૮૬ માં હલ્લો કર્યો; તેથી
રાજાએ અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ દીપુને ત્રાવણકોર
ઉપર હલ્લો નહિ કરવાને કહ્યું; પણ તેણે તે નહિ ગણ્યો તથા
અંગ્રેજોએ તેના ઉપર યુદ્ધ ચડવાની તૈયારી કરી. સન ૧૭૯૦ માં
જનરલ મેદોસ અંગ્રેજ સૈન્ય લેઈ દીપુના રાજ્ય ઉપર ચઢ્યો;
પણ દીપુએ તેના લશ્કરનો બે ઠેકાણે પરાલબ કર્યો. તે સમયે
કલકત્તાનો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કાર્નવાલીસ હતો. તેણે દીપુનો
નાશ કરવાને નિમ્નમ તથા મરેકા સાથે મંથિ કરી, તેમની સહાય

મેળવી કાર્નવાલીસ પંડે મહિસૂર ઉપર ચઢ્યો. ૧૭૯૨. પરશુરામ
ભાઉ, પટવર્ધન અને બાપુ ગોખલે એ મરેડી સૈન્ય લેઈ આવ્યા. એ
સૈન્યનો અટકાવ કરવાને દીપુએ યત્ન કર્યો, પણ તે હાર્યાથી તેણે
ભયભીત થઈને સલાહ કરી. તેમાં એવું હતું કે દીપુએ અર્ધું રાજ્ય
ને ૩ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજને, અને ૩૦ લાખ રૂપિયા મરેડાને આપવા;
ને શરતો પાળતાં સુધી તેના બે છોકરા બાંહેધરીમાં આપવા. અર્ધા
રાજ્યમાંથી તુંગભદ્રાની ઉત્તરનો પ્રાંત મરેડાને, ગજકોટ ને કડપા
નિજમને આપી આરમહાલ, મલગાર ને ડીંડીગલ અંગ્રેજે લીધાં.

દીપુ સાથે બીજો વિમલ. ૧૦. દીપુને થયેલું નુકશાન ભારે
હતું. તેવું અર્ધું રાજ્ય ગયું, ને ખજાનો ખાલી થયો, એ તેનાથી
ખમાયું નહિ. એ વખતે યૂરોપમાં ફ્રેંચનો રાજ ને પોલીશન બો-
નાપાર્ટ વિજય મેળવતો હતો તેની સાથે તથા કાબુલમાં અબદુલી
રાજા ઝમાનશાહ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી અંગ્રેજને હિંદમાંથી
હાંકી કાઢવાની તૈયારી કરવા યાચ્યો. ૨૫. વાત માત્રમ પડતાંજ
ગવર્નર જનરલ માર્કિસ વેલેસ્લી મદ્રાસ આવ્યો. તેણે નિજમના
રાજ્યમાંથી અને અકોટથી લશ્કર ખાતાવી સુમારે ૩૦ હજાર
સૈન્ય જમાવી જનરલ હારીસની સરદારી નીચે મહિસૂર ઉપર
મોકલ્યું. નિજમ સૈન્યનો ઉપરી ગવર્નર જનરલનો ભાઈ આર્થર
વેલસ્લી, ને મુખ્યાર્થના લશ્કરનો ઉપરી જનરલ સ્ટુઅર્ટ હતા.
હારીસે માલવેલી આગળ, ને સ્ટુઅર્ટે સીંદાસુર આગળ દીપુના
સૈન્યનો પરાભવ કર્યો, તેથી તે શ્રીરંગપટ્ટણમાં ભરાયો. અંગ્રેજ સૈન્યે
શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા લાલ્યો. સન ૧૭૯૬. દીપુએ બહાદુરીથી બહાનું
કરી પણ તેમાં તે મરાયો. તેથી હૈદરે ઉઠાડી મૂકેલ રાજા કૃષ્ણ-
રાયના વંશમાં એક કુંવર હતો, તેને થોડું રાજ્ય આપીને અંગ્રે-
જોએ મહિસૂરની ગાદાએ બેસાડ્યો; ને એ રાજા મોટા થતા સુધી
રાજ્ય ચલાવવાને પોતાના તરફથી કમિશનર નીમ્યો. બાકાના
રાજ્યમાંથી થોડું નિજમને આપી, બીજું કંપનીએ લીધું. સન
૧૮૦૦. અંગ્રેજોએ દીપુના પુત્રાને વેલોરના કિલ્લામાં કેદ રાખ્યા.
દીપુ પણ એના આપના જોવા બહાદુર અને વ્રાતમી હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો ને વ્યવસ્થા.

૧. હેરિટિંગ્સ બંગાળાનો ગવર્નર. ૨. રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ.
૩. રોહિલાનો નાશ. ૪. હેરિટિંગ્સનાં કામો. ૫. હેરિટિંગ્સ
ને તેના કૌન્સિલરો. ૬. અધ્યાધ્યાનો નવાબ અસોફઉલ્લહ.
૭. નંદકુમાર. ૮. કૌન્સિલમાં હેરિટિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૯.
હેરિટિંગ્સને નાણાની તાણ પડવાનાં કારણ. ૧૦. ધન મેળ-
વવાને હેરિટિંગ્સના અન્યાય. ૧૧. મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધિ.
૧૨. પીકુનો કાયદો. ૧૩ હેરિટિંગ્સની રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૪.
લોર્ડ કાર્નવાલીસ. ૧૫. જમીનદારી. ૧૬. અર્દાદના ન-
વાબ સાથે કરાર. ૧૭. કંપનીનો નવો પટો. ૧૮. સર
જન શારનો રાજ્યનોતિ. ૧૯. અધ્યાધ્યાનો નવાબ.

હેરિટિંગ્સ બંગાળાનો ગવર્નર. ૧. બંગાળામાં ચાલતી

ગરબડ મટાડીને ત્યાં પાકો
બંદોબસ્ત કરવા માટે કલા-
ધવના હાથ નીચે ફળવા-
યલા હેરિટિંગ્સ સાહેબને
કલકત્તાનો ગવર્નર કરાવાને
મોકલ્યો. એ કલાધવના
જેવાજ સ્વભાવનો હતો,
પણ તેનામાં યુદ્ધ કૌશલ્ય.
નહોતું, તોપણ કલાધવે અં-
ગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો
તે ઉપર હેરિટિંગ્સે રાજ્યની
મજબુત ધમારત ચણી.

હેરિટિંગ્સ.

રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ. ૨. વિભાગતની પાર્લામેન્ટમાં હિંદનો રજ્યા
પહોંચત બરાબર સ્થાપના માટે એક કાયદો મંજૂર થયો, તેને

‘રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ’ કહે છે. તેમાં એનું ઠરાવ્યું કે ૧. કલકત્તાના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ કહેવો, અને મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરને તેના તાબામાં રાખવા. ૨. ગવર્નર જનરલને સલાહ આપવાને ચાર કૌન્સિલરો (સલાહકાર) આપવા. ૩. કલકત્તામાં એક સુપ્રીમ કોર્ટ (સદર અદાલત) સ્થાપવી, તે ન્યાયનું કામ કરે. તેમાં એક મુખ્ય ને ત્રણ મહદગાર જડજ (ન્યાયાધીશ) નીમવા. ૪. એ બધાની નિમણૂકો ઇંગ્લાંડનો રાજા કરે. ૫. કંપનીના કોઇપણ કામદારે વેપાર કરવો નહિ કે નજરાણા લેવા નહિ. આ કાયદાની રૂએ હેસ્ટિંગ્સ પહેલો ગવર્નર જનરલ થયો. ઈ. સ. ૧૭૭૩.

રોહિલાનો નાશ. ૬. હેસ્ટિંગ્સ હિંદમાં આવ્યો તે પહેલાં માધવરાવ પેશ્વાએ પોતાના સરદાર મહાદેવ સિંધિયા તથા તુકોજી હોદકરને ઉત્તર ભરતખંડમાં મોકલ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૭૭૧ માં શાહઆલમને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો. તેથી પાદશાહે અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંતો મરેઠાને આપ્યા. મરેઠા સને ૧૭૭૩ માં રોહિલખંડ ઉપર ચઢ્યા, તેથી રોહિલા લોકોના સરદારે અયોધ્યાના નવાબ સુગ્ગઉદ્દવલાનો આશ્રય માગ્યો. ત્યારે અંગ્રેજોની મારફત એવી સલાહ કરી કે અયોધ્યાનો નવાબ મરેઠાના હુમલાથી રોહિલાનું રક્ષણ કરે, તેના બદલામાં રોહિલા લોક દશલાખ રૂપિયા રોકડા ને દશલાખ રૂપિયા ત્રણ વરસ સુધી બીજા આપે; પરંતુ તે વર્ષે મરેઠા લઢાઈ કર્યા વગર ચાલ્યા ગયા; અને બીજવાર આવ્યા ત્યારે રોહિલાના સરદારે તેમને દ્રવ્ય આપીને પાછા કાઢ્યા; તેથી નવાબની મહત્તી તેમને જરૂર નહિ પડ્યાથી તેમણે તેને કરાર પ્રમાણે પૈસા આપ્યા નહિ. નવાબે તે પૈસા વસુલ કરવાને અંગ્રેજોની મદદ માગી ને ૪૦ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા કબુલ કર્યા. હેસ્ટિંગ્સ ઉપર ઇંગ્લાંડથી વારંવાર નાણાંની માગણી થતી હતી, તેથી પૈસાની ખાતર તેણે રોહિલાઓનો નાશ કરવામાં સહાય કરી, સન ૧૭૭૪ માં બંનેના એકત્ર સૈન્યે ૨૦૦૦ રોહિલાનો નાશ કર્યો ને એ પ્રાંત નવાબે ખાલસા કર્યો; ને રોહિલાના નવાબના એક છોકરાને થોડું રાજ્ય આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના

વંશને હજી પણ રામપુરના નવાખ કહેવાય છે.

હેરિદંગસનાં કામો. ૪. આ વિના હેરિદંગસે બાળનું નિંદા કામો કર્યો. નાણાંની માગણી પૂરી પાડી. ડિરેક્ટરોને રાજી રાખવા માટે એ કામો કરવાની તેને દરજ પડી, ખર્ચ થતાડવાના નિમિત્તે તેણે બંગાળના નવાખને મળતું પેન્શન અર્ધું કરી નાંખ્યું, તથા નવો નવાખ બાળક હોવાથી તેની માને વાલી ઠરાવી તેની પાસેથી કેટલુંક ધન લીધું. વળી સન ૧૭૭૧ થી દિલ્હીનો પાદશાહ મરેઠાને આશ્રયે ગયો હતો; તેથી તેને આપેલા અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંતે લઇને ૫૦ લાખ રૂપિયા માટે અયોધ્યાના નવાખને વેચાતા આપ્યા. લાર્ડ ક્લાઇવે બંગાળની ઉપજમાંથી દરવરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા પાદશાહને આપવા ઠરાવ્યા હતા તે બંધ કર્યા.

હેરિદંગસ અને તેના કૌન્સિલરો. ૫. સને ૧૭૭૪ માં હેરિદંગસ ગવર્નર જનરલ થયો, ને તેના આરે કૌન્સિલરો આવ્યા, તથા કૌન્સિલરોના વિચાર ગવર્નર જનરલના વિચારથી કેવળ ત્રિફલ હતા, તેથી કૌન્સિલમાં હેરિદંગસનું ધાતું થતું નહિ. ત્રિફલ પદાવળી આગેવાન કૌન્સિલ હતો.

અયોધ્યાના નવાખ અસોહિદવદ્ધા. ૬. સને ૧૭૭૬ માં અયોધ્યાનો નવાખ સુગતઉદવદ્ધા મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેના પુત્ર અસોહિદવદ્ધા નવાખ થયો. તેની સાથે હેરિદંગસે સંધિ કરી તેની પાસેથી કાશી પ્રાંત લીધો. વળી તેના રક્ષણાર્થે અંગ્રેજ ફોજ રાખીને તે ફોજના ખર્ચ બદલ દરવરસે ૩૨ લાખ રૂપિયા લેવાના ઠરાવ્યા. કાશીપ્રાંત અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાથી ત્યાંના રાજ પાસેથી દર વર્ષે ૨૨૧ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવાની ઠરાવી. વળી અસોહિદવદ્ધા પાસે પાછલા લેહેણાની હેરિદંગસે ઉધરાણી કરી; પણ તેનો ખજાનો ખાલી હોવાથી તે આપી શક્યો નહિ. તેના મા પાસે બે કરોડ રૂપિયા હતા. પણ કૌન્સિલરોની સહાયથી તેણે ન આપ્યા.

નંદકુમાર. ૭. કૌન્સિલમાં હેરિદંગસનું વજન થકવાથી તેના ઉપર સુપ્રીમ કોર્ટમાં લાંચની ફરિયાદો થવા માંડી. નંદકુમાર નામે જાગીરદાર હુખ્ય ફરિયાદ કરનાર હતો; તેની તપાસ કૌન્સિલમાં

થવા લાગી. એવામાં નંદકુમારે બ્રહ્મા વગેરે ઉપર ડાઘ જુડો દસ્તા-
વેજ બનાવ્યો હતો; તે બાબત સુપ્રીમ કોર્ટમાં કામ ચાલ્યું.
હેસ્ટિંગ્સની સલાહથી વિલાયતના કાયદા લાગુ પાડી તે કાયદાની
રૂઢિએ નંદકુમાર ઉપર ફરિયાદ સાબિત થતાં જડાવે એ તેને ફાંસી
દીધી, તેથી હેસ્ટિંગ્સનું બચ દળ્યું.

કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૮. તે પછી થોડી
મુદતમાં વિરૂદ્ધ પક્ષમાંનો એક કૌન્સિલર મરણ પામ્યાથી કૌન્સિ-
લમાં ગવર્નર જનરલનું બળ વધ્યું. જેવો ફ્રાન્સિસ વિલાયત જવાથી
હેસ્ટિંગ્સનું બળ થવા લાગ્યું.

હેસ્ટિંગ્સને નાણાની તાણ પડવાનાં કારણ. ૯. સન ૧૭૭૬
માં મરેડાઓએ પુરંધર મુકામે સંધિ કર્યા પછી તેઓ ફ્રેંચ સરકારો
રાખી મરેડી લશ્કરને કવાયત આપવા લાગ્યા; એ સમાચાર મળ્યાથી
હેસ્ટિંગ્સે મુંબઈના લશ્કરને મરેડા ઉપર મોકલવા હુકમ કર્યો.
વળી સિંધીઆએ ગોહઠના રાણા પાસેથી ગ્વાલિયર જીતી લીધું
હતું, તેથી રાણાએ અંગ્રેજની મદદ માગી. હેસ્ટિંગ્સે જનરલ પોક્કમ
તથા ગોહઠને તે તરફ મોકલ્યા. મુંબઈનું લશ્કર પુના ઉપર ચાલ્યું.
વડગામ આગળ તે લશ્કરને મરેડી લશ્કરે હરાવ્યું ને પોતાને
ફાવતી શરતો કબજા કરવાની ફરજ પાડી. ઈ. સ. ૧૭૭૬. પરંતુ
હેસ્ટિંગ્સે તે શરતો નાકબુત્ત કરી લડાઈ જીતી રાખી. બીજા વર્ષે
હેંદર, મરેડા ને નિઝમે યંપ કરી અંગ્રેજને લરાખંડમાંથી મારી
કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે યંપ થવાથી તેજ સાતમાં હેંદર
કર્ણાટક ઉપર, બોંસલે કલકત્તા ઉપર ને પેશ્વા મુંબઈ ઉપર ચઢ્યા,
તેથી હેસ્ટિંગ્સને નાણાની ને સૈન્યની વધારે તાણ પડી.

ધન મેળવવાને હેસ્ટિંગ્સના અન્યાય. ૧૦. નાણાની તાણ
મટાડવાને ગવર્નર જનરલે અન્યાય ને જૂઠામતાં કામ કર્યા. કૌન્સિ-
લમાં એનું બળ વધ્યાથી તથા ફ્રાન્સિસ વિલાયત ગયાથી એવાં
કામ કરવામાં એને અંતરાય નડ્યો નહિ. પ્રથમ તો તેણે કાશીના
રાજા ચૈતસિંગ પાસેથી પહેલાં ઠરાવેલી રસા લાખ રૂપિયા ખંડણી
ઉપરાંત પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે માગ્યા. રાજાએ તે ન આપ્યાથી

તેનો પચાસ લાખ રૂપિયા દંડ કર્યો. ને તે વસુલ કરવાને હેસ્ટિંગ્સ કાશી ગયો. ત્યાં અંગ્રેજના દુશ્મનો સામે તે પત્રવ્યવહાર રાખે છે એવું આજ મૂકી તેને ઊઠાડી મૂક્યો, ને તેના લાણેજને ગાદી આપી; તેની પાસે દર વર્ષે ૪૦ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવી ઠરાવી, તેનો દીવાની ફાજદારી અધિકાર લેઈ લીધો. ચૈતમિગને કેદ કર્યાથી કાશીના લોકે ખંડ કરી હેસ્ટિંગ્સને ઘેરી લીધો. એટલે રાજા નાસી ગયો ને હેસ્ટિંગ્સ મહા મુશ્કેલીથી બચી શક્યો. ૧૭૮૧. એણે ખીજો જૂલમ અયોધ્યાની બેગમે ઉપર કર્યો. નવાબ પાસે ખંડણીનું લેહેણું ચઢ્યું હતું પણ તે આપવાને તેની પાસે નાણું નહોતું. હેસ્ટિંગ્સે તેની મા પાસેથી બળાતકારે એક કરોડ વીસ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા.

મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધિ. ૧૧. આ પ્રમાણે તેણે નાણાંની તપણ મટાડી મરેઠા ને હૈદર સાથે યુદ્ધ જારી રાખ્યું. જનરલ ખેક્કામે ગ્વાલિયર જતું. કર્નલ પીઅર્સે ભોંસલેને લાંચ આપીને ફાડ્યો, ને નિજમ પાસેથી ગંતુર પરગણું લીધું. ગોદદે અમદાવાદ ને ડભોઈ જત્યાં, પણ વસાઈ આગળ તેને પાછું હટવું પડ્યું. એ પ્રમાણે બે વર્ષ સુધી લઢાઈ ચાલુ રહી; તેમાં કેટલીકવાર મરેઠાને તો કેટલીકવાર અંગ્રેજને જય મળ્યો. છેવટે હૈદરનું બળ વધેલું જોઈને તથા ફ્રેંચ સેના તેની કુમકે આવ્યાથી મરેઠા સાથે સન ૧૭૮૨ માં સાલ્પા (સાલ્પાઈ) મુકામે તહ કર્યો. તેમાં એવું ઠંથું કે એક ખીજનો લોધેતો મૂત્રક પાછો આપવો; ફ્રેંચ વગેરે યુરોપી લોકને મરેઠી રાજ્યમાં નોકર રાખવા નહિ, લગ્ન સિંધિયાને આપવું, હૈદર સામે વઢવામાં અંગ્રેજને સહાય કરવી ને રાધોખાને દરે સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા. આ પ્રમાણે એકસંપમંથી લોલના માર્યા મરેઠા ફૂટ્યા. તે પછી હૈદર મરણ પામ્યાથી બે વરસ સુધી ટીપુએ લઢાઈ ચલાવી. સન ૧૭૮૪માં એણે સંધિ કરી

પીટ્ઠનો કાયદો. ૧૨. કંપનીના રાજ્યનો વહિવટ ડિરેક્ટમે પાસેથી લેઈ પાર્લામેન્ટના અમલદારોને સોંપવો. એવો કાયદો ફાક્સ નામે પ્રધાને કર્યો, પણ તે પાર્લામેન્ટમાં નામંજુર થયો. તે

પછી ખીજે વરસ પીટ નામે પ્રવેને એનેજ મળેલો એક કાયદો મંજૂર કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં એવો ઠરાવ થયો કે ડિરેક્ટરોમાંના ત્રણ જણની છૂટી મંડળી ડિરેક્ટરોને નામે, રાજના મંત્રીઓમાંથી છ જણની નીમેલી સલાના હુકમ પ્રમાણે કામ કરે. એ છમાંનો પ્રમુખ હિંદ ખાતાનો પ્રધાન કહેવાય. હિંદની કૌન્સિલમાંથી એક મેમ્બર (સભાસદ) કમી કરી, મદ્રાસ ને મુંબઈના ગવર્નરને પણ એક એક કૌન્સિલ આપી. વળી પાર્લામેન્ટની રાજ સિવાય કંપની સત્કાર હિંદના કોઈપણ રાજ સામે લઢાઈ કિંવા સંધિ કરે નહિ એવું હતું.

હેસ્ટિંગ્સની રાજ્ય પદ્ધતિ. ૧૩. હેસ્ટિંગ્સે વસુલાત ઉધરાવવાને કલેક્ટરો નીમ્યા, ને દેશોઓ પાસેથી મોટાં કામ ભેઈ લીધાં. એણે દરબા, ચંચળાઈ ને ઉત્સાહથી અગ્રેજ રાજ્યની મજબુતી કરી એ ખરું; પણ લઢાઈઓનું ખર્ચ અને ડિરેક્ટરોનીનાણુંની માગણી પૂરી પાડવાને કારણે ખંડણી વધારી; ને રોહિલાનો નાશ કરાવ્યો. હેસ્ટિંગ્સ સને ૧૭૮૫ માં વિજ્ઞાયત ગયો, ત્યાં એના ઉપર ફ્રાંસીસેને ખીનઓએ પાર્લામેન્ટમાં ફરિયાદ કરી. એ કામ ૧૭૮૮ થી ૧૭૯૫ સુધી ચાલ્યું. તેમાં જો કે તે છૂટ્યો, પણ તેને દશલાખ રૂપિયા ખર્ચ થયું.

લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૪. હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ કાર્નવાલિસ સને ૧૭૮૬ માં

લોર્ડ કાર્નવાલિસ.

ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. તેણે પ્રથમ કામદારોને લાંચ લેતા અટકાવી તેમનો પગાર વધારી આપ્યો, તથા લાંચ લેનારને નિષ્પક્ષપાતે શિક્ષા કરી, તેથી તેઓ સુધર્યા. પછી નિળમ સાથે સલાહ કરી તેની સહાય માટે અંગ્રેજ સૈન્ય રાખ્યું ને ગંતુર પરગણું લીધું. અંગ્રેજ સૈન્ય અંગ્રેજોના મિત્રો સામે ન વાપરવું એમ ઠરાવી તેમની યાદી કરી; તેમાં ટીપુનું નામ ન લખ્યું, તેમાં ટીપુને રીસ ચઢી. તેથી તેણે કુર્ગ ને કાનડા પ્રાંત જીતીને ત્યાંના એક લાખ માણસને બળાત્કારે મુસલમાન કર્યા. એવામાં મરેઢાએ ને નિળમે ટીપુના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી. તેમાં ટીપુ હાર્યો, તેથી તેણે અદેલી ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યું. તે પછી ટીપુએ મલખાર ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના લોકોને મુસલમાન કર્યા ને હિંદુઓનાં દેવળો તોડ્યાં. એ રીતે એણે કુસ્તા ને જૂઠમ કરવા માંડ્યાં. છેવટે ચઢાઈ કરી; તેમાં ટીપુ હાર્યો ને સને ૧૭૬૨ માં તેણે સલાહ કરી.

જમીનદારી. ૧૫. કાર્નવાલિસે આવીને કનેકટરો ને જડજો નીમ્યા; તથા ડેન્જદારી ને દિવાની કાયદા બનાવ્યા; પણ એ મોટા હોદ્દા ઉપર દેલી અમલદારો રાખ્યા નહિ, સને ૧૭૬૩ માં એણે બંગાળમાં જમીનદારી ધારો દાખલ કર્યો. પાદશાહી વારામાં પરગણાં ઇન્જરે અપાતાં, અંગ્રેજની શરૂઆતમાં એ ઇન્જરા દશ વર્ષ માટે આપ્યા; કાર્નવાલિસે એ ઇન્જરદારોને વંશપરંપરાના પટા કરી આપ્યા. ને તેની પાસેથી દરવર્ષે ઉચક રકમ લેવાની ઠરાવી. ખેડુત પાસેથી જમીનદારો વેરો લે, તેમાં કંપનીને વચ્ચે પડવાનું નહોતું, તેથી ખેડુતો ઉપર જમીનદારો જૂઠમ કરવા લાગ્યા. એ પટાથી બંગાળમાં મોટા મોટા જમીનદારો થયા, તે આજ પર્વત છે.

અર્કાટના નવાબ સાથે કરાર. ૧૬. લોર્ડ કાર્નવાલિસે આર્કાટના નવાબ મહમદઅલી સાથે નવા કરારો કર્યા; તેમાં એવું ઠર્યું કે નવાબે દરવર્ષે નવ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી; તે રોકડા નહિ આપતાં તેટલી ઉપજનો મૂલક આપતો તથા લઢાઈ વખતે તેના મૂલકની વ્યવસ્થા અંગ્રેજને સોંપવી. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ

વચ્ચે યુરોપમાં લઢાઇ ચાલ્યાથી ગવર્નર જનરલે હિંદનાં સ્થળો
ફ્રેચ થાણાં છૂટી લીધાં. ઈ. સ. ૧૭૬૩.

કંપનીને નવો પટો. ૧૭. સન ૧૭૬૩ માં કંપનીને મળેલા
પટાની મુદત પૂરી થવાથી એ સાલમાં ૨૦ વર્ષની મુદતની નવી
સનદ મળી, તેમાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે આજ સુધી હિંદમાં
માત્ર કંપનીજ વેપાર કરતી, પણ હવે ૩૦૦ ટન સુધીનો વેપાર
કરવાને બીજા વેપારીઓને પણ છૂટ મળી. એજ સાલની આખરે
કાર્નવાલિસ વિલાયત ગયો ને તેની જગ્યાએ સર જનશોર થયો.

સર જનશોરની રાજ્યનીતી. ૧૮. એનો વિચાર એવો
હતો કે, દેશી રાજ્યના માંહોમાંહેના વધરામાં હાથ ધાલવા નહિ.
તેના આ ઠરાવથી મરેઠા અને ટીપુ નિરંકુશ થયા. મરેઠાએ નિજમ
ઉપર સ્વારી કરી ખરડાની લઢાઈમાં તેને હરાવી નરમ પાડ્યો.
આ લઢાઈ વખતે નિજમને અંગ્રેજોએ સહાય નહિ કર્યાથી નિજમે
ફ્રેચ સરદાર રાખીને પોતાના લશ્કરને ક્ષાયત આપવા માંડી, ને
ટીપુ પણ અંગ્રેજો સાથે લઢવાને તૈયારી કરવા લાગ્યો, સન ૧૭૬૫
માં કલ્યાંટકનો નવાબ મહમદઅલી મરણ પામ્યાથી તેના દીકરાને
ગાદી મળી. તેના આપના વખતનું 'દેવું ઘણું' હતું, તે અંગ્રેજ સ-
રકારે વચમાં પડીને પતાવ્યું.

અયોધ્યાનો નવાબ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાબ અસોફઉદ્દવલ્લા
સન ૧૭૬૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેની ગાદીએ તેના પુત્ર
વજીરઅલીને બેસાડ્યો; પણ એ નવાબનો ખરો પુત્ર નથી એવો
ખુમાટ ચાલ્યાથી સર જનશોરે અયોધ્યે જઈ તેને ગાદીએથી
ઉઠાડ્યો, ને અસોફઉદ્દવલ્લાના ભાઈ સાદતઅલીને બેસાડ્યો. વજીર-
અલીને કાશીમાં નજરકેદ કર્યો. ત્યાં તેણે બળવો કર્યો, પણ તેમાં
તે હાર્યો ને ફરીથી કેદમાં પડ્યો. સન ૧૭૬૮. એજ સાલમાં
સર જનશોર વિલાયત ગયો ને તેની જગ્યાએ લૉડ માનિંગ્ટન
અથવા લૉડ વેલરલી ગવર્નર જનરલ થયો.

પ્રકરણ ૬ હું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

૧. વેલેસ્લીની રાજ્યનીતિ. ૨. ૧૭૮૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૩. નિજામ સાથે તહ. ૪. દીપુ સાથે લઠાઈ. ૫. મરેઠી રાજ્ય. ૬. વગર લઠાઈએ રાજ્ય પ્રાપ્તિ. ૭. મરેઠી ખડપટ અને વસાઈના તહ. ૮. મરેઠા સાથે ખીજે વિગ્રહ. ૯. હોલ્કર સાથે લઠાઈ. ૧૦. વેલેસ્લી વિલાયત ખય છે. ૧૧. લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૨. સર બથોર્ન બારો. ૧૩. વેલેસ્લી બંડ. ૧૪. લોર્ડ મિન્ટો. ૧૫. પરદેશી રાજ્યોસાથે સંબંધ. ૧૬. ફ્રેંચ શાણાં છતી લેવાં. ૧૭. કંપનીની સનંદ. ૧૮. લોર્ડ મિન્ટોની વિદાયગીરી.

વેલેસ્લીની રાજ્યનીતિ લોર્ડ કાર્નવાલિસ તથા સર જનશેરનો અભિપ્રાય એવો હતો કે દેશી રાજ્યના માંહોમાંહેના કછ-આમાં ન પડતાં આપણે આપણું સાચીને સ્વસ્થ રહેવું. પરંતુ લોર્ડ વેલેસ્લીનો વિચાર એથી વિરુદ્ધ હતો. તેનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રાજ્યોને અંગ્રેજી સૈન્યની સહાય આપી તેમને કંપનીના રક્ષણ નીચે લેઈ હિંદમાં અંગ્રેજી સત્તા સર્વોપરી કરવી. આ વિચાર તેણે દહતાથી અને ખલાહુરીથી અમલમાં આણ્યો. તેથી રાજ્યો માંહોમાંહે લઢી રૈયતની ને રાજ્યની પા-યમાધી કરતા તે બંધ પડી તેમના જનમાલનું રક્ષણ થયું.

માર્કિસ ઓફ વેલેસ્લી.

૧૭૮૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૨. વેલેસ્લી આબો ત્યારે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય થોડું હતું. ખંગાળા, બહાર ને આદીઆ તેમને

તામે હતા, તે સિવાય મદ્રાસ ને મુંબઈની આસપાસ દરિયાકાંઠાનો
 ને મલિસૂરની દક્ષિણનો થોડો મુઘ્ઝ હતો; પણ હિંદમાં મરેઠા,
 નિજમ ને દીપુ એ મુખ્ય જોરાવર રાજા હતા. અયોધ્યાનો
 નવાબ અંગ્રેજોનો આશ્રિત હતો મરેઠા, નિજમ ને દીપુ એ ફ્રેંચ
 નાયકોની સરદારી નીચે કવા-
 ચતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું;
 અને ફ્રેંચો અંગ્રેજોના કદાં શત્રુ
 હતા, તેમનો મહાન સેનાપતિ
 નેપોલિયન બોનાપાર્ટ બુરોપમાં
 વિજય મેળવી મિસર દેશ ઉ-
 પર ચઢી આવ્યો હતો. ત્યાંથી
 હરતખંડ ઉપર આવવાને દીપુ
 તેને નોતરતો હતો. વળી કા-
 બુતના રાજા ઝમાનશાહને પણ
 હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરવાને તે
 ઉશ્કેરતો હતો.

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.

નિજમ સાથે તહ. ૩. વેલ્સલીએ અંગ્રેજ સત્તા પડી લાગેથી
 જોઈ પોતાની રાજ્યનીતિ અખત્યાર કરી. તેણે પ્રથમ નિજમને
 પોતાને આશ્રયે આવવા લખ્યું. નિજમને તે કશું કરી ફ્રેંચ ના
 યદાને રાજા આપી ને અંગ્રેજ સૈન્ય પોતાના રક્ષણાર્થે રાખી તેનું
 ખર્ચ આપવાને કશું કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૮.

દીપુ સાથે હડાઈ. ૪. નિજમ તામે આવ્યા પછી વેલ્સલીએ
 તે પ્રમાણે કશું કરવાને દીપુને લખ્યું, પણ તેણે તે માન્ય કર્યું
 નહિ, તેથી તથા ઝમાનશાહ ને નેપોલિયન સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલા-
 વ્યાથી એના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરીને દીપુને હરાવી માર્યો; એ
 વાત પાછળ આવી છે.

મરેઠી રાજ્ય. ૫. આ પછી તેણે મરેઠાને અંગ્રેજ સહાયકારી
 સૈન્ય રાખતને લખ્યું. એ સમયે મરેઠી રાજ્યની મુખ્ય પાંચ શાખા

હતી. ગુજરાતમાં વાયકવાડ, મહારાષ્ટ્રમાં પેશ્વા, મધ્ય પ્રાંતમાં બેંસને ને માળવામાં સિંધીઆ ને હોલ્કર એ વખતે મરેડી રાજ્યોમાં ચતુર પુરુષ નાનાફડનવિસ છાનો હતો. અંગ્રેજ સહાયકારી સૈન્ય રાખવું એ મરેડી રાજ્યની સ્વતંત્રતા ખોવા બરાબર છે, એમ તે સમજતો હતો; તેથી મરેડાએ વેલેસ્લીની માગણી સ્વીકારી નહિ, પણ સન ૧૮૦૦ માં નાનાના મરણ પછી વેલેસ્લીને પોતાની ઉમેદ બર લાવવાનો યોગ મળ્યો.

વગર લડાઈએ રાજ્યપ્રાપ્તિ. ૬. સન ૧૭૯૬ માં તંજાવરનો રાજા તુળજી મરણ પામ્યો. તેને એક અમરસિંગ નામે ઔરસ ને સરદોજી નામે દત્તપુત્ર હતા. અંગ્રેજે અમરસિંગને ગાદી આપી; પણ તે તેમની સલાહ પ્રમાણે નદિ ચાલ્યાથી તેને ઉઠાડી સરદોજીને વર્ષાસન બાંધી આપી તેનું રાજ્ય ખાત્રસા કર્યું. ૧૭૯૯ એજ સાલમાં સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો; તેથી તેના વારસ મીર નાસરુદ્દીનને એક લાખ રૂપિયાની નિમજ્જક બાંધી આપી તે રાજ્ય ખાત્રસા કર્યું. ટીપુ સાથે લડાઈ ચાલી, ત્યારે કર્ણાટકના નવાબ ઉમદત્તલિલ ઉમરાવ તેને સહાય કરી, એવું એના ઉપર આજ આવતાં તેની તપાસ ચાલી. ૭. સ. ૧૮૦૦ પછી સન ૧૮૦૧ માં તે મરણ પામ્યાથી તેનો પુત્ર અલ્લોહુમેન ગાદીએ ખેડો તેને વર્ષાસન લેઈ રાજ્યાધિકાર છેડવાને કહ્યું પણ તે કબુલ નહિ કર્યાથી તે નવાબનો પુત્રજ નથી એમ ઠરાવી, ઉમદત્તલિલ ઉમરાવના બાઈ અજીમઉદ્દીનને ગાદી આપી. તેણે ખર્ચ જતાં બાકી રહે તેટલી ઉપજનો ૬ વર્ષાસન કબુલ કરી કર્ણાટકનું રાજ્ય અંગ્રેજને સ્વાધીન કર્યું. ૮. સ. ૧૮૦૧. એજ પ્રમાણે ફરકાખાદના નવાબનો ૧૦૧ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો મુત્રક ખાત્રસા કરી નવાબને ૮૦ હજારનું સાક્ષીઆણું બાંધી આપ્યું. ૧૮૦૧. અયોધ્યાના નવાબને આપેલું સહાયકારી સૈન્ય સારી સ્થિતિમાં નહોતું; તેથી એ સૈન્યના ખર્ચ બદલ નવાબે અંગ્રેજને હાલ જેને વાયવ્ય પ્રાંતો કહે છે તેનો બજોખરો ભાગ આપ્યો. વળી નિજમને આપેલો સહાયકારી સૈન્યના ખર્ચ બદલ ટીપુ પાસેથી નિજમને મળેલો મૂલક અંગ્રેજોનીયો.

મરેડી ખટપટ ને વસાઈનો તહ. ૭. મરેડી રાજ્ય દિલ્હીથી કાવેરી ને ઓઢીઆથી ગુજરાત સુધીમાં હતું; પણ તેમના બળને એકત્ર કરનાર નાનાકડનવિસ જેવો ચતુર પુરુષ કે બાહુરાવ, માધવરાવ કે મહાદેવ જેવો શૂરા સરદારો તે વખતે નહોતા. તુકાળના મરણ પછી હોદ્દકરની ગાદીએથી તેના ઔરસ પુત્ર કાશીરાવને ઉઠાડી અનોરસ પુત્ર જશવંતરાવ ગાદીએ બેઠો. સિંધીઆ તથા પેશ્વા કાશીરાવના પક્ષમાં હતા; તેથી ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં જશવંતરાવ ને સિંધીઆ વચ્ચે ઈશ્તાર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં હોદ્દકર હાર્યો. ગીજે વરસે હોદ્દકરે હરકર જમાવી પુના ઉપર સ્થાવી કરી બાહુરાવને નસાડ્યો, ને તેની જમાએ તેના ભત્રિજાને બેસાડ્યો, તથા પોતે પુના લૂંટીને પાછો ગયો. આ તરફ બાહુરાવ નારસીને વસાઈ આવ્યો. ત્યાં રહી તેણે ગાદી મેળવવા માટે અંગ્રેજની સહાય માગી, ઇ. સ. ૧૮૦૨. અંગ્રેજ સાથે તહ થયો, તેમાં એવું ડરાવ્યું કે બાહુરાવે અંગ્રેજ ૬ પલટણ પુનામાં રાખી તેના ખર્ચ બદલ ગુજરાત કે કર્ણાટકમાંથી ૨૬ લાખની ઉપજનો મૂલક આપવો, અંગ્રેજની રમત વગર કોઈ સાથે લઢાઈ કે મંધિ કરવી નહિ, સુરત ઉપરનો દાંવા છોડવો, ને નિજમ તથા ગાયકવાડ સાથેની તકરારનો નિકાલ અંગ્રેજ મારફતે કરાવવો; એના બદલામાં અંગ્રેજે તેને પુનાની ગાદી અપાવવી. એ મંધિની રૂએ આર્થર વેલેસ્લીએ પુને જઈ બાહુરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૩.

મરેડા સાથે બીજો વિગ્રહ. ૮. વસાઈ મુકામે બાહુરાવે જે સલાહ કરી તે સવળા મરેડા સરદારોએ માન્ય કરી નહિ. તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો કે બાહુરાવ મરેડી રાજ્યનો ઉપરી છે, માલિક નથી; તેથી તેને મરેડી રાજ્યની સ્વતંત્રતા વેચવાનો ને મરેડી સરદારોની રમત વગર મરેડી રાજ્યના કારભારમાં ત્રાહિતને બેળવવાનો તેને હક્ક નથી; તેમ અંગ્રેજને વચ્ચે આવવાની જરૂર નથી; અમારી ભાંજગડ અમેજ કરીશું. અમને બાહુરાવનું કંઠેલું માન્ય નથી; માટે અંગ્રેજ સૈન્યે પુના છોડી ચાલ્યા જવું. સિંધીઆ ને

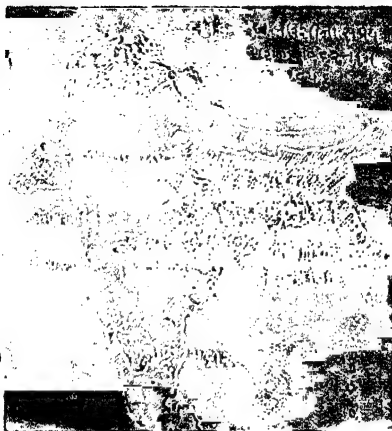
ભોંસલે એ અંગ્રેજ સૈન્ય પુના હોડીને ન જાય તો તેમને જોરાવરી-
 થી કઢાવવાને તૈયાર થવું. તેમની સાથે થવાને ચારે તરફથી અં-
 ગ્રેજ સૈન્યને ચઢવાને ગવર્નર જનરલે હુકમ કર્યો. આર્થર વેલેરલી
 મહિસરનું ૬૦૦૦ સૈન્ય લેઈ અહમદનગર આગળ પડ્યો, નિળ-
 મનું ૮ હજાર સૈન્ય ગોદાવરી ઉપર આવ્યું, મદ્રાસનું ૭૮૦૦ લ-
 શ્કર કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રા વચ્ચે આવી પહોંચ્યું. ગુજરાતમાં ૭ હ-
 જાર, બુદેલખંડમાં ૩૫૦૦ ને કટક ભણી ૫ હજાર લશ્કર તૈયાર
 રાખ્યું; કાનપુર આગળ ૧૦૫૦૦ લશ્કર લેઈ જનરલ લેક આ-
 વ્યો. આ પ્રમાણે આખા મરેડી રાજ્યને ચારે તરફથી અંગ્રેજ લ-
 શ્કરે ઘેરી લીધું. હોલકર આ વખતે ત્રાહિતની માફક જોઈ રહ્યો.
 જોડ લેક દિલ્હી લીધું, ને શાહઆલમ પાદશાહને સિંધિઆના ક-
 બજામાંથી છોડાવ્યો. ત્યાંથી આગ્રા જીતી રજપૂતસ્થાનમાં આવ્યો.
 ને લાસવારી આગળ સિંધિઆની કચાયતી પલટણોને હરાવી.
 દક્ષિણમાં આર્થર વેલેરલીએ અહમદનગર જીતી આસાઇ આગળ
 સિંધિઆને અને આરગમ આગળ ભોંસલેને હરાવ્યા. આ વખતે
 મુઠીબર અંગ્રેજોની ડરીને હજારો કચાયતી લશ્કર છતાં દોલતરાવ
 સિંધિઆ ને રાધોજી ભોંસલે નાશી ગયા. નાયકો નાઠા, તોપણ
 તેમની કચાયતી પલટણો ગહાદુરીથી લઢી, પણ અંતે તેમની હાર
 થઈ. ગુજરાતના લશ્કરે ભરૂચ ને પાવાગઢ જીત્યાં, ને ગોદાવરી
 પરના લશ્કરે જલના લીધું. વેલેરલીએ અસીરગઢ ને જુરાનપુર જી-
 ત્યાં. કટકવાળા સૈન્યે કટક, ને બુદેલખંડના લશ્કરે બુદેલખંડ હાથ
 કર્યો. આ પ્રમાણે ચારે તરફ અંગ્રેજ કંપનીને વિજય મળવાથી પ્ર-
 થમ દેવગમ આગળ ભોંસલેએ સલાહ કરી. તેમાં કટક ને બાલા-
 સોર અંગ્રેજને તથા વરાડમાંત નિળમને આપ્યો. વળી નિળમ
 ને પેશ્વા સાથે જે વાંધા હોય તે અંગ્રેજ મારફત પતાવવા, તથા
 કોઇ બીજા યુરોપિયન નોકર રાખવા નહિ એવો હરાવ થયો, ઇ.
 સ. ૧૮૦૩. તે પછી તરતજ એજનવાટ મુકામે સિંધિઆએ પણ
 સલાહ કરી. તેમાં ગગાને જમના વચ્ચેનો મુલક ને ભરૂચ અંગ્રે-

જને મળ્યાં. એજનઘાટથી ગોદાવરી સુધીનો મુલક નિજામને તથા અહમદનગર પેશ્વાને આપ્યાં; વળી તેણે શાહઆલમ, પેશ્વા, નિજામ ને ગાયકવાડ ઉપરના દાવા છોડવા, ને બીજા કોઈ યુરોપિયનને નોકરીમાં રાખવા નહિ એમ કબુલ કર્યું. આ રીતે ઘરેકામા બીજા વિઝહનો અંત આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૦૩.

હોલ્કર સાથે લઢાઈ. ૯. લૉર્ડ વેલેસ્લીની સહાયકારી સૈન્ય આપવાની રાજનીતિ હજી હોલ્કરે કબુલ કરી નહોતી, તે હજી ઉત્તર હિંદમાં લુટફાટ કરતો હતો. જ્યારે અંગ્રેજો સિંધીઆ ને ભોંસલે સાથે લઢવામાં રોકાયા હતા, ત્યારે હોલ્કર રજપૂતસ્થાનમાં ચોથ ઉઘરાવતો હતો. તે વખતે રજપૂતો બળહીન થએલા હતા, તેથી તેઓ હોલ્કરની સામા થઈ શકે તેમ નહોતું. રજપૂત રાજ્યો સાથે અંગ્રેજોએ સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા હતા. તેથી વેલેસ્લીએ રજપૂતસ્થાનમાં હુલ્લ નહિ ચલાવતાં પોતાના રાજ્યમાં પાછા જવાને હોલ્કરને લખ્યું; પણ હોલ્કરે તે નહિ માન્યાથી તેની સાથે લઢાઈ થઈ. અંગ્રેજ સરદાર મોનસન તેની પાછળ પડ્યો. ૧૮૦૪. માળવામાં આવતાં કોટાની દક્ષિણે તેનું બધું લશ્કર ઘેરાઈ ગયું ને પોતે મર્યા મુશ્કેલીથી બચ્યો. હોલ્કર આ વિજય મેળવી દિલ્હી ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાં તે હાર્યો. પછી જનરલ લેક સાહેબે ફરકાળાદ આગળ, ને મોનસન તથા ફ્રેન્ચર દોગ આગળ તેને હરાવ્યો. ભરતપુરનો રાજા હોલ્કરના પક્ષમાં હોવાથી લેક સાહેબે ભરતપુરને ઘેરા લાલ્યો. અંગ્રેજ લશ્કરના સંગળા હજી રાજાએ પાછા હઠાવ્યા, તેથી એ કિલ્લો લેવાયો નહીં, પણ અંતે રાજાએ ૨૦ લાખ રૂપિયા આપી અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરીને હોલ્કરનો પક્ષ તજ્યો, ઈ. સ. ૧૮૦૫.

વેલેસ્લી વિલાયત જાય છે. ૧૦. હોલ્કર સાથે યુદ્ધ પૂરું થયું નહોતું, તેમાં વેલેસ્લી વિલાયત ગયો. એ બહુ બહાદુર અને દ્રઢ મનનો હતો. એણે અંગ્રેજ રાજ્યમાં ઘણો વધારો કર્યો તથા મરેઠા, નિજામ અને અયોધ્યાના નવાબને તાબેદાર બનાવ્યા.

વેલરસીના વખતનું હાલ.

લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૧. લોર્ડ વેલરસીએ હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યનું ગૌરવ વધાર્યું; પણ તેથી ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધ્યું. લડાઈઓ ચાલી, કંપનીનું રાજ્ય નોખમમાં આવી પડ્યું. હોલ્કર હજુ લડતો હતો ને સિંધીઆ તેની કુમકે ચઢવાની તૈયારી કરતો હતો, તેથી ઇંગ્લાંડમાં કંપનીના ડિરેક્ટરોને વેલરસીનાં મહાન કૃત્યો પસંદ પડ્યાં નહિ; તે કારણથી લોર્ડ કાર્નવાલિસને સઘળાં દેશી રાજ્યો સાથે સંધિ કરી લડાઈ પતાવી દેવા મોકલ્યો. તે કલકત્તા આવી જનરલ લેકની છાવણીમાં આવવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં આવતાં ગાજીપુરમાં તે મરણ પામ્યો. ઈ. સ ૧૮૦૫.

સર જ્યોર્જ બાલો. ૧૨. કાર્નવાલિસના મરણથી સર જ્યોર્જ બાલો તેનું કામ કરવા લાગ્યો. તેનો વિચાર પણ લોર્ડ કાર્નવાલિસ જેવોજ હતો. તેથી તેણે લોકની મરણ વિરૂદ્ધ સિંધીઆ સાથે સંધિ કરી, તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે, ગ્વાલિયર ને ગોહલ સિંધીઆને આપવાં, તથા બીજાં જે મુલક સન ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજો લીધાં હતાં તે પાછો આપવો; પણ તેના બદલામાં સિંધીઆએ દર સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા. સન ૧૮૦૫, તે

પછી એક મહિનામાં હોલ્કર સાથે પણ સલાહ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો કે ચંબલ નદીની ઉત્તરનો મુલક, બુદેલખંડ ને પુના એ ત્રણ ઉપરનો દાવો હોલ્કરે છોડવો તથા અંગ્રેજ રાજ્યને ઉપદ્રવ કરવો નહિ. આ રીતે ત્રીજા મરેડી વિગ્રહનો અંત આવ્યો. પરંતુ ખાલોની ઢીઢી રાજ્યનીતિથી સિંધીઆ ને હોલ્કર રજપૂત રાજ્યોમાં લટ કરી ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા.

વેલોરનું બંડ. ૧૩. સન ૧૮૦૬ માં મદ્રાસની દેશી પલટ-જોને હુકમ કર્યો કે તેમણે અમુક પ્રકારની પાઘડી ખાંધવી. તથા દાદી આટલી લાંબી રાખવી. આથી આપણને ખિસ્તિ કરવાના છે એવીબુમ ચાલતાં વેલોરની દેશી પલટજોએ બંડ કરી ૧૧૩ અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાંખ્યા. આ વાત અર્કાટ પહોચતાંજ જનરલ ગિલેસ્પી ત્યાંથી ૪૦૦ માણસોનું લશ્કર લેઈ આવ્યો ને તેણે બંડ સમાવ્યું. આ બંડમાં દીપુના છોકરા સામેલ હોવાનો શક જવાથી તેમને કલકત્તે પ્રેમમાં રાખ્યા.

લોર્ડ મિન્ટો. ૧૪. સન ૧૮૦૭ માં લોર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ થઈને કલકત્તે આવ્યો. એ બહુ ચતુર ને દીર્ઘદર્શી પુરુષ હતો. એના સમયમાં નિજામના રાજ્યમાં ચંદુલાલ કરીને હિસાબી ખાતાનો દિવાન પોતાના કામમાં હોંશિયાર હતો. એણે અંગ્રેજોની સાથે સંબંધ કરી લશ્કરનો પગાર બરાબર ચુકાવી સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો. એ બહુ પુણ્યશાળી ને કાબુવાળો હતો.

પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ ૧૫. એ સમયે ફ્રેંચ લોક ભરતખંડ ઉપર ચઢાઈ કરશે એવી ધાસ્તી પેઠાથી, મિન્ટો સાહેબે ધરાનના શાહને ત્યાં માલકમને એલચી તરીકે મોકલી ઠરાવ કર્યો કે અંગ્રેજોના દુસ્મનને પોતાના મુલકમાં થઈને આવવા દેવા નહિ તેજ પ્રમાણે પંજાબના બગવાન શીખ રાજા રણજીતસિંગના દરબારમાં મેટકાફને તથા કાબુલના અમીરને ત્યાં એલફિન્સ્ટનને મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો. વળી સિંધના અમીરો સાથે પણ એજ મતલબની સંધિ કરી તથા સતલજ ને જમનાની વચ્ચેનાં શીખ મંસ્થાનોને અંગ્રેજોનાં આશ્રિત બનાવી લુધિયાણામાં અંગ્રેજ લ-

૨૬૨૨નું થાણું મૂક્યું. સન ૧૮૦૬. એજ સાલમાં ત્રાવણકોરના દી-
વાને બંડ કર્યું ને કેટલાક અંગ્રેજોને દરિયામાં ફુગાડ્યાં; તેથી અ-
ંગ્રેજ લશ્કર ત્રાવણકોર ઉપર ચડ્યું. દીવાન હાર્યો ને આપઘાત
કરીને મરણ પામ્યો. અંગ્રેજોને એ દેશ તામે કર્યો, છતાં સન
૧૮૧૩ માં એ રાજ્ય ત્યાંના રાજાને પાછું આપ્યું. બુદેલખંડના
દેશી રાજ્યો પણ માંહોમાંહે લઢી મરવાથી અવ્યવસ્થા થઇ, તે
મટાડવાને લોર્ડ મિન્ટોએ લશ્કર મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો. સન ૧૮૦૬

ફ્રેંચ થાણા છત્તી લીધાં. ૧૬ એ વખતે યુરોપમાં ફ્રેંચ ને
અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી. ફ્રેંચ રાજા નેપોલિયન બોના-
પાર્ટ હોલાંડ ને પોર્ટુગાલ દેશો છત્યા, તેથી એ દેશોના તાબાનો
એશિયાખંડનો મૂલક પણ ફ્રેંચના તાબામાં આવ્યો હતો; તથા
જાવા, બુર્મો, મોરીસ વગેરે બેટા તેમને તામે હતા. લોર્ડ મિન્ટોએ
મોરીસ ને બુર્મો સન ૧૮૧૦ માં, ને જાવા સન ૧૮૧૧ માં
છત્તી લીધા. તેમાં મોરીસ આજ પર્વત અંગ્રેજને તામે છે.

કંપનીની સનંદ. ૧૭. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીના પટાનીમુદત
પૂરી થઇ, તેથી એ સાલમાં નવી સનંદ મળી તેમાં એવો ડરાવ
કર્યો કે હિંદમાં કોઇ પણ અંગ્રેજ વેપારીને વેપાર કરવાની છૂટ છે
કંપની માત્ર ચીન સાથે વેપાર કરે, પરંતુ એ છૂટનો લાભ અંગ્રે-
જ વેપારીઓ ઝાઝો લેઈ શક્યા નહિ. કેમકે પહેલાંનો એકલુકમ એવો
હતો કે કોઇપણ અંગ્રેજ ભરતખંડમાં કંપનીની રજા વગર રહેવું નહિ

લોર્ડ મિન્ટોની વિદાયગીરી. ૧૮. મિન્ટો સન ૧૮૧૩ માં
વિદાયત ગયો; તે પહેલાં હોલકરનો સરદાર અમીરખાન હુંટકાટ
કરવા લાગ્યો ને પિંઢારા લોકોનો જમાવ કર્યો. વળી નેપાળી લોક
ગોરખપુર વગેરે ઠેકાણાની અંગ્રેજ પ્રજાને હુંડીને દુઃખ દેવા લા-
ગ્યા. તેમનો બંદોબસ્ત કરવાનો વિચાર મિન્ટોએ કર્યો. એવામાં
તે વિદાયત જાગી બંધ રહ્યું. આ દેશને ખર્ચે હિંદમાં ખ્રિસ્તિ
પાદરીની નિમણૂક એના વખતમાં થઇ. એની જમાએ લોર્ડ હે-
સ્ટિંગ્સ આવ્યો. સને ૧૮૧૪.

પ્રકરણ ૭ મું.

સન ૧૮૧૪ થી ૧૮૩૫ સુધી.

૧. લોડ હેસ્ટિંગ્સ. ૨. નેપાળ સાથે લઢાઈ. ૩. પિંઢારા
 ૪. પિંઢારાનો નાશ. ૫. મરેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ. ૬.
 પેશ્વાઈનો અંત. ૭. ભોંસલે સાથે લઢાઈ, ૮. હોલ્કર સાથે
 લઢાઈ. ૯. રાજપૂત રાજ્યો સાથે તહ. ૧૦. કમ્હ સાથે
 સંધિ. ૧૧. અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો. ૧૨. લોડ આમહુસ્ટ
 ૧૩. બ્રહ્મીલોક સાથે લઢાઈ. ૧૪. ભરતપુરની છત. ૧૫.
 લોડ વિલિયમ બેન્ટિંક ૧૬. લોડ બેન્ટિંકની રાજનીતિ.
 ૧૭. કાયર ને કુર્ગ ખાલસા થયા. ૧૮. મહિસુર ઉપરજમી
 બેઠી. ૧૯. નાના નાના બળવા. ૨૦. અર્ધમાં ઘટાડો.
 ૨૧. સુધારા. ૨૨. ઠગ લોકોનો અંદાબસ્ત. ૨૩. વિલાયત
 જવાનો માર્ગ. ૨૪. વાયબ્ય પ્રાંતો. ૨૫. સિંધ ને પંજાબ
 ૨૬. કંપનીનો નવો પટો. ૨૭. બેન્ટિંકની વિદાયગીરી.

લોડ હેસ્ટિંગ્સ. ૧. લોડ હેસ્ટિંગ્સ બહુ હોશિયાર, બહાદુર
 દલ મનનો દયાળુ ને અનુભવી હતો. તેના વખતમાં મુખ્ય ત્રણ
 ખનાવ બન્યા. ૧. નેપાળની લઢાઈ. ૨. પિંઢારાનો નાશ. ૩. મ-
 રેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ.

નેપાળ સાથે લઢાઈ. ૨ નેપાળમાં ગુરખા નામના બહાદુર
 લઢવૈયા લોક રહે છે, તેમનો રાજા રાજપૂત જાતનો છે. એ પ-
 હાડી રાજાએ અંગ્રેજી યાણા મારીને તથા સીક્રીમના રાજાને ઉપ-
 દ્રવ કરીને અંગ્રેજ સરદાર સાથે લઢાઈ બેઠી. ઇ. સ. ૧૮૧૪.
 ગવર્નર જનરલે લગભગ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવી તેની ચાર
 ટોળી કરી, ચાર જગાએથી એકી વખતે નેપાળ ઉપર હુમલો
 કર્યો. ગુરખા લોક બહાદુરીથી અંગ્રેજ સામે મેદાનમાં ઉભા રહી
 યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ લશ્કરની એક ટોળીનો સરદાર વેલોરનું બંડ
 સમાવનાર જનરલ ગિનેરૂપી હતો; તે જૈન્યુકનો કિલો છત્રા જ-
 તાં મરાયો, બીજી બે ટોળીઓને કાંઈ પણ જય મળ્યો નહિ, પણ
 પશ્ચિમ ભણીથી હુમલો લાંવનાર જનરલ આકટરલોનીએ ગુરખાને

હરાવી તેમના ક્ષિક્ષા લેવા માંડ્યા; તેથી એ લોક નરમ પડ્યા.

સન ૧૮૧૬ માં તેમણે સંધિ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે સરહદના જે મૂલક માટે ટંટો થયો હતો તે, તથા લઢાઈમાં જીતેલો મુલક અંગ્રેજને આપી કાળી નરી નેપાળના રાજ્યની પશ્ચિમ હદ ઠરાવી. સીક્રીમના રાજને ગુરખા લોકોએ ઉપદ્રવ કરવો નહિ, તથા ખીજા યુરોપિયન કે અમેરિકન લોકોને નોકરીમાં રાખવા નહિ. આ લઢાઈમાં નેપાળ પાસેથી અંગ્રેજોને મળેલા કમાડિન પ્રાંતમાં સીમલા આવેલું છે.

પિંઢારા. ૩. કાળી, બીલ, રજપૂત, ગોંસાઈ, આરવટ્ટીઆ વગેરે લૂંટારા લોક કોઈ અમુક સરદારના હાથ નીચે રહી હુંટફાટ ને મારફત કરતા. એ લોકનું રહેઠાણ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં હતું. તેમને પિંઢારા કહેતા. તેઓ દસરા પછી ટાળીઓ બાંધી ગામડાં હુંટવાને નીકળતા. લોકોને મોઢે રાખના તથા મર્યાના તોળરા બાંધીને તથા માણસના શરીરે લેલમાં બોળેલાં ચીથરાં વીંટીને સળગાવીને ધન કઢાવતા. ગામડાં બાળનાં અને લોકોને અનેક તરે હથી પીડતા. સિધીઆ ને હોદ્દકર તેમને આશ્રય આપતા હતા. લોડ હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં તેઓ અંગ્રેજ મુલક પણ હુંટવા લાગ્યા તો ગંતુર ને મચ્છલીપટ્ટણ સુધી ફરી વળ્યા. એ લોકોના સરદારોમાં અમીરખાન, કરીમખાન, ચીતુ ને વસીલમહમદ મુખ્ય હતા.

પિંઢારાનો નાશ. ૪. નેપાળની લઢાઈમાં અંગ્રેજ સેનાની હાર થવાથી પિંઢારા લોક બહુ જોરપર આવ્યા તેમણે એટલો તો ત્રાસ વરતાવ્યો કે નેપાળનું યુદ્ધ સમ્યા પછી તરતજ તેમનો ખંદાખસ્ત કરી પ્રજાને તેમની પેડામાંથી મુક્ત કરવાનો દયાળુ વિચાર ગવર્નર જનરલે કર્યો. હેસ્ટિંગ્સે ૧૧૬૦૦૦ સૈન્ય ને ૩૦૦ તોપ જમાવી તે લશ્કરના ભાગ પાડી જુદા જુદા સરદારોના હાથ નીચે ગ્વાલિયર, જુદેલખંડ, કટક, ગુજરાત, ખાનદેશ, વગડ ઇત્યાદિ ઠેકાણે મોકલ્યું. પુના, નાગપુર, હૈદરાબાદ વગેરે ઠેકાણાના લશ્કરને પણ તખ્તાર રાખ્યું હતું. ગવર્નર જનરલે પંડે ગ્વાલિયર આવી લઢાઈની યોજના કરી તથા સિધીઆને દરબારમાં રાખ્યો.

સવળું લશ્કર પિંઢારાને ચારે બાજુએથી ઘેરી જમાવતું ચાલ્યું. સન ૧૮૧૭. તેથી લાચાર થઈ અમીરખાન શરણે આવ્યો. તે વખતે હોલ્કરનું લશ્કર માહીદપુરમાં જમા થયેલું હતું, તેમાં ચીત્ર મળી ગયો. વસીલમહમદ સિંધીઆને અને કરીમખાન અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા. એ રીતે પિંઢારાનું મૂળ નીકળી ગયું ને તેઓ લોકને પીડતા બંધ પડ્યા, તેઓ ખેતી કરવા લાગ્યા તેથી રૈયતને નિરાંત વળી ઈ. સ. ૧૮૧૮.

મરેઠા માથે ચોથો વિઝહ. ૫. નેપાળની હારથી મરેઠાએ પિંઢારાને ગહેંકાવ્યા હતા, એટલુંજ નહિ પણ પોતે લઢાઈની તૈયારી કરતા હતા. પેશ્વા બાજુરાવે લાચારીથી વસાઈની સલાહ કરી હતી. પણ તે અંગ્રેજના કબજામાંથી છૂટવાને છુપી તૈયારી કરવા લાગ્યો; બોંસલે ને હોલ્કર તેને સહાય કરવાને ઉભા થયા. ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે અંગ્રેજ સાથે મિત્રતા બાંધ્યાથી, તે એ ઐક્યમાં સામેલ થયો નહિ. ગુજરાતના મહેસુલ સંબંધી પેશ્વાને તેની સાથે ટંક ચાલતો હતો, તેનો નિકાલ કરવાને અંગ્રેજની બાંહેધરીથી ગાયકવાડે પોતાના દીવાન ગંગાધરશાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યો. બાજુરાવના બદસત્તાદકાર ત્રીઅકળ કેગલેએ બાજુરાવની સલાહથી શાસ્ત્રીને પંઢરપુરમાં મરાવી નાંખ્યો. સન ૧૮૧૫. તે વખતે પુનામાં અંગ્રેજનો રેસીડેન્ટ એલફિન્સ્ટન હતો. તેણે બાજુરાવને ઘણી તાડાઈ કરી ત્યારે ત્રીઅકળને સ્વાધીન કર્યો. તેને થાણામાં કેદ કર્યો, તો તે ત્યાંથી નાકો ને લશ્કર જમાવવા લાગ્યો. બાજુરાવ તેને ધનની મદદ કરતા. તેથી એલફિન્સ્ટને ૧૮૧૭ ના જુનમાં નવી સંધિ કરી પેશ્વાની સ્વતંત્રતા કમી કરી, તથા તેની પાસેથી કેટલોક મુલક ને કિલ્લા કબજે લીધા.

પેશ્વાઈનો અંત. ૬. હવે બાજુરાવને ખુલા મેદાનમાં પશ્ચા વગર છૂટકો રહ્યો નહિ; તેથી તેણે નવેમ્બરની શરૂઆતમાં પુના પાસે ખડકીની અંગ્રેજી જાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો. તેમાં પેશ્વાનું લશ્કર દશગણું હતું, તોપણ તે હાર્યો ને નાકો. કારેગમ આગળ બીજી વાર લઢાઈ થઈ. તેમાં તેનું સૈન્ય ત્રીસગણું હતું, તોપણ એ

નાઠો. તેનો સરદાર આપુ ગોખલે બહુ બહાદુર હતો. મરેઠા યો-

દ્ધામાં છેલ્લો વીરપુરુષ એ હતો. તે બાજીરાવના આયસાપણાથી કંટાળી ગયો, તેથી તે આસદી બાગળ પેશ્વા નાઠો; તોપણ પોતાનાં ૩૦૦ માણુ- સો સાથે લઢીને મરણ પામ્યો. સન ૧૮૧૮. બાજીરાવ માળવામાં જતો હતો, ત્યાં સર જન માલકમના સૈ- ન્યથી ઘેરાઈ તેને શરણે આવ્યો. માલકમે તેની સાથે સંધિ કરી ૮ લાખનું વર્ષાસન બંધાવી આપી તેને ત્રિથુરમાં રાખ્યો. સન ૧૮૧૮. હવે પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજને મળ્યું. તે-

આપુ ગોખલે.

થી ગુજરાતનો પેશ્વાઈ ભાગ પણ અંગ્રેજને કમળે થયો. અંગ્રેજ પેશ્વાના સરદારોના હક કાયમ રાખ્યા, તથા સતારાનો રાજા જે પેશ્વાની ક્ષેત્રમાં હતો તેને છોડાવી ૧૫ લાખની ઉપજનો મુલક આપી સતારાની ગાદીએ બેસાડ્યો. ત્રિંબકજી ડેંગલેને પકડીને સુ- નારગઢમાં કેદ કર્યો, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો. એલફિન્સ્ટને રૈયતનો સારો બંદોબસ્ત રાખીને તથા પેશ્વાએ આપેલી ધર્મોદ્ધાર, દેવસ્થાન વગેરે જાગીરા કાયમ રાખીને લોકોને શાંત પાડ્યા.

બોંસલે સાથે લઢાઈ. ૭. નાગપુરનો રાધોજી બોંસલે સન ૧૮૧૬ માં મૂઆથી તેનો પુત્ર પરમાજી ગાદીએ બેઠો. તે હોલે- દ્વિલ હોવાથી તેનો સગો આપાસાહેબ કારભાર કરતો હતો; તેણે પરમાજીનો ધાત કરાવી સન ૧૮૧૭ માં ગાદી લીધી, ને તે બા- જીરાવ સાથે બળવો કરવામાં સામેલ થયો. બાજીરાવે બંડ કર્યું તેજ મહિનામાં એણે પણ બંડ કરીને નાગપુરની અંગ્રેજી છાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો પણ તે હાર્યો ને શરણે આવ્યો. અંગ્રેજે રા- ધોજીની દીકરીના દીકરા બાજીરાવને બીજો રાધોજી નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. આપાસાહેબને કેદ કરી અંદાજાદ લેઈ જતાં

સ્તતામાંથી તે નાસી ગયો, ને પંજબમાં જઈ જોધપુર આવી ત્યાંજ તેણે પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કર્યું.

હોલ્કર સાથે લઢાઈ. ૮ યશવંતરાવ હોલ્કર ગાંડી થઈ મરણ પામ્યાથી તેનો બાળકુંવર મલાવરાવ ગાંડીએ બેઠો, ને યશવંતરાવની રાણી તુળશીબાઈ કારભાર કરવા લાગી. હોલ્કરનું ૨૦ હજાર કવાયતી લશ્કર હતું. તે સિવાય તેમાં ઘણા પિંઢારા પણ સામેલ થએલા હતા. અમીરખાન પિંઢારો એ રાજ્યમાં કરતો કારવતો હતો. બાહુરાવ પેશ્વાએ હોલ્કરને પોતાના બંડમાં સામેલ થવાને લખ્યું. તુળશીબાઈ અંગ્રેજ પક્ષની હતી પણ ઘણા સરકારો બાહુરાવના પક્ષમાં હોવાથી તેમણે તેને મારી નાંખી. હોલ્કરના સૈન્યનો પડાવ ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે માહીદપુરમાં હતો. ત્યાં ચીતુ પિંઢારો પણ આવી મળ્યા. બાહુરાવના બંડની શરૂઆત પછી એક મહિને અંગ્રેજ સૈન્યની ને હોલ્કરના સૈન્યની માહીદપુર આગળ લઢાઈ થઈ; તેમાં હોલ્કરની બહેન બીમાબાઈએ બહાદુરી બતાવી; પણ અંતે હોલ્કરની હાર થવાથી અંગ્રેજે તહ કર્યો. અમીરખાનને ટોંકી તથા તેના લત્રિજ ગઢુરખાનને જાવરાતી જાગીર આપી બાગહોલ્કરને ગાંડી આપી સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે હોલ્કરે પિંઢારાને આશ્રય આપવો નહિ, રજપૂતસ્થાન ઉપરના સત્રગા દાવા છોડવા તથા સાતપૂડાની દક્ષિણનો મુઝક અંગ્રેજને આપવો. ૧૮૧૮.

રજપૂત રાજ્યો સાથે તહ. ૯. રજપૂતસ્થાનમાં મરેઠા લૂંટ-ફાટ કરતા હતા, તથા રાજ્યો માંહોમાંહે લૂંટ પાયમાલ થતા હતા, તેથી અંગ્રેજે ઉદેપુર, જોધપુર, જોધપુર, જુંદી, કોટા વગેરે રાજ્યસ્થાનનાં સર્વે રાજ્યો સાથે સંધિ કરી, તેમને પોતાના આશ્રયમાં લેઈ રક્ષણ કર્યું સન ૧૮૧૬-૧૮૧૮. કાડિયાવાડના રાજા જીરજવાડા સાથે પણ એજ સમયમાં સંધિ ગઈ.

કચ્છ સાથે સંધિ. ૧૦. કચ્છના રાવ બહારમલજીએ લઘુભાને મારી નંબાવ્યાથી તેની સ્ત્રી અંગ્રેજ સરકારને આશ્રયે આવી; તેથી સન ૧૮૧૬ માં અંગ્રેજ સૈન્ય કચ્છમાં પેહું, તેમણે બહારમલજીને પકડાઈ કરી તેના નામથી દિવાનને રાજ્ય અલાવવાનું કામ સોંપ્યું.

તે કચ્છ સાથે સલાહ કરી.

અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો. ૧૧. આજ સુધી મુંબઈ ને તેની પાસેના થોડાક મુલક સિવાય પશ્ચિમ દિશમાં અંગ્રેજોને તાબે બહોલ મુલક નહોતો. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પેશ્વાનું રાજ્ય જીતીને તથા હોલ્કર ને બેસલે પાસેથી કેટલોક મુલક લેઈ પશ્ચિમ દિશના અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો કર્યો. તેમાં ગુજરાત, આનંદેશ, મહારાષ્ટ્ર ને કાકણ એ મુખ્ય છે. આ નવાં જીતેલા મુલકનો હેસ્ટિંગ્સે ડહાપણથી ને ઉદારતાથી લોકોનાં મન સંતોષી બંદોબસ્ત કર્યો. નિશાળો સ્થાપી, પ્રજાને ફળવણી આપવાનો પ્રથમ બંગાળમાં પાથો નાંખ્યો. આ દેશમાં પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર પણ એનાજ વખતમાં કલકત્તામાં શરૂ થયું. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ સન ૧૮૨૩ માં વિદાયત ગયો.

લોર્ડ આમહર્સ્ટ. ૧૨. હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ આમહર્સ્ટ ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. સન ૧૮૨૩. તેના વખતમાં મુખ્ય એ બનાવ બન્યા. બ્રહ્મી લોક સાથે લઢાઈ ને ભરતપુરની જીત.

બ્રહ્મી લોક સાથે લઢાઈ. ૧૩. બ્રહ્મી લોકે આસામ પ્રાંત જીત્યાથી તેમનું રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યની નજીક આવ્યું. બ્રહ્મી લોકના જૂલમથી નાસીને ત્યાંની પ્રજા અંગ્રેજી રાજ્યમાં આવી. તેને એ લોક પાછી માગવા લાગ્યા; પણ અંગ્રેજોએ પાછી આપી નહિ. વળી બંગાળની પૂર્વનો પ્રાચીન આરાકાનના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ બ્રહ્મી રાજા દાવો કરીને માગવા લાગ્યા, તે પણ ન આપ્યાથી અંગ્રેજ અને બ્રહ્મી વચ્ચે વૈર વધ્યું. બ્રહ્મી લોકે લઢાઈની પહેલ કરી આરાકાન પાસેના શાહપુરી બેટ નજીકના અંગ્રેજી વહાણપર હુલો કરી કેટલાંક માણસ માર્યા તથા કેટલાં અંગ્રેજી લશ્કરે એ બેટ ફરીને જીતી લીધો. વળી બ્રહ્મી લોકે કાચરના રાજ્ય ઉપર હુલો કર્યો, તેમને સમ્મ કરવાને આમર્ષ્ટ સાહેબે અંગ્રેજી લશ્કર જમાવી કેમ્બેલના ઉપરીપણા નામે બ્રહ્મદેશ ઉપર મોકલ્યું. સન ૧૮૨૩. તે લશ્કરે રંગુન જીત્યું તથા કાચર ઉપર ગયેલા લશ્કરે બ્રહ્મીલશ્કર પાછું કહાડ્યું. એવામાં ચોમાસું બેઠું ને અંગ્રેજી સૈન્યમાં મંદવાડ ચાલી ધણાં માણસ મરણ પામ્યાં; તેથી હિંદી સૈન્ય બેહલ થયું. બ્રહ્મી લોકને જાદુ આવડે છે તેથી તેમના દુ-

શ્મનો માર્યા જાય છે, એવો તેમનામાં વહેમ પેઠો. આ કારણથી બરાબપુરની ૪૭ મી દેરી પલટણે બ્રહ્મદેશ ઉપર જવાની ના પાડી બંડ કર્યું. અંગ્રેજો તે લશ્કર ઉપર તોપો ચલાવી કેટલાકને માર્યા, કેટલાકને ફાંસી દીધી ને કેટલાકને બરતરફ કર્યા. સન ૧૮૨૪ માં આસામ ને તીનાસરીમ છુટ્યાં તથા બ્રહ્મી સરદાર મહાબંધુલા માર્યો ગયો. સન ૧૮૨૬ માં આવની નજીક પાગામ આગળ અંગ્રેજો સૈન્યે બ્રહ્મી રાજાને હરાવી સલાહ કરી; તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે લઢાઈના ખર્ચ બદલ બ્રહ્મી રાજાએ એક કરોડ રૂપિયા તથા આસામ, આરાકાન ને તીનાસરીમના પ્રાંતો અંગ્રેજોને આપવા તથા આરાકાનનો ડુંગર બંને રાજ્યની હદ સમજવી.

બરતપુરની જીત. ૧૪. બ્રહ્મી લઢાઈ ચાલતી હતી તેવામાં સન ૧૮૨૫ માં બરતપુરનો રાજા બળદેવસિંગ મરણ પામ્યો, તેથી ત્યાંના રેસિડન્ટ આક્ટરલોનીએ તેના બાળકુંવરનો હક્ક ગણી તેને ગાદી આપવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ તેના પિત્રાધ દુર્જનસાહેબે એ

બરતપુરનો કિલ્લો.

બાળકને ઉઠાડી ગાદી લીધી, ને અંગ્રેજ સાથે લઢવાની તૈયારી કરી. આકટરમેની પણ બાળરાજની સહાયે આવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; પણ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડવાની મના કરી, તેથી તેને માફું લાગવાથી તેણે રાજનામું આપ્યું. તેની જગાએ મેટકાફ રેસિડંટ નીમાયો. આગળ જતાં ગવર્નર જનરલે પોતાની બૂલ જણાવવાથી તેણે મેટકાફને લખ્યું કે મળદેવસિંગના બાળકુંવરની વહારે જવું; ને એ કામ પાર પાડવાને લૉર્ડ ક્રામ્પ્ટરમિયરને ૨૦ હજાર સૈન્ય સાથે બરતપુર મોકલ્યો. સન ૧૮૨૫ તેણે એ સાલમાં બરતપુરનો અજીતગઢ જીત્યો ને બાળારાજને ગાદી આપી રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાની ગોઠવણુ કરી, તથા દુર્જનસાલને અલ્હાબાદમાં કેદ કર્યો. સન ૧૮૨૬ વર્ષમાં થોડા દિવસ સીમલામાં રહેવાનો રિવાજ લૉર્ડ આમહર્સ્ટના વખતથી પડ્યો. તે સન ૧૮૨૮ માં વિલાયત ગયો. તેની જગાએ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક ગવર્નર જનરલ ગઇને આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૨૮.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક. ૧૫ વેલૉરના બળવા વખતે એ મદ્રાસમાં ગવર્નરહતો. એના સમયમાં કુર્ગ ખાલસા થયું, મહિસરના રાજ્ય ઉપર જમી બેડી, ખર્ચઘટાડી ઉપજ વધારવાની યુક્તિઓ થઇ, કાચરનું રાજ્ય ખાલસા થયું, કેટલાક નાના બળવા બેસી ગયા, દેશી લોકોને મોટા હોદ્દા મળે તેમ થયું. સતી, મનુષ્યવધ, ઠગાઇ, દીકરીઓની હસાવગેરે બંધ થયું તથા દેશીઓને અંગ્રેજી કેળવણી મળે તેના ઉપાય લેવાયા.

વિલિયમ બેન્ટિંક.

હાઈ વિલિયમ બેન્ટિન્કની રાજનીતિ. ૧૬. એના સાત વર્ષના અમલમાં નાના ઝખડા થયા, તે સિવાય રાજ્યમાં શાંતિ ચાલી એણે નવાં રાજ્ય જીતીને રાજ્ય વધારવાની કાલજ રાખી નહિ; પરંતુ જીતાયલા રાજ્યમાં શાંતિ રાખી રાજ્ય આખાઈ કરી રૈયતને સુખી રાખવાને મહેનત કરી, તોપણ પોતાના રાજ્યમાં હાનિ થાય, ને તાબાના રાજ્યોની પ્રજા પીડાય તો તેનો બંદોબસ્ત રાખવાને તે બેદરકાર રહ્યો નહિ.

કાયર ને કુર્ગ ખાલસા થયા, ૧૭. બંગાળાની પૂર્વે આવેલા કાયરનો રાજા અપુત્ર મરી જવાથી ત્યાંની પ્રજાની માગણીથી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સને ૧૮૩૫. કુર્ગનો રાજા પોતાના સગાવહાલાંને મારી નાંખી તથા પ્રજાને અત્યંત દુઃખી કરી ઉન્મતપણે વર્તવા લાગ્યો; તેથી બેન્ટિન્કે તેના ઉપર સૈન્ય મોકલી તેને હરાવ્યો ને કુર્ગની પ્રજાની રાજાખુશીથી એ રાજ્ય પણ ખાલસા કર્યું. ૧૮૩૪.

મહીસુર ઉપર જમ્મી બેડી. ૧૮. મહીસુરનું રાજ્ય લાડ વેલેસ્લીએ હૈદર ને ટીપુના પ્રધાન પુર્ણિયાના વહીવટમાં ને અંગ્રેજ અધિકારીઓની દેખરેખ નીચે મૂક્યું હતું. પણ ઉમ્મરલાયક થયા પછી રાજાએ રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન લીધું ને પુર્ણિયાને કહાડી મૂક્યો; તેથી રાજ્યમાં અંધેર ચાલીને મહીસુરમાં બળવો ઉઠ્યો. લાડ બેન્ટિન્કે લશ્કર મોકલી બળવો સમાવ્યો ને મહીસુરના રાજ્ય ઉપર જમ્મી બેસાડી. ઇ. સ. ૧૮૩૨.

નાના નાના બળવા. ૧૯. બંગાળાના નૈઋત્ય કોણના કુંગરમાં કોલ વગેરે અનાય લોકો રહે છે, તેઓ બરાબર ખેતી કરતા નહોતા, તેથી ત્યાંના જમીનદારોએ પોતાની ઉપજ વધારવાને બહારના મહેનતુ લોકોને વસાવી તેમની જમીન લેઈ લીધી; તેથી એ લોકોએ સને ૧૮૩૨ માં બંડ કર્યું પણ લાડ બેન્ટિન્કે એ બંડ સમાવી તેમની અરજ સાંભળી બંદોબસ્ત કર્યો. ૨. સૈયદ અહમદ નામે પંજાબી મુસલમાને બંગાળામાં ૧૮૮૨ માં એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો હતો. એ ધર્મના લોકો તોફાન કરવા લાગ્યાથી હિંદુ જમીનદારોએ તેમનો દંડ કર્યો; તેથી ટીફીરની સરદારી નીચે તે-

મણે બંડ કર્યું. બેન્ટિકે તે બંડ સમાવ્યું. ૩ જોધપુરનો રાજા માનસિંગ ગાંડો થવાથી પટાવતોએ એને ગાદીએથી ઉઠાડ્યો; તે હરીને ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પટાવતો ઉપર વેર લેવા આગ્યો, તેથી પટાવતો પોતાનું લશ્કર જમાવી જોધપુર ઉપર ચઢ્યા, ત્યારે માનસિંગે અંગ્રેજની સહાય માગી; તેથી તેઓ પાછા ગયા. વળી રાજાએ ગાંડાઈનાં કામ કરવા માંડ્યા ને ગવર્નર જનરલને અપમાન આપ્યું, ત્યારે અંગ્રેજ સૈન્ય મોકલવાનો હુકમ થવાથી રાજા તાબે થયો. સન ૧૮૩૪. ૪. જેપુરનો રાજા બાળક હોવાથી તેની મા કારભાર કરતી હતી. તેણે વાણીઓ દીવાન રાખ્યો, તેથી પટાવતોએ ગુસ્સે થઈ એક રજપૂતને દીવાન નીમ્યો. રાણી તેના કામમાં આડે આવી કારભાર ચાલવા દેતી નહિ. તે વખતે અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ આમરલોની હતો, તેણે વચ્ચે પડી વાણીઆને બોલાવ્યાં. આગળ જતાં પટાવતો ટંટો કરવા લાગ્યા, એ ટંટો રેસીડેન્ટ મેટકાફે વચ્ચે પડી પતાવ્યો; તોપણ ખરેખરે સમાધાન તો આગળ જતાં રાજારાણી મરણ પામ્યાં ત્યારે થયું. ૫. બોપાળની સિકંદર બેગમને તેના જમાઈ સાથે અણુમનાવ થયો. તેથી જમાઈએ બંડ કર્યું, પણ તે હારીને નાઠો. પરંતુ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવ્યું. તેની દીકરીને ગાદીએ બેસાડી બેગમને જગીર આપી, એ નવી બેગમે હાંશિયારીથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

ખર્ચમાં ઘટાડો. ૨૦ પાછલા ગવર્નર જનરલોના વખતમાં મોટી મોટી લઠાઈઓ ચાલી. રાજ્યમાં ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધી ગયું હતું, તેથી લાર્ડ બેન્ટિકે ખર્ચ કમી કરવાની યોજના કરી. સરકારી મોટા હોદ્દાના પગારદારોનો પગાર ઘટાડ્યો, કેટલાંક મોટા ખર્ચા બંધ કર્યા, કેટલાંક અમલદારોને બે કામ સોંપી ખર્ચ ઘટાડ્યું, લશ્કરી અમલદારોને છાવણીમાં પણ પૂરું લઘ્યું મળતું ને અર્ધું મળે એવો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે વરસે દોઢ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ તેણે ઘટાડ્યું, તેમજ માળવાના અરીણ ઉપર જકાત નાંખીને ઉપજ વધારવાનું એક નવું દ્વાર ઉઘાડ્યું.

મુધારા. ૨૧. ૧. વળી એણે ઈન્સાફ જમદી મળે એવો ન્યાય

ખાતામાં સુધારો કર્યો. જડજંથી ઉતરતા દરજ્જાની સદર અમીન, મુનસફ વગેરેની કોર્ટો કાઢી, તે જગા દેશીઓને આપવાનું ઠરાવ્યું. તેમજ કોર્ટોમાં ફારસી ભાષામાં કામ ચાલતું તે અટકાવી, સ્થાનિક દેશી ભોલીમાં કામ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. ૩. દેશીઓને કેળવણી આપવા માટે સંસ્કૃત કાલેજો કહાડી હતી તે સાથે લાર્ડ બેન્ટિન્કે દેશીઓને અંગ્રેજી ભાષાની કેળવણી આપી, તેની મારફત યુરોપની વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવાનો ઠરાવ કર્યો, તેથી અંગ્રેજી સ્કૂલો તથા વૈદ્યક શિખવવાની પાઠશાળાઓ સ્થપાઈ. એણે સતી થવાનો ધારો અંત કર્યો. ઝોદિયાના કંધ લોકમાં નરભેદ કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો વળી રજપૂતો ને તેમાં વિશેષ કરીને જાડેજામાં દીકરીઓને દુધપીતી કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો.

૬૪ લોકોનો બંદોબસ્ત. ૨૨. મધ્યહ્નમાં ૬૪ લોક રહેતા હતા; તે જનજાગુઓને અને મુસાફરોને ૬૪ી મારી નાંખતા ને તેમનું સર્વસ્વ લેતા હતા. તેઓ વેપ. બદલો મુસાફરો સાથે મળી જતા ને લાગ સાધી તેમને મારી નાંખતા. આ નિર્દય વાત કમ્તાન સ્કીમાનની મારફતે લોર્ડ બેન્ટિન્કના જાણવામાં આવ્યાથી તેણે તેજ કમ્તાનને ૬૪ લોકની તપાસ કરવાનું કામ સોંપ્યું. તેણે સન ૧૮૩૦ થી તેમની શોધ કરવા માંડી ને ત્રણ ચાર વર્ષમાં તેમનો બંદોબસ્ત કર્યો. પછી એ ૬૪ લોકોને જમલપુરમાં તંજુ વણવાનું કામ શીખવી ઉઘમે લગાડ્યા.

વિજ્ઞાયત જવાનો રસ્તો. ૨૩. લાર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કના વખત પહેલાં યુરોપનાં જવાનો માર્ગ કેપ આવ ગુડ હોપને ફરીને હતો. એ રસ્તે ઇંગ્લાંડ પહોંચતાં ચાર પાંચ માસ થતા. લાર્ડ બેન્ટિન્કના વખતમાં આગબોટથી મિસરને માર્ગે યુરોપ જવાનો માર્ગ નીકળ્યાથી એક માસમાં ઇંગ્લાંડ જવાય એવું થયું.

વાયવ્ય પ્રાંત. ૨૪. એણે વાયવ્ય પ્રાંતમાં જમીનદારીની નવી ગોઠવણ કરી ત્રીસ વર્ષ માટે ગામવારીની રીત દાખલ કરી, તે હજુ ચાલે છે. વળી એ પ્રાંતનો વહિવટ કરવાને વાયવ્ય પ્રાંતનો એક નવો ધલાકા કરી સર ચાર્લ્સ મેટકાફને આપ્યો ગવર્નર ઠરાવ્યો. ૧૮૩૩,

સીંધ ને પંજાબ ૨૫. સન ૧૮૦૯-૧૦ માં હિંદ ઉપર ફ્રેંચ હુમલાને દહેશત હતી હાલમાં તે લાય મટીને રૂશ લોકના હુમલાનો ડર પેઠો. રૂશ લોકે મધ્ય એશિયામાં પોતાના રાજ્યનો વધારો કર્યો તથા તેઓ કાબુલમાં ખટપટ કરવા લાગ્યા, તેથી ગવર્નર જનરલે પંજાબમાં જઈ લાંના શીખ રાજા રણજીતસિંહ સાથે મિત્રતા બાંધી. વળી મેજર પોટીંગરને સિંધના અમીરો સાથે સંધિ કરવાને મોકલ્યો. સિંધુ નદીને માર્ગે વેપારીનાં વહાણો જવા દેવાની એ સંધિ હતી. એ સલાહ કરવાની અમીરોની ઈચ્છા નહોતી. પરંતુ અંગ્રેજ એલચીના ઉપદેશથી તેમણે તે માન્ય કરી.

કંપનીનો નવો પટો. ૨૬. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીને વીસ વર્ષની સનંદ મળી હતી, તેની મુદત સન ૧૮૩૩ માં પૂરી થવાથી નવો પટો મળ્યો. એ સનંદ ૨૦ વર્ષની હતી. તેમાં કંપનીને વેપાર કરવાની બિલકુલ મંધી કરી, ચીનનો વેપાર પણ સર્વ પ્રજાને માટે ખુલ્લો મૂકી કંપનીને માત્ર હિંદનું રાજ્ય ચલાવવાની પરવાનગી મળી.

લાડ એન્ટિકની વિજયગીરી. ૨૭. એ રીતે લાડ એન્ટિક દેશીઓનો વહાલો થઈ, રાજ્યમાં શાંતિ કરી, ઉપજમાં વધારો ને ખર્ચમાં ઘટાડો કરી સન ૧૮૩૫ માં વિજયન ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

સન ૧૮૩૫ થી સન ૧૮૪૪ સુધી.

૧. સર ચાર્લ્સ મેટકાફ. ૨. લૉડ આર્કલાંડ. ૩. સત્તા. રાના રાજાને પદભ્રષ્ટ કર્યો. ૪. કાબુલનું રાજ્ય. ૫. કોહિનૂર. ૬. શાહસુજા ફરીને કાબુલ જીતે છે. ૭. રણજીતસિંહ પેશાવર જીતે છે. ૮. ધરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢે છે. ૯. કાબુલ ઉપર ચઢાઈનું કારણ. ૧૦. સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધિ. ૧૧. ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. ૧૨. શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેસે છે. ૧૩. ખીલાત જી.

તબું. ૧૪. દોસ્તમહમદ શરણે થાય છે. ૧૫ કાબુલમાં બ-
ળવો. ૧૬. હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ. ૧૭. ચીન સાથે
લઢાઈ. ૧૮. લોર્ડ એલનબરો. ૧૯. કાબુલની હારનો બદલો
વાળવો. ૨૦. સિંધ પ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૧. સિંધીઓના
રાજ્યનો બંદોબસ્ત. ૨૨. લોર્ડ એલનબરોની વિદાયગિરી
સર આર્સ્ મેટકાફ. ૧. બેન્ટિક નિલાકલ ગયો ત્યારે

વાયબ્ય પ્રાંતોનો ગવર્નર સર
આર્સ્ મેટકાફ સર્વ વાતે બે-
ન્ટિકના અભિપ્રાયને અનુસરનાર
હોવાથી ડિરેક્ટરોએ તેને ગવ-
ર્નર જનરલ બનાવ્યો. તેણે સન
૧૮૩૫ માં છાપખાનાને છુટ
આપી પોતાના વિચાર દર્શાવ-
વાની સ્વતંત્રતા બક્ષી. એવામાં
ઈંગ્લાંડમાં પ્રધાનમંડળ બદલા-
યાથી નવા મંડળે છાપખાનાને
છુટ આપ્યાનું સર મેટકાફનું
કામ નાપસંદ કરી તેની જગાએ

સર ગાલ્મ મેટકાફ.

લોર્ડ આકલાંડને ગવર્નર જનરલ નામીને મોકલ્યા. ઇ. સ. ૧૮૩૬
લોર્ડ આકલાંડ. ૨. લોર્ડ આકલાંડના વખતમાં ત્રણ બનાવ
બન્યા. ૧. સતારાના રાજાને પદબ્રજ કરવો. ૨. અફઘાનિસ્તાન
સાથે યુદ્ધ. ૩. ચીન સાથે લઢાઈ.

સતારાના રાજાને પદબ્રજ કરવો ૩. સતારાનો રાજા
મતાપસિંગ અંગ્રેજ સરકાર સામે બંડ કરવાની તૈયારી કરતો જ-
ણાવાથી ગવર્નર જનરલે તેને પદબ્રજ કરી તેની માદી તેને બાઈ
આપાસાહેબને આપી તેને કાશીમાં રૂદ્ધ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૬.

કાબુલનું રાજ્ય. ૪. અહમદશાહ અબદલીનું રાજ્ય બહુ
બેસવર થયું ને તેના તાબામાં અફઘાનિસ્તાન સિવાય કાશ્મીર,

બહુ, સિંધ ને હિરાતના મુકક આવ્યા. અહમદશાહનો વંશજ
ઝમાનશાહ હિંદ ઉપર ચઢવાને આવ્યો હતો, એ વાત પાછળ
આવી ગઈ છે. તે પછી શાહસુજ નામે કાબુલમાં રાજ થયો, તેની
પાસેથી તેના ભાઈ મહમદે પોતાના વજીર ફતેહખાનની સહાયથી
કાબુલનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી શાહસુજ હિંદમાં નાસી આવી
અંગ્રેજને આશ્રયે લુધીઆણામાં રહેવા લાગ્યો. આગળ કાબુલમાં
ફતેહખાનને મહમદે મરાવી નાખ્યાથી તેના વીશ ભાઈઓએ મ-
હમદનું રાજ્ય જીતીને તેને કાઢી મુક્યો, તે હિરાત ગઈ રાજ્ય
કરવા લાગ્યો. ફતેહખાંએ અને તેના ભાઈઓએ કાબુલનું રાજ્ય
પાંચેથી લીધું; તેમાં કાબુલ ને ખીજની દોસ્તમહમદને ભાગ આવ્યાં.

કોહિનૂર. પ. આ પ્રખ્યાત હીરો દિલ્હીનું રાજ્ય પટ્ટણોએ
જીત્યું ત્યારે તેમના હાથમાં આવ્યો. તે પછી મોગલોના તાબામાં
આવ્યો, ત્યારે મોગલ ખખનો લુડીને નાદીરશાહ ધરાવ ગયો
ત્યારે એ હીરો ત્યાં ગયો. નાદીરના મરણ પછી તે હીરો અહ
મહશાહ અબદલી પોતાની સાથે કાબુલ લાવ્યો, તેના વંશજ શા-
હસુજએ હિંદમાં આવ્યો. શાહસુજ પાસેથી પંજાબના શીખ રાજ
રણજીતસિંગે લીધો, પણ પંજાબ અંગ્રેજોએ જીત્યું ત્યારે તે અંગ્રેજોના
હાથમાં આવ્યાથી હાલ તે ઇંગ્લાંડના રાજના તાજમાં બિરાજે છે.

શાહસુજ ફરીને કાબુલ જીતે છે. ૬. શાહસુજએ સને
૧૮૩૩ માં રણજીતસિંગ સાથે સલાહ કરી; તેની મદદથી તે કાબુલ
જીતવા ચાલ્યો. સિંધ કાબુલનું ખંડીઉ હતું. તેથી ત્યાંના અમીરો
પાસેથી પાછલી ચઢેલી ખંડીની તેણે માગણી કરી. અમીરોએ
ત્રણ લાખ રૂપિયા આપી તેનું મન મનાવ્યું. શાહસુજ ત્યાંથી કંદહાર
ઉપર ચઢ્યો ને તે જીત્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૪. પણ એજ સાલમાં દોસ્ત-
મહમદે તેને હરાવીને કાઢી મુક્યો, તેથી તે ખીજાતના ખાન મહેરા-
ખખાનનો આશ્રય મેળવી લુધીઆણે પાછો આવ્યો. સન ૧૮૩૫.

રણજીતસિંગ પેશાવર જીતે છે. ૭. દોસ્તમહમદ કંદહાર
પર ચઢ્યો, તે તકનો લાભ લઈ રણજીતસિંગે પેશાવર જીતી લીધું.
દોસ્તમહમદ ૬૦ હજાર લશ્કર જમાવી પેશાવર પાછું લેવાને

આવ્યો, પણ તે હારીને પાછો ગયો. સન ૧૮૩૫. ફરીને સન ૧૮૩૭ માં પોતાના દીકરા અકબરખાનને સૈન્ય આપી પેશાવર જીતવાને મોકલ્યો. તેણે શીખ સરદારને હારાવી માર્યા, પણ રણ-રજતસિંગે તરતજ નવું લશ્કર મોકલી અધધાનોને મારી કાઢ્યા.

ધરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢેછે. ૮. સન ૧૮૩૭માં રશિયન લોકોની શિખામણથી ધરાનના શાહે હિંદની કુંચી હિરાત લેવા માટે લશ્કર મોકલ્યું. તેમણે પાંચ માસ સુધી હિરાતને ઘેરા લાલ્યો. એવામાં મેજર પોટિંગર મધ્ય એશિયામાં શોધ કરવા ગયો હતો, તે હિરાત આવી પહોંચ્યો, હિરાત ધરાનીઓના હાથમાં જશે તો રશિયાને હિંદ જીતવું સહેલું પડશે એવું તે માનતો; તેથી સ્વમતથી સ્વરાજ્યના રક્ષણાર્થે તે સ્વદેશભિમાનથી હિરાતના શાહમહમદ પાસે જઈને નોકર રહ્યો. તેને હાંશિયારી, બહાદુરી, દ-હતા, હીમત અને આગ્રહથીજ હિરાત બચાવ્યું ને ધરાનીઓ થા-ડીને પાછા ગયા. ઈ. સ. ૧૮૩૮.

કાબુલ ઉપર ચઢાઈતું કારણ. ૯. સન ૧૮૩૭ માં રશિ-યાએ એક એકત્રીને કાબુલના અમીર પાસે મોકલ્યો, દોસ્તમહમદ રશિયાના પક્ષમાં જશે તો રશિયા હિંદ ઉપર ફાવી જશે, એવા ડરથી અમીરને પોતાના પક્ષમાં લેવાને તેની સાથે સંધિ કરવાને બર્ન્સ નામે અંગ્રેજ વકીલને કાબુલ મોકલ્યો. દોસ્તમહમદને તેણે કહ્યું કે જો તમે પેશાવર પાછું અપાવો તો રશિયાની કે કાઠની દરકાર નહિ કરતાં હું તમારો સાચો મિત્ર થવા રાજી છું, પણ ગવર્નર જનરલથી તેમ બને તેમ નોંધાવું; તેથી બર્ન્સ પાછો આ-વ્યો, ને દોસ્તે રશિયા સાથે દોસ્તી કરી. લાર્ડ આકબાડે મેકના-ટનને પંજાબ મોકલી રણજીતસિંગ સાથે મળીને શાહસુજાને કા-બુલની ગાદીએ બેસાડવાને ત્રિપુટી સંધિ કરી. સન ૧૮૩૮. એ રીતે શાહસુજાની મદદે જવાને એક લશ્કર અંગાળેથી ને એક મું-બઈથી રવાના કરવાને હુકમ થયો.

સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધિ. ૧૦. શાહસુજાએ સને ૧૮૩૩માં સિંધના અમીરો પાસેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઈ

પાછલી ખંડણીનું રાજનામું આપ્યું હતું, ત્યાંથી તેણે પાછા ૧૨૫ લાખ રૂપિયાની ખંડણી આપવાની ફરી. આખરે ૧૩૧૧ તથા અમીરો સાથે નવી સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે અમીરોએ અંગ્રેજનું ઉપરીપણું કબુલ કરવું, ને ૪ હજાર અંગ્રેજી લશ્કરે રાખી તેના ખર્ચ બદલ ત્રણ લાખ રૂપિયા દર સાલ આપવા. આ નવી સંધિ કરવાને અમીરો રાજ નહોતા. પણ મુંબઈનું લશ્કર લઈ મી. કીન કરાંચી આવ્યો, ને તે જતીને દેદરાબાદ ઉપર ચઢ્યો; ત્યારે અમીરોએ સંધિ ઉપર સહી કરી.

ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. મુંબઈ અને બંગાળાનું લશ્કરે શીકારપુર આગળ એકઠું થઈ બોલનધાટમાં પેઠું. ત્યાં બ્રાહ્મ પાણી વગર ઉંટ અને બારબરદારી જનવરો મરવા માંડ્યાં, ખોરાક પાછળ રહ્યો હતો તે બલુચી લૂંટારા લૂંટવા લાગ્યા, તેથી લશ્કરને હંશાંગતી બોગવવી પડી, એ સર્વનો બંદોબસ્ત કરવાને ખીલાતના ખાન મહેરાબખાન સાથે સંધિ કરવા સાફ બન્સને મોકલ્યો, એ સંધિમાં એવું હતું કે મહેરાબખાને ખોરાક પૂરો પાડવો. તથા હવે પછી આવતી ખોરાકી સલામત પહોંચાડવી.

શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેસે છે. ૧૨ અંગ્રેજ સૈન્યે ૧૮૩૯ માં કંદહાર જતી ગીજની લીધું, ને ત્યાંથી તે કાબુલ ઉપર ચઢ્યું. બેખરને માર્ગે શાહસુજાને દોકરો તૈમુર તથા શીખ લશ્કર પણ આવી પહોંચ્યું. દોસ્તમહમદ નાશી ગયો ને સન ૧૮૩૯ માં શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેઠો. કાબુલ કંદહાર, ગીજની ને જલાલાબાદ વગેરે સ્થળ શાહના રક્ષણાર્થે ૧૦ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી બાકીનું લશ્કર હાંદમાં આવ્યું.

ખીલાત જત્યું. ૧૩. મુંબઈનું લશ્કર પાછું લઈ જનાર જનરલ વિસ્ટશાયરને હુકમ કર્યા હતા કે ખીલાતના મહેરાબખાને ખોરાકી બરાબર પહોંચાડી નહિ તથા બલુચી લૂંટારાને અટકાવ્યા નહિ, માટે પાછા વળતાં તેને સજા કરવી. તેથી તેના ઉપર અંગ્રેજ સૈન્ય ચઢ્યું. ને સન ૧૮૩૯ માં મહેરાબખાનને મારી ખીલાત લીધું. ખીલાતની ગાદી મહેરાબખા એક સગાને આપી તેના રાજ્યમાંથી ત્રણ ફળદુપ માંતો શાહસુજાના રાજ્યમાં જોડી દીધા.

દોસ્તમહમદ શરણે થાયછે. ૧૪ અગ્રિજ લશ્કરે કાબુલ જી-
ત્યું ત્યારે દોસ્ત દિતરમાં
નાશી ગયો ને લશ્કર જ-
માવ્યું. સર રાખર્ટ સેલ
તેની પાછળ પડ્યો. તેમ-
ની પરવાન આગળ સન
૧૮૪૦ માં સહાય થઈ,
તેમાં દોસ્તમહમદ જીત્યો,
તોપણ તેને કાબુલ જી-
તવાની આશા નહિ પડ-
વાથી તે અગ્રેજને શરણે
આવ્યો. દોસ્તને બે લાખ
રૂપિયાનું વર્ષાસન આપી
તેના કુટુંબ સાથે કલકતે
મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૦.

દોસ્તમહમદ.

કાબુલમાં બળવો. ૧૫.
અફઘાનગોષ્ઠાને પોતાનો દેશ
ફિરંગી મોની સત્તામાં રહે તે
પ્રમદ પડવું નહોતું. તેથી સન
૧૮૪૧માં તેમણે બંડ કરવા
માંડ્યા. પ્રથમ ગીલગનઢ લોકો
બળવો કરી સર રાખર્ટ સેલને
જલાલાબાદ જતાં હેરાનકર્ષો
પછી કાબુલમાં બળવો થયો.
તેનો આગેવાન દોસ્તમહમ-
દનો દીકરો અકબરખા નક-
તો; તેણે હાથી મેકનાટન
તથા બન્સ વગેરેને માર્યા
અગ્રેજ સૈન્ય મળારાયું. સેના-

અકબરખાન.

પતિ એનફિન્સ્ટન ઘરડો ને બારિક સમય માટે અયોગ્ય હતો. તેણે અંગ્રેજના નામને શરમ પમાડનારી સરત*કરી હિંદમાં પાછા જવા નું કહ્યું. એલફિન્સ્ટન, લેડી મેકનાટન, લેડી સેલ્સ, વગેરેને પાંડે-ધરી આપી સૈન્ય આગળ ચાલ્યું. પંદર હજારમાંથી માત્ર ડાક્ટર બ્રાઈડન એકલો જ જલાલાબાદ જઈ પહોંચ્યો. બાકીનું સૈન્ય બરફ બૂખ, થાક ને દુસ્મનના મારથી મરણ પામ્યું. જલાલાબાદમાં સર રાબર્ટ સેલ્સ, ને કંદહારમાં જનરલ નાટ બ્રાફુરીયી પોતાનો અચાવ કરી રહ્યા, બંડખોરોએ શાહસુબને મારી નાખ્યો. સન ૧૮૪૧.

હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ. ૧૬. કાબુલની હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ ગવર્નર જનરલે કરીને ખેપરને માર્ગે જનરલ પોલોકને અને બોલનને માર્ગે જનરલ ઇંગ્લાંડને જવાનો હુકમ કર્યો. જાનેવારી ૧૮૪૨. પણ આકલાંડ સાહેબના એ કામથી ઇંગ્લાંડના અધિકારીઓ ત્રાસ પામ્યા. તેમણે એકત્રિત થઈ સાહેબને તેમની જગાએ ગવર્નર જનરલ ઠરાવી મોકલ્યો; તેથી સને ૧૮૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં તે હિંદમાં આવ્યો.

ચીન સાથે લડાઈ. ૧૭. લાડ આકલાંડના સમયમાં ચીન સાથે લડાઈ થઈ. ચીનમાં હિંદનું અફીણ જતું. તે બાદને ત્યાં લોક પાયમાલ થતા, તે જોઈ ચીનના પાદશાહે પોતાના દેશમાં અફીણ લાવવાની મના કરી; તોપણ હિંદુ વેપારીઓ તે ચોરીથી લાવવા લાગ્યા. કંતાનના સુબાએ એ ચોરીના માલની તપાસ કરાવી તેનો નાશ કરાવ્યો; તેથી વેપારીઓને નુકસાન થયું તેનો બદલો લેવાને તેમણે અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી, તેથી લાડ આકલાંડે હિંદમાંથી જનરલ ગાફની સરકારી નીચે લસકર મોકલ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૦. તેણે ચીનના શાહને હરાવી સંધિ કરવાની જરૂર પાડી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે ચીનના શાહે “લાંગકાંગ અંગ્રે.

* કાબુલ, કંદહાર, બીજની ને જલાલાબાદ ખાલી કરી જઈ, હોસ્ત-મહમદને છોડી કરવો, શાહસુબ લાખ રૂપિયા વધાવવાનું ભઈ કાબુલમાં રહે કિંવા હિંદમાં જવ. ને તેના બદલામાં અકબરખાને ખિરાદી ને જાડાં આપી અંગ્રેજ લશ્કરને હિંદમાં વળતે હરકતે જવા દેવું.

જોને આપવો ને ચીનનાં ચાર બંદરોમાં વેપાર કરવાની રજા આપવી." સન ૧૮૪૨.

લોર્ડ એલનબરો. ૧૮. એલનબરોના વખતમાં ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. કાબુલની હારનો બદલો વાળવો. ૨. સિંધ જીતવું. ૩. ગ્વાલિયરનો રાજ્યનો બંદોબસ્ત.

કાબુલની હારનો બદલો વાળવો ૧૯. ખાઇબરને માર્ગે પોલોકને, અને પોલાનને માર્ગે ઈંગ્લાંડને લશ્કર તથા જોરાફી આપીને અફઘાનીસ્તાન ઉપર મોકલ્યા. પોલોકે જલાલાબાદ જઈ સર રોમટ્ સેલના લશ્કર સાથે મળી કાબુલ ઉપર ચઢાઈ કરી. જનરલ ઈંગ્લાંડ કંદહાર પહોંચ્યો, એટલે નાટું લશ્કર ગીજની પર ચઢ્યું; અને તે જીતી કાબુલ ભણી ચાલ્યું અને તરફથી લશ્કર આવતું સાંભળી અકબરખાન નાશી ગયો, ને અંગ્રેજ કેદીઓને તુર્કસ્તાન ભણી મોકલી દીધા. જેના કબજામાં એ કેદીઓ હતા તેણે લાંચ લઈ તેને અંગ્રેજ લશ્કરને સોંપ્યા. અંગ્રેજ લશ્કરે કાબુલના બગરનો નાશ કર્યો. શહેર છોડ્યું ને તેને આગ લગા પોતાની હારનો બદલો લીધો. પછી તેણે સર્વે હિંદમાં આવ્યો ને દોસ્તમહમદને છૂટા કરી કાબુલ મોકલ્યો.

સિંધ પ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૦ સિંધ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું હતું, ને તેમાં જુદા જુદા અમીરો રાજ્ય કરતા હતા. ઉપલા સિંધમાં ખિરપૂરનો અમીર મીરરસૂલમ મુખ્ય હતો. તે સિવાય મીરખપુર, દેહરાબાદ ને તેમનાં પેટામાં ઘણાં અમીરો સ્વતંત્ર હતા, ને તે દરેક સાથે ૧૮૨૯ માં જુદી જુદી સંધિ થઈ હતી. સન ૧૮૪૨ માં સિંધના અંગ્રેજ અમલદારે એ એકની બૂલના જવાબદાર સઘળા અમીરોને ગણવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યાંના અંગ્રેજ અધિકારી આઉટરામે તેમાંના એ કે ત્રણ અમીરો ઉપર કાબુલની હાર પછી અંગ્રેજ સામી દુશ્મનાવટ ધરાવે છે એવું તહોમત મુક્યું ગવર્નર જનરલે સર ચાલ્સ નેપિયર નામે ચોક્કસ તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. તે ઈંગ્લાંડથી નવો આવેલો હતો. તેને હુકમ કર્યો કે ઉપલા તહોમત ખાત તપાસ કરવી પણ

આતરી થયા સિવાય તેમની વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ પગલું ભરવું નહિ
 પરંતુ આ દેરાના લોકની ખટપટથી, રીતભાતથી ને બાપાથી
 અનુભવા નેપિયરે જણે અમીર ઉપર તદ્દામત સાખીત ગણી તેમની
 વિરૂદ્ધ પગલું ભર્યું, તથા તેમના મુલકનો ભાગ જપ્ત કરીને તેમને
 મળવાને બોલાવ્યા. તેઓ ડરીને નાસી ગયા, ને હૈદરાબાદમાં આ-
 ઉટરામ નવી સંધિ કરવામાં રોકાયો હતો તેની પાસે ગયા. તેમણે
 તેને કહ્યું કે અમારા ઉપરનું તદ્દામત ખોટું છે. આઉટરામે નવી
 સંધિ ઉપર સહી કરવાને કહ્યું, તેમાં તેમની ટંકસળ ખંધ પાડવાનું,
 લશ્કરના ખર્ચ બદલ મુલક આપવાનું ને એકના બદલ રાધગાને
 જવાબદાર રહેવાનું હતું. આ શરતો અમીરોને પસંદ નહોતી. તેમણે
 કહ્યું કે અમારો અંગ્રેજ સામે થવાનો ધરાદો નથી, અમે ગુન્હો કર્યો
 નથી ને કરવાની અમારી તાકાત પણ નથી, છતાં વગર કારણે
 અમને આ નવી સંધિ ઉપર સહી કરવાને શા માટે ફરજ પાડો
 છો ? છેવટે આઉટરામના આગ્રહથી તેમણે સહી કરી. પછી તેમણે
 કહ્યું કે હૈદરાબાદમાં બલુચીઓ હથિયારબંધ એકઠા થયા છે, તે
 કોઈના કબજામાં નથી, માટે તમે સલામત જગાએ જાઓ, નહિ
 તો તેમના કામના જવાબદાર અમે રહીશું નહિ, પરંતુ તેમની
 માગણી ઉપર તેણે લક્ષ આપ્યું નહિ. સંધિ ઉપર સહી થયા પછી
 ત્રીજે કે ચોથે દિવસે પેલા બલુચીઓએ આઉટરામ ઉપર હુમલો
 કર્યો. તેથી આઉટરામ નાસીને નેપિયરના લશ્કરમાં જઈ મળ્યો.
 સન ૧૮૪૩ માં મીઆની આગળ ને હૈદરાબાદ આગળ બલુચીઓ
 હાર્યા. તેથી એ પ્રાંત તેજ સાલમાં ખાલસા કરવામાં આવ્યો.
 ખૈરપુરનો અમીર બલીમુરાદ જે તેના બાઈ રતમ અને ખીન
 અમીરોના નાશતું મૂળ હતો, તેનોજ મુલક માત્ર રહ્યો. બાવલ
 પુરનો નવાબ જે અગાઉથી અંગ્રેજ પક્ષમાં હતો, તેને અમીરોના
 મુલકમાંથી થોડો ભાગ આપીને નવાબ્યો.

સિંધીઆના રાજ્યનો અઢામરત, ૨૧ દોલતરાવ સિંધીઆ
 સન ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યાથી તેને સ્ત્રીએ જનકોજીને હતક
 લીધો હતો, તે સન ૧૮૪૩ માં મરણ પામ્યો. જનકોજીની સ્ત્રીએ

જાણીરાવને દત્તક લીધો. તે આઠ વર્ષનો હોવાથી જનકાજીનો માખો કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ દાદા ખાસજવાળાએ રાણીને કમળે લઈ મામાને કાઢી મૂકી કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. દાદા અંગ્રેજની વિરુદ્ધ પક્ષનો હતો; તેણે સિંધીઆના કવાયતી લશ્કરને કમળે લીધું. ગવર્નર જનરલે દાદાને કાઢી મૂકવાને લખ્યું. એ કાગળ દાદાએ રાણીને બતાવ્યોજ નહિ. રાણીએ દાદાને કાઢી મૂકવા કબુલ કર્યું, સારે ગવર્નર જનરલે તેને પોતાના કમળે માગ્યો; તે ના આપવાથી અંગ્રેજ લશ્કર લેખ એલાબરો પડે ગ્વાલિયર આવવાને નીકળ્યો; સારે રાણીના ત્રણ હિમરાવો ગવર્નર જનરલ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે રાણી ને રાજ્ય આપની મુલાકાતે આવે છે, તે આવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ લશ્કર અમારા રાજ્યમાં આવતું અટકાવો; આપ કહેશો તે પ્રમાણે કરવાને અમે તૈયાર છીએ. પણ એ વાત નહિ માનતા ગવર્નર જનરલે લશ્કરની કુચ જારી રાખી. સિંધીઆનું લશ્કર શહેર બહાર અંગ્રેજને અટકાવવા આવ્યું ને વગર સરદારે મહારાજપુર ને પનીઆર આગળ બહાદુરીથી લઢ્યું. પણ તે હાર્યાથી ગવર્નર જનરલે ગ્વાલિયર આવી સિંધીઆ સાથે નવી સંધિ કરી. તેનું ૪૦ હજાર લશ્કર હતું તે ઘટાડી ૯ હજાર કર્યું. ગ્વાલીઅરમાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખી તેનું ખર્ચ સિંધીઆ આપે એવું ઠરાવ્યું. અને, રાણીને ત્રણ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ૧૮૪૪.

લૉર્ડ એલનબરોની બિદાયગીરિ. ૨૨. સિંધ ને ગ્વાલિયરની લડાઈઓ ઇંગ્લાંડમાં પ્રસિદ્ધ પડી નહિ, ને તેથી લૉર્ડ એલનબરોને વિલાયત પાડો બોલાવી લીધો, ને તેની જગાએ લૉર્ડ હાર્ડિંગને ગવર્નર જનરલ ઠરાવીને મોકલ્યો. સન ૧૮૪૪. લૉર્ડ એલનબરોના વખતમાં સન ૧૮૪૩ માં ગવર્નર જનરલની કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના મી. બર્ડ નામે મેમ્બરે હિંદમાં ગુલામનો ધવો કરવાની બંધીના કાયદાનો ખરડો કર્યો; તે ગવર્નર જનરલે મંજૂર કરી એ વેપાર અટકાવ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

શીખ રાજ્ય.

સન ૧૮૦૦ થી ૧૮૪૬ સુધી.

૧ રણજીતસિંગ. ૨. રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને ક્વાયત શીખવે છે. ૩. રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૪. શીખ લશ્કર યૂરોપિયન ક્વાયત શીખે છે. ૫. વાહ્ણીપંથ. ૬. રણજીતસિંગ પેશાવર જીતે છે. ૭. રણજીતસિંગના રાજ્યનો મધ્યાહ્ન. ૮. રણજીતસિંગનું ભવિષ્ય. ૯ રણજીતની રાજ્યપ્રદ્ધતિ. ૧૦. શીખરાજ્યમાં કુસંપ. ૧૧. સૈન્ય રાજ્ય ૧૨. શીખ સાથે રલું યુદ્ધ. ૧૩. શીખ સરદારોનો અગવો. ૧૪ શીખ સાથે ખીજું યુદ્ધ ૧૫. મુલતાન જીતવું ૧૬. અગવાનો અંત. ૧૭. શીખ રાજ્યની આખર.

રણજીતસિંગ. ૧. અંધુના મુખ પછી પણ શીખ લોકોનો લડાયક જુસ્મો નરમ પડ્યો નહોતો. એ લોકોનું પ્રમળ પંજાબમાં વધારે હતું, એ પંથ માનનાર નાના નાના જગીરદારો પંજાબમાં વધારે હતા, તેમાંના માનસિંગ નામે સરદારને રણજીતસિંગ નામે પુત્ર થયો. આપના મરણથી બાર વર્ષની બાળવયે રણજીતસિંગ ગાદીએ બેઠો. સન ૧૭૯૨. બાળપણમાં બળીઆ નીકળ્યાથી એની આંખ ગઈ હતી. હૈદર કે શિવાજીની માફક એ પણ કોઈ વિદ્યા શિખ્યો નહોતો; છતાં એ બંનેના જેવા રાજ્યસ્થાપક ગુણો એનામાં હતા. તે વખતે પંજાબ કાબુલમાં દુરાની રાજના તાબામાં હતું. જ્યારે કાબુલના ઝમાનશાહે હિંદ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે રણજીતસિંગે તેને સહાય કરી, તેના બદલામાં શાહે તેને લાહોર ખનામમાં આપ્યું. ને પોતાની તરફથી તેને પંજાબનો મુખો દરાવ્યો. સન ૧૮૦૧. તે પછી કાબુલમાં દુરાની ભાઈઓ માંહોમાંહે લડીને નબળા થયા ત્યારે રણજીતસિંગ સ્વતંત્ર થયો. શીખલોક બહાદુર ને લઢવૈયા છે. તેમનું મન મેળવી લઈ તેણે સતલજ સુધીનો મુલક જીતીને તાબે કર્યો. સતલજ ને જમના નદીની વચ્ચે સરહિદ માંત છે. તેમાં નાના નાના શીખ સરદારો રાજ્ય કરતા હતા. રણ-

જીતસિંગે તેમના ઉપર ઉપરીપણાનો દાવો કર્યાથી તેમણે અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ તેમની સાથે સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા. તેથી રણજીતસિંગ તે તરફ આગળ વધતો અટક્યો.

રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને કવાયત શિખવે છે. ૨. સન

૧૮૦૯ માં મેટકાફ રણજીતસિંગ સાથે સંધિ કરવાને લાહોર આવ્યો, સારે તેના લશ્કરની ટુકડીની કવાયત બંધ રણજીતસિંગ ચક્રિત થયો ને તેણે પોતાના લશ્કરને કવાયત શિખવવાનું ધાર્યું પ્રથમ તેના લશ્કરે પોતાની જુની રીત છોડી કવાયત શિખવાને આનાકાની કરવા માંડી; પણ રણજીતસિંગે તેમને પગાર વધારવાની લાલચ આપીને, તેમની કવાયત ઉપર ધ્યાન આ-

રણજીતસિંગ.

પીને તથા પોતે કવાયત કરવા માંડીને લશ્કરીઓને કવાયત ઉપર ધ્યાન આપતા કર્યા. એ રીતે નિરંતર ધ્યાન આપ્યાથી એનું લશ્કર કવાયતી બન્યું, તથા તેનું તોપખાનું વખાણુવા લાગ્યું.

રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૩. સન ૧૮૦૯ સુધીમાં એણે સુધના શીખ સરદારોને તાબામાં આણી પોતાનું રાજ્ય ફેલાવવા માંડ્યું તે સમયે મુલતાન કાબુલના અમીરના તાબામાં હતું. તેના ઉપર સ્વારી કરીને એ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. સન ૧૮૧૦. સન ૧૮૧૩ માં એણે કાબુલના વજીર ફતેહખાન સાથે સંધિ કરીને કાશ્મીર જીતવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ વજીર એકલાએ તે જીત્યાથી રણજીતને તેમાં ભાગ મળ્યો નહિ, તેથી તેણે

અંટકનો કિલ્લો ને તેની પાસેનો મુલક ફતેહખાનને હરાવીને લીધો; અને સિંધુ સુધી પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. કાબુલનો શાહ-સુલ્તાન એને આશ્રયે આવી રહ્યાથી તેની પાસેથી રણજીતે કાઢિતર પકાવી લીધો. તેથી શાહ અંગ્રેજને આશ્રયે લુધીયાણામાં આવી રહ્યો. સન ૧૮૧૮ માં કાબુલના અમીર મહમદના દીકરા કામરાને ફતેહખાન વજીરને મારી નાખ્યાથી તેના વીશ બાઇઓએ મહમદને હિરાત નસાડી મૂકી અફઘાનીસ્તાનનો કબજો લીધો. એ ગરખડનો લાલ લઘ રણજીતે સન ૧૮૧૮ માં મુઘતાન ને ૧૮૧૯ માં કાશ્મીર જીતી લીધાં, તથા સન ૧૮૨૧ સુધીમાં સુલેમાન ને સિંધુ નદીની વચ્ચેની સિંધ સુધીની પટ્ટી જીતી લીધી.

શીખ લશ્કર યૂરોપિયન ક્વાયત શીખે છે. ૪, સન ૧૮૨૨ માં નેપોલિયને બોનાપાર્ટના સરદાર કર્નલ એલાર્ડ અને વેનચુરા તેના લશ્કરમાં નોકર રહ્યા. તેમણે તથા તે પછી જનરલ ફાર્ટ ને આવીટેબાઇએ શીખ લશ્કરને યૂરોપિયન લઝાઇની ક્વાયત તથા કાળા શિખરી, તેથી એનું લશ્કર ને તોપખાનું હિંદમાં સર્વે દેશી રાજ્યો કરતા ચઢીઆતું થયું.

વાહબી પંથ. ૫. અમીરખાન પિંઢારાના લશ્કરમાં સૈયદ અહમદ નામે એક નાનો સરદાર હતો, તેણે અમીરખાનનું લશ્કર વેરાયા પછી એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો. તેને વાહબી પંથ કહે છે. અહમદ સને ૧૮૨૨ માં બંગાળમાં ગયો. ત્યાં એના બહુ શિષ્ય થયા. એ અહમદે સન ૧૮૨૭ માં બળવો કરીને પેશાવર ઉપર હુલો કર્યો. પણ તે હાર્યો. ફરીથી સન ૧૮૩૦ માં હુલો કરીને તેણે પેશાવર જીત્યું, પણ તે ફરીને હાર્યો ને કશ્મીરમાં નાશી ગયો. ત્યાં એનો શિષ્ય દીટુમીર હતો. તેણે બંગાળમાં જઈને બળવો કર્યો; એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. દીટુના બળવાની પૂર્વે અહમદને રણજીતના લશ્કરે મારી નાખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૧.

રણજીત પેશાવર જીતે છે. ૬. સન ૧૮૨૩ માં રણજીતે પેશાવર ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ નોશોરા આગળ એનું લશ્કર હાર્યાથી વધારે લશ્કર લાવીને એણે પેશાવર જીત્યું ને દોસ્તમહમદના

ભાર્ગવ મહમદને ખંડણી આપવાની શરતે પાંચું સોંપ્યું. આગળ જતાં ત્યારે દોસ્તમહમદ શાહસુલ્ત પામેથી પાછળ કહ્યા પ્રમાણે કદાચ પાંચું લેવાને ગયો, ત્યારે રાજાને પેશાવર ઉપર હક્કો કરીને છત્તી લીધું ને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી જનરલ આવીટવા-વડને ત્યાંનો સુબો ઠરાવ્યો, એ પ્રમાણે રાજાજીતસિંગે પરદેશીઓનો વિશ્વાસ કરી પોતાના લશ્કરના જનરલ બનાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પોતાના રાજ્યમાં સુબેદાર ફગવ્યા. દોસ્તમહમદ પેશા-વર છાવાને આવ્યો પણ લાગીને પાછો ગયો. ઈ. સ. ૧૮૩૫.

રાજાજીતના રાજ્યનો મુદ્દપાત્ર. જ. સન ૧૮૩૫ સુધીમાં રાજા-જીતસિંગે એક નાની કુટુંબતર્કથી તાતારથી સિંધ સુધી ને સતલ-જથી સુલેમાન સુધીનું વિતીર્ણ રાજ્ય બનાવ્યું. એના રાજ્યની ઉપજ અઢી કરોડ રૂપિયા ને લશ્કર એક લાખ માણસનું હતું. એના રાજ્યની પૂર્વ હદ ઉપર અંગ્રેજ ને તેમના મિત્રોના મુલક હતો, ને સન ૧૮૦૯ ની સંધિ પ્રમાણે એ મુલક ઉપર તલપ-મારવાની મના હતી; તેથી એના મરદારોનો આગ્રહ જતાં એણે મરતાં સુધી તે તરફ દૃષ્ટિ કરી નહિ. દક્ષિણ તરફ સિંધ જીતવાની એને ઇચ્છા હતી, પણ અંગ્રેજો વચ્ચે પડવાથી એ વાત એણે બંધ રાખી. પશ્ચિમ તરફ બેખરબાટમાં જવાની એના લશ્કરની મરજી નહોતી. તેથી હવે એના રાજ્યની હદ આવી રહી. સન ૧૮૩૯ માં રાજાજીતસિંગ મરણ પામ્યો, ત્યારે એના ખજાનામાં બાર કરોડ રૂપિયા મિલકત હતી.

રાજાજીતસિંગનું સવિષ્ણ ૮. એણે પોતાના એક સન્દારના પુત્રને અંગ્રેજી ભળવા મોકલ્યો હતો તે આવ્યો ત્યારે હિંદનો નકજો તારાવીને લાહેરનું રાજ્ય બનાવવા કહ્યું. તે પછી એણે પૂછ્યું કે દિમાત્રયથી લંકા સુધી આ લાલ લીટીની હદ શાની છે? છોકરે કહ્યું કે એનો અંગ્રેજી રાજ્યની હદ છે. એ સાંભળી એણે નકશાને લાત મારી કહ્યું કે “ આ ગધો લાલ થઈ જશે. ” મ-તલબ કે આખું હિંદ અંગ્રેજી થશે. તે પછી દશ બાર વર્ષમાં તે એનું રાજ્ય અંગ્રેજીમાં જોડાયું.

રણુજીતની રાજ્યપદ્ધતિ. ૯. રણુજીતસિંગ લણેલો નહોતો, તથાપિ એના કારભારીઓ કાગળપત્રો લાવે તે સાંભળી તે ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપતો. એણે જાતમહેનતથી મુલકો જીત્યા ને જ્ય મેળવ્યા, તોપણ તે લખાણમાં ને બોલવામાં પોતાને શીખ સમાજના મુખી તરીકે ગણતો; રાજ્ય તરીકે નહિ. શીખ સમાજને ‘ખાલસા’ કહેતા ને એનું લશ્કર ખાલસાનું લશ્કર કહેવાતું, ને ‘ખાલસાનો જ્ય’ એમ બોલતા. એથી સરદાર, સાંપડ ને લોક એની સાથે પૂજ્યભાવથી વળગી રહેતા. સઘળા વિજયો ને પરાક્રમો પરમેશ્વરને નામે શુરુ ગોવિંદની ખાતર અને ખાલસાની કીર્તિની ખાતર હતા. એમ સમજાવી એણે સર્વનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. તે સન ૧૮૭૯ માં ૫૯ વર્ષની ઉંમરે ૪૭ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. અંગ્રેજો એને પંજાબનો સિંહ કહેતા.

શીખ રાજમાં કુસંપ. ૧૦. રણુજીત પછી તેનો પુત્ર કરકસિંગ રાજ્ય કરવા લાગ્યો, પણ રાજ્યની ખરી સત્તા કરકસિંહના પુત્ર નાઓનિહાલસિંગના હાથમાં હતી ને તેનો કારભાર જામુલાઈઓમાંનો ધ્યાનસિંગ કરતો હતો. રણુજીતસિંગના સમયમાં ગુલાખસિંગ નામે રજપૂત તેના પાયદળ લશ્કરમાં હતો; તેની હેંશીયાડીથી તે આગળ જતાં સરદાર થયો. રણુજીતે તેને જામુની જાગીર આપી હતી. એ ત્રણ લાઈ હતા, તેમાં ગુલાખસિંગ મોટો હતો. સન ૧૮૪૦ માં કરકસિંગ મરણ પામ્યો ને તેજ દિવસે તેનો પુત્ર નાઓનિહાલ પણ મુઓ, તેથી રણુજીતનો કુંવર શેરસિંગ ગાદીએ બેઠો, ને ધ્યાનસિંગ કારભારી થયો. એવામાં ગુલાખસિંગે ચીનાઈ તીબેટ જીતવાનો વિચાર કર્યો પણ અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડી લાસા દરબાર સાથે સંધિ કરાવી. આગળ પંજાબ દરબારમાં ખટપટ ચાલી, તેમાં શેરસિંગ ને ધ્યાનસિંગ મરાયા; તેથી રણુજીતના પાંચ વર્ષનો કુંવર દુલિપસિંગ ગાદીએ બેઠો. તેનો કારભાર તેનો મામે જીવાહરસિંગ તથા લાલસિંગ નામે આજ્ઞા કરવા લાગ્યા.

સૈન્ય રાજ્ય. ૧૧. હવે રાજ્યની સઘળી સત્તા સૈન્યના હાથમાં આવી. તેઓ ચાહે તેને ઉઠાડે ને ચાહે તેને બેસાડે, એવું થયું.

તેમણે ગુલાસિંગને નમાવી ૬૮ લાખ ને મુલતાનના મુખ્યા મૂળ-
રાજને નમાવી ૧૮ લાખ રૂપિયા લીધા; તથા જવાહિરસિંગને
મારી નાંખ્યો; તેથી લાલસિંગ દીવાન ને તેજસિંગ સેનાપતિ
થયો. જનરલ ક્રાઈ નાસી ગયો ને જનરલ આવીટ્યાઇલ જલા-
લાખાદ જતો રહ્યો. દુલિપસિંગની મા, લાલસિંગ ને તેજસિંગ
પણ પોતાની સલામતી માટે લશ્કરથી ડરવા લાગ્યાં. તેઓ લશ્ક-
રના હાથમા રમકડા જેવાં થયાં,

શીખ સાથે ૧ લું ચુદ્ધ. ૧૨. શીખ રાજ્યની આવી અસ્થિર
હાલત જોઈને ગવર્નર જનરલ પોતાના રાજ્યની સલામતી માટે
સતલજની પૂર્વે શીરોજપુરની આસપાસ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવેલું
હતું, લાહોરના લશ્કરને કાંઈ કામ ન હોવાથી તે બેકેદ થયું, તેથી
કારભારીઓ ડરવા લાગ્યા, ને તેઓ લશ્કરનો નાશ થએલો
ચ્છવા લાગ્યા. અંગ્રેજો સિવાય તેમનો દોર નરમ પાડે તેવું કોઈ
ન હોવાથી છેવટે તેમણે પોતાના લશ્કરને સતલજની પૂર્વના મુલક
ઉપર હલો કરવાને મોકલ્યું; તેથી ૬૦ હજાર શીખ લશ્કર જખરા
તોપખાના સાથે સતલજ એળંગી આપાર આવ્યું. શીરોજપુરમાં
૧૦ હજાર લશ્કર હતું, પણ લાલસિંગે ને તેજસિંગે લઢાઈ ન ક-
રતાં આગળ ચાલી શીરોજ શહેર આગળ આવણી નાંખી. સન ૧૮૪૫.
શીરોજપુરના લશ્કર ઉપર શીખ લશ્કરે હલો કર્યો હોત તો તેનો
નાશ કરી શક્યા હોત, પણ શીખ સરદારો શીખ લશ્કરની જીતથી
ડરતા હતા, તેથી તેઓ તેમની જીત કરતાં તેમનો નાશ વધારે
ધમ્મતા હતા. એવામાં કમાન્ડર ઇન ચીફ ગાર્ક તથા ગવર્નર જ-
નરલ હાર્ડિંગ આવી પહોંચ્યા. વીસ હજાર લશ્કર લેઈ લાલસિંગે
મુઢકી આગળ અંગ્રેજ લશ્કર ઉપર હલો કર્યો; પણ લાલસિંગ
નાસી ગયાથી શીખ લશ્કર હારીને પાછું આવણીમાં આવ્યું. ત્યાં
આગળ ગાર્ક શીખ લશ્કર ઉપર હલો કર્યો. અંગ્રેજ લશ્કરે આવ-
ણી લેવાને ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે લેવાઈ નહિ, ને બંને લશ્કર
પોતપોતાની જગાએ રહ્યાં. સવારમાં લાલસિંગ નાસી ગયાથી
શીખ લશ્કર પાછું ફર્યું; એ લઢાઈથી અંગ્રેજનો લડાઈનો સામન

ખુટી ગયો હતો; એવામાં તેજસિંગ તાણું લશ્કર લેઈને આવ્યો; પણ તે લઢાઈ કર્યા વગરજ ચાલ્યો ગયો. તેથી અંગ્રેજ લશ્કરનો નાશ થતો જાયો. જેના સરદાર પાંચળા તેનું લશ્કર ફવાળાં પડે તેમાં નવાઈ નથી નવો સામાન ને લશ્કરની સુધાય આવતા જુની અંગ્રેજ લશ્કર આગળ નહિ વધ્યાથી શીખ સરદાર રણુનરસિંગે મંઢાવાળ આગળ અંગ્રેજ સરદાર હારીરમીય ઉપર હુમ્લો કરીને તેને હરાવ્યો; પણ એજ સરદારે અલાવાલ આગળ રણુનરસિંગે હાવી પોતાની ગએલી આખર પાછી મેળવી. સન ૧૮૪૨. જાન્યુઆરી સિંગની નાલાયકી જોઈ ગુલામસિંગને દોવાન હરાવ્યો તેજ સત્રાહનું કહેણ ચલાવ્યું. પણ ગવર્નર જનરલે શીખ લશ્કરનાં સ્થિતિમાર લઈ લેવાની માગણી કરી, તે ગુલામસિંગના હાથમાં નહિ હોવાથી સંધિ થઈ નહિ શીખ લશ્કરે સોપ્યાએન આગળ છાવણી નાંખી, અંગ્રેજ લશ્કરે આગળ વધી છાવણી ઉપર હુમ્લો કર્યો. શીખ સરદાર લાલસિંગે શીખની નખળી જગા અંગ્રેજને ખનાવ્યાથી લાલસિંગ ને તેજસિંગ નાશી જવાથી અને તેજસિંગ જતી વખતે સતલજ ઉપરનો પુલ તોડાવી નાંખ્યાથી શીખ હાર્યા. શીખ સરદાર રયામસિંગે મરતા સુધી બહાદુરીથી લઢાઈ કરી. બાકીના મરાયા, કે નદીમાં ડુબી ગયા. એ યુદ્ધમાં ૮ હજાર શીખ મુખ્યા, ને અંગ્રેજ લશ્કરમાંથી સુમારે ૨૪૦૦ માણસ મરાયાં. ઇ. સ. ૧૮૪૬. આ જય મેળવી અંગ્રેજ લશ્કર લાહોર આવ્યું. ત્યાં સ. લાહ થઈ, તેમાં એવું હતું કે “ સતલજ ને બીઆ નદી વચ્ચેનો દોઆખમાંત તથા લઢાઈના ખર્ચ બદલ દોઢ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજોને આપવા ૩૨૦૦૦ લશ્કર રાખી બાકીના શીખ લશ્કરને રજા આપવી. મહારાજા મોટા થતા સુધી પંચથી રાજ્યકારભાર ચલાવે. લાહોરમાં અંગ્રેજ રેસીડન્ટ રાખવો. ” લઢાઈના ખર્ચના રૂપિયા આપવાના ખર્ચનામાં ૫૦ લાખથી વધારે નહિ હોવાથી એક કરોડ રૂપિયા ગુલામસિંગે આપ્યા, તેના બદલામાં અંગ્રેજો તેને કાશ્મિર ને જમુનો સ્વતંત્ર રાજા બનાવ્યો. રાજાની માગણીથી થોડું અંગ્રેજ સરદાર પણ રાજ્યના અંદાજસ્ત માટે પંચજમાં રાખ્યું. એ

રીતે શીખતી ૧ લી લઠાઈનું છેવટ આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૬.

શીખ સરદારનો બળવો. ૧૩. સને ૧૮૪૮ માં લાર્ડ હાર્ડિંગ વિલાયત ગયા, તે તેની જગ્યાએ લાર્ડ ફલહૈસી ગવર્નર જનરલ થયો. મુલતાન જીત્યા પછી રણજીત મૂકેલો સુબો ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યાથી તે સુબાનો પુત્ર મૂગરાજ સુબો થયો; તેની સુઆગીર ઉપર કાયમ વવાન દાનાન લાજસિંગે કરાકે રૂપયા માગ્યા, પણ છેવટે ૧૮ લાખ નહાં થયા. તે પછી શીખ હર્યાનામાં કુસંપ પેઠાવી તેણે આપ્યા નહિ; પણ અંગ્રેજો સ્વસ્થતા કર્યા પછી એ રૂપિયાના ફરી માગણી થવાથી મૂગરાજ લાહોર આવ્યો, તે ૧૮ લાખ રૂપિયા આપાને તેણે રાજનામું આપ્યું; તે સ્વિકારી તેની જગ્યાએ ખાનસિંગને સુબો કરાવ્યો, તે તથા કેદ-લાક અંગ્રેજ અધિકારી થોડું લશ્કર લઈ મૂગરાજ પાસેથી કમળો લેવાને મુલતાન ગયા. સન ૧૮૪૮. તેણે પાછલા છ વર્ષનો હિસાબ માગ્યો. પણ ચાલુ હિસાબ આપી પાછલો હિસાબ આપવાની ના પાડી. કમળ લેનારાએ તે માન્યું નહિ; તેથી તેની ઉશ્કેરણીથી તેના લશ્કરે અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાંખ્યા, તથા તેમની સાથે ગયેલું લશ્કર પણ ફરી જઈ મૂગરાજને મળી ગયું. તે રીતે મુગરાજે પંજાબમાં બંડનો પાયો નાંખ્યો. તે વખતે ખનુમાં લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડસ હતો. તેણે લશ્કર જમાવ્યું, તથા લાલપુરના નવાબને મદદે બોલાવ્યો. તેની પાસે ૧૮ હજાર લશ્કર જામ્યું. તે વડે તેણે મૂગરાજને કિનેરી ને સદુસેન આગળ હરાવ્યો. એવામાં જનરલ વ્હીશ લશ્કર લઈ તેની મદદે આવ્યો. તે તેની સાથે શેરસિંગ નામે સરદાર શીખ લશ્કર લઈ ને આવ્યો; તેમણે મુલતાનને ઘેરા લાલ્યો. એ જોઈ દુલપસિંગની મા અંગ્રેજને કાઢવાની ખટપટ કરવા લાગી. એ ખટપટમાં મુલતાનનો નવો સુબો ખાનસિંગ પણ સમેત થયો. વળી સરદાર શેરસિંગનો આપ છત્રસિંગ જે હજારનો સુબો હતો તેણે પણ બળવો કર્યો, તે તેના પુત્રને તેમાં સામેલ થવાને તે ઉશ્કેર્યા લાગ્યો. એવામાં શેરસિંગને બળવો કરવાનું કારણ મળ્યું. જનરલ વ્હીશ મૂગરાજને

હુકમ કહાવ્યો કે, “મહારાણી વિક્ટોરીઆને નામે મુક્તતાન ખાલી કરવું.” એ ઉપરથી સર્વ શીખ સરદારોને લય લાગ્યો કે પંજબ અંગ્રેજો લેઈ લેવાનું ધાર્યું છે; એથી શેરસિંગ પણ ફરી ગયો, અને મૂળરાજને જઈ મળ્યો, તથા આખી પ્રજાને ખંડ કરવાને હંદેરા પીટાવ્યો. પેશાવરનું લશ્કર છત્રસિંગને મળી ગયું. તથા દોરતમહમદે શીખની વહારે આવવાને કબુલ કર્યું. એ રીતે થોડી મુદતમાં આખા પંજાબમાં બળવો ફેલાવ્યો. સન ૧૮૪૮.

શીખ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૧૪. મુંબઈના લશ્કરની મદદ આવતાં સુધી જનરલ બ્લીશ ઘેરો ઉઠાવી દૂર છાવણી નાંખીને પડ્યો, ને શેરસિંગ મુક્તતાનની બહાર નીકળ્યો. તેની સામે સેનાપતિ ગાફ આવી પહોંચ્યો, ને રામનગર આગળ લઢાઈ કરી, પણ તેમાં અંગ્રેજને નુકશાન થયું. આ વખતે શેરસિંગે ગવર્નર જનરલને બળવાનું કારણ લખ્યું કે અંગ્રેજો શીખને હલકા ગણી ગુલાબસિંગ રજપૂતને ચઢાવ્યો. મુસલમાનોનું માન વધાયું. અમારી મહારાણીને કાશીમાં કેદ કરીને શીખ ધર્મ વિરુદ્ધ પંજાબમાં ગૌવધ ચલાવ્યો તેથી બળવો થયો છે; પણ જો તે તમો અટકાવો તો અમે તાબે થવાને તૈયાર છીએ. પણ તે માત્ર બહાનું હતું. એના લશ્કરમાં વધારો થયા જતો હતો. સાદુલાપુર આગળ બીજા એક નાની લઢાઈ થઈ, પણ તેમાં કોઈની હાર જીત થઈ નહિ. શેરસિંગ આગળ ચાલ્યો ને તેણે ચિલિયનવાલા આગળ જનરલ ગાફ સાથે યુદ્ધ કર્યું; તેમાં શીખની બાર તોપો અંગ્રેજને હાથ આવી, અંગ્રેજની ચાર તોપ ને ત્રણ પલટણના વાવટા શીખને હાથ આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૪૯.

મુક્તતાન જીતવું. ૧૫ શેરસિંગના ગયા પછી થોડી મુદતમાં મુંબઈનું લશ્કર જનરલ બ્લીશને આવી મળ્યું; તેથી તેણે મુક્તતાન જીત્યું ને ચિલિયનવાલાની લઢાઈ પછી એક માસમાં તો તે ગાફને આવી મળ્યો.

બળવાનો અંત. ૧૧. શીખ લશ્કર શેરસિંગની સરદારી નીચે ગુજરાત આગળ છાવણી નાંખી પડેલું હતું, ત્યાં બ્લીશનું લશ્કર આવ્યા પછી ગાફે હક્કો કર્યો; તેમાં શીખ હાર્યા ને શેરસિંગ

નાશી ગયો. એની મદદમાં દોસ્તમહમદના ૧૫૦૦ સ્વારો આવ્યા હતા, તે પણ નાકા. આખરે શેરસિંગ, હત્રસિંગ ને બીજા સરદારો તથા લશ્કર હથિયાર મૂકી અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. શીખની પહેલી લઢાઈમાં શીખ સરદારો ખાયલા હોવાથી નાશો જતા, તે વખતે લઢાઈનો ઉત્સાહ લશ્કરમાંજ હતો, પણ આ વખતે જેવું શીખ લશ્કર બદાહુર ને ઉત્સાહી હતું, તેવાજ તેમના સરદારો હોવાથી તેમને હરાવતાં પહેલી વખત કરતાં અંગ્રેજને વધારે મહેનત પડી ને નુકશાન પણ વધારે થયું.

શીખ રાજ્યની આખર. ૧૭ હવે પગ્ગળના શીખ રાજ્યની આખર આવી. ગવર્નર જનરલના હુકમથી દુલીપસિંગને પાંચ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું, ને રણજીતસિંગનું રાજ્ય તેના કહેણા લવિષ્ય પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડાયું. મૂળરાજને જન્મકેદ કર્યો, તથા બીજા બંડખાર સરદારોની જાગીરા લેઈ તેમને વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૪૯. રણજીતસિંગે મરતી વખતે કાહિનૂર જગન્નાથજીમાં આપવાનું કહ્યું હતું. તે મહારાણી-શ્રીના તાજમાં શોભવા માટે ઇંગ્લાંડ ગયો. હવે હિંદમાં સર્વ દે-શીરાજ્યો અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યની પૂર્ણ કલ્લા ને વલ્લવો.

૧. લૉર્ડ હાડિંગ. ૨. લૉર્ડ દલહૌસી. ૩. શીખ રાજ્યનું ખાલસા થવું. ૪. બ્રહ્મદેશ સાથે લઢાઈ. ૫. બીનવારસી રાજ્યોનું ખાલસા થવું. ૬. વર્ષાસન મળતાં બંધ કર્યાં. ૭. વરાડ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૮. અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૯. કપનીના પટામાં ફેરફાર. ૧૦. લોડોપયોગી કામો. ૧૧. લૉર્ડ કાનિંગ. ૧૨. ઇરાન સાથે લઢાઈ. ૧૩. ચીન સાથે લઢાઈ. ૧૪ સિપાઈઓનો બળવો. ૧૫. બળવાનાં કારણ. ૧૬. બળવાની શરૂઆત. ૧૭. બળવાનું શાંત થવું. ૧૮. બંડખારનું પકડાવું. ૧૯. ઢંઢેરો. ૨૦. હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા.

લોર્ડ હાર્ડિંગ. ૧ લોર્ડ હાર્ડિંગ ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. તે પછીનાં એ વરસ પંજાબના વિ-મલમાં ગયાં. પંજાબનો વહીવટ કરવાને પંચ નીમતા પછીનાં એ વરસ સલાહશાંતિમાં ગયાં. એ એ વરસમાં એણે દેશસુધાનું ક-માણું કામ કર્યું. પાછલાં આઠ વરસ લડાઈમાં ગયાં તો લોર્ડ વિ-લિયમ બેન્ટિન્કે સતી થવાની, દૂધપીતી કરવાની ને નરમેષ કર-વાની બંધી કરી હતી, તથા ફાંસિયાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, તેનો બરોબર અમલ થયો નહોતો. તેથી હાર્ડિંગે તેનો બરોબર બં-દોબસ્ત કરીને એ ફર ક્રિયાઓ મતી ચડાવ્યાં, તથા રાહદારી કાણુ લેવાનું બંધ કરી વેપારને વસેજન આપ્યું. લોર્ડ હાર્ડિંગ સન ૧૮૪૮ માં વિજાયત પાછો ગયો ને તેની જગ્યાએ લોર્ડ ક-લહોસી ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો.

લોર્ડ કલહોસી. ૨. એના વખતમાં પાંચ મોટા યનાવ બ-ન્યા. ૧. પંજાબ સાથે લ-લ્લાઈ ને એ રાજ્ય ખાલસા કરવું. ૨. બ્રહ્મદેશ સાથે લલ્લાઈ. ૩. ખીનવારસી દેશી રાજ્ય અને જેને રાજ્ય થલાવતાં ન આવડે એવા રાજાઓના રાજ્યનું ખા-લસા થવું. ૪. કંપનીના પદામાં ફેરફાર. ૫. રેલવે, તાર, પૂલ વગેરે બંધાવવાં અને કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું.

શીખ રાજ્યનું ખા-લસા થવું. ૩. ગુજરાતની મહાદ્ધમાં શીખને હરાવ્યાં

લોર્ડ કલહોસી.

પંક્તી એ રાજ્ય ખાલસા કરી તેનો વહીવટ કરવાને સર જનન લારેન્સને નીમ્યો; તેણે શીખ લોકનાં હથિયાર લેઇ લીધાં ને જ- માખંદી નક્કી કરી જમાનવેરા કમી કર્યો, સડકો ને નહેરો બંધાવી આબાદી કરી, સખ ન લાગે એવાં દિવાના ફાજદારી કાયદો ચ- લાવી લોકનાં મન શાંત પાડ્યાં.

બ્રહ્મદેશ સાથે લડાઈ. ૪ બ્રહ્મદેશનો રાજા ઉદ્ધત થવાથી તેના કારજારીએ રણુતના અગ્રેજી વહાણના કમાનનું અપમાન કર્યું. તથા ગવર્નર જનરલે તેનો જવાબ માગ્યો, તે ઉન્મતાઈથી આપ્યો, તેથી બ્રહ્મદેશ સાથે બીજીવારની લડાઈ કરવાની જરૂર પડી. ઈ. સ. ૧૮૫૨. અગ્રેજી સેના બ્રહ્મદેશ ઉપર ચઢી ને માર્તાન, રંગુન, ખેસીન (વસાઈ), પેંગુ વગેરે જીતી લીધાં. એવામાં બ્રહ્મ- દેશના રાજાને પદબ્રષ્ટ કરીને તેનો લાઇ ગાદીએ બેઠો. તેણે અ- ગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરી. તેમાં પેંગુમાં અગ્રેજને મળ્યો. સન ૧૮૫૩. આ સિવાય બંગાળમાં લેણુદારોના જુલમથી સન ૧૮૫૫ માં સંતાલલોકે બળવો કર્યો; પણ તરતજ સમાવી દેઇ તે લોકનું સમાધાન કર્યું.

બીનવારસી રાજ્યોનું ખાલસા થયું. ૫. બીનવારસી રા- જ્યોમાં પ્રથમ સત્તાતનાં રાજાએ લીધેલો દત્તક નામંજુર કરી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું સન ૧૮૪૬. ૨. ઝાંસીના રાજાના દત્તપુત્રને પણ નામંજુર કરી ત્યાંના રાજા સન ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યાથી તે ખાલસા કર્યું ૩ નાગપુરનો રાજા એજ સાલમાં અપુત્ર મૂ- આથી તેને પણ દત્તક નહિ લેવા દેતાં એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું, ૪. એ પ્રમાણે સંબલપુરનું રાજ્ય પણ ખાલસા થયું.

વર્ષાસન મળતાં બંધ કર્યાં. ૬. એ સાલમાં બાહુરાવ પેશ્વા, કહ્યુંદકનો નવાબ, અને તંજાવરનો રાજા મરણ પામ્યા. તેઓ અપુત્ર હોવાથી તેમને અપાતાં વર્ષાસન ગવર્નર જનરલે તેમના વારસને આપવાની મના કરી. બાહુરાવના દત્તપુત્ર નાનાસાહેબે વિલાપત સુધી ફરીઆદ ચલાવી, પણ તેમાં એનું કાંઇ વળ્યું નહિ. કહ્યું- દકના નવાબનાં સગાંમે કાંઈકે જીવાઈ બાંધી આપી.

વરાહ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૭. નિજમના રાજ્યમાં કંપનીનું જે કંટ્રીબન્ટ લશ્કર હતું, તેના ખર્ચ બદલ નિજમ ઉપર લેણું ચઢ્યું હતું; તેથી ગવર્નર જનરલે તે વસુલ કરવા સન ૧૮૦૩ માં નાગરપુરનાં રાજા પાસેથી નિજમને અપાવેલો વરાહ પ્રાંત કંપની સરકારને અપાવ્યો. એ પ્રાંતમાંથી ખર્ચ જતાં બાકી વધે તે નિજમને આપવાનું ઠરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૩.

અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૮. અયોધ્યાના નવાબના રાજ્યમાં ઘણું અધેર ચાલતું હતું. તેથી તેનું રાજ્ય સુધારવાને ખાજલા ગવર્નર જનરલ લોર્ડ બેન્ટિન અને હાર્ડિંગે સૂચના આપી હતી. તોપણ તે ઉપર લક્ષ નહિ આપ્યાથી રૈયત પીડાતી હતી તેથી દલહૌસીએ તેમને દુઃખમાંથી છોડાવવાને નવાબને દર વર્ષે ૧૨ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપી અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું જનરલ ઓટ્ટોમને પંજાબ જેવો વહીવટ ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું. એ પ્રમાણે લોર્ડ દલહૌસીએ પંજાબ ને પેશ્વા પ્રાંતો લઈને નાગપુર, સતારા, સંજલપુર ને ઝાંસી ખીનવારસી ખાલસા કરીને વરાહ પ્રાંત નિજમ પાસેથી ને અયોધ્યા પ્રાંત નવાબ પાસેથી લેઈને કંપનીનું રાજ્ય પૂર્ણ કરી પહોંચાડ્યું. તથા બાજીરાવ, તંજાવરનો રાજા ને કર્ણાટકના નવાબનાં પેનશન બંધ કરીને કંપનીના ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો.

કંપનીના પટામાં ફેરફાર. ૯. સન ૧૮૩૩ માં થએલા કંપનીના પટાની મુદત સન ૧૮૫૩ માં પૂરી થવાથી એ સાલમાં નવો પટો કર્યો; તેમાં કંપનીનો વહીવટ કરનારા ૨૪ ડિરેક્ટરો હતા તે ઘટાડીને ૧૮ કર્યા, તથા તેમાંના ૬ ડિરેક્ટર ઇંગ્લાંડનો રાજા નીમે એવું ઠરાવ્યું. બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર જુહો ઠરાવ્યો ને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા ઠરાવી, તે પરીક્ષા આપવાની સર્વ પ્રબળને છૂટી આપી.

સેક્રિપયોગી કામો. ૧૦. એ ગવર્નર જનરલના વખતમાં સેક્રિપયોગી કામો ઘણાં થયાં. હિંદમાં રેલવે ને તારની શરૂઆત પ્રથમ એના વખતમાં થઈ. સન ૧૮૫૩. વળી એણે કૃષિવૃદ્ધિ

ખાતામાં પણ સુધારો તથા વધારો કર્યો. ગૌશીતળા કાઢવા માટે

હોર્ડ દલહૌસીના વખતનું હિંદુસ્તાન.

એક નવું ખાતું કાઢી, આ દેશની પ્રજાને શીતળાની પીડાથી મુક્ત કરવાની યોજના કરી. તેમજ સડક, પૂલ, કનાલ, બરાકા (લશ્કરી સોલજરોને રહેવાની જગા) અને સરકારી ઈમારતો બાંધવાનો ઠરાવ કરી પબ્લિકવર્કસ (ઈન્જનેર) ખાતું કાઢ્યું. વળી એના વખતમાં ટપાલખાતું નવું કાઢ્યું. આ સુધારાથી આગળ જતાં ભરતમાં રેલવે પથરાઈ ગઈ, તેથી એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં મુસાફરી ને માત્ર લેઈ જઈ કરવાની સુગમતા થઈ. દેશ-પરદેશ ધડીના છટા ભાગમાં સમાચાર તાર મારફતે કાગળપત્રો ટપાલ મારફતે જવા લાગ્યા, જાપખાનાં ને ફળવણી આપવાની શાળાઓ વખ્યાથી પુસ્તકો ને વર્તમાનપત્રો દ્વારા લોકોને જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો વખ્યાં. હજારો મૈલની સડકો થવાથી અને કનાલો બાંધવાથી દેશમાં વેપાર રાજગાર અને ખેતીવાડીને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. એ ગવર્નર ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં વિલાયત ગયો,

લૉર્ડ કાનિંગ. ૧૧.

લૉર્ડ દલહૌસી પછી લૉર્ડ કાનિંગ ગવર્નર જનરલ થયો. એના વખતમાં ત્રણ મોટા બનાવ બન્યા. ૧. ધરાન ને ચીન સાથે લડાઈ. ૨. દેશી સિપાઈઓનો બળવો. ૩. બળવાનું શાંત પડવું અને હિંદી રાજ્ય કંપની પાસેથી મહારાણીશ્રીએ પોતાને સ્વાધીન બેવું.

લૉર્ડ કાનિંગ.

ધરાન સાથે લડાઈ.

૧૨. ધરાનના શાહે પ્રથમ કરેલી શરત નહિ પાળતાં હિરાત ઉપર સ્વારી કરી તે ગઢ લીધો. ઇ. સ. ૧૮૫૬. તેમાં રૂશીઆની ઉશ્કેરણી હોવી જોઈએ, એમ માનવામાં આવ્યું; તેથી હિંદથી જનરલ આર્ટામને ધરાન ઉપર મોકલ્યો. સન ૧૮૫૬. એણે કરકમેટ તથા બુનેર બંદર જીતીને સન ૧૮૫૭

જનરલ આર્ટામ.

ધરાની લોધાને હનાવી સંધિ કરી. તેમાં ધરાની શાહે હિરાત તથા અફઘાનિસ્તાનપરનો દાવો છોડી દીધો.

ચીન સાથે લઢાઈ. ૧૩. કંતાનના ગવર્નરે અંગ્રેજી માલને નુકસાન કરી ખત્રાસીઓને કેદ કર્યા તેથી ચીન સાથે લઢાઈ ઉઠી; તેથી લાર્ડ એલ્ફનને ઇંગ્લાંડથી લશ્કર આપી ચીન ઉપર મોકલ્યો. સન ૧૮૫૭. આ વખતે ફ્રેન્ચ લોક પણ અંગ્રેજની કુમકે આવ્યા હતા. બંને સરકારોનાં લશ્કરોએ કંતાન જીતીને ત્યાંના ગવર્નરને કેદ કરી કલકત્તા મોકલી દીધો. કંતાનથી આગળ વધી એ લશ્કરે તીનશીન શહેર જીતી પેકીન ઉપર કુચ કરી, ત્યારે ચીનના શાહે બચબીત થઈ સંધિ કરી; તેમાં હાંગકાંગ અંગ્રેજને આપ્યું. આથી યુરોપની મુખ્ય પ્રજાને ચીનમાં વ્યાપારથે આવવાની છૂટ મળી. ઇ. સ. ૧૮૬૦.

સિપાઈઓનો બળવો. ૧૪ ઉપરની બંને લઢાઈઓ હિંદ બહારના દેશોમાં ચાલી; પણ ચીન સાથે લઢાઈ ચાલતી હતી તેવામાં હિંદના અંગ્રેજ સૈન્ય પૈકી દેશી પલટણોએ સન ૧૮૫૭ માં બળવો કર્યો એ બળવો મુખ્યત્વે પલટણોનો હોવાથી એને સિપાઈઓનો બળવો કહેછે.

બળવાનાં કારણ. ૧૫. દેશી રાજાઓ અપુત્ર મરે કે નકારી વર્તણુક ચલાવે, તેનાં રાજ્ય લાર્ડ દલહૌસીએ ખાત્રસા કર્યાથી બીજા રાજાઓ ને હિંદી પ્રજાને બચ પેડો. ૨. દેશી લશ્કરને જ્યાં મોકલે ત્યાં જઈ નોકરી કરવાની સરને લશ્કરમાં ભરતી કરવા માંડી. પહેલાં માત્ર હિંદમાંજ નોકરી કરવાની હતી. ૩. રા-
ઈસ નામે બંદુક સિપાઈઓને આપવામાં આવી. એ બંદુકમાં દારૂગોળી નાંખવાને બદલે તોટીઓ નાંખવાની હતી. એક હાથમાં બંદુક ઝાતો બીજે હાથે તોટી પકડી દાંતવડે તોટીને તે તોટી બં-
દુકમાં નાંખવાની હતી. અંગ્રેજ રાજ્ય ઉપર નારાજ થયેલા લો-
કોએ એવી વાત ઉડાડી કે એ તોટીઓની એક તરફ ગાયત્રી ને બીજી તરફ કુકરની ચરબી લગાવેલી છે; કે જે કરડવાથી હિંદુ

મુસલમાન અને પોતાના ધર્મથી બ્રષ્ટ થાય. સિપાઈઓએ એ વાત ખરી માની. લૂંટ મેળવવાની લાલચે કેટલાક કમાઈ વગરના માણસો, તથા રાજ્ય ખોનારા ને પેનશન બંધ થએલા, એ સર્વ સિપાઈઓને બળવો કરવા માટે ઉશ્કેરવા લાગ્યા. ૪. દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી આવી રીતે ગઝરાયત્તા સિપાઈઓને શાંત પાડે એવા અમલદારોનો પણ એ સમયે તોડો હતો; કેમકે એ માણસો પંજાબ, અયોધ્યા, પેશુ, નાગપુર વગેરે ઠેકાણે ઠેકાઈ ગયા હતા; તેથી સિપાઈઓ કબજે રહી શક્યા નહિ. ૫ હિંદમાં તાર ને આગગાડી નવાં થયાં હતાં. આજ સુધી નદી થયેલાં અને ન જોએલાં એવાં અરજી ૧ કાર્યો જોઈને અજ્ઞાન લોકો એવું સમજ્યા, કે અંગ્રેજ આ પણને ખ્રિસ્ત કરી વિજ્ઞાન લાવે જશે. ને તેજ માટે એવાં કાર્ય આરંભ્યાં છે. ૬. પાછલા ગવર્નર જનરલના વખતમાં કેળવણી ખાતામાં વધારો થયો હતો. એ કેળવણી આપનારી શાળામાં કેટલીક ખ્રિસ્તિશાળાઓ પણ હતી. અબ્યાસ ઉપરાંત એ ખ્રિસ્તિશાળામાં ખ્રિસ્તિધર્મનો ઉપદેશ થતો હતો, તેથી, તથા સરકારો શાળામાં કેટલીક વિદ્યાનાં તત્ત્વો દિંદી પ્રજા પ્રાચીનકાળથી માનતી હતી તેથી ઉલટાં થતાં; એ સર્વ કારણોથી લોકોનાં મન અંગ્રેજ રાજ્ય તરફ શકમંદ થયાં હતાં. ૭. વળી સન ૧૭૫૭ ની પ્લાસીની લડાઈને સન ૧૮૫૭ માં બંગાળર સો વરસ થયાં હતાં. અને કેટલાક ગ્રહોના યોગની ગણતરી ઉપરથી કેટલાક જોશીઓ કહેતા હતા, કે કંપનીનું રાજ્ય સો વર્ષ ચાલવાનું છે, તેથી ૮. સ. ૧૮૫૭ માં એ રાજ્ય જશે એ સાત પગ આવ્યાથી લોકોનાં મન ખગલગી રહી નવા ફેરફારની રાહ જોવા લાગ્યા.

બંગવાદી રાજઆત. ૧૬ બંગવાની પ્રથમ શરઆત બંગાળામાં આવેલા બરાનપુર ને બરકપુરમાં થઈ એ અને જગાના દેશી સિપાઈઓએ સમૃદ્ધ લેવાની ના પાડી, તેથી તેમનાં હથિયાર લેઈ લઈ રજા આપી. આ સિપાઈઓએ પોતાની નોકરી છોડવાના કારણમાં રાષ્ટ્રિય કાદોજ (તોડી) ની વાત સમજે દેશાવી દીધી. એ વખતે મોરતમાં લશ્કરની મેટી જાવણી હતી.

તા. ૧૦ મે સન ૧૮૫૭ ને રોજ ત્યાંના દેશો ત્રિપરગ્ગે એ વંડ કરી યૂરોપિયન અમલદારને મારી નાખ્યાં ત્યાં યૂરોપિયન પલટણ હતી, પણ તેનો ઉપયોગ નહિ કર્યાથી દેશી પલટણો વધારે હીમતવાન થઈ દિલ્હી ગયા. ને તે જીતી લીધું. દિલ્હીમાં દારૂગોળાનો મોટો ભંડાર હતો તે ત્યાંના યૂરોપિયન અધિકારીઓએ પોતાના જીવની દરકાર નહિ કરતાં સગવડ મૂક્યો કે દુશ્મનોને હાથ જતો અટકે. દિલ્હીનો પાદશાહ તથા તેનો શાહખંદો એ બંડખોરના આગેવાન થયા. કાનપુરની દેશી પલટણો પણ ફરી ગઈ. તેમનો આગેવાન બાજુરાવનો દત્તપુત્ર નાનાસાહેબ થયો. તેણે યૂરોપિયન અમલદારો, મડમો, ને બાળકોને અલ્હાબાદ સત્રામત પહોંચાડવાનું વચન આપી વિશ્વાસઘાત કર્યો, ને તેમને કૂરપણે મારી નાખ્યા. લખનૌરમાં અયોધ્યાના નવાબની મા હતી, તેણે ત્યાંની પલટણોથી આગેવાન થઈને બંડ કર્યું. ગ્વાલિયરમાં કંટીજંટ લશ્કર હતું તે ફરી ગયું ને ઝાંસીની રાણી તથા તાતીઓટાપી તેમનાં આગેવાન થયે. સિંધીઆ ડરીને બળવામાં નહી ભળતાં આગ્રે નાસી ગયો. એ પ્રમાણે અંગ્રેજ લશ્કરની ૮૦ પલટણો ફરી ગઈ. એ બંડખોરની સાથે હાંટની લાલચ રાખનારા બીજા કેટલાક લોકો સામેલ થયા; તેથી બળવાખોરની સંખ્યા વધી. એ બળવો જમના નદીથી અયોધ્યા સુધી ફેલાયો હતો, પણ લાર્ડ કાનિંગે ધીરજ, આગ્રહ ને રહાપણથી તથા અંગ્રેજ અમલદારોએ બહાદુરી ને નિડરતાથી ચપગતા વાપરી સમાવી દીધો.

બળવાનું શાંત થયું. ૧૭. બંડખોરનું મુખ્ય સ્થળ દિલ્હી હતું. પંજાબમાં કેટલીક પલટણોએ બંડની નિશાની જણાવી હતી; તેનો બંદોબસ્ત કરીને તથા જૂના શીખ સિપાઈઓને હથિયાર આપીને સર જન લાર્ડે-સે નવી પલટણો ઉભી કરી, તથા પતિયાળા વગેરે શીખ સંરચાનાંકોએ પોતાની શક્તિ મુજબ સૈન્ય મદદ આપ્યું, તે સર્વ સૈન્ય દિલ્હી ઉપર મોકલ્યું, એ સૈન્યની સહાયતાથી અંગ્રેજોએ દિલ્હી લઈ ત્યાંનું બંડ ધમાવ્યું. સન ૧૮૫૭. જનરલ

હેવમેકે નાનાસાહેબને કાનપુર
આગળ હરાવીને નસાડ્યો. હવે
ખંડનાં મુખ્ય સ્થાન લખનૌર ને
ઝાંસી થયાં. જનરલ હેવલોક
કાનપુરથી લખનૌર ગયો. ત્યાં
જનરલ ઔદામ વગેરેને ખંડ-
ખોરના ઘેરામાંથી છોડાવ્યા આ
સમયે લાર્ડએલ્જને ચીનમાં જય
મેળવી પોતાનું કેટલુંક સૈન્ય હિં-
દના ગવર્નર જનરલની માગ-
ણીથી હિંદના અંગ્રેજોની કુમક
મોકલ્યું. તેમણે લખનૌર જીતીને

જનરલ હવલોક.

ત્યાંનું ખંડ શમાવ્યું. મુંબાઈનું લશ્કર લેઈ સર હુરોજ મધ્ય પ્રાંતમાં
થઈ જુદેલખંડમાં આવ્યો. તેણે તાતીઆટોપીને હરાવી ગ્વાલિયર જીત્યું,
ને સિંધીઆને આગ્રેથી પાછો ખેલાવી ગાદીએ બેસાડ્યો. ઝાંસીની
રાણી ગ્વાલિયર આગળ બહાદુરીથી લડતા રજામાં પડી, ને તાતીઆ
નાસીને ગુજરાતમાં આવ્યો. સન ૧૮૫૮. તે વખતે અમદાવાદની
પસંદગીએ પણ બળવો કરવાની પેરવી કરી હતી, પણ તે અ-
મલમાં આવતાં પહેલાંજ બળવાખોર પકડાઈ ગયા ને સજા પામ્યા.

બે. એ. રજું પકડાવું. ૧૮. દિલ્હીનો પાદશાહ પકડાયો તેને
રંગુનમાં કેદ કર્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. નાના-
સાહેબ નંપાળ બણી નાઠો, ને ત્યાંજ મરી ગયો. તાતીઆટોપી ગુ-
જરાતનાં દાદાઉદેપુરની હદમાં પકડાયો. તેણે અંગ્રેજોનાં ખૂન કર્યા
હતાં, તે માં તેને ફાંસી દીધી. અયોધ્યાની બેગમ પણ પકડાઈ અને
કેદમાં પડી. એ પ્રમાણે હિંદનું રક્ષણ કરવાને વિલાયતથી લશ્કર
નીકળ્યું હતું, તે હિંદમાં આવતા પહેલાંજ આ દેશના અંગ્રેજોએ
અતુરાર્થ, હોશિયારી, ચંચળાઈ, સમયમૂલ્યકતા ને બહાદુરીથી આ
બંધકર બળવો સમાવ્યો. તેમના આગેવાન પદમાયા, મરાયા ને

નાઠા. પછી ગવર્નર જનરલને મહારાણીશ્રીને નામે એક જાહેરનામું જા-
હી તા. ૧ સી નવેમ્બર સન ૧૮૫૮ ને રાજ ગામેગામ વ્યાપ્યું

હંદેરો. ૧૯. એ હંદેરામાં લખ્યું હતું કે જેમણે અંગ્રેજોનાં ખૂન
કર્યા છે, તેમનેજ માત્ર ખૂનની સજા થશે, સિવાય જેઓ ખીજા-
ઓની ઉશ્કેરણીથી બળવામાં સામેલ થયા હશે, તેઓ જે લડાઈ
છાડી શરણે આવશે, કિંવા ઘેર જઈ ધંધે વળગશે, તેમને માફી
આપવામાં આવશે. એથી બચા મંડજોર ઘેર જઈ પોતપોતાને
ધંધે વળગ્યા, એ રીતે હિંદમાં એ વર્ષની અંદર ફરીને શાંતિ થઈ.
ઇ. સ. ૧૮૫૯. વર્ષી એ હંદેરામાં મહારાણીશ્રીએ જાહેર કર્યું હતું.

મહારાણી વિક્ટોરીઆ.

કે હિંદનું રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું છે, ને આ-
જથી મહારાણીશ્રી વચન આપે છે, કે સર્વ પ્રજાને સમાન મ-
જબુવામાં આવશે; ધર્મની બાબતમાં સરકાર વચ્ચે પડશે નહીં;
તથા સરકારી નોકરીમાં કાળાગોરાનો તફાવત મજબુવામાં આવશે

નહી; જમીન સંબંધી કે વારસા સંબંધી હિંદના પ્રાચીન દક્ષ, રિવાજ, ધારા ને અધિકારી ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવશે. આ બહેરનામાંની અમર થઈ ભરતખંડીઓ એ હંદોને પોતાના દક્ષપત્ર તરીકે ગણે છે. એ વગર વળી જે રાજ્યો બળવામાં સામેલ થયા નહોતા તેમને દત્તક લેવાની મહારાણીશ્રીએ સન્નદ આપી.

હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨૦. કંપની પાસેથી મહારાણીશ્રીએ હિંદીરાજ્ય પોતાને હસ્તક લેઈ ગવર્નર જનરલને પોતાનો પ્રતિનિધિ કે વાયસરાય ઠરાવ્યો, તથા તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાને બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રધાનમંડળમાં એક જણને સેક્રેટરી નીમી તેને સલાહ આપવાને પંદર કોન્સલરો નામ્યા. એ પંદરમાંના આઠ જણ ભરતખંડમાં નોકરી કરી આવેલા અનુભવી જોઈએ એવો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવની રૂઝમે પહેલો વાયસરાય લાર્ડ કાર્નિંગ થયો. સન ૧૮૫૮. એણે રેલવે તથા નહેરો વધારી, તથા નવો ફોજદારી કાયદો ચલાવ્યો. બળવામાં ૪૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું; માટે પ્રજા ઉપર ઉપજવેરા નામે કર નાખ્યો, અને કાગળના નોટો ચલાવી. સને ૧૮૬૧ માં જમના અને સતલજ વચ્ચેના મુલકમાં દુકાળ પડ્યો, તેમાં પાંચ લાખ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં. એજ વાયસરાયના સમયથી જેને દેશનિકાતની સજા થાય તેને આન્દામાન બેટમાં મોકલવા માંડ્યા. લાર્ડ કાર્નિંગ સન ૧૮૬૨ માં વિલયત ગયાથી લાર્ડ એલ્ગન વાયસરાય થયો. ઈ સ. ૧૮૬૨.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સન ૧૮૬૨ થી ૧૯૧૬ સુધી.

૧. લાર્ડ એલ્ગન. ૨. લાર્ડ લારેન્સ. ૩. લાર્ડ મેથો. ૪. લાર્ડ નાર્થક્લક. ૫. લાર્ડ લીટન. ૬. અધ્યક્ષ સાથે બીજી લેકાઇ. ૭. હાથુલમાં બંડ ૮. લાર્ડ રીપન. ૯. અધ્યક્ષ લેકાઇનો અંત. ૧૦. લાર્ડ રીપનની રાજ્યનીતિ ૧૧. લાર્ડ ડફરીન. ૧૨. ખર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૩. દેશીરા-

કચોમાં બનાવ. ૧૪ ઇંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૫. લાર્ડ લેન્સડાઉન. ૧૬. લાર્ડ એલ્ઝન. ૧૭. લાર્ડ કર્ઝન. ૧૮. લાર્ડ મિન્ટો. ૧૯. લાર્ડ હાર્ડિંગ. ૨૦. લાર્ડ ચેમ્સફર્ડ.

લાર્ડ એલ્ઝન. ૧ આ વાયસરાય સુમારે દોઢ વર્ષ હિંદમાં રહ્યો. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટે સન ૧૮૬૧ માં કાયદા કરનારી કૌન્સિલનો ધારો મંજૂર કર્યો હતો, તેની રૂએ તેણે કાયદા કરવાને કૌન્સિલ ઠરાવી, ને તેમાં ત્રણ ભરતખંડના, ને ત્રણ અંગ્રેજ વેપારીઓ મેમ્બર કર્યા. હિંદની વાયસરાય કાણુમાં પહાળી નામે મુસલમાની પંથ નીકળ્યો હતો, તેના આગેવાનોએ ત્યાંના પહાડી લોકોને ઉશ્કેરી બળવો કર્યો. એ પહાડી લોકોને ઠરાવી તાબે કરતાં અંગ્રેજ લશ્ક ને બહુ મહેનત પડી. સન ૧૮૬૦ માં અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનોમાં મુસલમાનોને સ્વતંત્રતા આપવાના સંબંધમાં ઉત્તર ને દક્ષિણ સંસ્થાનો વચ્ચે ભારે જંગ મચ્યો; તેથી ત્યાંનું રૂ વિલાયત જતું અટક્યું, એ કારણથી હિંદના રૂની અપત વધી ને મજૂરી, દાણા ને બીજી જણ્યસો બણી મોંઘી થઈ. નાણાંની છત વખાથી મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, વગેરે ઠેકાણે બણી કંપનીઓ થઈ. સન ૧૮૬૨-૬૩. લાર્ડ એલ્ઝન સન ૧૮૬૩ માં હિંદમાંજ મરણ પામ્યાથી તેની જગાએ લાર્ડ લારેન્સ (સરમન લારેન્સ) વાયસરાય થયો. સન ૧૮૬૪.

લાર્ડ લારેન્સ. ૨. આસિસ્ટન્ટ કમિશનરી પાવરીયી ચઢતાં

ચઢતાં પોતાની દોશિ-
વારી વડે તે વા. સરાય
ધમે હતો. એણે પંજ-
બની કાકમી ઉપર બણા
વધે શાળ્યા હતાં. ૧.
મિલ્લ પંજબના રાજ્ય
રાજ્યોને એકઠા કરી
તેમને અંગ્રેજી રાજ્યના
સુધારા પોતાના રાજ્ય-
માંદાખજ કરવાનો બોધ
કર્યો. સન ૧૮૬૪. ૨.
એજ સાલમાં અંગ્રેજ
સરકારને જૂતાનના રા-
જ્ય સાથે લડાઇ ઉઠી.

લાર્ડ લારેન્સ.

આસામની તળેટીમાંદો-
આજ પ્રગલ્ભ છે તે ઉપર એ રાજ્ય દાવો કરતો હતો, ને ત્યાંની
રેવતને લૂંટનો ને પીડતો હતો. તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય તેના ઉપર
અઢયું પજ ત્યાંના જંગલનાં ખરાબ હવાપાણીથી લશ્કરની ખ-
સખી થઇ; તેથી દર વર્ષે ૨૫ હજાર રૂપિયા અપવાદ રાવી સં-
ધિ કરી. ૩. અમેરિકાની લઢાઈથી હિંદમાં નાણાંની રેલઝેડ અઢ
હતી, પણ તે થોડીજ મુદત ચાલી. એ લઢાઈ પડ્યા પછી હિંદી
ફનો લાવ એસી ગયો તેથી બજાં વેપારીઓ ને લોકો પાવમાલ
વધી ગયા. સન ૧૮૬૫. ૪. સન ૧૮૬૬ માં આઢિયામાં, ને સન
૧૮૬૮ માં વાવવ્ય પ્રતિમાં કુબાજ પડ્યાથી લાખો માણસો જ-
ખમશથી મરણ પામ્યાં. જખમશથી બચાવવાનું જોખમ સરકારી

અમલદારોને માથે નાખવામાં આવ્યું. કુખગથી લોહાનું રક્ષણ થવા માટે તેમને મજૂરીએ વળગાડવા સાર તળાવ અને નહેરો ખોદાવવા માંડી, તથા રેલ્વેનો વધારો કરવા માંડ્યો. ૫. કાબુલનો અમીર દોસ્તમહમદ સન ૧૮૬૩ માં મરણ પામ્યાથી એ રાજ્ય મેળવવા એના દીકરા મહિમહિદે લડી મૂક્યા, અંતે તેનો એક દીકરો શેરઅલી અમીર થયો. ૬. સ. ૧૮૬૮. સન ૧૮૬૭ માં અંગ્રેજોને આબીસિનીઆ સાથે લડાઇ થઇ, ત્યાં હિંદુનું લશ્કર મહદે ગયું. દારકાની આસપાસ વાધેર નામે બળવાન જાત રહેછે, તેમાંના કેટલાકે નારાજ થઇ બળવો કર્યો, ને ધણી વર્ષ ચાલ્યો. તે સન ૧૮૬૮ માં સમાવવામાં આવ્યો. મહારાણીશ્રીના રાજ્યમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે ગવર્નર ને વાયસરોયે પોતાની હાકમી પાંચ વર્ષ ચલાવવી. એ ઠરાવ પ્રમાણે સન ૧૮૬૯ માં લાર્ડ લારેન્સ સાહેબની હાકમોને પાંચ વર્ષ પુરાં થવાથી તે વિલાયત ગયો.

લાર્ડ મેયો. ૩. સન ૧૮૬૯ માં લાર્ડ મેયો વાયસરાય થયો. ૧. તેણે કાબુલના અમીર શેરઅલીને અંબાલામાં દરબાર બરી દર વર્ષે બાર લાખ રૂપિયા આપવા ઠરાવી પોતાના પક્ષમાં લીધો. ૨. સ. ૧૮૬૯. ૨. એજ વર્ષની આખરે મહારાણીશ્રીના બીજા કુંવર ડયુક આવ એડિન્બરો આ દેશમાં પધાર્યા. દેશી રાજા પ્રજાએ તેમને આદરમાન આપી રાજ્યભક્તિ બતાવી. ૩. વાયસરાયે ખેતીવાડીનું ખાતું કાઢ્યું. મીઠા ઉપરની જકાતમાં સુધારો કર્યો, તથા સડક, રેલ્વે ને નહેરોનો પુષ્કળ વધારો કર્યો. બંગાળી અખાતના આન્દામાન ખેટમાં કાળેપાણીએ મોકલવામાં આવતા કેદીઓની હાલત તપાસવાને લાર્ડ મેયો મેયો. ત્યાં કાંઈ શેરઅલી નામે કેદીએ તેનો ખાત કર્યો, સને ૧૮૭૨.

લાડ^૧ નોર્થબ્રુક. ૪ સન ૧૮૭૨ માં એ વાયસરોયે હિંદમાં
 આગ્રી હિંદી રાજ્યની લ-
 ગામ હાથમાં લાંચી. ૧
 સન ૧૮૭૪ માં બંગાળ-
 માં દુષ્કાળ પડ્યો તેમાં
 ગરીબ લોક ભૂખમનાના
 ભોગ ન થાયમાટે તેમને
 મળુરીએ વળગાડવાને ન-
 હેર, સડક, તળાવ વગેરે
 લોકોપયોગી કામો ચાલુ
 કર્યા. વાયસરોયે પડે એ
 કામમાં મહેનત લખને ગ-
 રીબોના જીવ ઉઘાર્યા. ૨.
 એ વર્ષના છેલ્લા ભાગમાં
 મહારાવ ગાયકવાડ

લાડ^૧ નોર્થબ્રુક.

ઉપર વડોદરાના રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેરને એરદેવાનું તોહમત આપ્યું,
 તેની તપાસ ત્રણ યુરોપિયન ને ત્રણ દેશી* અધિકારીઓનું ક-
 મીશન નીમીને કરાવી. યુરોપીયનોએ તોહમત સાબિત ગણ્યું, ને
 દેશીઓએ નાસાબિત ગણ્યું. તોપણ એમને રાજ્ય ચલાવતાં આ-
 વડતું નથી ને રાજ્યમાં ઘણું અંધેર ચાલે છે એવું તોહમત મૂકી
 એમને પદબ્રજ કરી મદ્રાસમાં ફેર કર્યા, તે ત્યાંજ મંરણ પામ્યા.
 વડોદરાની ગાદીએ ગાયકવાડના વંશજ હાલના મહારાજ સયા-
 જીરાજને ખંડેરાવ મહારાજનાં વિધવા રાણી જન્મનાઆઈએ દત્તક
 લેઈ ગાદી આપી. સન ૧૮૭૫ માં મહારાણીશ્રીના પુત્ર પ્રિન્સ
 આવ વેલ્સ હિંદમાં પધાર્યા તે વખતે હિંદી રાજામંજીએ તેમનો

* મહારાજના જમાજરાવ સિપ્રીઆ, જે પુરના મહારાજ રામસિંહ.
 દેશી મેન્બરો હતા.

બહુ આદરસત્કાર કર્યો, ને વફાદારી બતાવી. એ સાલમાં વિલા-
યતનું પ્રધાનમંડળ બદલાયાથી લાર્ડ નોર્થબ્રુક પાંચ વર્ષ થતા
પહેલાં રાજીનામું આપી વિલાયત થયો, ને તેની જગાએ લાર્ડ
લીટન વાયસરાય થયો. સન ૧૮૭૬.

લાર્ડ લીટન. ૫. પાર્લામેન્ટની મંજૂરીથી આપણા મહારાણી

સાહેબે સન ૧૮૭૭ ના
જાન્યુઆરીની ૧ લી તા-
રીએ દિલ્લીમાં એક દર-
બાર બરી દિંદનાં શહેન-
શાહ્યાનું અથવા “ફૅસર-
દિંદ” પદ ધારણ કર્યું. ૨.
એજ સાલમાં પાછલા
વર્ષમાં વરસાદની તાણને
લીધે ‘દક્ષિણ દિંદમાં બારે
દુબકાળ પડ્યો. અગાઉ
કાંઈ વાર નહીં પડેલો
એટલા મોટા વિસ્તાર
ઉપર મુંબઈ ને મદ્રાસ
ઈલાકામાં એ દુબકાળ
ફેલાયો. સરકાર અને

લાર્ડ લીટન.

પ્રજાએ દુબકાળના બૂખમરામાં મરતા કંગાળોને બચાવવા માટે
ધણી મહેનત કરી, તોપણ પદા લાખ માણસ એ દુબકાળના
ભોગ ચર્ષ પડ્યાં. એ દુબકાળમાં ૧૧ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું.
એ ખોટ પૂરવા માટે તથા હવે પછી પડતી દૈવી આકૃતથી બચાવ
કરવા માટે સરકારે લાઈસેન્સ ટૅક્સ એટલે ધંધા રોજમાર ઉપર
વેરા નાંખ્યો, તથા મુંબઈ ને મદ્રાસ ઈલાકામાં મીઠાની જગતમાં
રિધારો કર્યો. દારૂ, તાડી, અરીણ ને જંગલના કાચા કરી સર-

કારની ઉપજમાં વધારો કર્યો. આ વાયસરાયના સમયમાં જે મહત્વનાં કામ થયાં. ૧. દેશી ભાષામાં છપાતાં વર્તમાન પત્રોને લોર્ડ મેટકાફના વખતમાં જેટલી સ્વતંત્રતા મળી હતી તેમાં ઘટાડો થયો. ૨. દેશીઓને હથિયાર નહિ રાખવા દેવાનો કાયદો પણ એજ વર્ષમાં કર્યો. સન ૧૮૭૮.

અફઘાન સાથે ખીજી લઢાઈ. ૬. દક્ષિણનો દુબકાળ હતો સમ્યો નહોતો, એવામાં દર વર્ષે હિંદના બાર લાખ રૂપિયા ખર્ચ જનારો કાબુલનો અમીર શેરઅલી અંગ્રેજ પક્ષમાંથી ફરી જઈ રૂશના વકીલને આદરમાન સાથે કાબુલમાં બોલાવી તેની સાથે મસલત કરવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પણ અલીના વકીલને અફઘાનીસ્તાનમાં પેસવા દીધો નહિ, તેથી લોર્ડ લીટનને તેની સાથે લડાઈમાં ઉતરવાની જરૂર પડી. ૧૮૭૮. ખેખર, કુરમ, ને બોલાનને માર્ગે અંગ્રેજ સૈન્ય કાબુલ ઉપર ચઢ્યું. તેણે કંદહાર, ગીજની, જલાલાબાદ ને કાબુલ જીતી લીધાં. શેરઅલી તુર્કસ્તાન લાણી નાહો ને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. શેરઅલી નાહાથી તેનો વડો દીકરો યાકુબખાન અમીર થયો, તેની સાથે સંધિ કરી એ સંધિની રૂએ કુરમ ને બોલાનના ઘાટોની અંદરના ભાગનો કબજો અંગ્રેજને મળ્યો, તથા કાબુલમાં અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ રાખવાની પરવાનગી મળી. તે પ્રમાણે સરલુધ કાવેનરીને રેસિડેન્ટ બનાવી ત્યાં રાખ્યો.

કાબુલમાં ખંડ. ૭. જે ભૂલ સન ૧૮૭૬ માં થઈ હતી તે ભૂલ આ ખીજી વાર થઈ. અફઘાનો પરદેશીઓને પોતાના મુલકમાં સત્તાધારી બોધ શકતા નથી; તેથી સન ૧૮૪૧ માં મેકનાટનનું ખૂન થયું, ને હજારો અંગ્રેજ સૈન્ય કપાઈ ગયું; તેજ પ્રમાણે આ વખતે પણ રેસિડેન્ટ તથા તેના માણસોને મારી નાંખ્યા; તેથી અંગ્રેજ સન્ય ફરીને અફઘાન મુલક પર ચઢ્યું. યાકુબખાન શરણે આવ્યો તેને ઢેદ કરીને હિંદમાં રાખ્યો, તથા અંગ્રેજ લશ્કરે કા-

શુભ ને કંદહાર કમળે રાખ્યાં. પણ અફઘાનો ફરીને લઢવા ઉઠ્યા. એવામાં વિજાયતનું *કૉન્ઝરવેટીવ પ્રધાનમંડળ બદલાયું ને લીઅરલ પ્રધાન થયા; તેથી લાર્ડ લીટન રાજીનામું આપી સ્વદેશ ગયો. ને લાર્ડ રીપન વાયમંગેય થયો. સ. ૧૮૮૦.

લાર્ડ રીપન. ૧. એજ સાલમાં યાફ્રમખાનો લાર્ડ અયુમખાન જે લીનનનો સગો હતો તેણે બળવો કર્યો, ને કંદહાર ઉપર ભારી કરી. તેને અટકાવવાને કંદહારી ત્રસકર સામું ગયું. એ લશ્કરને અયુમખાને દરારી કંદહારને ઘેરો ઘાત્યો; એ સમાચાર સ્થાનિક સેનાપતિ સર રામટમે કાબુલથી કંદહાર આવી અયુમખાને દરારી નસાડ્યો ને અફઘાનો ઉપર અંગ્રેજી સત્તાનો ફરીને દાવો મેસાડ્યો.

અફઘાન લડાઈનો અંત. ૨. લાર્ડ રીપનનો વિચાર લાર્ડ લીટનથી ઉઠ્યો હતો. જેમ બને તેમ અફઘાનિસ્તાનથી આબકાનેર પછા આવી હિંદની રૈયતને ધનની ને માણસની ખુવારીમાં પડતી બચાવવી એ વિચારનો તે હતો, તેથી અયુમખાને નસાડ્યા પછી દોસ્તમહમદના વડા પુત્રના વંશજ અમદરહેમાનને બોલાવી કાબુલની ગાદી આપી ને સન ૧૮૮૧ માં અફઘાનિસ્તાનમાંથી સંપૂર્ણ અંગ્રેજી સૈન્ય હિંદમાં પાછું બોલાવી લીધું આ નાશકારક લઢાઈથી હિંદને કંગડો રૂપીયો ખર્ચ થયું, ને હજારો માણસ મરણ પામ્યાં. અંગ્રેજી સૈન્ય હિંદમાં આવ્યા પછી અયુમે ફરીને કંદહાર ઉપર સ્વારી કરી છતી લીધું, પણ અમદરહેમાને તેને દરારીને નસાડ્યો ને ઈગિનમાં કેદ પકડાડ્યો, ત્યાંથી તે સન ૧૮૮૭ નામી ગયો પણ અફઘાનો તેના પક્ષમાં નહિ આવ્યાથી અંગ્રેજ સરકારને શરણે આવ્યો સન ૧૮૮૮.

* રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં રાજ્યનું હિત સાચવનારા પક્ષને કૉન્ઝરવેટીવ; ને ધનનું હિત સાચવનારા પક્ષને લીઅરલ કહે છે.

લાડ રીપનની રાજ્યનીતિ. ૧૦. પરદેશી રાજ્યોની ખટપટ.

ટમાં જેમ અને તેમ માથું
નહિ મારતાં, દેશીઓની સ્થિતિ
સુધારી, દેશી લોકોની વફાદારી
મેળવી હિંદનું અંગ્રેજી રાજ્ય
મજબુત કરવું, એવા વિચારના
લાડ રીપન હતા; તેથી ૧.
લાડ લીટનના વખતમાં વધારેલો
મીઠાનો કર તેણે ઘટાડ્યો. ૨.
“ ગેગિંગ એક્ટ ” અથવા છાપ-
ખાનાની બંધીનો ધારો રદ
કરી વર્તમાનપત્રોને છુટી આ-

લાડ રીપન.

પી. ૩. દેશીઓનો ઇન્સાફ *જયુરીની મારફત કરવાની પરવા-
નગી આપી. ૪. ખાનગી શાળાઓ ચલાવવાને સરકાર તરફથી
નાણાની મદદ આપી, ખાનગી સાહસને ઉત્તેજન આપ્યું ૫. હિંદની
પ્રજા ધણા વર્ષથી પારકાના કારભારમાં દોરાયતી હોવાથી તથા
કારભાર કરવાની મોટી જગા નહિ મળવાથી તે શક્તિ ગુમાવતી
ચાલી હતી, તે શક્તિ લાવવા માટે લાડ રીપને ‡સોક્લફંડ
અને મ્યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ દેશીલોક તરફથી નીમાયલા

* ખૂન વગેરે મોટા ગુનાનો ન્યાય કરવા માટે ગામના આખર
દાર વિદ્વાન પુરોહિત પંચ નીમે છે તેને જયુરી કહે છે.

‡ રસ્તા, તળાવ નિશાળો વગેરે સાર્વજનિક ઉપયોગી કામ કર-
ાવેજ સરકારે જમીનની મહેસુલ ઉપર રૂપિયે એક આનાનો વધારો
કરી ને ફંડ કયું તેને સોક્લફંડ કહે છે.

હિંદુસ્તાન.

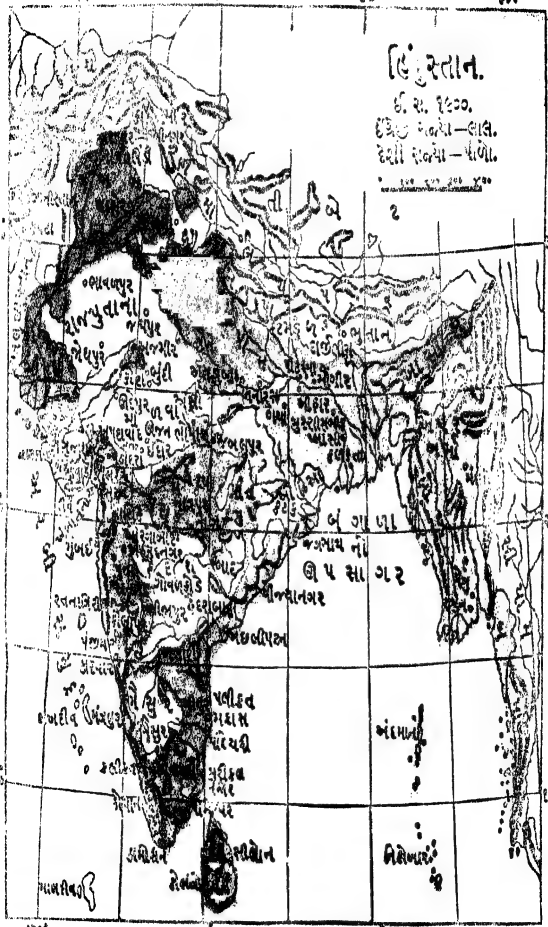
ઈ. સ. ૧૯૦૦.

દિશા નકશો - ભાગ.

દેશી રાજ્યો - પાળો.

૧૦૦ ૨૦૦ ૩૦૦ ૪૦૦

૨

પ્રતિનિધીઓની મારફત ચાલે એવો. “*લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ” ચલાવવાનો ધારો તા. ૧૮ મી મે સન ૧૮૮૪ ને રાજ કર્યો. એ ધારા પ્રમાણે હજુ ચલિવટ ચાલે છે. ૬. મહિસુરનું રાજ્ય જે લાર્ડ મેન્ટકના સમયથી અંગ્રેજ કમીશનર મારફત ચાલતું હતું; તે રાજ્ય મહારાજાની પુખ્ત વય થયાથી તેને સન ૧૮૮૧ માં પાછું સોંપ્યું. લાર્ડ રીપન ૧૮૮૫ ની આખરે વિદાયત ગયો, ત્યારે હિંદની આબારી પ્રજા તંરફથી એને ઘણું માન આપી નિવાજ્યો.

લાર્ડ ડફરીન. ૧૧. લાર્ડ રીપનની જગાએ લાર્ડ ડફરીન વા-યસરોય થયો. ૧. તેણે ૧૮૮૭ ની શરૂઆતમાં રાવળપોંડીમાં દર-બાર બરી કાબુલનો અમીર અબ્દુરહેમાન પોતાના પક્ષમાં રહે તે માટે તેને દરવર્ષે બાર લાખ રૂપિયાનું સાલીઆણું ચાલતું કર્યું. ૨. બ્રહ્મદેશના રાજા થીબો સાથે વાંકુ પડવાથી અંગ્રેજો લઢાકમાં ઉતર્યા. થોડી મુદતમાં લઢાક કર્યા વગર થીબો અંગ્રેજને શરણ આ-વ્યો તેને રત્નાગિરીમાં કેદ રાખી ઉપલો બ્રહ્મદેશ હિંદી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. બળવા પછી અફઘાનિસ્તાનનો થોડો ભાગ હિંદી રા-જ્યમાં ઉમેરાયા ઉપરાંત બ્રહ્મદેશ ખાલસા થયાથી એ રાજ્ય પૂર્ણ-કળાએ પહોંચ્યું. એ વખતનો નકશો આ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

ખર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૨. કાબુલના અમીરને આ-પણ પક્ષમાં લીધો. તોપણ પાછલા અમીરોની પેઠે એ પણ ફરી નહિ જાય, તેની કાંઈ જામીનગીરી ન હોવાથી સરહદ ઉપર ખચા વનાં બાંધકામ કરવાનો આ વાચસરાયે આરંભ કર્યો; તેથી ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધી પડ્યું. તે પુરું પાડવા માટે કરજમાં વધારો કર્યો. લાર્ડ રીપને ઘટ્ટાડેલો મીઠા ઉપરનો કર વધાર્યો. લૈસન્સટાક્સને બદલે ઈન્કમટાક્સ અથવા ઉપજવેરો નાખ્યો, તથા કેટલાક સર-કારી ખાતામાં ખર્ચ કમી કર્યું.

● મ્યુનિસિપાલિટીની તથા લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટની ન્યવસ્થા કરવા માટે પ્રજા તરફના તથા સરકાર તરફના નીમાયલા માણસો જે કારખાત ચલાવે છે, તેમ લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ કહે છે.

દેશી રાજ્યોમાં બંનાવેા. ૧૩. સન ૧૮૮૬ માં તુકોજ હો-
કર ને જીગાજરાવ સિંચીઆ મરણ પામ્યા. હોકરની ગાદીએ
તેમનો પાટવી કુંવર જાણાસાહેબ થયો. સંતીઆનો પાટવી કુંવર
નાનો હોવાથી પંચની મારફત વહીવટ ચલાવતા. આ વાતસરાયે
દેશી રાજ્યોમાં અંગ્રેજ હીવાન સમવાની છુટ આપ્યારી જોવા-
ળમાં અંગ્રેજ હીવાન થયો.

છોડાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી ૧૪. સન ૧૮૮૭ માં આ-
પણા કેસરેહિંદને છોડાંડમાં રાજ્ય કરતાં ૫૦ વર્ષ થયાથી તા.
૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૭ ને રાજ હિંદમાં ગામેગામ અંગ્રેજ ને
દેશી રાજ્યોમાં જથુખાંડી મહાત્સવ કરવામાં આવ્યો, તે સમયે
હિંદના રાજ્ય અને પ્રજાએ કેસરેહિંદ પ્રત્યે પોતાનો અપૂર્વ પ્યાર
ને વફાદારી બતાવી ઉત્સાહથી એ ઉત્સવ ઉજવ્યો. એ પ્રસંગની
યાદગીરી માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા; લાખો રૂપિયાનાં લોકોપ-
યોગી કામો થયાં. એ મહાત્સવ છોડાંડમાં જુન માસમાં ઉજવ-
વામાં આવ્યો તે વખતે પણ હિંદના ઘણા રાજ્યોએ
મહારાણીશ્રીના માનાર્થે છોડાંડમાં જઈ પોતાની વફાદારી બતાવી.
લાડ કહરીને સરહદના બાંધકામ ચારંબ્યાં હતાં, તેમાં પણ ઘણું
કરીને હિંદના સર્વ રાજ્યરાજાએ માણસના ને ધનના સહાય કર-
વાની ઈચ્છા જણાવી. લાડ કહરીન પોતાની મુદત પૂરી થતાં
પહેલાં સન ૧૮૮૮ ની આખર વિજાયત ગયો; તેના નવા વાય-
સરોય લાડ લેન્સડાઉન થયો સન ૧૮૮૮.

લોડ લેન્સડાઉન એમના અમલના એક વર્ષમાં કાશ્મીર-
રના મહારાજાને કઢતીક રાજ્યખટપટથી પકવ્રજ કર્યો, ને તેના
રાજ્યકારભારે પંચ મારફત ચલાવવા માંડ્યો. ૧૮૮૯. સન ૧૮૯૧
માં મણિપુરમાં તોફાન થઈ ત્યાંનાં રાજ્યએ બ્રિટિશ રેસિડેંટ વગે-
રને મારી નાખ્યા; તેના તે રાજ્ય ઉપર ચલાઈ કરી જતી લીધું.
પરંતુ તેને ખાલસા કરવાને બદલે મણિપુરના રાજાના પિતરાઈ-
ઓમાંથી એક પાંચ વર્ષના છોકાને ગાદીએ બેસાડી, તેનો વહીવ-
ટ એક અંગ્રેજ વહીવટદારને હાથે ચલાવવાનો કરાવ્યો. એજ

સાલમાં લાર્ડ લેન્સડાઉનની સરકારે સંમતિવચનો* કાયદો પસાર કર્યો. મદ્રાસ ઇલાકામાં ને મુંબઈ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં, તથા બંગાળા ને અજમેરમાં વરસાદની તાલુને લીધે દુષ્કાળ પડ્યો, તેથી સરકારે એ દુઃખમાંથી લોકોને બચાવવા માટે દુષ્કાળના બાંધકામ કરાવ્યાં. એ સાલમાં ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં હિંદવાસી દાદાબાઈ નવરાજજી મેમ્બર થયા. સન ૧૮૬૮માં આ દેશના મુખ્ય અને ઇલાકાના કાયદા બાંધનારા સજામાં કેદલાક મળ તરફના મેમ્બરો નીમવાનો ઠરાવ થયાથી તેવા મેમ્બરો નીમાવા લાગ્યા. કાબુલનો અમીર અબ્દરહેમાન ગાદીએ બેઠો ત્યારથી એને આપણી સરકાર તરફથી બારે લાખ રૂપિયા વર્ષાસન તરીકે મળતા હતા, તે વધારીને સન ૧૮૬૩ થી અઠાર લાખ રૂપિયા આપવા ઠર્યાં. એ વાયસરાય ૧૮૬૪ ની શરૂઆતમાં વિલાયત ગયો.

લાર્ડ એલ્જન. ૧૬. સન ૧૮૬૨ માં થઈ ગયેલા ગવર્નર જનરલના પુત્ર લાર્ડ એલ્જન વાઇસરાય થયો. એણે સન ૧૮૬૪ ની શરૂઆતમાં આવીને આ દેશના હાકમી હાથમાં લીધી. એના વખતમાં સન ૧૮૬૬ ની સાલમાં જેવા બંધએ તેવો વરસાદ નાહ પડવાવા મોટા વિસ્તારમાં હિંદમાં દુષ્કાળ પડ્યો; તેથી દુષ્કાળીઆંના જીવ બચાવવાને સરકારકામકામ દુષ્કાળના બાંધકામ ઉધડાવી ત્યાં તેમને કામે લગાડ્યાં. વળી ગાંડીઓ તાવ એ નામના મરદાના રોગની શરૂઆત પ્રથમ મુંબઈમાં થઈ, ને ત્યાંથી પુના, થાણા, સુરત, કરાચી, કલકત્તા, લાહોર વગેરે સ્થળે ફેલાઈ. આપણાં ટેસ-રેહિંદ મહારાણીશ્રીને રાજ્ય ફરતા ૧૮૬૭ માં સાઠ વર્ષ થયાથી આ દેશમાં ને “ ઇંગ્લાંડમાં ‘ હાયમંડ જ્યુબીલી ’ નો મહાત્સવ પાળ્યો. હિંદની સરહદ ઉપરના પહાડી લોકોએ એ વર્ષના પાછલા ભાગમાં બળવો કર્યો તેથી સરકારે તેમને વશ કરવાને એક જખરૂં લશ્કર મોકલ્યું. તેમાં એ બંધાર લોક તાબે થયા,

* સ્ત્રીની બાર વર્ષની ઉંમર થયા પહેલાં જો તે સ્ત્રી સાથે તેનો પતિ સંસાર માંડે; તો તે ગુન્હો ગણીને સજા કરવાનું કરાવ્યું. આ કાયદાને સંમતિ વચનો કાયદો કહે છે.

પણ તેથી હજારો માણસો મરણ પામ્યાં ને હિંદને માથે કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ થયું. સન ૧૮૯૮ માં વર્તમાનપત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મુકનારો કાયદો થયો આ વાયસરાય સન ૧૮૯૯ માં વિલાયત ગયો.

લોર્ડ કર્ઝન. ૧૭. એ વાયસરાય સન ૧૮૯૯ ના જન્યુઆરી માસમાં હિંદમાં આવ્યો. એ વર્ષના આમાસમાં મુખ્યત્વે હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ નહિ વરસવાથી, આગત દુષ્કાળ કરતાં વધારે વિસ્તારમાં સખ્ત દુષ્કાળ પસર્યો; તેથી અખંડ દોર તથા માણસો મરણ પામ્યાં. લોર્ડ કર્ઝને દુષ્કાળવાળા ભાગોમાં જતે ફરી દુષ્કાળની ભયંકર સ્થિતિ જોઈ. સરકારે દુષ્કાળીઓના જીવ બચાવવા ઠેકાણે ઠેકાણે ખાંધકામ ઉઘડાવી, દુષ્કાળથી પીડિત લોકને ત્યાં કામે લગાડ્યાં. સન ૧૯૦૦. જેઓ કામ કરવાને

અશક્ત હતા તેમને માટે પુખ્તર હાઉસ ઉઘડાવી ત્યાં મફત ખવડાવી પોષણ કયું. હિંદમાં યુરોપથી આવતી ખાંડ ઉપર જકાત નાખી આ દેશની ખાંડના ઉઘમને ઉત્તેજન આપ્યું. ઇંગ્લાંડ ને આફ્રિકામાંના ટ્રાન્સવાલના સ્વતંત્ર રાજ્ય સાથે લઢાઈ શરૂ થવાથી આ દેશમાંનું કેટલુંક ભરકર ત્યાં મોકલવ

લોર્ડ કર્ઝન.

માં આંચું, તેમજ ચીનમાં ખ્રિસ્તી લોકોની કતલ કર્યાંથી યૂ-
રોપી રાજ્યોનાં લશ્કર ચીન ઉપર ચઢ્યાં, તેમાં હિંદથી પણ કે-
ટલુંક લશ્કર ગયું. સન ૧૯૦૦ ના ચોમાસામાં ગુજરાતમાં થોડા
વરસાદની ખામી રહેવાથી પાછલા વરસાદના દુષ્કાળ પીડિત લોકોને
નવી સાલમાં પણ દુષ્કાળ રહ્યો. આપણાં કૈમરેદિંદ મહારાણી
શ્રી ૧૯૦૧ ના જન્મચુઆરીની તા. ૨૩ મીએ સ્વર્ગવાસી થયાં;
તેથી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ એડવર્ડ ૭ મા
એ નામથી હિંદના શહેનશાહ થયા. સન ૧૯૦૧ ના ચોમાસામાં
થોડા વરસાદ થયો, તેથી ખેતી થોડી થઈ ને જે થઈ તે અ-

ગાઉ કોઈવાર નહિ
પડેલા એટલા ઉંદરની-
કબ્જા તે ખાઈ ગયા,
તેથી ગુજરાતના ઘણા
ભાગમાંતો એ સાલમાં
પણ દુષ્કાળ હતો. સન
૧૮૯૬ ની સાલમાં શ-
રથચેલા ગાંડીઆ તા-
વનો રોગ હજી સુધી
ચાલુજ હતો. તા. ૯
મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૨ ના
રોજ શહેનશાહ ૭ મા
એડવર્ડને ઇંગ્લાંડમાં
રાજ્યાભિષેક થયો;
આ શુભ કામમાં
ભાગ લેવા દુનીઆના
ઘણા ભાગના લોક
ઇંગ્લાંડ ગયા હતા. તે
શુભ અવસરે હિં-

શહેનશાહ ૭ એડવર્ડ.

દના ઘણા રાજાઓ તે સંજોગે ગૃહસ્થો પણ ગયા હતા.

સન ૧૯૦૩ ના જાનેવારીની તા. ૧ લીને રાજ્ય ભરતખંડની રાજ્યરાણા અને દુનીયાનાં વહુનાં રાજ્યોના પ્રતિનિધીઓની સમક્ષ દિલ્હીમાં ભવ્ય દરબાર ભરી આવેલા પાદશાહ ૭ મા એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું; તેમાં હિંદની પ્રજા પ્રત્યેની કલા લાગણી તથા ખાતાના માતૃશ્રી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરીયાના પગલ ચાલવાના પાતાના ઈચ્છા પ્રદાસ કરી હતી. શહેનશાહ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકના ખુશાલીમાં માઠા ઉપરના કરમાં ઘટાડા કર્યો તથા આજ સુધા પાંચસે રૂપીઆની ઉપજ ઉપર કર લવાતો તે ફરતીન એક હજાર રૂપઆની ઉપજ ઉપર કર લવાનું ઠરાવ્યું. સન ૧૯૦૩ ના એક્ટોબરમાં તાઠ પડવાથી ગુજરાતમાં ઘણા પાકતુ તુકશાન થવાથી ગરીબાને હાની પહોંચી. સન ૧૯૦૪ ના જાનેવારીમાં લાર્ડ કર્ઝનને પાંચ વરસ થવાથી તેમણે હિંદના કરેલા વલિવટમાં કેટલાંક કામ અધુરાં હોવાથી, તે પૂર્ણ કરવાને તમના મુદતમાં જાનને એ વરસના વખારો કર્યો. એજ સાલમાં તામ્રેટની સરકાર સાથે વેપારનો જંદોગસ્ત કરવા માટે તામ્રેટમાં કમીશન મોકલ્યું તથા ઇરાન સાથે જંદોગસ્ત કરવાને લાર્ડ કર્ઝન પાતે ગયા ન ત્યાંથી પાછા આવ્યા પોતાની તખીઅત સુ રવા વિલાયત ગયા. સન ૧૯૦૪ ની આખરે લાર્ડ કર્ઝન હિંદની હાકમી ઉપર પાછા આવ્યા. તામ્રેટમાં ગયેલા લસ્કરે જય મેળવી હિંદ સાથેના વેપારને અતુકૂળ પડતો સરતો કરાવી લીધી. સને ૧૯૦૪ માં જાપાન ને રશિયા સાથે લડાઇ શરૂ થઇ હતી, તેમાં સને ૧૯૦૫ માં જાપાને રશિયાને નમાવી પોતાને ફાવતી શરતોથી સલાહ કરી. સને ૧૯૦૫ ના આખરે પાર્લામેન્ટના હિંદ ખાતાના પ્રધાન વમ્પે હિંદની લસ્કરો વ્યવસ્થાના સંબંધમાં લાર્ડ કર્ઝનને મતમેદ પડવાથી તે રાજીનામું આપી ગયા. તેમણે જતાં જતાં અંગાળા ઈલાકાના અંગાળા ને પૂર્વઅંગાળા એવા બે ભાગ માઠી અંનેના એ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો કરાવ્યા.

લાડ મિન્ટો. ૧૮. લાર્ડ કર્ઝનની જગ્યાએ લાર્ડ મિન્ટો ગાય.

સરાય થયા. ૧૯૦૬. એ
વાયસરાય પહેલાં થયેલા
કેજ નામના ગવર્નર જન-
રલના વંશજ હતા એમની
હાકેમીની શરૂઆતમાં આપણા
પાઠશાળાના પાટવી કુંવર
મિન્સ આવ વેલ્સ અને
તેમના ધર્મપત્ની આ
દેશમાં પધાર્યા. તેઓ
આ દેશમાં ફરી ઠેક ઠેકાણે
રાજ્ય પ્રજા તરફથી સન્માન
પામ્યાં, તથા આ દેશના

લાડ મિન્ટો.

પ્રજાએ તેમના પ્રત્યે હકિતલાવ બતાવી લાખો રૂપિયાના રમ-
રણાર્થ કાર્ય કર્યા. ૧૯૦૬. સને ૧૯૦૭ માં પાર્લામેન્ટના હિંદી
પ્રધાનની કૌન્સિલમાં આ દેશના એ મેમ્બર નીમવામાં આવ્યા;
તથા હિંદના રાજ્યવહીવટનાં કેવા પ્રકારનો સુધારો ને ફેરફાર
કરવો તેની તપાસ કરવાને એક પાઠશાળી કમીશન નીમ્યું. સને
૧૯૦૬ માં આ દેશના વહિવટમાં હિંદી પ્રજા ભાગ લેતી થાય
તે સારું ઇલાકાતી ને મુખ્ય સરકારની કૌન્સિલમાં વધારે સલાહ-
કારો નીમવાનો હિંદી પ્રજાને હક મળે એવો કાયદો વિધાયતની
પાર્લામેન્ટમાં મંજૂર થયો. ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં ઉપરના કાયદાની
ફોર્મ મુખ્ય સરકારની અને ઇલાકાતી કૌન્સિલમાં વધારાનાં
સલાહકારો નીમાયા, તથા વાઈસરાયની કૌન્સિલમાં એક દેશી
મેમ્બર નીમાયો, એજ સાલમાં આપણા લોકપ્રિય ચહેરોશીહ
૭ માં એકાદ સ્વર્ગવાસી થતાથી તેમની જગ્યાએ એમના પાટવી

કુંવર પ મા જ્યોર્જની
નામથી ગાદીએ બેઠા.
લાડ મિન્ટોની કારકી-
દિને પાંચ વર્ષ પૂરાં
થવાથી ઈ. સ. ૧૯૧૧
માં વિલાયત ગયા.

લાડ હાડિંગ.

૧૯. લાડ મિન્ટોની જ-
ગાએ લાડ હાડિંગ
આબ્યા. એ સાલ હિં-
દના ઇતિહાસમાં ચિર
સ્મરણીય થઈ. સને
૧૮૫૮ પહેલાં હિંદમાં
ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું

મહારાજા શહેનશાહ પ મા જ્યોર્જ.

રાજ્ય હતું તે એ સાલથી ઇ-
ંગ્લાંડના તાબામાં લીધું ત્યારથી
હિંદમાં ઇંગ્લાંડના રાજાનું
રાજ્ય થયું ખરૂં પણ કોઇ
રાજા આ દેશમાં આવીને
હિંદની ગાદીએ બેઠા નથી.
માત્ર ઇંગ્લાંડના રાજાનો પ્રતિ-
નિધિ (વાયસરાય) ઇંગ્લાંડના
રાજાની વતી આ દેશમાં

લાડ હાડિંગ.

રાજ્ય ચલાવતો. મહારાજા ૫ મા જ્યોર્જ જ્યારે એમના પિતાના સમયમાં પાટવીપુત્ર તરીકે હતા, ત્યારે સને ૧૯૦૬ માં આ દેશમાં પધારી આ દેશની સર્વ પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો, અને એમને પણ આ દેશની પ્રજા ઉપર મમતા બંધાઈ હતી. તેથી પોતે ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠા, ત્યારથી તેમણે આ દેશમાં આવી દિલ્હીની ગાદીએ બેસવાની ઇચ્છા બતાવી હતી; અને એ ઇચ્છા અનુસાર તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૧૧ ના રોજ દિલ્હીમાં દરબાર ભરી ગાદીએ બેસવાનું થયું. તેથી આપણા પાદશાહ ૫ મા જ્યોર્જ મહારાણી મેરી સાથે લાંબી ખુસાફરી અને અનેક અગવડો વેઠી આ દેશમાં પધાર્યા, અને દિલ્હીમાં હિંદના રાજા રજવાડા, અમીર ઉમરાવો, ને સંભાવિત સદ્ગૃહસ્થાના મેળાવડા સન્મુખ એક બળ્ય દરબારમાં તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૧૧ ને રોજ ભરતખંડના ચક્રવર્તિ મહારાજા તરીકે ગાદીએ બેઠા.

આ માંગલિક અવસરે આપણા પ્રજાપ્રિય પાદશાહે આ દેશના લોકોનું કલ્યાણ થાય, અને તેમનાં મન સંતોષાય એવી અપૂર્વ બક્ષિસો આપી. તેમાં આ દેશના લોકોમાં ફળવણીનો પ્રસાર વધારે થવા માટે ફળવણીના ખર્ચમાં ૫૦ લાખ રૂપિયા દરવરસ વધારે આપવાનો હુકમ કર્યો. લાર્ડ કર્ઝનના સમયમાં બંગાળા ઇલાકાના બે ભાગ પાડ્યા તેથી બંગાળી પ્રજાનાં મન દુભાયાં હતાં, માટે બંગાળી ભાષા જોટલા ભાગમાં બોલાય છે તે સર્વ એકત્ર કરી તેનો એક ઇલાકો કરી, મુંબઈ ને મદ્રાસની માફક તેના ઉપર એક ગવર્નર ઠરાવ્યો, તથા બહાર, જોડીઆ, ને છોટાનાગપુરનો ભાગ છુટો પાડી તેના ઉપર એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવાનો અને આસામને છુટો પાડી એક ચીફ કમીશનર નીમવાનું ઠરાવ્યું. જે દેશી નાનાં રાજ્યો પાસે સરકારનું લહેણું હોય તે માફ કરવું. અને જે કરજદાર કેદીઓ ગરીબાદને લીધેજ કેદમાં પાડ્યા હોય, તેવા સો રૂપિયા સુધીના કરજદાર કેદીઓનું કરજ સરકારે પતાવી તેમને છોડી મુકવાનું, એ વગેરે ઘણી બક્ષિસો કરી; પણ એ સર્વમાં વધારે મહત્વની ને અગત્યની વાત તો એ બની, કે આજ

સુધી હિંદની રાજધાની કલકત્તા હતી. તે ફેરવીને હિંદની પુરાતન રાજધાની દિલ્હીમાં આવી કલકત્તા એક બાબુએ હોવાથી ધણાં એને એ રાજધાની અગવડવાળી લાગતી. દિલ્હી મધ્યમાં હોવાથી લોકોની એ અગવડતા ટળશે. વળી સીમલાની નજીકમાં દિલ્હી હોવાથી ખર્ચમાં બચાવ થશે. બંગાળના ભાગ ઠાઠી નાખ્યાથી આખા હિંદની પ્રજા સંતોષ્યા. એ પ્રમાણે આપણા પ્રજાપ્રિય માદશાહે આ દેશની પ્રજા વિપરદયાની લાગણીનો વરસાદ વરસાવ્યાથી સર્વ પ્રજા એક સરખી રીતે રાજ રાજ થઈ ગઈ, અને તે લાગણી આખા ભરતખંડની પ્રજાએ ઉત્સાહથી બતાવી. આ મહોત્સવમાં જ સન ૧૯૧૧ ની સાલ પૂરી થઈ. સન ૧૯૧૪ ના પાછલા ભાગમાં યુરોપખંડમાં એક મહાભારત યુદ્ધનો આરંભ થયો. તેમાં આસ્ટ્રીઆ એ બાલ્કન રાજ્યોમાંના એક નાના રાજ્ય સર્વિઆ સાથે લડાઈ જોડી. અને જર્મનીએ ફ્રાંસ ઉપર બેલજીયમને મારે ક્રુમલો કરવાને લશ્કર મોકલ્યું, તેમની સહાયે ઇંગ્લાંડ અને રશીઆ થઈયાં. એ રીતે યુરોપનાં મહાન રાજ્યો લડાઈમાં ઉતર્યાં. એક તરફ આસ્ટ્રીઆ, જર્મની ને તુર્કસ્તાન; ને બીજી તરફ રશિયા, ફ્રાંસ ને ઇંગ્લાંડ થયાં. પાછળથી ઇટાલી અને હાલમાં અમેરિકા આપણી સહાયે ને બલગેરીયા જર્મનીની સહાયે ઉતર્યાં છે. આપણી પક્ષમાં સત્ય ને ન્યાય હોવાથી અંતે આપણો જય થશેજ. ધર્મોન્નય આ યુદ્ધમાં હિંદની વફાદાર પ્રજા તન, મન ને ધનથી પોતાના મહારાજાને સહાય કરે છે. પ્રભુ એ યુદ્ધમાં આપણા મહારાજાને વિજય કરી આ મહાભારત યુદ્ધનો જલદી અંત લાવે. મહારાજા પ મા જ્યોર્જને દીર્ઘાયુષી કરો, હિંદની વફાદાર પ્રજા તેઓ પ્રત્યે પૂર્ણ વફાદાર રહે, અને બ્રિટિશ રાજ્ય ચિરકાળ રહે. સન ૧૯૧૬ માં આપણા લોકપ્રિય વાયસરાય લાર્ડ હાર્ડિંગ વિલાયત ગયાથી તેમની જગાએ લાર્ડ ચેમ્સફર્ડ વાયસરાય થયા.

સને ૧૯૧૭ માં હિંદુસ્થાનના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ મી. મોન્ટેગ્યુ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ઇતિહાસમાં આ બનાવ પહેલવહેલોજ બન્યો છે કારણ મી. મોન્ટેગ્યુ પહેલાં કાઠિયાણ સેક્રેટરી અતરે આવેલા ન હોતા. મી. મોન્ટેગ્યુએ એક હિંદના મોટા દિતસ્વી પુરૂષ હોવાથી હિંદને સ્વરાજ્યના પાયા ઉપર મુકવા માટે હિંદના વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ માથે મમલત કરી એક ખરડો તૈયાર કર્યો. આ ખરડો તેમણે વિધાયતની પાર્લામેન્ટમાં મંજૂરી માટે મુક્યો છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૪ ની સાલથી ચાલતુ યુરોપનું મહાગરત યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૯૧૮ ની આખરમાં સમાપ્ત થયું. તેમાં જર્મન-આસ્ટ્રી-આનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો. અને બંને પક્ષને સલાહ થઈ લડાઇને અંત આવ્યો. આ સાલની આખરમાં હિંદુસ્થાનને માથે બે બારે આફતો આવી. એક તો ઇન્ડિયન-નામનો ઝેરી તાવ હિંદુસ્થાનને ચારે ખુણે ફરીવળ્યો જેના લાખે માણસો ભોગ થઈ પડ્યા. વળી એ સાલના ચોમાસામાં વરસાદ નહિ વરસવાથી ૧૯૧૯ ની સાલમાં બારે દુષ્કાળ પડ્યો.

સને ૧૯૧૯ ની સાલમાં અફઘાનીસ્થાનના અમીર હમીય-ઉલ્લાનું ખુન થયું અને તેની ગાદીએ આવનાર મરહુમ અમીરના ભાઈએ હિંદુસ્થાનના મહાન વિજયી રાજ્ય સામે લડાઇની શરૂઆત કરી પરંતુ છેવટે હારીને હાલમાં ગંધિની માગણી કરી છે. અને તે અન્વએ હાલમાં ગંદેશા ચાલે છે.

ચાલુ સાલમાં બ્રિટીશ સરકારે હિંદુસ્થાનને રાજદ્વારી હક્કો આપવાની શરૂઆત તરીકે કલકત્તા નિવાસી સર સીંદાને હિંદુસ્થાનના નાયબ દીવાન નીમ્યા અને તેમને લોર્ડની પદવી આપી લોર્ડ સીંહા ઓફ રાયપુર એવો ઉપાધી એનાયત કરી લોર્ડ સીંહા અને બીકાનેરના મહારાજાને જર્મની અને ઇંગ્લાંડની સુલેહ પરિશદમાં હિંદ તરફથી ભાગ લેવા માટે બ્રિટીશ સરકારે ક્રાન્સમાં મોકલ્યા હતા. આ બન્ને બનાવો હિંદુસ્થાન પ્રત્યે સામ્રાજ્યની ન્યાય દષ્ટી વિશાળ થવાનાં શુભ ચિન્હ છે અને આ બનાવો હિંદના ઇતિહાસમાં હંમેશને માટે અગત્યના લેખાશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભરતચંદના અંગ્રેજી રાજ્યની હાલની સ્થિતિ અને

રાજ્યવ્યવસ્થા.

વેપાર. ૧. ભરતચંદમાં યુરોપી લોક વેપાર માટે આપવા લાગ્યા, તે પહેલાં દક્ષિણના મલ્લખાર કાંઠાનાં બંદરોમાં આરબને મુર-લોક આવી દરિયામાર્ગે આ દેશનો માલ લેઈ જઈ પરદેશોમાં વેચતા, બાકીનો ધણો માલ તો જમીન માર્ગે જતો હતો; પણ યુરોપી લોક આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવ્યા, ત્યારથી આ દેશનો ધણો માલ દરિયામાર્ગે યુરોપમાં જવા લાગ્યો; તેથી આ દેશમાં પરદેશથી ઘણું ધન આવવા લાગ્યું. સુમારે દોઢસો વરસપર ઇંગ્લાંડમાં વરાળચંત્રની શોધ થઈ. ઇંગ્લાંડમાં આ દેશના નમૂના જોવો માલ ધણો સસ્તો થવાથી વેપારની દશા બદલ ઇ ગઈ. આ દેશ માલ વેચનાર હતો તે ખરીદનાર થયે; અને પરદેશી કરોડો રૂપિયાનો તૈયાર માલ આ દેશમાં ખરીદાવા લાગ્યો; અને આ દેશનો કાચો માલ પરદેશમાં જવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૦-૧૧માં એક અબજ ૬૯ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ દેશમાં આવ્યો હતો. અને ૨ અબજ ૧૬ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ દેશમાંથી પરદેશમાં ગયો.

લોકસ્થિતિ ૨ ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં આ દેશનું રાજ્ય પંતી પાસેથી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ પોતાને હસ્તક લીધું. ત્યારે મહારાણીશ્રીએ આ દેશના લોકોને હક્કપત્ર આપ્યું; તેની રૂએ આ દેશના લોકોની સ્થિતિ સુધારવાને હિંદના અંગ્રેજ અમલદારો વિશેષ યત્ન કરવા લાગ્યા અને તેને પરિણામે આ દેશમાં રેલવે, ટપાલ, નહેરો, ઇજનેરીખાતું, ખેતીવાડીખાતું, તાર, દવાખાનાં, કુળવણી વગેરે લોકોપયોગી ખાતાં નીકળ્યાં; અને દેશી લોક એ ખાતાંઓમાં નોકરી કરવાને ચોગ્ય થાય તેવી કુળવણી આપવાને

તેવા પ્રકારની સ્કૂલો કદાચી. તેમાં કેળવણી લગ્ન આ દેશના વણી લોક સરકારની નોકરીઓમાં જોડાયા. એ નોકરી આપવામાં નાત જાતનો કે ધર્મનો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી. અસહનતા વખતમાં આ દેશનું સોનું, લોહું, કાચલા વગેરે ખનીજ માલ ધણોખરો ભોંયમાં દટાર્ધ રહેતો, તે પણ આ રાજ્યના પ્રતાપે ખોદી કાઢવામાં આવેછે; તથા આ દેશમાં વરાળચંત્રની મદદથી રૂ, સણ. ઘડે વ. ગેરેની સુતર-કાપડની મીલો નીકળ્યાથી પણ આ દેશના વેપારમાં પુષ્કળ વધારો થયો છે. દેશની સ્થિતિ-સુધારવામાં દન્યાઓને કેળવણી આપવાની જરૂર જણાયાથી ઠેકઠેકાણે કન્યાશાળાઓ પણ ધણી કહાડવામાં આવી છે મુસલમાની ને મરાઠી રાજ્યના અમલમાં દેશમાં મારામારી ને ધાડકાડ બહુ થતાં, તે અંગ્રેજી અમલમાં બંધ પડ્યાથી, ન્યાય કોર્ટો સ્થાપ્યાથી અને રેલવે, તાર ને ટપાલ ખાતાં નીકળ્યાથી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવામાં, માલ મોકલવામાં ખર્ચ મંગાવવામાં ને બીજી અનેક રીતે સુગમતા થવાથી દિનપર-દિન દેશમાં સુલેહશાંતિ ને આખાદી વધતી જાયછે. વળી જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં નદીઓમાંથી નહેરો કાઢી, મોટાં તળાવો કરાવી તથા પાતાળકુવા કરાવી ખેતીને પાણીનાં સાધન પુરાં પડે તેવાં ચત્ત કરવાથી, તથા ખેડુતોને ખેતીમાં સુધારો કરવાના ઉપાયો દર્શાવેથી બતાવ્યાથી, ખેતીમાં વધારો થઈ ખેડુતોની સ્થિતિ પણ સુધરતી જાયછે. ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૧ સુધીમાં હિંદમાં કુલ લગભગ ૩૧૦૦૦ મૈલ રેલવે ખોલી છે. અને ૭૫૦૦૦ મૈલ તારનાં દોરડાં નાખ્યાં છે. વળી ખેતીને ઉપયોગી નહેરો કરી છે, તે લગભગ ૨૬ હજાર ચારસ મૈલ જમીનને પાણી પાછ શકે છે અંગ્રેજી રાજ્ય થતાં પૂર્વે હિંદમાં એક પણ ટપાલ ઓફિસ નહોતી. તે આજે ૭૦ હજાર ટપાલ ઓફિસો ને પેડાઓ થઈ છે.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ હિંદનું રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું ત્યારે આ દેશનું રાજ્ય ચલાવવાનો પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવા માંડ્યો તે હિંદનો વાઈસ-રાય કહેવાય છે. ઈંગ્લાંડમાં હિંદના વહિવટ ઉપર દેખરેખ રાખ-

વાને એક સેક્રેટરી અને પંદર સજ્જસદોની એક કૌન્સિલ નીમી; એ સભાને “ઈલિયા ટૌનરલ” અને સેક્રેટરીને “સેક્રેટરી આવરોટ” કહે છે; ને તે વાયસરાયને સલાહ અને હુકમ આપે છે. હિંદી રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને વાયસરાયના હાથ નીચે એક કૌન્સિલ છે, તેમાં સેનાધિપતિ સહિત નવ મેમ્બરો હોય છે. એ નવમાં એક દેશી મેમ્બર નીમાય છે. એ દરેક જાણુ પોતપોતાના ખાતાનું કામ કરે છે. એ સિવાય વાયસરાયના હાથ નીચે એક કાયદા બાંધનારી સભા છે. તેમાં વાયસરાય, ઉપરના નવ મેમ્બર અને વાયસરાયના નામેલા ૪૫ અને લોકો તરફથી નીમાયલા ૨૫ સભાસદો મળી ૭૦ સભાસદો હોય છે.

દેશના ભાગ પાડી વાયસરાયના હાથ નીચે નામેલા અમલદારો પોતપોતાના ભાગનો વહિવટ કરેછે; તેમાં મુંબઈ, મદ્રાસ ને બંગાળા ઈલાકાના મુખ્ય અમલદારને તે ઈલાકાનો ગવર્નર કહે છે. બહાર ને ઓઢીઆ, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ ને બ્રહ્મદેશના ઉપરી અધિકારીને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર કહેછે; આસામ, મધ્યપ્રાંતો, સરહદ પરના વાયવ્ય પ્રાંત, અજમેર, કુર્ગ, આંધ્રમાન, ને બલુચીસ્તાનના ભાગ ઉપર ચીફ કમીશનર હોય છે.

ત્રણે ગવર્નરના હાથ નીચે વહીવટ કરનારી અને કાયદા બાંધનારી એવી બે સભાઓ હોયછે. વાહવટ કરનારી (એકઝીક્યુટીવ) કૌન્સિલમાં ગવર્નર સિવાય ત્રણ મેમ્બરો હોય છે, તેમાં એક દેશી ગૃહસ્થ હોય છે. કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલમાં ઉપરના ત્રણ સાથે ૪૮ મેમ્બરો હોય છે, તેમાં પ્રજાના નામેલા ૨૫ ને બાકીના સરકારી અમલદારો ૨૪ સરકારના નામેલા હોય છે. બે વરસે તે બંધા બદલાય છે. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને પણ ઉપરની બંને એકઝી, ક્યુટીવ અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ હોયછે. એ એકઝીક્યુટીવ કૌન્સિલરોની સલાહ પ્રમાણે પોતપોતાના તાબાના મુલકનો વહિવટ ચાલેછે અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા બંધાય છે. ચીફ કમીશનરને કૌન્સિલો આપેલી ને હોવાથી પોતે તે વાહવટ કરે છે.

દરેક ઇલાકામાં પ્રાંતો હોય છે. એ પ્રાંતોના લાગને જીલ્લા કહે છે. જીલ્લાના ઉપરી તે કલેક્ટર અને જીલ્લાના લાગને તાલુકો કહે છે. તેના ઉપરી મામલતદાર હોય છે. કલેક્ટરને મદદ કરવા અને તાલુકાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાને ડેપુટી કલેક્ટર કે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હોય છે. એ મામલતદાર, ડેપુટી કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને કલેક્ટરને ફોજદારી ગુન્હા સાંભળવાનો અધિકાર હોય છે. એ અધિકારી માજિસ્ટ્રેટ કહેવાય છે. કલેક્ટરો ઉપર દેખરેખ રાખવાને ગવર્નરના હાથ નીચે કમિશનરો હોય છે. એ પ્રમાણે મુલકના વહીવટનો બંદોબસ્ત કરેલો છે. લૂંટ, ચોરી, ખૂન, ઘાડ વગેરે અટકાવવાને પોલીસ રાખેલી હોય છે. એ પોલીસનો જીલ્લાનો ઉપરી પોલીસ સુપરિટેન્ડેન્ટ છે. એના હાથ નીચેના મોટા અમલદારો હોય છે, આખા ઇલાકાની પોલીસનો ઉપરી પોલીસ કમિશનર કહેવાય છે, એ પોલીસ પોતાના તાબામાં બનતા ગુન્હાની તપાસ કરી ગુન્હેગારને પકડી માજિસ્ટ્રેટ પાસે મોકલો ઇન્સાફ કરાવે છે. આ સિવાય જંગલખાતું, આબકારીખાતું, કેળવણી અને ખેતીવાડીખાતું વગેરે ખાતાનો વહીવટ ગવર્નરના હાથ નીચે તે તે ખાતાના નાના મોટા અધિકારીઓ મારફતે ચલાવવામાં આવે છે.

દરેક ઇલાકામાં ન્યાય ખાતાનો વહીવટ એક એક હાઈકોર્ટ સ્થાપી ચલાવે છે. એ હાઈકોર્ટના જડજનેમાં દેશી જડજને પણ નીમાય છે. એ જડજનેના તાબામાં જીલ્લા જડજને અને તેમના તાબામાં સગ જડજને કે મુન્સફો હોય છે. એ મુન્સફો દિવાની દાવા સાંભળે છે; અને તેમના ઉપરીની અપીલ જીલ્લા જડજને ત્યાં, ને ત્યાંની અપીલ હાઈકોર્ટમાં થાય છે. જીલ્લાના માજિસ્ટ્રેટના ઠરાવ ઉપર અપીલ જીલ્લા જડજને ત્યાં ને ત્યાંની અપીલ પણ હાઈકોર્ટમાં થાય છે. હાઈકોર્ટ ઉપરની કેગર્નમેન્ટ ઉપરની અપીલ પ્રીન્સિપાલમાં કે સેક્રેટરી આવ સ્ટટને ત્યાં થાય છે.

હાર્ડ રીપનના સમયમાં આ દેશના લોકોને વહીવટ ચલાવવાની માહિતી મળે તે માટે મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડનો વહી-

વડ પોતાના પ્રતિનિધીઓ દ્વારા ચત્રાવવાને આપેલી સત્તાથી, ઈ-લાકાની ને વાયસરાયની કૌન્સિલમાં પ્રજ્ઞના નીમેલા મેમ્બરોનું તત્વ દાખલ કર્યાથી, તથા સરકારી અમલદારો પ્રજ્ઞના સંસર્ગમાં વધારે આવવાથી, પ્રજ્ઞમત સુધરતું જાય છે ને રાજ્ય તરફની પ્રજ્ઞની વફાદારી સુદૃઢ થઈ છે.

હિંદનાં અંગ્રેજી રાજ્યના તાબાનાં દેશી રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવાનો પણ બંદોબસ્ત કરેલો છે. કેટલાંક મોટા રાજ્યો વાયસરાયના સીધા તાબામાં છે અને ત્યાં એક રેસિડેન્ટ રહે છે. કેટલાક નાનાં નાનાં રાજ્યોના સમુદ્ધ ઉપર જે દેખરેખ રાખનાર હોય છે તે એજન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર કહેવાય છે. એકાદ નાનું રાજ્ય જીલ્લાની હદમાં હોય તેના ઉપર દેખરેખ તે જીલ્લાનો કલેક્ટર રાખે છે. એ બધાં નાનાં રાજ્યો ગવર્નરના તાબામાં છે. હિંદમાં પહેલા વર્ગનાં તાબાનાં રાજ્યોમાં હૈદરાબાદ, કાશ્મિર, વડોદરા, ગ્વાલિયર ને મહિસુર છે. હિમાલયની તળેટીમાં આવેલાં નેપાળ ને ભુતાનનાં રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યનાં મિત્રરાજ્ય ગણાય છે.

અંગ્રેજી રાજ્ય બંધારણના ખર્ચના નિભાવ માટે સરકાર જુદી જુદી રીતે ઉપજ લે છે. એ ઉપજ જમીનવેરો, રેલવે, જકાત, આબકારી, અપ્રીય, મીઠું, નહેરો, સ્ટાંપ, જંગલખાતું, ટપાલ, ટંકશાળ, તાર ને ઉપજવેરામાંથી થાય છે. લઢાઈ, રેલવે, નહેરો વગેરે ખાસ કારણથી ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ કરવાનું હોય ત્યારે સરકાર કરજે નાણાં લે છે. એ કરજ ધણખંડે વિલાયતના લોકોએ આપેલું છે ને તેનું વ્યાજ તેમને મળે છે. ઉપજમાંથી જે ખર્ચ થાય છે તેમાં રક્કર, રેલવે, પોલીસ, હિલ્લ ખાતું, ઉધરાતખાતું, નહેરો, ટપાલ, તાર, ટંકશાળ, ન્યાય વગેરે મુખ્ય છે. દુષ્કાળ માટે દર વરસે ઉપજમાંથી દોઢ કરોડ રૂપિયા અનામત રાખવામાં આવે છે તેમાંથી દુષ્કાળ વખતે લોકોના ખર્ચ માટે ખર્ચ કરવામાં આવે છે. હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન લગભગ સવા અબજ રૂપિયા ને ખર્ચ પણ સુસારે તેટલું જ થાય છે.

